

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

СОДИР ЭРКИНОВ

НАВОИЙ
„ФАРҲОД ВА ШИРИН“ И
ВА УНИНГ ҚИЁСИЙ
ТАҲЛИЛИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ - 1971

Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони Шарқдаги кўпгина адабиётлардаги «Хамса» анъанаси асосида яратилган бўлиб, уни форс-тожик, озарбайжон, уйғур ва турк адабиётларидаги Фарҳод ўрин олган асарлар билан қиёсий ўрганиши, бир томондан, адибнинг бу мавзунини ишлашдаги катта маҳоратини намойиш қилса, иккинчи томондан, адабиётлар ўртасида қадимдан давом қилиб келаётган ўзаро алоқаларни ҳам бирмунча кенг тасаввур қилишга имкон беради. Қўлингиздаги монографияда шу масала диққат марказига қўйилган. Бундан ташқари, Навоий анъаналарининг кейинги давр адабиётидаги ўрни масаласи ҳам тадқиқ этилади.

Китоб илмий ходимлар, адабиёт ўқитувчилари, олий ўқув юртлари филология факультети студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

Суйима Ғаниева

Эркинов Содир.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили (Масъул муҳаррир С. Ғаниева). Т., «Фан», 1971.

276 бет. (ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти). Тиражи 1000.

Эркинов С. Поэма «Фарҳад и Ширин» Алишера Навои и ее сравнительное изучение.

8Уз1

КИРИШ

Инсоннинг бахтли ҳаёт йўлидаги кураш ва орзуларини куйлаган асар узоқ яшайди, унинг қаҳрамонлари эса ўлмас бўлиб қолади. Ўзи яшаб ижод этган даврнинг энг муҳим масалаларини тўғри пайқаб, уларга жавоб қидирган ва шу билан жамият манфаатлари йўлида хизмат қилган қалам соҳиби ўз замонаси ва халқининг буюк кишисига айланади. Шу жиҳатдан Алишер Навоий биргина «Фарҳод ва Ширин» достони билан адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди. Ўз даври адабий ҳаётининг янги равнақига қанча ҳисса қўшган бўлса, унинг сўнги истиқболи учун ҳам шунча замин яратиб берди.

Алишер Навоий (1441—1501) ўрта аср Шарқининг воқеаларга бой бир даврида яшаб, ижод қилди.

Муҳими шундаки, бу даврда асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларини жабр-зулмда тутиб келган истилочи сулолаларнинг ҳукмронлиги барҳам топиб, ҳокимият маҳаллий феодаллар қўлига ўтди. Марказий давлат ташкил қилиш тенденцияси аниқроқ кўзга ташлана бошлади. Истилочилар таъсирдан ташқарида марказлашган ҳокимиятнинг майдонга келиши билан шаҳарларда ҳаёт жонланиб кетди, кўплаб сиёсий-маданий марказлар майдонга келди. Янги суғориш иншоотларининг пайдо бўлиши, эски ва янги ариқларнинг ишга туширилиши қишлоқ ҳаётига ҳам ижобий таъсир этди. Шарқ ва Ғарб давлатлари билан йўлга қўйилган дипломатик муносабатлар бу даврдаги Темур ва Темурийлар давлатининг нуфузини анча ошириб юборди.

«Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида «Темур ва темурийлар даври» деб аталмиш палла Навоийнинг таҳсин ва ғурурини уйғотар эди, чунки бу давр «турк улуси» зодагонларининг ҳокимият бошига келиши ва миллий маданият ҳамда адабиётнинг тараққиёти даври ҳам бўлди. Зотан, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг бу давр тарихи гениал шоирнинг бунёдга

келишига замин ҳозирлаган эди ва Навоий ўз тақдири ва тарихий миссияси билан бу давр орасида узвий, чамбарчас алоқа борлигини сезар эди»¹.

Талантнинг қудрати унинг жамият ҳаёти билан яқинлигида кўринади. Ўрта асрнинг мураккаб бир шароитида яшган улуғ ўзбек адиби давр ҳаётининг энг муҳим масалаларидан тортиб, унинг икир-чикирларигача донишманд кўзи билан қаради. Асарларида ана шу ҳаёт масалалари тўғрисида фикр юритди. Шоир ҳаётдаги ҳамма гўзалликларга ҳайратланиш, сўнмас эҳтирос билан қаради. Олижаноб севгини улуғлади, эзгу интилишларни, шахснинг эрки ва салоҳиятини ҳимоя қилди. Ҳалоллик, меҳнатсеварлик, фозиллик ва камтарликни олий фазилат деб билди. Юксак тилакларни оёқ ости қилувчи, инсон қадр-қимматини камситувчи қонун-қондаларга норозилик ва нафрат билан қаради. Мамлакат ва ҳокимият тўғрисидаги илғор қарашлар билан чиқди. Гуманист шоир ўз асарларида баркамол инсон образини яратди. Замондошларини ушбу образлар йўлидан боришларини, шу идеал қаҳрамонлар даражасига кўтарилишларини орзу қилди ва бадий ижодининг бутун қудратини халққа хизмат қилишга қаратилган орзуларни амалга оширишга сарф этди.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг ғоявий-тематик асослари ва образларини ўрганиш шу жиҳатдан ниҳоятда муҳимдир.

Алишер Навоий дostonда Фарҳод билан Шириннинг романтик саргузаштларини ҳикоя қилиш асосида одамийликка эътиқод, муҳаббат ва садоқат, меҳнат ва ижод, маърифат-парварликка эҳтирос, ўз халқи, шунингдек, қардош халқлар мустақиллигини ҳимоя қилишдан иборат ўз даври учун юксак гуманистик ғояларни маҳорат билан ифодалади.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг марказида комил инсон Фарҳод туради. Дostonда Фарҳод характери бир неча планда ёритилади. У дастлаб шаҳзода, лекин энг оддий кишига хос хислатлар эгаси; табиат мафтунни, оташин муҳаббат билан сева билади ҳам. Фарҳод ўрни келганда қўлига теша олиб ариқ очувчи камарбур, ўрни келганда муҳандис. Унинг инсонга муҳаббати қанчалик кучли бўлса, инсоният душманларига нафрати шу даражада кучли. Фарҳод Арманда эл осойишталигини, юрт мустақиллигини қаттиқ туриб ҳимоя қилувчи жангчи сифатида ҳам кўзга ташланади. Бутун дoston давомида чуқур одамийлик бу образнинг характери хусусияти бўлиб қолади.

¹ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, Ғафур Ғўлом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969, 20-бет.

Шарқ адабиётида Алишер Навоийгача яратилган «Хусрав ва Ширин», «Фарҳоднома» номлари билан машҳур бўлган асарларда ҳам бу мавзу қаламга олинади. «Фарҳод ва Ширин» тарихини чуқур ва атрофлича тадқиқ этиш, унинг энг қадимги манбаларини белгилаш, Фарҳод номи билан боғланган асарларни, улардан ҳар бирининг ўзига хос ютуқларини, фазилатларини тўғри тушуниш ва баҳолаш билан бирга, ўрта аср Шарқ адабиётида Фарҳод қиссасининг пайдо бўлиши ва унинг ғоят мураккаб эволюциясини ҳам белгилашга, шу йўл билан ўз навбатида Шарқдаги бирмунча адабиётлар ўртасида қадимдан давом қилиб келган ижодий алоқалар масаласини ҳам илмий ҳал этишга восита бўлади.

Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» дostonи билан Шарқдаги кўпгина халқлар ўртасида давом қилиб келатган адабий алоқаларни муносиб равишда ривожлантирди ва бойитди. Дostonда шоирнинг ўз халқи, шунингдек, қўшни—қардош халқларнинг узоқ тарихга эга бўлган бой маданияти ва адабиётига бўлган катта эътиқоди юз кўрсатади.

Эпос учун хос бўлган қадимги образларни янги мақсадларга хизмат этириш ва қиссани янги мафҳумлар билан бойитиш «Фарҳод ва Ширин»да яққол кўзга ташланиб турувчи фазилатлардандир. Буни марказий қаҳрамонлар мисолида яққол кузатиш мумкин. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси узоқ йўл босиб ўтди. Фарҳод «дастлабки вақтларда табиатнинг сирли кучларини ифодалаб, кейинча ижтимоий хусусият касб этган ва тарихий кучларнинг намоянчасига айланган фантастик образлар»² сингари мураккаб эволюцияни бошдан кечирди. Ўзбек ва тожик, озарбайжон ва турк, араб ва уйғур халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида Фарҳод ва Ширин номлари билан боғланган қўшиқ ва афсоналар, йирик лиро-эпик асарлар мавжуд. Ана шу узоқ давом этган катта силсилада Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи янги бир босқич сифатида майдонга келди. Ўзбек шоири анъана асосида Фарҳод қиссасини қаламга олар экан, бутун диққатини Фарҳод ва Ширин саргузаштига қаратди. Шоир дostonда асар марказий қаҳрамонлари, биринчи навбатда Фарҳод образи орқали фазилатларга бой, ҳар томонлама етук бир инсон, жамиятга хизмат қилишни ният қилиб олган орзудаги бир қаҳрамон образини яратишни мақсад қилиб қўйди. Бу билан шоир анъанада Фарҳод образи билан боғлиқ мавжуд хислатларни ривожлантириб, уларга янги мазмун бахш этиб қолмай, уни ўз янгиликлари билан бойитди. Натижада, анъаналарнинг бирмунча муҳим қирралари билан боғланган, бир вақтнинг ўзида шоирнинг юксак гуманистик ғояларини ифодалаган, мундарижа эъти-

² Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. М., 1950. стр. 299.

бори билан ўзига хос бир оламни ташкил этган йирик асар майдонга келди. «Фарҳод ва Ширин» (1484) дostonини Фарҳод ҳақида ҳикоя қилувчи энг қадимги ривоятлар, қиссалар, шунингдек, Шарқ адабиёти тарихида тўнғич ҳамсанавис сифатида танилган улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1209)нинг «Хусрав ва Ширин», Ориф Ардабилий (XIV)нинг «Фарҳоднома», истеъдодли қалам соҳиби Хусрав Деҳлавий (1253—1322)нинг «Ширин ва Хусрав» дostonлари билан муқоясали ўрганиш ҳам шу фикрга асос бўла олади.

«Фарҳод ва Ширин» дostonининг ўзига хос фазилатлари XV аср ва ундан кейин яратилган тарих китоблари, тазкираларда ҳақли равишда юқори баҳоланди. Бундай асарларда «Фарҳод ва Ширин» Шарқда машҳур «Хусрав ва Ширин» қиссаларига жавоб тарзида ёзилган асар сифатида эсланиб, адабиётлар ўртасидаги алоқалар масаласи ҳам чертиб ўтилади. Навоий дostonи асосида яратилган халқ китоблари, афсоналар ва бу ҳақда баҳс қилувчи адабиётларда ҳам ворислик ҳақидаги муҳим қайдларга дуч келамиз. Шундай афсоналардан айримлари рус олим ва шоирларининг ҳам диққатини жалб қилган эди. Ўз навбатида биринчи рус географик жамиятининг аъзоси А. Кушакевич³, шунингдек, Н. Ляпунова⁴ халқ оғзида мавжуд Фарҳод афсоналарини ёзиб олдилар.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди бўйича бирмунча текшириш олиб борган рус шарқшунослари ва Фарбий Европа ориенталистлари асарларида баъзан муқояса қилишга уриниш ҳоллари учрайди. Лекин Шарқ адабиётидаги ҳақиқатни англашдан йироқ айрим шарқшунослар, Фарбий Европа компаративистлари шоир ижодининг асл моҳиятини тўғри тушунтира олмаганликлари каби, Шарқ адабиётларидаги ворислик масаласига ҳам бир ёқлама ёндашдилар. Натижада Навоий ва Низомий асарлари ўртасидаги яқинлик ва улардан ҳар бирининг ўзига хос фазилати ўзининг асл ифодасини топа олмади.

Совет адабиётшунослиги, жумладан, навоийшуносликнинг ютуқларидан бири шундаки, у Навоий ижоди ҳақидаги нигилистик қарашларга зарба берди. Муқоясали таҳлил қўшни—қардош халқлар адабиётлари ўртасидаги узоқ асрлик ижодий алоқаларни равшан намойиш қилувчи, турли даврларда яшаган ижод эгалари ўртасидаги муносабатларни тўғри акс эттириб, ворислик ва новаторлик масалаларини илмий ҳал этишда методологик тўғри йўлдан борди.

³ А. Кушакевич, Сведения о Ходжендском уезде. Записки Русского географического общества, 1871, т. IV, стр. 188.

⁴ Н. Ляпунова, Ширин кыз, «Самарканд» (газета), 24 август 1905 г.

«Фарҳод ва Ширин» достони ва унда анъаналарнинг ўрни масаласига проф. Е. Бертельснинг Алишер Навоий ижодига оид тадқиқотларида анча кенг ўрин берилган. Олимнинг «Фарҳод ва Ширин»⁵, «Навоий ва Шарқ адабиёти»⁶ мақолаларида Шарқ адабиётида мустаҳкам ўрин олган хамсачилик анъанаси ва унинг тараққиётида Алишер Навоийнинг роли масаласига алоҳида диққат қилинади. Е. Бертельс «Фарҳод ва Ширин» қиссасида Навоий томонидан қобилияти, ижоди ва меҳнати билан беқиёс улуғворлик касб этган шаҳзода Фарҳод образининг маҳорат билан гавдалантириб берилганлигини алоҳида таъкидлайди⁷.

Ўзбек совет адабиётшунослигида Алишер Навоий ижодий меросини ўрганиш, улуғ адиб асарларини нашр этиш соҳасида жиддий ишлар амалга оширилди. Шу жараёнда «Фарҳод ва Ширин» достони, гарчи махсус текширилмаган бўлса-да, бу асарга бағишланган қатор илмий мақолалар майдонга келди. Навоий ижодига оид ёзилган тадқиқот ишларида «Фарҳод ва Ширин» достонининг ғоявий-бадий қиммати тўғрисидаги қайд ва мулоҳазалар ўртага қўйилади. Муҳими шундаки, бундай ишларнинг аксариятида Навоий достонининг қимматини Низомий, Хусрав Деҳлавий асарлари билан дастлабки чоғиштириш йўли билан белгилаш майли сезилади. Фитратнинг 20-йилларнинг охирида «Фарҳод ва Ширин» музикали драмасининг майдонга келиши муносабати билан ёзилган «Фарҳод ва Ширин»⁸ мақоласида шу ҳол кўзга ташланади. Алишер Навоий ижодининг илк тадқиқотчиларидан Олим Шарафиддинов «Фарҳод ва Ширин» достонининг яратилиш тарихига оид диққатга молик мулоҳазаларни баён этиб, Алишер Навоий Низомий достонидаги сюжетни қайта ишлашда асар тўқимасига ҳаётини воқеаларни кўпроқ сингдиришга эришади, деб ёзган эди⁹. Кўпчилк илмий адабиётларда Алишер Навоий ўз салафларига чуқур ҳурмат сақлагани ҳолда, ўрни билан уларнинг асарларига танқидий ёндашганлиги айтилади. Ўз навбатида тўғри бўлган бу фикр заминидан биринчи галда Навоийнинг янги ижодий режалари билан боғлиқ қарашлари мавжудлигини унутмаслик керак. Кекса навоийшунос олим С. Айний «Хамса»га оид ишларида шу фикрни ўртага ташлаган эди¹⁰.

⁵ Е. Бертельс, «Фарҳад и Ширин», Рукописный фонд института Истории и археологии АН УзССР, инв. № 26.

⁶ Е. Бертельс, Навои и литература Востока, Избр. труды, Навои и Джами, М., Изд-во «Наука», 1965.

⁷ Е. Бертельс, Фарҳад и Ширин», стр. 25.

⁸ Fitrat, Farhad — u — Shirin dastani to'qirishida, Əl-ləngə, Taşkent, 1930, 1—2-son.

⁹ О. Шарафиддинов, Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди), Тошкент, 1948.

¹⁰ С. Айний, Алишер Навоийнинг «Хамса»си, Сўз боши ўрнида, «Хамса». Тошкент, Ўздавнашр. 1947. 6-бет.

«Фарҳод ва Ширин» дostonини яратишда Алишер Навоий томонидан ўрганиб чиқилган манбаларни белгилаш қанча муҳим бўлса, қалам соҳибининг уларни саралаш, қайта ишлаш ва янги ғоявий ниятга бўйсундиришдаги маҳорати ҳақида фикр юритиш ҳам шунча муҳим ва шоир услубини белгилаш жиҳатидан, айниқса, аҳамиятлидир. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг соддалаштирилган тексти билан нашр қилинган нусхасида сўз боши сифатида фойдаланиб келинаётган Ҳамид Олимжоннинг «Фарҳод ва Ширин»¹¹ мақоласида ана шу масалаларга алоҳида эътибор берилади.

Алишер Навоий асарда ўқувчи кўзи ўнгига икки дунё — яхшилик ва ёмонлик дунёсини гавдалантириб беради. «Фарҳод ва Ширин»даги бош қаҳрамонларнинг қадимдан ёмонлик дунёсига қарши турган мифологик қаҳрамонларга хос айрим сифатлари Навоийнинг ўз ғоявий ниятларини ифодалашда қадимги манбалардан қай даражада фойдаланганлигини намойиш қилади. Шунга кўра, проф. К. Тревернинг «Фарҳод ва Ширин» қиссасининг мифологик манбалари тўғрисида баён қилган фикри диққатга сазовордир¹².

Алишер Навоий ижоди қадимги адабиёт ва маданият илдизлари билан мустаҳкам боғланган эди. Академик В. Зоҳидов сўзлари билан айтганда «Алишер Навоийнинг адабий, фалсафий, илмий мероси унгача Шарқда, дастлаб унинг ўз ватанида кишиликнинг зийрак ақли билан вужудга келтирилган бойликларнинг қонуний давоми бўлди»¹³. Навоий қаҳрамонлари ақл ва истеъдод кучи билан, яратувчилик меҳнатлари билан қадимги халқ қаҳрамонларига хос кўпгина сифатларнинг тажассуми эди¹⁴.

«Фарҳод ва Ширин» узоқ тарихга эга бўлган халқимизнинг маънавий ҳаёти, турмуши, урф-одатлари тўғрисида «Ҳамса»га кирган бошқа дostonларга кўра кўпроқ маълумот берувчи асардир. Акад. В. Струвенинг «Навоий дostonида қадимги фольклор излари» мавзусидаги ишида шу борада баҳс юритилади¹⁵.

¹¹ Ҳамид Олимжон, Фарҳод ва Ширин, Сўз боши ўрнида, «Фарҳод ва Ширин», Тошкент, Ўздавнашр, 1956.

¹² К. Тревер, «Фарҳад и Ширин», Рукописный фонд института Истории и археологии АН Уз ССР, инв. № 26.

¹³ В. Зоҳидов, Мир идей и образов Алишера Навои, Ташкент, ГИХЛ, 1961, стр. 108.

¹⁴ В. Зоҳидов, «Фарҳод ва Ширин»нинг ғоявий мотивлари, «Шарқ юлдузи», 1948, 5-сон.

¹⁵ В. Струве, Наследие фольклора древности в поэме Навои (В. Струвенинг Шарқ халқлари тарихи ва маданиятини ўрганишга бағъшланган илмий сессия учун тайёрланган бу доклад эълон қилинган эмас. Биз сессия якунлари ҳақидаги ахборотга таяндик. — С. Э.).

Рабочая хроника института Востоковедение за I полугодие 1944 г., Ташкент, 1944.

Проф. И. Султоновнинг Навоий ижодига оид бир қатор ишларида «Фарҳод ва Ширин»даги ғоявий ниятнинг ифодаланишида маҳорат масаласига диққат қилинганлиги эътиборни тортади. И. Султонов «Фарҳод ва Ширин» дostonини Навоийнинг узоқ ҳаётини кузатишларини ўзида ифодалаган ғояларга бой асар сифатида характерлаб¹⁶ «Хамса»га кирган ҳамма дostonларда «Навоий афсоналарини ҳикоя қилиш воситаси билан ўз замонаси учун муҳим фикрларни»¹⁷ маҳорат билан ифодалайди, деб ҳақли кўрсатган. Алишер Навоий ижоди устида узоқ текшириш олиб борган академик Ойбек ҳам ёзма адабиётга кирмасдан илгари халқ фантазиясида яшаб келган Фарҳод, Ширин каби қаҳрамонлар муаллифнинг муайян ғояларини ифодаловчи образлар сифатида майдонга чиқадилар, деб ёзган эди¹⁸. Бу фикрлар тадқиқотчи учун ниҳоятда муҳимдир.

«Фарҳод ва Ширин» дostonининг хамсачилик анъанаси тараққиётида тутган ўрнини белгилаш ўз навбатида Навоий ижодининг кўпгина назарий масалаларини аниқлаб олишга ёрдам беради. Проф. А. Ҳайитметов «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари»¹⁹, «Навоийнинг ижодий методи масалалари»²⁰ монографияларида, ўз навбатида «Фарҳод ва Ширин» дostonига мурожаат қилиш билан Навоийнинг салафлар билан эстетик принциплар соҳасидаги муносабати, ижодий метод жиҳатдан яқинлиги ва ўзига хослигига оид хулосаларини илгари суради. Филология фанлари доктори Б. Валихўжаев ҳам «Хамса» анъанасига оид илмий мақолаларидан бирида шу мавзуда баҳс этган эди²¹.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида Навоий томонидан илгари сурилган бош масалалар ва уларнинг шоир ижодидаги аҳамияти филология фанлари кандидати С. Ғаниевнинг «Алишер Навоий»²² (Ҳаёти ва ижоди) асарида ҳам асосли чизиб кўрсатилган. Филология фанлари кандидатлари С. Нарзуллаеванинг «Алишер Навоий «Хамса»сида хотин-қизлар обра-

¹⁶ И. Султонов, «Фарҳад и Ширин», Архив АН УзССР, д. 4, оп. 101.

¹⁷ Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, 330-бет.

¹⁸ Ойбек, Навоий гулшани, «Тошкент» бадий адбаниёт нашриёти, 1967.

¹⁹ А. Ҳайитметов, Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1959.

²⁰ А. Ҳайитметов, Навоийнинг ижодий методи масалалари, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1963.

²¹ Б. Валихўжаев, Хамсачилик традициясининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар, САМДУ асарлари, Янги серия, III, Самарқанд, 1961.

²² С. Ғаниева, Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди), Тошкент, «Фан» нашриёти, 1968.

зи»²³, Ш. Абдуллаеванинг «Алишер Навоийнинг хотин-қизлар тўғрисидаги гуманистик қарашлари» («Хамса» бўйича)²⁴ каби илмий ишларида ҳам «Фарҳод ва Ширин» дostonининг фазилатлари ҳақида сўз боради ва айниқса ўрта аср шароитида яшаган шоирнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари бой материал асосида ёритилади. Ширин, Меҳинбону каби узоқ анъаналар билан боғланган образлар тарихини ўрганиш бу образларда мавжуд янги кўпгина хислат ва фазилатларни белгилашда қимматли материал бериши мумкин. Мавжуд тадқиқотларда бу масалаларга жуда кам эътибор берилганлиги ёки деярли уларни четлаб ўтилганлиги яққол кўзга ташланади. Адабиётшунос Ш. Шукуровнинг «Алишер Навоий ижодида меҳнат темаси ва меҳнаткашлар образи»²⁵ мавзудида яратган тадқиқот ишида адабиётшунослигимизда илк дафъа Навоий ижодида меҳнат ва меҳнат аҳлининг ўрни масаласи бирмунча кенг қаламга олинди. Ш. Шукуров ўз ишида Алишер Навоий дунёқарошида меҳнатга муносабат масаласига ҳам эътибор беради ва бу борада бир қатор муҳим фикрларни ўртага ташлайди.

«Фарҳод ва Ширин» дostonини Шарқ адабиётида мавжуд Фарҳод қиссалари билан қиёсий ўрганиш уста канал қазувчи, моҳир рассом ва тенгсиз меъмор Фарҳод образининг эволюциясини кузатиш нуқтаи назаридан айниқса муҳимдир. Проф. Ҳ. Арасли ўзбек ва озарбайжон адабий алоқалари мавзудида олиб борган тадқиқот ишларида шу масалага алоҳида аҳамият беради²⁶. Ҳ. Арасли «Фарҳод ва Ширин» ҳақида фикр юритиб, Навоий дostonига асос бўлган манбалар қаторида XIV аср озарбайжон шоири Ориф Ардабилиий яратган «Фарҳоднома» асарини ҳам санаб ўтади. Навоий дostonининг муқаддимасида ўзигача шу мавзуда яратилган асарларни санаганда «яна бир нома («Фарҳод ва Ширин») ёзилган экан, лекин унинг «роқими номаълум» деб айтган. Ҳ. Арасли «Фарҳод ва Ширин»да тилга олинган ана шу «номаълум роқим» Ориф Ардабилиий деган фикрга келади ва «Навоий Низомий мавзуларидан «Хусрав ва Ширин»ни яна ҳам оригинал ишлаган, уни бойитган, воқеани Низомийдан ва ... Амир Хусрав Деҳлавийдан фарқли равишда «Фарҳоднома» яратган Орифнинг йўли била инкишоф эттирган-

²³ С. Нарзуллаева, Алишер Навоий «Хамса»сида хотин-қизлар образи, канд. диссертация, Самарқанд, 1948.

²⁴ Ш. Абдуллаева, Алишер Навоийнинг хотин-қизлар ҳақидаги гуманистик қарашлари, канд. диссертация, Тошкент, 1954.

²⁵ Ш. Шукуров, Алишер Навоий ижодида меҳнат темаси ва меҳнаткашлар образи, канд. диссертация, Самарқанд, 1963.

²⁶ Ҳ. Арасли, Низомий ва Навоий, «Гулистон», 1940, 4-сон; Шунингдек қаранг: «Алишер Навоий ва ярадычылығы», «Ингилаб ва меда-нијјат», 1948; 5-сон; «Навоий меросини ўрганиш тарихидан», «Тил ва адабиёт масалалари» 1960, 3-сон.

дир»²⁷, — деб ёзади. Кейинчалик Ориф Ардабилий ижодини ўрганган озарбайжон адабиётшуноси Нушоба Арасли ҳам шундай фикрда бўлди²⁸. Дарҳақиқат, Ориф Ардабилий ва Навоий дostonлари ўртасида қаҳрамонларнинг саргузашти ва романтик севги мотивларида бирмунча яқинлик кўзга ташланади. Алишер Навоий форс тилида яратилган шундай бир асар мавжудлигини билган ва ўз асарларида уни қайд қилиб ўтишни лозим кўрган. Навоий учун бу асарнинг «роқими номаълум» бўлган бир пайтда «Навоий «Фарҳоднома» ёзган Ориф Ардабилийни билар эди»²⁹, — деб айтган Ю. Ширвоний ўз фикрида ҳақ эмас. «Фарҳоднома» Хусрав Деҳлавий ва Ашрафдан кейинги ёлғиз ҳодиса эмас эди. Навоийга замондош бўлиб яшаган XV аср муаллифи Ҳасан Салимий ҳам «Ширин ва Фарҳод» ёзган*. Лекин Ориф Ардабилий ва Навоий асарлари ўртасидаги яқинлик бизнинг диққатимизни кўпроқ тортади³⁰.

Ўзбек халқининг қардош халқлар билан бўлган кўп асрлик адабий алоқалари масаласи проф. И. С. Брагинскийнинг «Тожиқ халқ поэтик ижодиёти тарихидан»³¹ асарида ҳам ёритилади. Олимнинг кейинги йилларда майдонга келган бир қатор мақолаларида ҳам бу мавзу асосий ўрин тутаяди³². И. С. Брагинскийнинг Шарқ адабиётида мавжуд «Хусрав ва Ширин» силсиласидаги асарларда Фарҳод образининг яратувчи қаҳрамон сифатида доимо ривожланиб борганлиги ҳақидаги фикри диққатга сазовор. Филология фахшлари доктори Э. Рустамов таъкидлаганидек, улардан ҳар қайсисининг ўрнини белгилашда қиёсий таҳлилнинг роли ниҳоятда каттадир³³.

²⁷ Ҳ. Арасли, Низомий ва Навоий, «Гулистон», 1940, 4-сон. 17-бет.

²⁸ Н. Арасли, Ариф Эрдэбили ва онун «Фарҳаднома» поэмасы, канд. диссертация, Баки, 1969.

²⁹ Ю. Ширвоний, Озарбайжон ва ўзбек халқларининг иждодий алоқалари тўғрисида, СамДУ асарлари, Янги серия, III, Самарқанд, 1961.

* Қаранг: نسخہ های خطی نشریہ کتابخانہ دانشگاه تهر ان 1341.

³⁰ Бу ҳақда қаранг: Н. Арасли, Ариф Эрдэбили ва онун «Фарҳаднома» поэмасы, 200-бет.

³¹ И. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956.

³² И. Брагинский, Взаимодействие советских литератур народов Средней Азии, сб. «Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур», М., 1961, Шунингдек қаранг: «К изучению узбекско-таджикских литературных связей», кн. Взаимосвязи литератур Востока и Запада, М., 1961.

³³ Э. Рустамов, Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами, док. диссертация, автореферат, Ташкент, 1966, стр. 3.

Шундай қилиб, Навоий ижодининг кучи ўз навбатида унинг ўзигача бўлган адабиёт билан мустақкам алоқада тараққий қилганида, ўтмиш адабиётидаги энг яхши анъаналар асосида мустақил бир ижодий олам даражасига кўтарилганлигидадир. «Бир-бирларига замондош бўлган ёхуд олдинма кейин ўтган ўзбек, тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқлар ёзувчиларининг ижоди ана шундай ўзаро ҳамкорлик алоқалари заминида ўсиб камол топди»³⁴.

Улуғ шоир, машҳур асар ўз адабиёти доирасидан чиқиб, кўпчилик учун мўътабар бўлиб қолади. «Фарҳод ва Ширин» дostonи Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин»и, Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав»и сингари эллардан элларга, диллардан дилларга кириб борди. 1947 йилда улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий туғилган куннинг 800 йиллиги, 1948 ва 1968 йилларда буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий туғилган куннинг 500 ва 525 йиллик юбилеи муносабати билан нашр этилган қатор мақолалар тўпламларида, вақтли матбуот материалларида «Фарҳод ва Ширин» Алишер Навоийни Шарқнинг гигант сўз усталари қаторига кўтарган ўлмас асар сифатида тилга олинди.

Низомийнинг «Хусрав ва Ширин», Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав», Ориф Ардабилиийнинг «Фарҳоднома» дostonлари борасида яратилган тадқиқот ишларида Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи ҳақида ҳам айрим қайд ва мулоҳазалар баён этилган.

«Хусрав ва Ширин» тарихини ўрганишга бағишланган дастлабки ишлардан бири сифатида чех шарқшуноси Г. Дуда томонидан яратилган каттагина монографияни кўрсатиш мумкин³⁵. Г. Дуда бу ишида Шарқда машҳур «Хусрав ва Ширин» дostonидан мустақкам ўрин олган Фарҳод қиссасига алоҳида диққат қилади. Е. Бертельс Г. Дуда асарида «Хусрав ва Ширин» сюжетига алоқадор манбаларнинг ўрганилишини тадқиқотнинг фазилати сифатида баҳолаган эди³⁶. Г. Дуда асарида Ориф Ардабилиийнинг «Фарҳоднома», Шайхийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonлари тўғрисида келтирилган маълумотлар ҳам ўз даврида адабиёт мухлисларини бу дostonлар билан таништириш жиҳатидан муҳим воқеа бўлди. Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш керакки, Г. Дуда «Хусрав ва Ширин» сюжети тарихини кузатишда кўпроқ форс ва араб адабиётларига диққат қилади. Шунинг учун

³⁴ Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, I китоб, Тошкент, 1963, 259-бет.

³⁵ H. Duda. Ferhad und Schirin, Die literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes. Praha, 1933.

³⁶ Е. Бертельс. Низами и Фувули. М., ИВЛ, 1962, стр. 25.

бўлса керак, унинг бу асарида Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони хусусида фикр юритилмаган.

Саид Нафисий, Али Асғар Ҳикмат каби Эрон адабиётшуносларининг асарларида ҳам «Фарҳод ва Ширин» қиссаси ва унинг тарихи ҳақидаги фикрлар мавжуд. Саид Нафисий текширишларида Шарқ адабиётида чуқур илдиз отган «Хусрав ва Ширин» тарихига кўп мурожаат этилади³⁷. Али Асғар Ҳикмат Навоий достонига ана шу узоқ силсиладаги янги бир асар сифатида ёндашади³⁸. Эрон манбаларида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» и ҳақида яна кўп қайдларга дуч келамиз. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, уларда қисса тарихи кўпинча паҳлавий манбалари билан чеклаб қўйилади³⁹. Ҳолбуки, қисса янги-янги афсоналар билан кенгайиб, баъзан асл манбадан тамоман узоқ ҳикоялар билан бойиб борди. Бундай хусусият ўз навбатида «Хамса»нинг бошқа достонлари учун ҳам хосдир.

Чет эл шарқшунослигида «Фарҳод ва Ширин» ёки «Хусрав ва Ширин» тўғрисидаги қайд ва мулоҳазалар тўғрисида сўз борар экан, дастлаб турк адабиётшуноси Огаҳ Сирри Левенднинг Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган ишларини назарга олиш лозим. Огаҳ Сирри Левенднинг «Алишер Навоий» китобида «Фарҳод ва Ширин» хусусида фикр юритилганда Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Қутб Хоразмий достонлари тилга олинади. Қиёсий таҳлилда янги майдонга келган асардаги анъана билан бевосита боғлиқ нуқталарни ижодий алоқаларнинг самараси сифатида кўрсатиш билан бирга, асар муаллифининг анъанага фаол муносабати натижасида мавзу, сюжет, образлар қиёфасида пайдо бўлган янгиликларни тўғри белгилаш зарурати ўз-ўзидан маълум. Огаҳ Сирри Левенд тадқиқотида Фарҳод образи тўғрисида дастлабки фикрлар ўртага ташланса-да, муаллиф кўпроқ сюжет эволюциясига диққат қилади⁴⁰.

Шайхий яратган «Хусрав ва Ширин» қиссасининг ёзилиш тарихини кузатган турк олими Ф. Темуртош асарида ҳам ай-

³⁷ سعيد نفيسى ديوان قصايد و عزليات نظامى گنجوى. تهران 1959, 78-79-бетлар.

³⁸ 1947, على اصغر حكمت. نوايى. تهران.

³⁹ Қаранг: فهرست كتابخانه اهداتى آقاى سيد محمد مشكوة. به كتابخانه دانشگاه تهران 1332, 166-бет.

⁴⁰ Agah Sirri Levend, Ali Şir Neval (Hajati, sanati ve kişiliği), Ankara, 1965.

рим муҳим хулосалар билан бир қаторда Фарҳод образининг тарихи ҳақида ноаниқ фикрлар кўзга ташланади⁴¹.

Низомий қаламига мансуб «Хусрав ва Ширин» достонини кенг ўрганишга бағишланган тадқиқотлар ичида адабиётшунос Ғ. Алиев яратган «Шарқ адабиётида Хусрав ва Ширин қиссаси» монографияси алоҳида илмий аҳамиятга эга. Ғ. Алиев қадимги Византия, Сурия, Арман тарихи китобларида «Хусрав ва Ширин» тўғрисида баён қилинган фикрларга асосланиб, афсонанинг энг қадимги манбаларини белгилашда жиддий изланиш олиб борган. Муаллиф мазкур масалани ёритишда қадимги араб тарихчилари томонидан ёзиб қолдирилган асарларга ҳам мурожаат қилади. Монографияда ўз ҳаётининг мазмунини инсон манфааги йўлида хизмат қилишда деб билган тоғ қазувчи қаҳрамон Фарҳод образини яратишдаги Низомий маҳорати масаласи ҳам анча кенг ўрганилган⁴². Лекин «Хусрав ва Ширин» тарихини ўрганишга қаратилган мавзу муаллифга Навоий достонини атрофлича текширишга имкон бермаган. 1967 йилда озарбайжон адабиётшуноси Ғ. Бегдели «Хусрав ва Ширин» мавзунинг эволюцияси бобида, бой фактик маълумотга эга бўлган тадқиқот яратди. Афсуски, бу муҳим тадқиқотда ҳам Фарҳод образининг шаклланиши ва Шарқ адабиётида такомиллашиб бориши масаласи муаллиф эътиборидан четда қолган⁴³. Ғ. Бегдели Низомий яратган «Хусрав ва Ширин» анъанасининг озарбайжон, форс-тожик, ўзбек ва турк адабиётларида ривожлантирилиши тўғрисида гапириб, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига ҳам тўхтайдди. Ғ. Бегдели Навоий достонида марказга қўйилган масалаларнинг ҳаётний негизлари борасида сўз юритишга ҳаракат қилса-да, у ғоят умумий фикрлар доирасида чекланиб қолган⁴⁴. 1967 йилда босмадан чиққан шарқшунос Г. Горбаткинанинг «Нозим Ҳикматнинг афсона-қиссалари»⁴⁵ китобида турк халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида Фарҳод ва Ширин номлари билан боғланган асарлар ҳақида бирмунча муфассал маълумот баён қилинади. Г. Горбаткина ўз навбатида Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳақида ҳам фикр юритиб, Фарҳод образига хос бўлган янги хусусиятларни таъкидлашга уринади. Лекин муаллиф бу борада адабиётшуносликда мавжуд қайд ва мулоҳазаларни баён этишдан нарига ўтмайди.

⁴¹ Faruk K. Timurtaş, Şeyhi ve Nizaminin «Husrev ü Şirin»lerinin kulu bakımından mukayesesi, İstanbul, 1960.

⁴² Ғ. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин в литературах Востока, М., 1960.

⁴³ Ғ. Бегдели, «Низаминин «Хосров ва Ширин» поэмасы ва бу мавзунун Шэрг эдэбијјатында ишлэнмэси. док. диссертация, Бақы, 1967.

⁴⁴ Уша ерда.

⁴⁵ Г. Горбаткина, Пьесы-легенды Назыма Хикмета, М., Изд-во «Наука», 1967.

Фарҳод ва Ширин образлари талқинидаги ғоявий эволюция бу қаҳрамонларга бағишланган барча асарлар қиммати-ни белгиловчи бош омиллардан биридир. Навоийнинг бутун «Хамса»даги изланишлари «Фарҳод ва Ширин»да ҳам яққол кўзга ташланиб туради⁴⁶. Навоий Фарҳодни ҳар томонлама баркамол инсон сифатида ишлашга алоҳида диққат билан қараган⁴⁷. Навоий Фарҳоднинг романтик севги саргузаштини ҳикоя қилиш жараёнида ўз қаҳрамонидаги ҳунар ва истеъдод эгасига хос янги қирраларни жонли меҳнат жараёнида гавдалантириш билан қиссага кенг маънода эпиклик бахш этди. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томондан, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Алишер Навоий анъанавий Фарҳод қиссасини қаламга олар экан, унинг доирасида янги мавзу кашф этди. Хусусан, дostonда марказий қаҳрамонларнинг кўп қиррали фаолиятларини эпик планда кўрсатилиши билан фаол бунёдкорликни эл кўрки, юрт безаги сифатида тасвирланишидан ташқари, жамият ҳаёти учун офат бўлган истилочиликка қарши норозиликдан иборат янги конфликтнинг пайдо бўлиши, аynи вақтда ҳар бир халқнинг мустақиллиги ғоясининг бадий ифодаланиши Навоий гуманизмидаги янги белгиларнинг ифодаси сифатида диққатни тортади.

Шунга кўра ҳам Навоий даҳоси билан яратилган «Фарҳод ва Ширин» дostonини ўрганиш Шарқ адабиётида Фарҳод қиссасининг шаклланиши ва унинг эволюция босқичларини белгилашни ва шу жараёнда Навоий талқинининг негизларини ойдинлаштиришни муҳим масала қилиб қўяди. Алишер Навоийнинг эпик маҳоратини ўрганиш жиҳатидан ниҳоятда аҳамиятли бўлган бу масала шунинг учун ҳам ушбу тадқиқотга мавзу қилиб олинди. Фарҳод қиссасининг навоийча талқини Шарқдаги қатор адабиётларда янги тенденцияларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Шуни назарда тутиб, тадқиқотда Навоий анъаналарининг кейинги давр адабиётидаги ўрни масаласига ҳам диққат қилинади.

Манбалар. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи Шарқ адабиётида чуқур илдизга эга бўлган Фарҳод қиссасининг эволюциясида янги бир босқич бўлди. Шунга кўра қиссанинг узоқ тарихини кузатиш ва шу асосда Навоий дostonининг ғоявий-бадий аҳамиятини белгилаш зарурати ўз-ўзидан келиб чиқади.

Алишер Навоий дoston устида олиб борган ишида шу мавзу атрофида мавжуд бўлган манбалар билан чегараланиб қолган эмас. Шунга кўра ҳам Шарқ адабиётида Фарҳод

⁴⁶ Қаранг: Т. Жалолов, «Хамса» талқинлари, Тошкент, Бадий адабиёт нашриёти, 1960.

⁴⁷ В. Жирмунский. Алишер Навои и проблемы Ренессанса в восточных литературах. Ученые записки ЛГУ, Серия филологическая, 1961. № 229. вып 59

мавзуида яратилган ҳамма жанрдаги асарлар, шунингдек, Фарҳод қиссасининг илдизларини белгилашга восита бўлган мифологик маълумотлар, тарих ва санъатга оид рисолалар текшириш давомида кўздан кечирилди. Шарқ адабиёти ниҳоятда кенг тушунча. Ушбу ишда Шарқдаги «Фарҳод ва Ширин» («Хусрав ва Ширин») ишланган адабиётлар — ўзбек, форс-тожик, озарбайжон, уйғур ва турк адабиётлари кўзда тутилгани каби, Хусрав ҳукмронлиги даврига оид маълумотлар, шунингдек, Ширин ҳақидаги ҳикояларни ўз ичига олган Сурия, Византия, Арман ва араб тарихларига ҳам мурожаат этилди.

Фарҳод қиссаси Шарқ адабиётида жуда қадимий илдизга эга. У мифология доирасидан чиқиб, адабиётда эпос даражасига кўтарилгунга қадар узоқ эволюцияни бошдан кечирди. Инсоннинг машаққатли меҳнатини енгиллаштиришга бел боғлаган Фарҳод, мўл-кўлчилик тарафдори Ширин тўғрисидаги афсоналар Шарқдаги кўпгина адабиётларда тарқалди ва асарлар давомида қалам соҳибларининг диққатини жалб қилиб келди.

Шу муносабат билан «Фарҳод ва Ширин» сюжети Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги мифологияларидан баҳраманд бўлганлигини назарда тутиб, ушбу ишда «Авесто»га мурожаат этилгани каби, Фираат — Фарҳод тарихини ўрганиш мақсадида Бесутун ёзувларига ҳам таянилди.

«Хусрав ва Ширин» афсонасини турли вариантларда баён этган араб ва форс манбалари қисса эволюциясини кузатиш нуқтаи назаридан ниҳоятда аҳамиятлидир. Машҳур араб тарихчиси Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (838—923)нинг *تاريخ رسول والملوك* („Пайғамбарлар ва подшолар тарихи“), X аср араб тарихчиси Ибн ал-Фоқиҳ Ҳамадонийнинг *كتاب البلدان* („Шаҳарлар ҳақида маълумот берувчи китоб“), араб тарихчиси Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Ёқут (XII аср)нинг *معجم البلدان* („Жуғрофий луғат“), Мис-ар Муҳилҳил Абу Дулаф (X аср)нинг *رسالة ثانية* („Сўнги нома“), Табарийнинг „Тарих, китобини форс-тожик тилига таржима этган Муҳаммад Балъамий (996 йилда вафот этган)нинг *تاريخ طبري* каби асарлари шулар жумласига киради. Ўрта Осиё адабиётларида ва биринчи навбатда Абурайҳон Беруний (973—1048)нинг *آثار الباقية* („Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар“) асарида Шомира (Меҳинбону) номининг учраши характерлидир.

Навий «Фарҳод ва Ширин»нинг муқоясалли таҳлилида юқорида қаламга олинган Фарҳод ҳақида ҳикоя қилувчи

лавҳалар билан бирга бу мавзуда Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ориф Ардабилий, Қутб Хоразмий томонидан яратилган дostonлар муҳим ўрин тутди.

Шунга кўра, тадқиқотга жалб этилган асарларнинг қуйидаги илмий-танқидий матиларни ва ишончли деб тошилган қўлёзмаларга таянч манба сифатида қаралди:

Низомий Ганжавий, خسرو و شیرین („Хусрав ва Ширин“) Озарбайжон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. Д. Хетагуров томонидан тайёрланган илмий-танқидий матн.

Амир Хусрав Деҳлавий, شیرین و خسرو („Ширин ва Хусрав“), СССР Фанлар академияси Осие халқлари институтининг Шарқ адабиётлари нашриёти (ИВЛ) томонидан 1961 йилда чоп этилган, Ғ. Алиев томонидан тайёрланган танқидий матн.

Ориф Ардабилий, فرهادنامه („Фарҳоднома“). Достоннинг қўлёзмаси Истанбулда Аё Сўфия кутубхонасида № 3335 инвентарда сақланади. Биз ишда шу нусхадан кўчирилган ва бугунги кунда проф. Ҳ. Араслининг шахсий кутубхонасида сақланаётган фотокопиядан фойдаландик.

Юсуф Синон Шайхий, خسرو و شیرین („Хусрав ва Ширин“). Достоннинг Озарбайжон ССР Низомий номидаги Адабиёт музейида сақланаётган қўлёзмаси (инв. №17) га таянилди.

Қутб شیرین و خسرو („Хусрав ва Ширин“). Факсимиле А. Zajackowski Najstarza wersija tureska Huzrev u Şirin Qutba, czesc II, Warszawa, 1958.

Алишер Навоий, فرهاد و شیرین („Фарҳод ва Ширин“), ЎзССР фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1963. Порсо Шамснев томонидан тайёрланган илмий-танқидий матн.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и майдонга келгандан кейин «Хамса» анъанаси янада бойиди. XV асрдан Шарқ адабиётида «Хусрав ва Ширин» билан бир қаторда «Фарҳод ва Ширин» анъанаси ҳам кенг тарқалди. Фарҳод бош қаҳрамон қилиб олинган кўплаб дostonлар яратилди. Тадқиқотда Навоийнинг ўзидан кейинги форс-тожик ва туркий тиллардаги адабиётга кўрсатган таъсирини ўрганиш учун форс-тожик шоири Вахший Бафқийнинг فرهاد و شیرین асари (ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти, инв. №11036). Кавсарийнинг خسرو و شیرین (Низомий номидаги Озарбайжон Адабиёт музейининг қўлёмаси, инв. №2782), турк шоири Ломийининг „Ferhad ü Şirin“ (Бу асар-

нинг асли қўлимизда бўлмагани учун Огаҳ Сирри Левенднинг „Lamiin „Ferhad ü Şirin“ı (Ankara, 1965) асарида мавжуд текстдан фойдаландик), уйғур шоири Низорийнинг *فرهاد و شیرین* (СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти Ленинград бўлимнинг фонди, қўлёзма, инв, № С — 165) дostonларига мурожаат этиш мақсадга мувофиқ кўрилди. Алишер Навоийнинг дostonчилик соҳасидаги анъаналари ўзбек адабиётида жуда кўп афсоналар, халқ дostonларининг майдонга келишига восита бўлди. „Фарҳод ва Ширин“ нинг насрий вариантларини ўрганишда Умар Боқийнинг *فرهاد و شیرین* (Тошкент, 1908) асари диққатга лойиқдир. Маҳзуннинг *فرهاد و شیرین* (Тошкент, 1908) асари ҳам кўп жиҳатдан Навоий дostonига асосланади. Ушбу ишда айрим афсоналар, халқ дostonларининг ғоявий-бадий таҳлилига ҳам ўрин берилди.

Илмий адабиётлар масаласига келганда эса, «Фарҳод ва Ширин», «Хусрав ва Ширин», умуман, «Хамса» анъанасини ўрганишга оид жуда кўп ишлар мавжуд. Лекин Фарҳод ўрин олган асарларнинг тарихи ва шу силсилада Фарҳод қиссасининг навоийча талқини масаласи махсус текширилган эмас. Адабиётшунослигимиз олдида турган ана шу муҳим мавзун ишлашга диққатимизни тортган Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, проф. И. Султонов, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги, проф. В. Зоҳидов, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, проф. Ҳ. Араслига, проф. А. Ҳайитметов, филология фанлари доктори П. Шамсиев, фольклоршунос олим М. Афзалов, шунингдек, А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Октябрғача бўлган ўзбек адабиёти тарихи секторининг илмий ходимларига кўрсатган ёрдамлари ва қимматли маслаҳатлари учун автор ўз миннатдорчилигини билдиради.

ДОСТОННИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИДАН

«Фарҳод ва Ширин» қиссаси тарихини ўрганиш, бир томондан, «Фарҳод ва Ширин» достонининг манбаларини белгилаб, шу жараёнда узоқ адабий анъаналар билан яқин муносабатда бўлган улуғ ўзбек шоирининг юксак поэтик қудратини намойиш қилса, иккинчи томондан, ўзбек адабиётининг Шарқдаги қатор адабиётлар билан қадимдан давом қилиб келган алоқаларини бирмунча тўлароқ тасаввур этишга имкон беради.

Илмий адабиётларда Фарҳод образи Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достони майдонга келгунга қадар ҳам мавжуд бўлиб¹, тоғ кесиби, йўл очиш ва канал қозишга бағишланган афсоналарнинг Шарқда машҳурлиги² қайд қилинсада, бу образ ва унга бағишланган қиссанинг тарихи ҳақидаги фикрлар ниҳоятда чеклангандир. «Хусрав ва Ширин» тарихини чуқур текширган адабиётшунос олим Ғ. Алиев Фарҳод ҳақидаги афсоналарнинг «Хусрав ва Ширин» қиссасига келиб қўшилмасдан илгари мустақил равишда яшаб келганлигини қайд этади ва уни Хусрав ва Ширин ҳақидаги достонга асос бўлган тарихий воқеалардан анча кейин, яъни VI асрдан кейин яратилган фольклор қаҳрамони дейишга мойиллик кўрсатади³. Проф. И. Брагинский «Шоҳнома» ва унга яқин турган бир қанча эпик асарлар асосида афсонавий синстон (сак) қаҳрамонларининг рўйхатини тузганда Фарҳод исми қаҳрамонни ҳам эслайди. Муаллифнинг хабар беришича, Фарҳод Заворанинг ўғли, Золнинг набираси⁴. Афсуски, бу Фарҳод ҳақида муфассал маълумот сақланмаган.

¹ Е. Бертельс, Фархад и Ширин, стр. 9—10.

² Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин . . . , стр. 78.

³ Уша асар, 73-бет.

⁴ И. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, стр. 291.

«Шоҳнома»да Афросиёбнинг лашкарбошилари ҳақида сўз борганда ҳам унинг Фарҳод исмли жанговар сипаҳсолори бор эди, деб эсланади. Акад. В. Бартольднинг «Мўғулларгача бўлган Туркистондаги христианлик ҳақида» деб номланган асарига IV асрда Сурияда яшаган истейдодли ёзувчи Фарҳод ҳақида маълумот бор.

Шарқ адабиётида Фарҳод образи ва у билан боғлиқ бўлган қиссанинг туғилиши ва тараққиёти ўз тарихига эга.

Фарҳод қиссаси Шарқ адабиётида кенг томир отиб, унинг асосида талабчан бир анъана майдонга келган эди. Фарҳод афсонаси ўз навбатида «Вомиқ ва Азро», «Вис ва Ромин», «Гул ва Наврўз» каби саргузаштларга қараганда ҳам кенг тарқалди ва Шарқдаги кўпчилик адабиётларга кириб борди. Бунинг асосий сабабларидан бири — Фарҳод қиссаси бу мавзуга қўл урмоқчи бўлган қалам соҳибларини муайян тематикага, романтик сюжетга, бой руҳий оламга эга бўлган образлар системасигагина қизиқтириб қолмасдан, уларни чуқур ижодий муҳокамага, ижодий изланишга тортар, анъанавий тематикани кенгайтириб, уни қайта кўриб, қисқаси, янги бир асар яратишга даъват этар эди. Фарҳоднинг эллар, элатлар ўртасида қадимдан маълум бўлиб афсонавий қаҳрамон даражасига кўтарилишидаги сабаблардан яна бири Фарҳод қиссасида ҳамиша инсоннинг энг зарурий эҳтиёжлари билан боғлиқ масалаларнинг акс этишида, Фарҳод образида эса меҳнаткаш халққа хос жуда кўп фазилатларнинг мужассамлашганлигидир. Одатда ҳар бир қаҳрамон халқ орасида ўзининг маълум бир фазилати билан машҳур бўлади ва у инсониятнинг эзгу ниятлари, маънавий ва ахлоқий қарашлари, гўзаллик ҳақидаги тушунчалари, хуллас эстетик идеалининг тимсоли сифатида даврлар оша яшаб қолади. Алпомиш ва Гўрўғли, Рустам ва Сиёвуш, Фарҳод ва Мажнун каби образлар Шарқ адабиётининг шу типдаги ижобий қаҳрамонларидир. Бу образлар умумий белгилари жиҳатидан бир-бирига ўхшаб ҳам кетади. Олижаноб севги идеали учун кураш, бу йўлда мардлик, қаҳрамонлик кўрсатиш ва инсонийликда ҳаммага ўрнак бўлиб қолиш каби хислатлар бу қаҳрамонларни бир-бирига яқинлаштиради. Лекин шу билан бирга улардан ҳар бири маълум барқарор хусусиятлари билан ўзига хос такрорланмас бир олам сифатида кўзга ташланади. Масалан, Алпомиш ғайри-табиий кучга эга бўлган паҳлавон, у ана шу сифати билан йўлда учраган ҳамма тўсиқларни бартараф этиш қобилиятига эга. Рустам—душманга даҳшат солувчи жангчи. Халқ яратган афсонавий қаҳрамонлар ўртасида Фарҳод улуғ инсоний муҳаббат меҳнат ва ижодга илҳомлантирган фаол инсон сифатида алоҳида ажралиб туради. «Деҳқоннинг тириклиги ер билан» деганларидек, Фарҳоднинг макони тоғ, у афсонавий тошйўнар, меъмор, тасвирий

санъат устасидир. Унинг Ширин билан учрашуви ҳам ҳаминша тоғ устида содир бўлади, муҳаббати шу ерда туғилади. Ўзбек, форс-тожик, озарбайжон, турк ва уйғур халқ оғзаки ижоди намуналари ва Фарҳод образи ўрин олган ёзма ёдгорликларда у дастлаб ана шу фазилатлари билан намоён бўлади. Шу йўсинда Фарҳод адабиётда пайдо бўлган даврдан бошлаб қолган барча сифатларига кўра кўпроқ меҳнат фаолияти билан танилди.

Меҳнат мавзуи Шарқ адабиётида чуқур илдизга эга. У мақол, афсона ва йирик асарларда ўз изини қолдирган. «Авесто»да инсоннинг меҳнати билан боғлиқ хилма-хил лавҳалар мавжуд бўлиб, улар ўртасида сув учун олиб борилган курашлар тасвирига оид эпизодлар ўқувчи диққатини тортади. Кўпгина маъбудлар инсонга фаровонлик, бахт-саодат яратиб бериш йўлида фаолият кўрсатади, эзгулик душманлари — девларга қарши курашга чиқади. Бу манбалар билан кейинчалик катта дostonга айлланиб кетган Фарҳод қиссалари ўртасида боғланиш йўқ деб айтиш хато бўлар эди. Бундан ташқари, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Табиат кучлари устидан ғолиб келиш, уларни ўз орзу-истакларига тобе эттириш»⁵ йўлида инсон тасавурида яратилган Митра, Ардвисура каби маъбудлар қаторида Фарҳод ҳам ер ости дунёсининг қадимги худоси, қурувчи ва тоштарошларнинг ҳомийси сифатида танилган эди. Энг қадимги инсоннинг табиат кучларига қарши кураши, ер билан боғлиқ бўлган меҳнатни енгилаштириш йўлидаги интилишларининг марказида турган мифология Фарҳод кейинчалик ривоят ва афсоналарга кўчган. Бадиий асарларда тоштарош ва меъмор сифатида машҳур бўлиб келган Фарҳод образининг яратилишига қадимги Фарҳод культининг прототиплик вазифасини ўтаганлигини проф. С. Толстов ҳам қайд қилган эди⁶. Инсон маданиятининг муҳим белгиларидан бири—меҳнат билан боғланган Фарҳод култи Ўрта Осиёда, Ўрта Осиёдан ташқари Озарбайжон, Эрон, Туркияда ҳам тарқалган эди. Фарҳод номи билан аталгани ҳолда афсонага айлланиб кетган, Ўзбекистонда Бекобод райони ёнида жойлашган Фарҳод тоғи, қадимги Хоразмда бунёд этилган XII асрга оид Девқалъа, Қошғардаги Фарҳод қурган Минг уй ва бошқа шу каби географик номлар ва иншоотлар бевосита Фарҳод култи билан боғланади, деган фикрдамиз.

Ўрта Осиё, Эрон, Туркияда Ширин номи билан аталган сой ва қалъалар Шириннинг ҳам мифологик образлар гуруҳига яқин қилиб қўяди.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том XII, часть I, стр. 200.

⁶ С. Толстов, Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Тошкент, 1964. 31-бет.

Урта Осиё, Эрон ва Кавказ халқларининг инсон ҳаётининг бошланғич даврлари тўғрисида ҳикоя қилувчи асарлари, жумладан «Авесто» китобида сув маъбудаси Ардвисура — Ноҳид тилга олинади. «Авесто»да у қадди-қомати келишган соҳибжамол бир аёл қиёфасида тасвирланади. Урта Осиёнинг турли районларида ўтказилган археологик қазилмалар вақтида ана шу сув маъбудасининг тасвири ишланган буюмлар, ҳайкалчалар топилган. Уларда Ардвисуранинг қўлида кўпинча сув идиши тасвирланган бўлади⁷. Ҳамма вақт сув сероблиги, мўл-кўлчилик тарафдори Ширин образи дастлаб ана шу Ардвисура ҳақидаги афсоналардан баҳраманд бўлган кўринади. Проф. К. Тревер «Авесто»да сув маъносига эга бўлган Сура, Сира сўзларида Ширин сўзига яқинлик кўрган эди. «Модомики, Сура сўзи сув маъносини англатар экан, гўзал Ширин қиёфасида тараққиётнинг дастлабки босқичларидаги мифологик Ардвисура образини кўриш мумкин эмасми»⁸,— деб ёзади олима. К. Тревернинг бу фикрини тасдиқловчи талайгина далиллар мавжуд. Хусрав Парвезнинг хотини Ширин номи ҳам қадимги тарих асарларида фақат Ширин тарзида эмас, балки Сира шаклида ҳам учрайди. Эрон тарихига оид кўпгина асарлар муаллифи Е. Гиббон ҳам Ширинни Сира тарзида тилга олган эди⁹. Бу Ардвисура Ширин шаклига эга бўлгунга қадар Сура, Сира каби аталиб юрилган дейишга асос беради. К. Тревернинг бундай фикрга келишига сабаблардан бири — Шириининг адабиётда бутун тарих давомида сув тарафдори, сув қаҳрамони сифатида гавдаланишидадир¹⁰.

Мифологик Сура, Сира номлари билан Ширин ўртасидаги муносабат Ширин номининг этимологиясини аниқлашга биринчи имкон беради. Акс ҳолда Ширин номининг ҳозирги шаклига асосланиб, унинг этимологик маъноси тўғрисида ҳар хил мулоҳазаларга бориш мумкин. Ҳ. Алиев Ширин агар бошқа бирор сўзнинг ўзгарган шакли бўлмаса, у таъм (сифат) маъносига эга деб айтади¹¹. Ширин номини шир — сут маъносига эга деб билдирилган фикрлар ҳам мавжуд. Бадиний асарларда Шириннинг ёшлиқдан янги соғиб олинган сутни яхши кўриши, шу сабабли сут ариғи қаздирганлиги тўғрисидаги ҳикоялардан Ширин сўзида шир — сут маъносининг мавжудлигини тахмин қилиш мумкин. Лекин бу фикр кўпроқ Ширин сўзининг келиб чиқиши билан эмас, балки

⁷ Г. Григорьев, Городище Тали-Барзу, Труды отд. Историч. культуры и искусства Востока, Госэсрмитаж, Л., 1940, том II, стр. 88—91.

⁸ К. Тревер, Фархад и Ширин, стр. 4.

⁹ E. Gibbon, The decline and fall of the Roman empire, vol. V, London, 1900, p. 62.

¹⁰ К. Тревер, Фархад и Ширин, стр. 5.

¹¹ Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 31.

унинг кейинги кўриниши билан боғланган тахминдир. Е. Гиббон: «Шарқ романтикасида машҳур Ширин номи ширин, ёқимли маъносидаги форс сўзларига тўғри келади»,— деб ёзган эди¹². Ширин номи кўп манбаларда, жумладан, Хусрав Ануширвон даври тўғрисида ёзилган манбаларда ҳам учрайди. Бу номни ҳатто Ўрта Осиё ва Эронга қўшни бўлган кўпгина халқларда ҳам учратиш мумкин. Бу ўз навбатида Ширин сўзининг форсча шир — сут маъносида эмас, балки унинг ширинлик¹³ (таъм) маъносига яқинлиги тўғрисидаги фикрларни ҳам исботсиз экалигини кўрсатади. Шунга кўра Бундахшин ва Ассурия тарихи тўғрисида ёзилган асарларда ҳам Шириннинг — ширинлик маъносида эканлиги айtilган бўлса-да, Ғ. Алиев уларни далил сифатида олмаган. Сув маъносини англатган Сира сўзи С товушининг Ш товушига айланиши билан Шир — Шири шаклига эга бўлган. Шир — тегишлилик, воситалик мазмунини англатувчи-ин аффиксини қабул қилиб, Шир-ин — сувга тегишли мазмунини англатиб қолган бўлиши мумкин.

Шарқ адабиётига онд бирмунча тадқиқот ишларида Шириннинг тарихий шахс эканлиги, бу гўзал ва ифбатли аёл тўғрисидаги ҳикоялар кейинчалик бутун бир дostonга айланиб кетганлиги айtilади. «Хусрав ва Ширин» севги дostonларининг яратилишида тарихий Шириннинг маълум даражада прототиплик вазифасини ўтагани шубҳасиз факт. Тарихда машҳур бўлган Ширин VI аср охири, VII аср бошларида яшаган. Унинг асли қайси халққа мансублиги, қаерда туғилганлиги тўғрисида тарих асарларида маълум фикрлар баён қилинган бўлса-да, бу масалани ҳали ҳам узил-кесил ҳал қилинган дейиш қийин. Ширин тўғрисидаги дастлабки маълумот VI аср охири ва VII аср бошларида яшаган Византия тарихчиси Феофилакт Симокаттанинг «Тарих» китобида учрайди. Симокатта Ширинни христиан динига мансуб бўлган рум қизи дейишга мойил бўлади¹⁴. «Сурия аноним солнома-си» асарида Ширин арамеянка деб кўрсатилади. Мазкур асарда Хусрав Парвез тўғрисида сўз очилиб, унинг христиан динига мансуб икки хотини — «Арамеянка — Ширин ва ромеянка — Марям»¹⁵, бор эди деб қайд қилинади. Ширинни арман қизи деб аташ ёки Ширин ҳақидаги халқ этимологиясига кўра, уни эрон қизи деб юритиш ҳоллари «Хусрав ва Ширин» муносабати билан ёзилган тадқиқот ишларида кўп учрайди. Шириннинг туғилган жойи тўғрисидаги маълумотларда ҳам ана шундай қарама-қаршиликлар мавжуд. VII аср

¹² E. Gibbon, The decline..., vol. V, p. 62.

¹³ H. Duda, Ferhad und Schirin..., p. 1.

¹⁴ Феофилакт Симокатта. История, М., 1957, стр. 134.

¹⁵ Н. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М — Л., 1946, стр. 241.

арман тарихчиси Себеос китобининг Хусрав Парвез ва Ширин тўғрисида ҳикоя қилувчи қисмида Ширин Сосонийлар давлатига қарашли Хузистон вилоятидан эди¹⁶, деб кўрсатилади. Ширинни Озарбайжонда туғилган ёки Арман ерларида вояга етган деган маълумотларга эга бўлган асарлар ҳам оз эмас. Ғ. Бегдели Низомий Ширинни турк гўзали сифатида тасвирлаган, деб ёзган эди¹⁷. Урта Осиё, хусусан қадимги Ўзбекистонда яратилган афсоналарда Ширин Хоразмшоҳнинг қизи, ниҳоятда гўзал аёл сифатида тилга олинади. Турк фольклорига ҳам Шириннинг туғилган ери, келиб чиқиши тўғрисида турлича маълумотлар бор. Шундай қилиб, Ширин ҳақида яратилган афсоналар ҳам кўп вариантли бўлиб, уларнинг аксариятида Ширин ва Хусрав муносабатлари марказий ўринга эга бўлса, иккинчи бир гуруҳида Фарҳоднинг Ширинга бўлган ҳароратли муҳаббати ҳақида ҳикоя қилинади. Қадимий ер ости маъбуди, тоштарош ва меъморлар ҳомийси Фарҳод ҳақидаги афсоналар «Хусрав ва Ширин» достонига келиб қўшилгандан бошлаб, сув маъбудаси Ардвисура номи билан боғлиқ жуда кўп сифат ва хислатлар тарихий Ширин атрофида мавжуд манзумалар билан бирлашиб кетган. Афтидан Ширин образига ана шу қадимий белгилар «Хусрав ва Ширин» қиссаларида ҳам унинг Фарҳод билан муносабати масаласига йўл очиб берган, бошқача қилиб айтганда, Ширин қиссага Фарҳод образини бошлаб келган.

Фарҳод ҳикоятининг «Хусрав ва Ширин»га келиб қўшилган даври илмий адабиётларда X аср деб кўрсатилади. Фарҳод билан Ширин муносабатига оид бир лавҳанинг X аср тарихчиси Муҳаммад Балъамийнинг «Тарихи Табарий» асарида учраши ҳам бежиз бўлмаса керак. У ерда Хусрав ва Ширин ҳақидаги қадимги афсоналардан фарқли равишда учинчи қаҳрамон — Фарҳоднинг Ширинга боғланиб қолганлиги ҳикоя қилинади. «Хусравнинг Ширин исми қанизи бор эди, деб ёзди Балъамий,— Фарҳод унга кўнгли қўйиб, унинг учун Бесутун тоғини қазинишга киришган эди. Фарҳод томонидан қўпоришган ҳар бир тош ушоғини ўн киши, балки юз киши ўрнidan қимирлата олмайди. Улар ҳозир ҳам турипти»¹⁸.

Шундай қилиб, адабиётда тоштарош ва меъмор сифатида талқин этилган Фарҳод ўзининг мифологик прототипига хос сифатларни сақлаб қолди. Кейинчалик у меҳнат ва меҳнат эгасининг умумлашган образига айланди. Шу ўринда проф. В. Чичеровнинг қуйидаги сўзларини эслаш ўринли бўлар: «Мифология,— деб ёзган эди. В. Чичеров,— узоқ вақт

¹⁶ «История епископа Себеоса», Ереван, 1939, стр. 41.

¹⁷ Ғ. Бегдели, Низаминин «Хосров ва Ширин» поэмасы..., 133-бет.

¹⁸ بلعمی تاریخ طبری Ҳанлар академияси Шарқшунослик институти, инв. № 8986, 300-бет.

давонида эпик қиссаларнинг ривожланиши ва такомилда ўз аҳамиятини йўқотмади. Ҳатто мифология асосида яратилган табиат ва жамият кишилар кўзи ўнгида ўз қимматини йўқотгандан кейин ҳам маншалари нуқтаи назаридан мифологик бўлган образлар санъатда яшаб қолди. Лекин у янги маънода, ўзининг дастлабки диний тушунчасини ташлаб, реал воқеликдаги ҳодисаларни умумлаштирувчи бадний образ сифатида қўлланди»¹⁹. Ана шу фикрда Фарҳод образининг гоят узоқ давом этган мураккаб эволюцияси ўз ифодасини топган дейиш мумкин. Инсониятнинг табиат кучлари устидан ғолиб келиш, уларни ўз орзу-истакларига бўйсундириш йўлидаги курашлари заминида яратилган бу мифологик қаҳрамон Урта аср Шарқ адабиётида меҳнат ва ижод рамзи бўлиб қолди.

Фарҳод қиссаларида муҳаббат мавзуининг меҳнат мавзуи билан бир бутун ҳолда ифодалангани асарнинг асосий йўналишини ташкил этади. Фарҳод Ширинга бўлган олижаноб муҳаббати билан тоққа қарши тоғдек куч билан меҳнат майдонига чиқади. Ривоятларда Фарҳод афсонавий кучлардан ҳам юқори қўйилади. У Сулаймон пайғамбар девлари қулага олмаган тоғ тошларини ҳеч қандай қийинчиликсиз улоқтириб ташлайди. Ҳамма ерда меҳнат машаққатларини қўл кучи, ақл-идрок билан бартараф қилишга, кўпчиликнинг оғирини енгиллатишга қодир қаҳрамон сифатида танилади. Фарҳод қиссаларида Ширин образи ҳам воқеаларни йўналтирувчи куч сифатида алоҳида ўринга эга. Ширин меҳнат жараёнида бевосита иштирок этмаса ҳам, у инсон меҳнатини енгиллаштириш хаёллари билан яшайди. Шу вақтда у Фарҳод билан яқинлашади. Уртада пайдо бўлган муҳаббат қаҳрамонларни ҳаёт жумбоқларини ечишга, муаммоларни ақл ва истеъдод кучи билан ҳал этишга илҳомлантиради. Шу нарса характерлики, Ширин жуда кўп саргузашт қиссаларда бўлгани каби фақат севги ва вафо рамзигина эмас, у бунёдкорлик ҳомийси ҳамдир. Ширин кўпгина асарларда инсонийликни кишиларнинг феъл-атвори, кураш ва интилишлари, меҳнатга бўлган муносабатларига қараб баҳоловчи сифатида танилади. Шунинг учун унга ошиқлик даъвосида юрганларнинг «оҳ-воҳлари» фарқсиз. Ширин улардан мол-давлат талаб қилмайди. Ширин қўйган шарт табиий равишда жоҳил, мутакаббир ва худбинларнинг ниятларини яқсон қилади, уларни танг аҳволга солиб қўяди. Аксинча, Ширин томонидан ўртага ташланган жумбоқ — сут ёки сув ариғи очиш вазифаси Фарҳоднинг барча яширин хислатларини — унинг юксак одамийлик, меҳнатсеварлик каби ноёб фазилатларини

¹⁹ В. Чичеров, Вопросы изучения эпоса народов СССР, Кн. Вопросы изучения эпоса народов СССР, М., 1958, стр. 10.

юзага чиқаради. Шунинг учун ҳам бу образлар халқ тасав-
зурида эл бахти, юрт ободончилиги йўлидаги курашларнинг
бошида турган идеал қаҳрамонлар сифатида яшаб келди.

Фарҳод ва Ширинни қаламга олган ҳар бир адиб, уларни
ўз қаҳрамони сифатида эътироф этган ва юксакликка кўтар-
ган ҳар бир янги давр идеал муҳаббат эгалари бўлган бу
қаҳрамонлар сиймосида «бутун инсоният ҳаётининг биринчи
шарти»²⁰ меҳнат ва меҳнат аҳлини улуғлаш, «меҳнат киши-
ларининг юкни енгиллаштириш, ишнинг унумини ошириш»²¹
йўлидаги тарихий ва эстетик қарашларни ифодалашни вази-
фа қилиб олган. Натижада проф. А. Якубовский сўзлари би-
лан айтганда «Фарҳод тўғрисидаги қиссалар асос эътибори
билан бир-бирига яқин турса-да, тафсилот жиҳатидан кон-
крет шароитга кўра ўзгариб борган»²². Уларнинг қайси халқ
орасида, қайси шароитда, қандай ғоявий ният асосида яра-
тилишига қараб мундарижаси ҳам ўзига хослик касб этган.
Шунинг учун ҳам ҳар бир «Фарҳоднома»нинг тарихини,
унинг ўз давридаги аҳамиятини белгилаш адабиётшунослик-
нинг зарурий вазифаси бўлиб қолади. Бу масаланинг бир
томони. Иккинчи томондан, Фарҳод қиссаларида Фарҳод об-
рази учун барқарор бўлган ва кейинчалик мустаҳкам анъа-
нага айланиб қолган тоштарошлик, меъморлик ва шунга
яқин турган бошқа сифатларнинг негизларини белгилаш қисса
тарихини ўрганиш жиҳатидангина эмас, балки Шарқ ада-
биётида инсон ва унинг ижодкорлик фаолиятига муносабат
масаласини ойдинлаштиришда ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Ўрта аср Шарқ адабиётида «Хамса»чилик анъанасининг
пайдо бўлиши Фарҳод образининг келажакини белгилаб, уни
умри боқий қаҳрамонлар қаторига олиб чиқди. Яратувчи,
курашчи қаҳрамонлар бадний асарларда кўпинча Фарҳодга
ўхшатилади, уларга Фарҳоддек салобат, куч-ғайрат орзу қи-
линарди. Низомий томонидан «Хусрав ва Ширин» достони-
нинг яратилиши билан халқ тилида мавжуд афсоналарнинг
энг яхши анъаналарини ўзида жамлаган Фарҳод образи ли-
ро-эпик асарларнинг қаҳрамонига айланди. Агар Низомий-
гача Фарҳод Абулҳасан Али бинни Оғочий, Шамсиддин Му-
ҳаммад Сўзани Самарқандий, Фаррухий, Қатрон Табризий,
Ҳоқоний каби шорларнинг шеърларида тоғ билан боғланган
бир қаҳрамон сифатида қаламга олинса, «Хусрав ва Ширин»
достонининг яратилиши билан унинг бирмунча мукаммал
саргузашти пайдо бўлди.

Адабиётшунос Ғ. Алиев «Хусрав ва Ширин» достонидаги
канал очиш эпизодини ишлашда Низомий X аср араб тарих-

²⁰ К. Маркс, Капитал, I том, Тошкент, 1955, 54-бет.

²¹ М. Горький, Адабиёт ҳақида, Тошкент, 1962, 264-бет.

²² А. Якубовский, Навои и легенда о Фархате, стр. 1.

чиси Ибн ал Фоқиҳ Ҳамадонийнинг «Китоб ул-булдон» асаридаги Ширин билан боғлиқ афсонадан фойдаланган, деб кўрсатган эди²³.

Ариқ очиш мотиви фольклор асарларида кўп учрайди. Фарҳод култи билан боғлиқ равишда яратилган афсоналар ҳам мавжуд эди, албатта. Юқорида эсланган «Китоб ул-булдон»да келтирилган ариқ очиш лавҳаси Ибн ал Фоқиҳдан кейин Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Ғафурнинг «Муъжам ул-булдон» асарида ҳам такрорланади. Унда қуйидагиларни ўқиймиз: Парвезнинг маъшуқаси худо яратган гўзалларнинг гўзали эди. Эронликларнинг айтишларича, Парвезнинг ҳаётдан уч насибаси — хотини Ширин, қўшиқчиси Борбад, Шабдиз номли оти, шу билан бирга Қасри Ширин деб ном олиб қолган қасри бор эди. Бу илгари ҳам, кейин ҳам ҳеч қайси подшога насиб бўлган эмас. Ширин қасри Бағдоддан Ҳамадонга бориладиган йўл устида жойлашган ҳашаматли бинолардан иборат. Айвонлар, хилватгоҳлар, сайргоҳларга эга бўлган бу бинонинг барпо этилиши шундай содир бўлган эди. Хусрав икки тош ерга ўзига боғ қилишни истаб, бу ишни минг кишига юклаган ва уларни ҳар куни нон, гўшт ва май билан таъминлаб турган. Минг кишининг етти йиллик меҳнати билан қурилиш ниҳоясига етади. Шунда бу хабарни шоҳга етказишни Борбаддан илтимос қиладилар. Борбад «Ов бўстони» номи билан қўшиқ тўқиб, уни кўйлаб, шоҳни боғнинг битганлигидан огоҳ қилади. Бу хабардан шоҳ ниҳоятда хурсанд бўлиб, ишда қатнашганларни мукофотлайди. Мамнун шоҳ мастлик вақтида Ширинга мурожаат қилиб, унинг истагини билмоқчи бўлади. Шунда Ширин шоҳга: шу боғ ўртасида икки тош ариқ қаздирсанг, улардан сут оқиб турса. Ариқлар ўртасида эса қаср барпо этилса, деб айтади. Подшо буни қабул қилади. Лекин у ниҳоятда маст бўлгани учун ваъдасини эсдан чиқариб юборади. Ширин эса буни шоҳга эслатишга ботинолмайди. У Борбадга ўзининг Исфаҳондаги мулкани ҳадя этиш эвазига ариқ ҳақидаги гапни шоҳга бир карра эслатиб қўйишни илтимос қилади. Борбад Ширин истагини бажо келтириб, қўшиқ айтиш давомида шоҳнинг ваъдасини ёдга олади. Подшо унутган ваъдасини бирдан хотирга олиб, дарҳол ариқ ва қасрни қуриб битказиш тўғрисида фармон беради²⁴. Ғафур ҳикоя охирида шу воқеага бағишланган ўн бир байтдан иборат шеър ҳам келтирган. Асарда каналнинг минг киши томонидан қазилгани айtilган. Низомий эса қисса марказига Фарҳод образини қўяди. Фарҳоднинг тоштарошлиги ва меъморлиги билан боғлиқ анъана Ни-

²³ Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 79.

²⁴ شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت VII جلد مصر 1906, 24-бет.

зомийнинг шундай йўл тутишига восита бўлган. «Хусрав ва Ширин» достонининг яратилиши билан Фарҳод анъанаси адабиётда мустақкам ўрин олиб қолди. Фарҳод образи тасвирий санъат асарларига ҳам кўчди. Шириннинг деворларга, тошларга ишланган суратлари ҳақида кўп асарларда хабар берилади. Шундай маълумотга Ёқутнинг «Муъжам ул-булдон» асарида ҳам дуч келамиз²⁵. Фарҳоднинг чармга ишланган суратлари ҳам мавжуд эди. XIV аср тарихчиси Ҳамдуллоҳ Муставфий Қазвиний «Нузҳат ул-қулуб» асарида Бесутун яқинида Фарҳод сурати билан танишганлигини ҳикоя қилади. У ёзган эди: Бесутун тоғи этагида, тоғдан олти тош нарида иккита катта супа мавжуд бўлиб, ўртада булоқ оқиб туради. У ерни Шабдиз супаси деб аташади. (Унда) Хусрав, Ширин, Фарҳод, Рустам ва бошқаларнинг сурати ишланган²⁶. Бу ўша даврнинг ягона ҳодисаси эмас эди, албатта.

Шундай қилиб, кишиликнинг табиат ҳодисалари устидан ҳукмронлиги ҳақидаги орзулари заминда пайдо бўлган Фарҳод адабиётда инсоний муҳаббат меҳнат ва ижодга илҳомлантирган қаҳрамон сифатида ошиқ Мажнун, паҳлавон Рустам каби образлар қаторидан жой олди. Ширин образи ҳам худди шундай эволюцияни бошидан кечирган. Бу образлар умумий заминда шаклланди ва қадимдан машҳур Хусрав қиссаси билан бир бутунликни ташкил этиб қолди. Бадний асарлар, тасвирий санъат асарлари, халқ тилида афсона бўлиб келган тоғ ва ариқлар, қаср ва қалъалар бу қаҳрамонларга абадийлик бахш этди.

* *
*

...Фарҳод бир хорокан эрди,
Ва лекин ўз фанида якфан эрди.

Фарҳод қиссасининг Шарқдаги қатор адабиётларда анча кенг тарқалган даври X—XI асрларга тўғри келади. Бу даврда Фарҳоднинг тоғ қазиб, тош кесишдаги маҳоратидан лавҳалар ҳикоя қилувчи афсоналар кўп эди. Абу Дулаф, Балъамий каби тарихчиларнинг асарларидаги айрим эпизодлардан ташқари, X—XII асрларда яшаган Оғочий, Қатрон Табризий, Фаридиддин Аттор каби шоирларнинг Фарҳодни қаламга олган шеърлари, «Хусрав ва Ширин» достонини ёзиш олдида Низомий диққатини жалб қилган афсона, Хоразмдаги Девқалъа, Кошғардаги Минг уй каби географик жойлар номи

²⁵ Уша асар, 228—230-бетлар.

²⁶ قزوینی نزهة القلوب 192-бет.

билан боғланган қиссаларнинг илдизлари шундан далолат беради. Шу нарсаи алоҳида таъкидлаш зарурки, Фарҳод қиссаси адабиётдан адабиётга кўчиб юрувчи оддий ҳикоя бўлмай, яратилиш ўрнига кўра ўзида шу халқнинг тақдири, тарихи билан боғланган, унинг муайян орзуларини ифодалаган асар сифатида танилди, Халқ оғзаки ижоди анъаналари билан бойиб, кўп сюжетли эпик асар сифатида ишлана бошлади.

Халқ оғзаки ижодиётида қўшиқлардан дostonларгача ҳамиша умри боқий мавзулар қаторидан ўрин олган меҳнат ва меҳнат кишисига бўлган эътибор инсоннинг табиат ҳодисалари олдида ожизлиги тўғрисидаги анимистик, қалбаки фантастик қарашларни рад этишда муҳим роль ўйнаб келди. Яққа ва коллектив меҳнатнинг инсон ҳаётидаги ўрни ва роли «Авесто»дан XI асрнинг буюк олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асариде жамланган қўшиқларгача, афсоналардан халқ ҳикмати ва мақолларигача юқори пафос билан куйланди.

Улуғ форс-тожик шоири Фирдавсий (940/41—1020/26)нинг «Шоҳнома» дostonида гуманист шоирнинг меҳнат аҳлига катта эътиқоди кўзга ташланади. Хусусан, дostonда темирчи Кова образининг яратилиши, унинг шоҳ Заҳҳокка қарши кўтарилган исённинг олдинги сафида дадил бориши шоирнинг оддий меҳнат эгасининг куч-қудратига бўлган ишончи белгиси эди. Фирдавсий Ковани ўз ҳунарини яхши билган афсонавий қаҳрамон даражасида тасвирлайди. Лекин дostonда Кованиннг ҳунардаги маҳорати меҳнат жараёнида тасвирланмаган.

Гуманист қалам соҳиблари ижодида ота-боболарнинг насихатларини эслатиш, ҳикматларини такрорлаш орқали меҳнатга муҳаббат уйғотиш, инсон ҳаётида қўл кучи билан бунёд этилаётган ноз-неъматларнинг муқаддаслигини таъкидлаш зийнат бўлиб келди. Улар меҳнатни эгоистик мақсадларга бўйсундириш, ҳаромхўрлик, лавандлик каби ғайри инсоний одатларни қоралаб, кишида ўз ҳалол меҳнати билан ифтихор этиш ҳиссини рангли бўёқларда тасвирлашга алоҳида эътибор бердилар. Бу ҳол ўз навбатида Рудакий ва Абу Шақурн Балхий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Юғнакий, Ҳоқоний ва Низомий назмларида ўзига хос бўёқларда жилоланди. Забардаст форс-тожик шоири Шайх Муслиҳиддин Саъдий асарларида ҳам афсонавий қўли очиқ Ҳотамтойдан ўз диди, ҳаётни тушуниши, меҳнати билан чандон юқори турган заҳматкашлар образлари яратилди. Бу ҳол, айниқса, бири султонга хизматга кириб, иккинчиси қўл кучи билан яшаётган мисрлик ака-укалар ҳақидаги ҳикоятда яхши тасвирланган. Фирдавсий, Носир Хусрав каби адибларнинг бу мавзуга эътиборлари адабиётшунос Ш. Шомуҳамедовнинг

«Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм»²⁷ асарида атрофлича таҳлил этилган.

Шарқ адабиёти тарихида меҳнат мавзуини кўпинча Фарҳод образини яратиш орқали кенг ёритиш анъанасининг доимо тараққий қилиб борганлиги алоҳида кўзга ташланади.

«Хусрав ва Ширин» достонидаги Фарҳод образи меҳнаткаш халқ ичидан етишиб чиққан кишининг умумлашма образининг яратилиши жиҳатидан ўз даврида фақат озарбайжон адабиётидагина эмас, балки Ўрта аср Шарқ адабиётида муҳим ҳодиса бўлди.

Ижтимоий фойдали меҳнати билан ўзига ва атрофидагиларга наф етказаётган, авлод-авлодларга машаққат бўлиб келган меҳнат шароитини енгиллаштиришга аҳд қилган инсон образи Низомий асарларида муҳим ўрин тутди. Сарой шоирлари орасида меҳнат ва меҳнат кишисини қаламга олиш тубан кетиш деб қаралар эди. «Деҳқон, ҳунарманд сўзларини ҳақорат маъносида қўллаб келаётган сарой шоирлари қаршисида гуманист шоир меҳнатни инсоннинг асосий вазифаси ва бурчи деб билди, меҳнат аҳлини кишилик жамиятининг фахри сифатида куйлади»²⁸.

Низомийнинг «Хусрав ва Ширин»гача яратган «Махзан ул-асрор» асарида ҳам меҳнат ва меҳнат аҳлига янгича бир назар билан қараш кўзга ташланади.

«Махзан ул-асрор» асаридаги гишт қуювчи чол ва Сулаймон пайғамбар билан тўқнашган деҳқон ҳикоятлари Низомийнинг фаол инсон образини яратишдаги дастлабки муваффақияти эди.

«Махзан ул-асрор»дан ўрин олган «Кекса гишт қуювчи достони»ни меҳнат қасидаси деб аташ мумкин. Ҳикоя қилинишича, Шомга яқин жойда истиқомат қилувчи бир чол гишт қуйиш билан тирикчилик ўтказар эди. У кийимларини ҳам гиёҳлардан ўзи тўқиб олган:

پيرهن خود ز گياه بافتى
خشت زدى روز از آن يافتى²⁹

Ўз кўйлагини гиёҳдан тўқиган,
Гишт уриб шу билан кун кечирган.

Кунлардан бирида иш устидаги чол ҳузурига ёш бир йигит келади ва оғир меҳнат юки билан қомати букилган

²⁷ Ш. Шомухамедов, Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1968.

²⁸ Г. Араслы, Вклад Низами в мировую культуру, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий ишлари, Тил ва адабиёт масалалари, том XXIX, 1961, 16-бет.

²⁹ مخزن الاسرار. نظامی. Баку. 1960, 120-бет.

кексага шафқат юзасидан ёшларга муносиб бўлган бу ишдан воз кечшни маслаҳат беради. Бутун умрини ўз қўл кучи билан топган даромади ҳисобига ўтказаетган чолга йигитнинг «иш қуролини тупроқдан олиш», «ғишт қолипни ўтга отиш» ҳақидаги насиҳатомуз гаплари ниҳоятда оғир ботади. Ғишт қуювчи чолнинг жавобида ўз меҳнати натижаси билан мамнун инсоннинг покиза руҳий олами намоён бўлган:

پير بدو گفت جوانی مکن
 در گذر از کار و گرانی مکن
 دست بدین پیشه کشیدم که هست
 تانکشم پیش تو یک روز دست
 دست کشی کس نیم از بهر گنج
 دست کشی میخورم از دست رنج
 از پی این رزق و بالم مکن
 گر نه چنین است حلالم مکن³⁰

Кекса (киши) унга айтди: ёшлик қилма,
 Бу ишдан кеч, бемазалик қилма.
 Токи бирор кун қўл узатиб сендан бир нима сўрамайин, деб
 Кўриб турганинг бу ҳунарга қўл узатдим.
 Мол-дунё учун бировга қарам эмасман,
 Қўл кучи билан топганимни ейман.
 Мени бу ризқ туфайли азобга солма,
 Агар шундай бўлмаса, ҳалолга йўйма.

Низомий ҳаётга қарашни жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши турган характерларнинг тўқнашуви жараёнида, бир томондан енгил-елпи хислатлар эгаси бўлган шахснинг, иккинчи томондан, меҳнат ва донишмандлик рамзи бўлган кексанинг маънавий қиёфаларини жуда таъсирли гавдалантириб беради. «Деҳқон ва Сулаймон ҳикояти»да ҳам ерга уруғ сепиб, етилган бошоқ билан «мулк ва вилоят» эгаларидан ҳам яхши кун кечираётган деҳқон улуғланади. Деҳқоннинг Сулаймон пайғамбарга берган жавобида ўқувчи кўзи ўнгиде меҳнат қийинчиликларини машаққат билан енгиб яшаётган, ўз касбига меҳр қўйган меҳнат кишисининг психологик портрети шаклланади:

آب من اینک عرق پشت من
 بیل من اینک سر انگشت من³¹

Сувим бу курагимдан оққан тердир,
 Белкурагим бу бармоқларим учидир.

³⁰ Уша асар, 120—121-бетлар.

³¹ Уша асар, 106-бет.

Бунёдкор инсон Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида Симнор образи орқали гавдаланган. Сосоний шоҳларидан Яздижурд ўз ўғли Баҳром тарбиясини дастлаб шоҳ Нуъмонга топширган эди. Лекин Яманнинг ниҳоятда иссиқ об-ҳавоси Баҳромни қийнаб қўяди. Шунда шоҳ Нуъмон мамлакатнинг тоғли мавзеларидан бирига Баҳром учун катта қаср қурдириш фикрига келади. Бу вазифани ўз замонасининг зукко меъмори Симнор бажаради ва у беш йил ичида жаҳонда энг кўркам Хаварнақ қасрини барпо этади. «Ҳафт пайкар»даги яна бир қурлиш эпизоди — бу Баҳромнинг етти хотини — етти маликага атаб қурилган бинолардир. Бу биноларнинг қурилишида замонасининг кўзга кўринган меъморлари қатнашадилар. Улуғ озарбайжон шоирининг «Искандарнома» достонида ҳам меҳнатга рағбат, яхшилик маъносида — ўзгаларга қўлидан келгунча кўмаклашиш, танг ҳолатларда мададкор бўлиш инсоннинг энг юксак фазилати сифатида тасвирланади. Лекин бу асарларда меҳнат тасвири кўпинча эпизодик характерга эга бўлиб, меҳнат кишилари асарнинг етакчи қаҳрамонлари даражасига кўтарилмаган. Низомий бу муҳим вазифани адо этишда Шарқ адабиётида муҳаббат ва меҳнат манзумаси сифатида кенг тарқалган Фарҳод қиссаларидан маҳорат билан фойдаланди. Адиб «Хусрав ва Ширин» (1180) достонида Хусрав ва Ширин муносабатларини, бу қаҳрамонларнинг ниҳоятда зиддиятли саргузаштларини тасвирлаш жараёнида меҳнат ва унинг қудратини идеал образлар воситасида романтик эпизодларда тасвирлашга эришади. «Хусрав ва Ширин»даги Фарҳод саргузашти меҳнат жараёнини ўзида акс эттирган оддий эпизодгина бўлмай, балки катта ижтимоий мундарижага эга бўлган достоннинг узвий бир қисмидир.

Асарда сюжет тараққиёти давомида меҳнат эгаси Фарҳод худбин Хусрав образининг ҳамма қирраларини очишга қанчалик хизмат қилса, ўз навбатида Хусрав қаршисида Фарҳод бутун улуғворлиги билан яққол намоён бўлади. Низомийнинг буюклиги шундаки, у Фарҳод образини яратиб, унинг сут ариғи қазиси, Бесутунни ёриб йўл очиши лавҳаларини тасвирлаш билан чекланмайди. Адиб оддий меҳнат эгасининг сарой аҳли билан тўқнашувини тасвирлар экан, ўз давридаги турли социал табақалар ўртасидаги меҳнатга муносабат масаласини ҳам катта санъаткор сифатида ойдинлаштиришга эришади.

Низомий достонида Фарҳод меҳнат кишисига хос жуда кўп хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган қаҳрамондир. У инсон сифатида яшаш ва курашиш шиори билан майдонга чиқади. Ўзининг тўғрилиги, ҳалоллигига қанча ишонса, ўзгаларнинг покиза эътиқодига ҳам шунча ишонч билан қарайди.

Севгини улуғвор фазилат деб билади. Меҳнатни шоҳ ва гадо олдида тенг тутади.

Улуғ озарбайжон шоири «Хусрав ва Ширин» достонини, жумладан, у ердаги Фарҳод саргузаштини яратишда асос қилиб олган манбалар ҳақида илмий адабнётларда бирмунча диққатга молик фикрлар билдирилганидек, уларда қадимий қиссани муваффақиятли равишда қайта ишлаб, муайян ғоявий ниятни ифодалашга эришган шоирнинг ижодий қудрати ҳам алоҳида қаламга олинади. Ҳамма гап шундаки, Фарҳод Низомий достониде анъанада мавжуд кўп хислат ва хусусиятларни ўзида ифодалабгина қолмасдан, уларни ривожлантирган, янги белгилар билан тўлдирган қаҳрамон сифатида танилади.

«Хусрав ва Ширин» сюжетида Хусрав Парвез ва Ширин ўртасидаги муҳаббат саргузашти асосий йўналишни ташкил этади. Унда улуғ озарбайжон шоири ўзи танлаб олган кишига ўлимгача вафодор бўлган Ширин образи орқали муҳаббатнинг беқиёс қудратига мадҳия ўқийди. Достонда ҳикоя қилинишича, катта эътиқод, ақл ва истеъдод эгаси Ширин сосоний шоҳи Хусравни севади. Хусрав сиймосида баркамол инсон намунасини кўришни орзу қилган тиниб-тинчимас маъшуқа вақт-вақти билан шоҳнинг давлат ишларига ҳам аралашади. Ширин тасавурида инсон катта куч-қудрат эгаси. Лекин у ана шу мўъжизани жаҳолат йўлида қурбон қилмаслиги, аксинча, табиат неъматларидан қонуний равишда фойдаланиш йўлида сарф этмоғи зарур. Ширин Хусравни ана шу юксак чўққилар сари йўналтириш орзусида қўлидан келганича ҳаракат қилади.

Низомий достониде Хусравнинг Ширин образига кўра ҳам тарих билан кўпроқ боғланганлигини кўраимиз. Хусрав ёшлиқдан ўз замонасининг ҳамма билимларини қунт билан ўрганган, кўпгина ҳунарларда малака ҳосил қилган шаҳзода. Низомий Хусравнинг мамлакат ҳаётида танглик рўй берган вақтларда саркарда сифатидаги фаолияти, жасорати ва қаҳрамонлиги, адолат ва тadbиркорлик билан олиб борган ишларини бу образ қиёфасидаги ижобий хислатлар сифатида тасвирлайди. Хусрав — тарихий шахс. Лекин унинг образи даврлар ўтиши билан ўзининг прототипидан узоқлашиб, романтик қиссаларнинг қаҳрамонига айланган, бинобарин, ижтимоий ҳаётнинг бирор муайян босқичи билан алоқадор эмас. Низомий достониде ҳам у тарихга оид ҳамма белгиларига қарамай, адиб томонидан ўртага ташланган маълум ниятни ифодаловчи орзудаги қаҳрамон сифатида ҳаракат қилади. Низомий Хусрав ва Ширин характерларининг тўқнашувлари жараёнида шоҳ образида пайдо бўлган ўзгаришларни тасвирлашга алоҳида эътибор беради. Маълум даражада зиддиятли характер эгаси Хусрав дoston-

нинг сўнги қисмларида Ширин таъсирида янги бир оламга қадам қўяди. У атрофига олимлар, шоирларни тўплаб, улар билан олам сирлари, илм-ҳунар, тадбир-одобнинг фойдаси тўғрисида савол-жавоблар ўтказди. Мамлакатни адолат билан бошқариш борасида чоралар қидиради. Низомийнинг Хусрав образи орқали илгари сураётган ғоялари кўп жиҳатдан XII аср Яқин Шарқ сиёсий ҳаётининг муҳим масалалари билан боғлиқ эди. Низомий дostonда жиддий суратда одил шоҳ тарафдори бўлиб чиқади. Адибнинг қарашида мамлакат ҳаёти учун офат бўлган адолатсизлик муқаррар равишда тожу тахт эгасини ҳам ҳалокатга олиб келади. Хусрав ўз навбатида бундай иллатлардан холи эмас эди. Иродаси бўш, қаноатсиз, маишатга ўч Хусрав баъзан ҳокимият бошлиғи сифатида ҳам уқувсизлик кўрсатади. Мамлакат ҳаётидан ажралган шоҳ кўпчиликнинг эътиқодидан ҳам маҳрум бўлиб қолади. Низомий ана шу шоҳнинг қайта тарбияланиши жараёнини тасвирлашга алоҳида эътибор берар экан, тўғри йўлдан тойган ҳокимият бошлиғининг ўз изига қайтарилишига ижобий қарайди. «Низомий Хусравнинг енгил-елпи ҳаракатларини, иродасизлигини маҳорат билан танқид қилиб, уни нажиб инсон, адолатли бир ҳукмдор савиясида қолишини орзу қилади»³².

Шу йўсинда дostonда воқеалар жараёнида характерлар ўртасидаги кураш ўзининг кульминациясига эга бўлиб, Низомий қаҳрамонларнинг маънавий камолотларини тасвирлаш билан конфликтларни бартараф этишининг ўзига хос йўлини топган. Сюжет чизигидаги Хусрав билан Фарҳод образлари ўртасидаги конфликт бундан мустасно. Бу икки қаҳрамон ўртасидаги зиддият характерлар кураши кўринишидан ташқари шоҳ билан ҳунарманд ўртасидаги, сарой билан меҳнат намояндаси ўртасидаги тўқнашув эди. Ширинни бутун борлиғи билан севган Фарҳод ҳақида Хусравга хабар етказганларида Ширин қалбининг Хусрав билан бандлигини, бунинг устига унинг насл-насаби ўзидан юқори эканлигини сезган Фарҳод бемаҳал туғилган муҳаббатидан изтиробга тушиб, одамлардан ўзини олиб қочиб тоғ-тошларга чиқиб кетган эди. У Ширинни тез-тез кўриш, унинг юмушларини бажариш билан ўзига далда берарди. Рашк ўтида ёнган Хусрав Фарҳодни макр-ҳийла билан ҳалок қилади ва шоир талқинида умрининг охиригача Фарҳод хуни учун «жавобгар» бўлиб қолади. Низомий ўз дostonи билан Ўрта аср Шарқ адабиётида биринчилардан бўлиб руҳий олами, ақл-заковати, меҳнат ва ҳунари билан шоҳга қарши турган инсон образини яратди. Ишқий романтик дostonда канал қазиш, тоғда тоштарошлик

³² Г. Араслы, Хосров ва Ширин, Сўз боши: Низами, Хосров ва Ширин, Баки, 1962, 9-бет.

қилиб йўл очиш масалаларининг қуйилиши дастлабки қарашда ғайри-табiiйдек туюлади. Лекин озарбайжон адибининг Хусрав билан Шириннинг ишқий саргузаштига бағишланган асариди бу масалаларга анча кенг ўрин берилиши ва меҳнат кишиси образининг яратилиши тасодифий эмас. XI—XII асрларда Озарбайжонда шаҳарлар тараққиети муносабати билан меъморлик, тасвирий санъатнинг ривожланиши адабиётда идеал қурувчи образи, бутун борлиғи билан меҳнатга, кашфиётга берилган фаол инсон образини яратишни тақозо этар эди. Фарҳод гуманист шоирнинг идеаллари заминда яратилган, адибнинг шаҳарлар тараққиети ва ҳунармандчиликнинг равнақи ҳақидаги илғор қарашлари заминда майдонга келган орзудаги қаҳрамондир.

Достон сюжети саргузашт қиссаларга хос равишда бошланиб, ситуация мураккаблашиб бораётган бир пайтда асар бош қаҳрамонлари ёнида пайдо бўлган Фарҳод воқеалар тараққиетига янгича тус беради. Хусрав билан Ширин ўртасидаги муносабатлар тасвирида «тормозланиш» рўй беради ва адиб янги қаҳрамон билан боғлиқ қисса баёнига ўтиб кетади.

Достонда ҳикоя қилинишича, Хусравга ғойибона ошиқ бўлган Ширин уни қидириб Бардадан Мадойинга келади. Лекин бу вақтлар Хусрав мамлакат сиёсий ҳаётида рўй берган жиддий вазиятдан чўчиб қочиб кетган эди. Ширин Мадойинда узоқ қолиб кетади. Саройдаги канизлар Шириндан рашк қиладилар ва унга шаҳардан ташқарига, гошлоқдан иборат қуруқ бир ерга қаср қурдириб берадилар. Қаср атрофида дарахт йўқ, фақат заҳарли ўтлар ўсар эди. Ширин эса ёшлигидан сутга ўрганган. У яқин ўртада чорва боқиш имкониятининг йўқлиги ва бинобарин сут танқислигидан жуда қийналар эди. Унга чорва ўтлайдиган отарлардан қасрга қадар сут ариғи қаздириш тўғрисида маслаҳат берадилар. Лекин жуда қийин бу вазифани ким бажаради? Шунда Хусравнинг яқинларидан бўлган Шопур Ширинга Фарҳодни чақиртириш, бу муҳим ишни унга топширишни маслаҳат беради. Маълум бўлишича, Фарҳод Шопурнинг яқин дўсти, улар Чинда бирга, бир устоз қўлида таҳсил кўрганлар. Шоир Фарҳодни Шопур тили билан таништирар экан, дастлаб қаҳрамоннинг маънавий дунёсини тасвирлаш орқали ўқувчи кўзи ўнгиди юксак истеъдод эгаси образини яққол гавдалантиришга эришади:

که هست اینجا مهندس مرد استاد
 جوانی نام او فرزانه فرهاد
 بوقت هندسه عبرت نمائی
 محسّم، دان و اقلیدس کشائی

بتيشه چون سر صنعت بچار د
 زمين را مرغ بر ماهی نگارد
 بصنعت سرخ گل را رنگ بندد
 باهن نقش چين برسنگ بندد
 بصنعت دست بوسندش همه روم
 بتيشه سنگ خار ارا کند موم³³

Бу ерда бир устод муҳандис бор,
 Ўзи йигит, номи донишманд Фарҳоддир.
 Ҳандаса илмида барчага ибрат кўрсатувчи,
 Мижастию Уқлидис китоби жумбоқларини ечувчи.
 Теша билан шундай санъат кўрсатадики,
 Ерни истаганча чиройли ҳолга келтиради.
 Санъат билан қизил гулга ранг беради,
 Темир билан тошга Чин нақшини ўяди.
 Бутун Рум унинг ҳунарини кўриб қўлини ўпади,
 Теша билан қаттиқ тошларни мумдек кесади.

Ҳикоя қилинишича, Фарҳод Ширин билан дафъатан қаср-
 да учрашади. Ширин парда ортида туриб Фарҳодга сут ари-
 ғи қазиш ишини буюради. Адиб юксак маҳорат билан энди
 Фарҳоднинг ташқи қиёфасини чизишга ўтади. Фарҳоднинг
 ижод ва меҳнатдаги камолоти унинг ташқи портрети билан
 ниҳоятда уйғун эди. Шу билан бирга Низомий тасвирда Фар-
 ҳод жуссаси, қудрати билан меҳнатда алоҳида қобилиятга
 эга эди, деган фикрга кўпроқ аҳамият беради. Фарҳод тоғ
 гавдали бир паҳлавон эди. У буюкликда филга ўхшарди, ле-
 кин бир эмас, икки филнинг кучига эга эди:

درآمد کوه کن مانند کوهی
 کزو آمد خلایق را شکوهی
 چویگ پیل از ستبری و بلندی
 بمقدار دوپیلش زورمندی
 برون پرده فرهاد ایستاده
 میان در بسته و بازو کشاده³⁴

Тоғ қазувчи тоғдек кириб келди,
 Халойиқ уни кўриб ҳангу манг бўлиб қолди.
 Гавдаю бўйда бир филдай,
 (Лекин) зўравонликда икки филча келарди.
 Фарҳод парда ортида
 Белини боғлаб, қулочини ёзиб турарди.

³³ خسرو و شیرین . 375-376-бетлар.

³⁴ Уша асар, 378-бет.

Низомий Фарҳод портретини чизар экан, статик ҳолда унинг ташқи сифатларини қайд этиш билан чекланмайди. Адиб идеаллаштириш принципи асосида яратган образининг жонли, психологик портретини гавдалантиришга ҳам ҳаракат қилади. Тўғри, бу ўринда ҳам қаҳрамон характеридаги бир-мунча умумий белгилар борасидагина гап боради. Лекин шунда ҳам ўқувчи Фарҳод тимсолида ички оламида куч-ғайрат қайнаб турган қаҳрамонни ҳис эта олади. Ширин сут ариғи қазирни буюрганда Фарҳод бу топшириқни бажону дил қабул қилади. Чунки тош кесиб, ариқ қазир унинг асосий касби. Бундан ташқари, Ширин Фарҳодни бутунлай ўзига ром қилиб қўйган эди. Фарҳод сут ариғи қазирни бошлайди ва бутун маҳоратини ишга солиб, бир ой ичида ариқни қазиб бўлади. Низомий тоғ гавдали қаҳрамоннинг тоққа ҳужумини, унинг ҳаммани ҳайратга солгудек санъатини тасвирлар экан, ёзади:

بتيشه روى خارا مى خراشيد
 چو بيد از سنگ مجرا مى تراشيد
 زجای گوسقندان تا در کاخ
 دورويه سنگهازد شاخ در شاخ
 بيک ماه از میان سنگ خارا
 چودر يا کرد جوئی آشکارا
 بهر تيشه که برسنگ آزمودى
 توهم سنگش جواهر مزد بودى
 چو کار آمد باخر حوضه بست
 که حوض کوثرش بوسيد بردست
 چنان ترتيب کرد از سنگ جوئی
 که در درزشى نمى کنجيد موئى³⁵

Теша билан тош юзини йўнар,
 Тошдан тол йўнгандай сув йўли қазирди.
 Қўй яйловидан қаср эшигигача
 Икки юзлама тошларни айланма, буралма қилиб
 териб чиқди

Бир ойда қаттиқ тошлар орасидан
 дарёдай бир ариқ очди.
 Тошга ишлатган ҳар бир тешаси учун
 Икки баравар оғирлигида жавоҳир музд оларди.
 Иш охирига етиб бир ҳавз қазидики,
 Ҳавзи кавсар (ишловчининг) қўлини ўпарди.
 Тошдан шундай бир ариқ юзага келдики,
 терилган тошлар орасидаги дарз (чок)га
 Қил ҳам сигмасди.

³⁵ Уша асар. 383—384-бетлар.

Фарҳод саргузашти билан алоқали сюжет ўз конфликтига эга. Шириннинг Фарҳодни сут ариғи қазिशга ёллаганлиги, Фарҳоднинг Ширин учун сут ариғи ва ҳовуз қазиб берганлигини Хусравга муболага билан хабар қиладилар. Муҳаббатда беқарор Хусрав Фарҳоддан рашк қила бошлайди. Шириндан айрилиб қолишдан ҳавфсираган шоҳ Фарҳоднинг бу борадаги фикр-ўйларини билишга ҳаракат қилади. Низомий Хусрав ва Фарҳод образининг характерли томонларини ойдинлаштиришда улар ўртасида бўлиб ўтган айтишув — диалогдан маҳорат билан фойдаланган. Хусрав билан Фарҳод ўртасида бўлиб ўтган айтишув Хусравнинг маънавий мағлубияти эди. Чорасиз қолган шоҳда Фарҳод кучидан фойдаланиб, Бесутун орқали йўл очиш фикри туғилади. Хусрав бу вазифани бажаргандан кейин Шириндан воз кечишга ваъда қилмаса-да, Фарҳоднинг йўл очиш «музди» тўғрисидаги таклифига рад жавоби ҳам бермайди. Фарҳод қайта ишга киришади. Бу ерда ҳам унинг бутун борлигини Ширин хаёли эгаллаб олган эди. Ана шундай бир вақтда «идеал муҳаббат қахрамонни ўз маҳбубига етишиш йўлидаги мардонавор курашларга илҳомлантиради»³⁶. Фарҳоднинг Бесутун орқали йўл очиш эпизоди ниҳоят даражадаги романтик тасвир. Лекин унинг замирида шоирнинг баркамол инсон ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топган:

برآن کوه کمرکش رفت چون باد
 کمر در بست و زخم تیشه بکشاد
 بهر خارش که با آن خاره کردی
 یکی برج از حصارش پاره کردی
 نیاسودی ز وقت صبح تا شام
 بریدی کوه بریاد دل آرام³⁷

Юсак тоққа қараб елдек юриб кетди,
 Белини маҳкам боғлаб тешани ишга солди.
 Тошга қилган ҳар бир ҳамласи билан
 Тоғ қалъасининг бир чўққисини қулатарди.
 Тонг отардан кечгача тиниб-тинчимас,
 Дилороми хаёли билан тоғ кесарди.

Асос-эътибори билан муҳаббат мавзуга асосланган достонда инсон ва унинг ҳунари, истеъдоди борасидаги гуманистик қарашлар шу тарзда ҳаяжонли эпизодларда маҳорат билан ифодаланган. Низомий Фарҳоди инсоннинг «ожишлиги» ҳақидаги догматик қарашларга зид ҳолда табиатни ин-

³⁶ В. Жирмунский, Х. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1947, стр. 132.

³⁷ خسرو و شیرین. 418—419-бетлар.

сон манфаатларига бўйсундириб яшашга интилади. Озарбай-
жон шоири Фарҳоднинг сут ариғи қазишдаги беқиёс меҳнати
ва маҳоратини таъриф этиб ёзади:

اگر صد کوه باید کند پولاد
زبون باشد بدست آدمیزاد³⁸

Агар юз тоғ бўлса пўлат уни қўпоради,
Лекин у одамзод қўлида ожиз қолади.

«Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳоднинг сут ариғи қа-
зиши ва Бесутун орқали йўл очишдаги меҳнати тасвири
ўқувчи эсида қоладиган жонли лавҳалардан иборат. Ана шу
эпизодларда меҳнат ва меҳнат ҳомийларига нисбатан катта
муҳаббат ўз ифодасини топган. Шу жиҳатдан ижодий меҳнат
натижасига катта умид билан қараган Ширин образи ниҳоят-
да характерлидир. Ширин қасрда экан, бу ерга узоқ ўтлоқ-
дан сут ташиб ранж тортаётган хизматчиларнинг оғир
аҳволига ачинади. Шу ҳақда Шопурга айтган гапларида
меҳнат қийинчиликларини енгиллаштириш устида узоқ муло-
ҳаза юритаётган донишманд аёл намоён бўлади. У, ўртада
турган муаммони ҳал этишга тадбир қидира-қидира яйлов-
дан қасргача сут ариғи қаздириш фикрига келади. «Инсон-
нинг қўлидан келмайдиган бу ишнинг» амалга оширилиши
Ширинни бениҳоя қувонтиради. У Фарҳод ишлаётган жойга
келиб, қисқа бир муддат ичида рўй берган сеҳрли иш—ариқни
кўриб таажжубга тушади. Ширин образида мавжуд реалис-
тик белгилар шу ўринда, унинг Фарҳод меҳнатиغا бўлган
мунсабатидан анча равшан кўзга ташланади.

که استادی ترا حق چون گذاریم
که ماخود مزد شاگردان نداریم
ز گوهر شب چراغی چند بودش
که عقد گوش گوهر بند بودش
ز نغزی هر دُری مانند تاجی
وزوهر دانہ را شهری خراجی
کشاد از گوش با صد غدر چون نوش
شفاعت کرد کاین بستان بفروش
چو وقت آید کزین به دست یابیم
ز حق خدمت سر بر ننا بیم³⁹

³⁸ Уша асар, 384-бет.

³⁹ Уша асар, 386-бет.

Устозлигинг ҳақини қандай ўтаймиз,
 Ваҳоланки, бизда шогирдларга ярарли муздиннг ўзи йўқ.
 Қулоғини безаб турган бир неча
 гавҳари шабчароғи бор эди.
 Яхшилигидан ҳар дурри тожга лойиқ
 ва ҳар бир донаси бир шаҳар хирожига арзирди.
 Уларни қулоғидан олиб юз узрлар билан:
 Марҳамат қилиб буни олиб сотгин,
 вақт келиб бундан яхшисини топармиз,
 Хизматинг ҳақини адо этармиз, деди.

Фарҳод Ширин тақдим этган қимматбаҳо исирғаларни олиб қайта унинг оёқлари остига сочиб юборади. Шириннинг ёқимли сўзлари ҳар қандай бойликдан ҳам афзал эди:

بر آن گنجينه فرهاد آفرین خواند
 زدستش بستلو در پایش افشاند
 وز آنجا راه صحرا تیز برداشت
 چودریا اشک صحرا ریز برداشت⁴⁰

Фарҳод бу бойликлар учун офаринлар ўқиди,
 Уни Ширин қўлидан олдию оёқлари остига сочди
 Шу ердан тўппа-тўғри саҳро йўлини тутди,
 Саҳрони босгудек дарё кўз ёшлари тўкди...

Низомий яратган Фарҳод образининг характерли белгиларидан бири шуки, у фақат тоштарошгина эмас, балки моҳир рассом ҳамдир. Ўрта асрда кенг тараққий этган қурилишлар, улардаги меъморчилик, бинолардаги тасвирий санъат намуналари Ганжа, Шамоҳи, Дарбанд каби Озарбайжоннинг ўша даврдаги марказий шаҳарлари сиймосида ҳам жило топган эди. Ислом санъатининг ҳамма турлари, хусусан, тасвирий санъат ютуқларини емириб бораётган бир даврда адибнинг идеал қаҳрамони Фарҳоднинг Бесутунга чизган суратлари тасвири шоирнинг эстетик қарашларини янада жонлантириб юборган.

Фарҳоднинг Бесутунга Ширин ва Хусрав суратини ишлаш эпизоди афтидан Низомий фойдаланган манбаларда мавжуд эди. Тарих асарларида ҳикоя қилинишича, Бесутуннинг ўзида ва Қасри Ширинда Хусрав билан Шириннинг барельефлари бор эди. Улардан бири Абу Дулафининг «Рисолаи сония» асарида ҳам ҳикоя қилинади. Бесутун тоғидаги Хусравнинг отда турган шакли ва бошқа шакллардан ташқари, тоғда «ажойиб ўймакорлик билан ишланган бир тасвир мавжуд бўлиб, ҳикоя қилишларича, бу вазифани бажаришни Хосрой Абарвиз (Парвез) донишманд Фарҳаз (Фарҳод)га

⁴⁰ Ўша асар, 386-бет.

топширган»⁴¹, деб ёзган эди Абу Дулаф. Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Ғафур «Муъжам ул-булдон» китобида Абу Дулафнинг Бесутун тоғига ишланган барельефлар ҳақидаги маълумотларида бирмунча ноаниқлик мавжуд деб ёзса-да, у ерда шундай расмлар борлигини инкор этмайди. Бундан ташқари, Ғафур Қасри Шириндаги Ширин суратлари ҳақида ҳам маълумот берадики, биз бу ҳақда юқорида тўхталиб ўтган эдик⁴².

Демак, Низомийгача мавжуд бўлган ёзма манбаларда Фарҳоднинг рассомлиги, Ширин суратини чизганлиги баён қилиб келинган. Низомий ўз достонида ана шу анъанани сақлаб қолади ва Шириннинг оташин ишқида ўртанган Фарҳод тоққа Ширин расмини зеҳн билан чизади, деб тасвирлайди:

بتميشه صورت شيرين بر آن سنگ
چنان بر زد که مانی نقش ارژنک
پس آنکه از سنان آتش انگیز
گزارش کرد شکل شاه شبديز⁴³

Тошга Ширин суратини теша билан
Монийнинг Аржанг санъатидай қилиб ишлади,
Ундан кейин ўт чақновчи
Ўткир тиг билан шоҳ ва
Шабдизнинг ҳам суратини чизди.

Шу тарзда илм, ҳунар ва истеъдод Фарҳодни камолот чўққилари томон йўналтиради. Бу характернинг ўсиши, ўзгаришини кузатиш жиҳатидан жуда муҳимдир. Фарҳод ўзининг меҳнати билан ҳамма ерда кишиларга наф етказди, меҳнат машаққатларини енгиллаштиради, тасвирий санъат соҳасидаги маҳорати билан тошларга жило бериб, тоғ бағрида инсоннинг ақл-заковати, куч-қобилиятдан ажойиб ёдгорлик қолдиради. Низомий ана шу меҳнат соҳибининг шоҳ билан тўқнашув эпизодларида меҳнат ва санъатнинг шоҳликдан юксаклигини образли тасвирлашга эришган. Бу ҳол айниқса, Фарҳод билан Хусрав ўртасида бўлиб ўтган диалог олдида равшан акс этган. Хусрав ҳузурига тоғдек савлат билан кириб келган Фарҳод қаршисида тожу тахт ҳам, олтин ҳам тупроқ билан тенг эди:

⁴¹ ابو دلفى رسالة ثانية، م، 1960، 24-бет.

⁴² شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت معجم البلدان، V جلد، 228—229-бетлар.

⁴³ خسرو و شيرين، 417 - бет.

نه به خسرونه گه کردونه در تخت
 چو شیران پنجه کرد اندر زمین سخت
 غم شیرین چنان از دل ربودش
 که پروای خودو خسرونه بودش⁴⁴

На Хусравга қаради, на тахтга
 Шерлардай панжасини ерга тираб турарди,
 Шириннинг ғамига шундай берилган эднки,
 Ўзига ҳам, Хусравга ҳам парво қилмасди.

Низомий асос-эйтибори билан романтик характерга эга бўлган Фарҳод тимсолида саройнинг фиққ-фужур, макр-ҳий-ласини фош этиб, ҳаётда ўз ўрни, ўз қадр-қимматини ҳимоя этишга майл ҳосил қилган инсон образини яратишга эришган.

Умрининг сўнги дамлари ниҳоятда оғир кечган Фарҳод фалакнинг ғаддорлиги, кишиларнинг жоҳиллиги, ишқ аҳли бошидаги азоб-уқубатлар тўғрисидаги хаёлларга берилиб узоқ нола чекади. Ўзи бузиб йўл очаётган тоққа мурожаат этиб, уни раҳмдил бўлишга чақиради. Тоғ деворларидаги тасвирларга яқинлашиб, «бағри тош» Ширин суратидан меҳр-шафқат сўрайди. Ундан кейин Ширин қасрига қараб узоқ тикилиб қолади. Низомий Фарҳоднинг зиддият билан тўлиб тошган айни пайтдаги руҳий дунёсини тасвирлар экан, умидлари даврнинг ситамли тошига урилиб чилпарчин бўлган қаҳрамоннинг норозилигини унинг ўз сўзлари (монологи) орқали ниҳоятда таъсирли ифодалашга эришган:

که ای کوه ارچه داری سنک خاره
 جوانمردی کن و شو پاره پاره
 شدی نزدیک آن صورت زمانی
 در آن سنک از گهر جستی نشانی
 زدی بر پای آن صورت بسی بوس
 بر آوردی ز عشقش ناله چون کوس
 که ای محراب چشم نقش بندان
 روابخش درون دردمندان
 بت سیمین تن سنگین دل من
 بتو گمره شده مسکن دل من
 تودر سنگی چو گوهر پای بسته
 من از سنگی چو گوهر دل شکسته
 زمانی بیش او بگریستی زار

⁴⁴ Уша асар, 411-бет.

پس از گریه نمودی عذر بسیار
 نظر کردی سوی قصر دل آرام
 بزاری گفتی ای سرو گل اندام
 جگر پالوده را دل بر افروز
 ز کار افتاده را کار آموز
 مرادی بی مرادیرا روا کن
 امیدنا امیدیرا وفا کن⁴⁵

Эй тошдан иборат бўлган тоғ!
 Мардлик кўрсату пора-пора бўл.
 Бир вақт у суратга (Ширин суратига) яқин келди,
 Уша тошдан гавхар нишонасини қидирди.
 Суратнинг оёқларини кўп ўпди.
 Унинг ишқида ногора садосидек нола чекиб деди:
 Эй нақш боғловчилар кўзининг меҳробин,
 Дардли юракларнинг даволовчисин,
 Кумуш тан, лекин бағри тош дилбарим,
 Минкин дилим сенга ёзуқли бўлган,
 Сен гавҳардек тошда оёғи боғлисан.
 Мен эса бу тошдан гавҳардек дилшикастаман.
 Бир дам унинг қаршисида зор йиғлади.
 Йиғидан кейин ундан узрлар сўради.
 Дилоромнинг қасрига қараб,
 Зорланиб айтди: Эй сарви гуландом,
 Жигари эзилганнинг кўнглини ёрит,
 Ишидан қолганнинг ишини ўнгла,
 Муродига етмаганнинг муродини бер,
 Умидсиз кўнглимнинг тилагини бер.

Низомий ўзини ўраб турган муҳит билан жангга киришган идеал қаҳрамонининг ўта нозик руҳий кечинмалари жараёнида характерда пайдо бўлган эволюцияни ишонарли тасвирлайди. Фарҳоднинг толесизлиги, муҳаббатдаги фожиаси фақат Хусрав сабаблигина эмас эди. Фарҳод «Хусравнинг қўлини ҳамма ерга етадиган» қилган «ўз майли билан юрмайдиган чарх» ва «даврон қиличи»га хитоб қилади. Бу адолатсиз қонун ва тартибларга ҳамма вақт бардош қилиб келган Фарҳоднинг қарашларидаги жиддий силжиш эди:

اگر در نیغ دوران رحمتی هست
 چرا برد ترا ناخن مرادست
 و اگر بی میل شد بستان گردون
 چرا بخشد ترا شیر و مرا خون

⁴⁵ Уша асар. 419—421-бетлар.

رپروریزو رستیرین و رفرهاد
همه در حرف پنجم ای پریراد
چرا چون نام هر یک پنج حرفست
ببردن پنجه خسرو شگرفست⁴⁶

Агар даврон қиличнинг адолати бўлса,
нега сенинг тирноғингни, менинг эса қўлимни кесади.
Чарх ўз майли билан юрадиган бўлса.
Нега сенга сут, менга қон бахш этади.
Парвез, Ширин, Фарҳсд
ҳаммамиз беш ҳарфлимиз, эй паризод,
Нега ҳар биримиз номи беш ҳарfli бўла туриб,
Хусрав панжаси ҳаммадан кучли?

Шу ўринда озарбайжон шоири ўзининг дардли қаҳрамони билан маънавий жиҳатдан қўшилиб кетади. Низомий Фарҳод вафотидан кейинги лирик чекинишларидан бирида дунёни қора девга ўхшатади. Завол рамзи, оғир мусибат келтирувчи фалокат элчиси дев ҳақидаги фикр бу ўринда чуқур мазмунга эга.

Шундай қилиб, Низомий халқ орасидан етишиб чиққан «шахснинг бой руҳий оламини бутун зиддиятлари билан: парвози ва таназзули билан»⁴⁷ тасвирлашга эришди.

Шарқдаги қатор адабиётларда «Хусрав ва Ширин» мавзуда майдонга келган асарларда Низомий дostonидаги кўпгина анъаналарнинг муваффақият билан давом эттирилганлигини, хусусан уларда ер ости ишларининг устаси, моҳир тоштарош ва меъмор Фарҳод образига алоҳида диққат қилиниб, меҳнат ва меҳнат кишиларига нисбатан қарашларни ойдинлаштиришда бу қаҳрамон ҳақидаги қиссаларга «либоси мавзун» тарзида ёндашилганлигини кўрамиз.

Озарбайжон адабиётида «Хусрав ва Ширин» анъанасига илк бор мурожаат этганлардан бири истеъдодли шоир Ориф Ардабий эди. Шамсиддин Муҳаммад Ориф асли Шимолий Озарбайжоннинг Ардабил мавзеида туғилган. Унинг ҳаёти ва ижод даври XIV асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Шоирдан биргина «Фарҳоднома» дostonи мерос бўлиб қолган. Форс-тожик тилида яратилган бу асар аслида икки қисмдан иборат бўлиб, «Ҳикояти Фарҳод» ва «Ҳикояти Фарҳод ва Ширин» манзумаларини ўз ичига олади. Ориф Ардабийнинг Низомий йўлидан бориб, «Хусрав ва Ширин» анъаналарини ривожлантиришга азм этишига қарамай, «Фарҳоднома» бирмунча ўзгача планга эга. Дostonнинг кириш қисмида муаллиф томонидан баён қилинган фикрлардан

⁴⁶ Уша асар, 424—429-бетлар.

⁴⁷ Е. Бертельс, Низами и Фузули, М., ИВЛ. 1962, стр. 229.

англашилишича, у Низомий асаридан ташқари, Фарҳод ҳақида халқ тилида мавжуд афсоналар билан ҳам таниш эди. Ориф Ардабилий достонида «Фарҳод ҳаммадан илгари бир санъаткор сифатида диққат-эътиборни тортади»⁴⁸. Адиб ўрганган манбалар ҳам шу жиҳатдан қизиқарли маълумотларга эга эди. Ориф Ардабилий достонни ёзишга илҳомлантирган манбаларни санаганда Фарҳод ҳақида ҳикоя қилувчи махсус бир асар ўқиганини қайд қилади. Маълум бўлишича, Фарҳоднинг бутун авлоди тоштарош уста бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзидан кейин бирор беқиёс обида ёдгорлик қолдирган:

که بوده هر یک استاد کاری
زهر یک باز مانده یادگاری⁴⁹

Ҳар бири бир ишнинг устаси эди.
Ҳар биридан бирор ёдгорлик қолган эди.

Ориф Ардабилий санъатда истеъдодлиларнинг истеъдодлиси Фарҳод ҳақида асар ёзишга қарор қилади ва озарбайжон адабиётида Низомийдан кейин инсон ва унинг куч ва қобилияти, жасорати ва ҳунарини янги бир аспектда ёритган асар яратишга муваффақ бўлади.

چنان افسانه را خواندم ز دفتر
به خوبی دلپسند آمد سراسر
اساس تازه بنهادم سخن را
بگفتی زنده کردم کوهکن را
در این گفتی چو کاری گشت خامه
نهادم نام این فرهاد نامه⁵⁰

Дафтардан шундай афсонани ўқидим,
Яхшилиқда бошдан оёқ ёқимли эди.
Сўзнинг асосини янгидан туздим,
Тоғ қазувчини тирилтирибди, дейсан.
Бунда қалам шундай бир иш кўрсатдики,
Номини «Фарҳоднома» қўйдим.

Ориф Ардабилий достон сюжетида меъмор ва наққош Фарҳод образига анча катта ўрин беради. Асарда Фарҳоднинг муҳаббат саргузашти ҳам бирмунча кенг тасвирланган. Лекин анъанавий «Фарҳод ва Ширин» қиссаларидан фарқли

⁴⁸ Н. А. Р а с л ы, Ариф Эрдэбили вэ онун «Фарҳаднамэ» поэмасы, 4-бет.

⁴⁹ فرهادنامه. 7-бет.

⁵⁰ Уша асар, 8-бет.

талқинга эга бўлган бу манзумада муҳаббат мавзуи марказий ўринга эга эмасдай кўринади. Достонда муҳаббат мавзуининг йўналиши ягона чизиққа эга эмас. Сюжетда анъанадаги Ширин образининг ёнида, унга ҳамроҳ Гулистон қиссасининг қўйилиши ва ҳал этилишида муаллифнинг асарга асос бўлган манбалар таъсирида бирмунча қарама-қарши ҳолатга тушиб қолганлигини, кўрамиз. Фарҳод дастлаб абхазиялик меъморнинг қизи Гулистонга уйланади. Гулистон вафотидан кейингина у ўз тақдирини абхаз маликаси Ширин билан боғлашга аҳд қилади. Ориф Ардабилий ана шу ғоят мураккаб муҳаббат саргузашти жараёнида Фарҳод образини кўпроқ меҳнат ва ҳунар кишиси сифатида ойдинлаштиришга, Фарҳод фаолиятидаги меҳнатга бўлган сўнмас эҳтиросни қадам-бақадам катта кучга айланиб, характернинг энг муҳим бир белгиси сифатида қарор топиб қолишини акс эттиришга алоҳида эътибор беради.

Икки қисмдан иборат достоннинг дастлабки қисмида Фарҳод ва Гулистон муносабатлари ҳикоя қилинган. Иккинчи қисм эса Фарҳод билан Шириннинг саргузаштларини баён этишга бағишланади. Ориф Ардабилий қадимги Шарқ эпосларига хос бир неча қиссани бирлаштирувчи ягона қаҳрамон яратиш усулидан маҳорат билан фойдаланган. Фарҳод — достондаги ҳар икки мустақил қиссанинг марказий қаҳрамони. Унинг узоқ давом этган чигал саргузашти, бир томондан, Гулистон, иккинчи томондан, Ширин қиссаларини бирлаштириб туради.

Ориф Ардабилийнинг ҳикоя қилишича, Фарҳод шукуҳли Чин шоҳининг ўғли. У Рустамга ўхшаб афсонавий куч-қувват эгаси бўлиб ўсади. Қуш овида моҳир, кийик тутишда абжир ва йўлбарслар билан олишувда ботир Фарҳод яхшигина билимга эга ҳам эди. Фарҳод учун санъат ва ҳунар бегона эмас, шахзода ўз фаолиятини ана шу ҳаётий эҳтиёжларсиз тасаввур этолмасди:

نبود از کار دنیا غافل و مست

به هر آیام کاری داشت در دست⁵¹

Дунё ишидан ғафлатдаю маст эмас эди,
Ҳамма вақт қўлида бирор иш бўларди.

Фарҳоднинг меъморлик, наққошликка бўлган иштиёқи Чинда шоҳ фармони билан бошланган қасрлар қурилиши вақтида яққол намоён бўлади. Қасрларни безашда қатнашган усталар ёнига бориб, ўзи ҳам сураткашликка берилиб кетган Фарҳод кўпчиликнинг таҳсинига эришади. Ориф Арда-

⁵¹ Уша асар. 36-бет.

билий қасрларни безашда беқиёс маҳорат кўрсатган наққошларнинг нозик ишларини ҳикоя қилар экан, Абхазиядан Чинга Моний қўлида ҳунар ўрганишга келган Шопурнинг деворларни сурат билан безашдаги санъатини ниҳоятда жонли тасвирлашга эришади. Бу анъанага нисбатан Шопур образидаги янги белги эди. Ориф Ардабиллий дostonидан бошлаб Шопур ва Фарҳод фаолиятида санъатга нисбатан рағбат уйғотган шароит ҳам ўзининг бадий ифодасини топа борди.

Ҳикоя давомида қаср деворига Шопур чизган Гулистоннинг суратини кўриб, унга майл ҳосил қилган Фарҳод кейинчалик Абхазияда ўзи меъморлик санъатини ўрганишга киришади. Шаҳзода Фарҳод учун ворислик тамаси, сарой аъёнларига хос кибру ҳаво тамоман ёт эди. Шунга қарамай, ҳоқон вафотидан кейин Чин тахтига ўтирган янги шоҳ — Фарҳоднинг амакиси ундан ҳадиксирайди ва меросхўр жиянини бартараф этиш фикрига тушади. Натижада Фарҳод амакиси томонидан бошланган тазйиқ таъсирида Шопур ва Муқбил ёрдамида Абхазияга қочиб кетишга мажбур бўлади. У Абхазияда ўзини шоҳ хонадонидан эканлигини сир тутати. Халқ эртаклари учун характерли бўлган бир детал. Абхазияда Гулистонга уйланиш ниятида бўлган Фарҳодга қийин шартлар қўядилар. Гулистоннинг устод муҳандис отаси бўлажак куёв олдига тоштарошлик ҳунарини мукамал эгаллашни шарт қилиб қўяди. Бу мушкул ишни бажону дил қабул қилган Фарҳод тез орада тоштарошликда малака ҳосил қилиб, бошқа шоғирдлар олдида нафис санъати билан ажралиб қолади. У, ниҳоят, жуда зийраклик билан тошга Гулистон суратини чизади ва оғир имтиҳондан муваффақиятли ўтиб, устоднинг таҳсинига сазовор бўлади. Бундан ташқари, Фарҳод Шопур билан ҳамкорликда устоднинг боғида гўзал бир қаср барпо этиш ишига киришиб кетади. Фарҳод барпо этилажак қаср режаси устида узоқ ўйлайди ва боғ билан уйғунлашиб кетувчи қаср лойиҳасини ишлаб чиқади. Уқувчи кўзи ўнгидан дунёвий билимлари, истеъдоди билан маънавий жиҳатдан гавдаланаётган Фарҳод тобора равшан кўрина бошлайди:

اساسى خانه بايد نهادند
درى ازخانه در بوستان کشادند⁵²

Уйнинг асосини қўйдилар,
Уйдан бўстон томонга эшик очдилар.

Фарҳод «ишга тешадек тезлик билан» киришиб кетади, қурилишда ҳаммани ҳайратга солгудек мўъжиза кўрсатади.

⁵² Уша асар, 41-бет.

Ориф Ардабийий Фарҳод образидаги зиддиятларни ҳам яширмайди. Фарҳод шоир талқинида меҳнатдагина баркамол устод. Фарҳоднинг ёшликдан бошлаб айш-ишратга мойиллиги бу образнинг маънавий қиёфасида салбий сифат тарзида кўзга ташланади. Фарҳод тоштарош шогирдлар ичида Гулистонга уйланиши мақсадида юрган Рум қайсарининг ўғли томонидан уюштирилган суиқасднинг олдини олиш мақсадида, жиддий вазият устида ханжар уриб уни ўлдиради. Бир вақт Гулистон кўз ёриш олдида вафот этади. Адиб меъморнинг Гулистондан жудоликда кечирган изтиробли ҳаётини анча кенг тасвирлаган. Фарҳод характери учун хос бўлган заифлик, энг зиддиятли шароитларда тараддулланиш бу образни ишлашдаги анъанадан чекиниш эди албатта. Фарҳод баъзан жуда тез ўзгаради, режаларини қайта қуради. Фарҳод Абхазияга келган кундан бошлаб бу ўлканинг шоҳи унга катта ҳурмат ва илтифот билан қарарди. Гулистон вафотидан кейин, Меҳинбону билан Ширин Гулистоннинг қабри устига мақбара қуриб, уни зиёратгоҳга айлантириб ўтирган Фарҳоднинг ҳузурига борадилар. Досгонда ана шу нуқтадан бошлаб Фарҳод билан Ширин ўртасида муҳаббат достони бошланади. «Фарҳоднома»нинг иккинчи қисмига тааллуқли бу воқеалар Фарҳод, Ширин, Хусрав ўрталаридаги муносабатлар жараёнида ривожланади. Ориф Ардабийийга маълум бўлган манбаларда, афтидан, Фарҳод билан Ширин ўртасидаги муҳаббат саргузашти ҳам ўзгача режага эга эди. Адиб «Хусрав ва Ширин» достонидан фарқли бўлган бу афсоналарда ҳаёт ҳақиқатларига яқинлик кўради, бинобарин, вақт-вақти билан «Хусрав ва Ширин»даги Низомий талқинига эътироз билдириш даражасигача боради. Аслида эса «Фарҳоднома»да Фарҳод Низомий қаҳрамонига хос бўлган виқор ва шижоаткорлик фазилатларидан маҳрум бўлиб қолган. У Хусрав билан муносабатларида анча пассивлигидан ташқари, шоҳ томонидан тайинланган соқчи Гирайни минорадан итариб юбориб беғуноҳ ўлимга ҳам сабаб бўлади. Достоннинг бу қисмида Низомий достонидаги сут ариғи қазииш ва Бесутун орқали йўл очмиш эпизодлари такрорланган. Лекин адиб сут ариғи қазилишини тақозо этувчи шароитни тасвирлашда мустақил йўл тутди. Мадойинда қасрда яшаётган Ширин янги соғилган сут йўқлигидан ниҳоятда қийналиб қолади. Шу пайтлар Фарҳод ҳам Ширинни излаб келган эди. Фарҳод ўзининг бу келишидан Хусравни шубҳага солмаслик чорасини қидиради. Шириннинг сутга муҳтожлиги Фарҳодга баҳона бўлади ва у ариқ қазиишга киришиб кетади. Фарҳод кейинчалик Хусравдан Бесутун орқали йўл очиш борасида фармойиш олгандан кейин жуда катта мушкул ишга бел боғлайди. «Фарҳоднома»да Фарҳоднинг Бесутундаги фаолияти ҳам ўзгача бир шароитда кечади. Ориф Ардабийий меҳнатда идеал қаҳрамо-

нининг фаолиятини тасвирлар экан, жонли лавҳалар яра-
тади:

چنين خواندم كه سنگستان آن بوم
بلست كوهكن ميگشت چون موم⁵³

Шундай ўқидим: У жойнинг тошлоқлари
тоғ қазувчи қўлида мумга айланарди.

Достонда Фарҳод образининг характерли томонларини очишда жараёнга кўра уни баён қилиш орқали гавдалантириш кучли сезилади. Низомий достонидаги Хусрав билан Фарҳод ўртасидаги диалог бу ерда ҳам мавжуд. Лекин айтиш мумкинки, «Фарҳоднома»да «Хусрав ва Ширин»даги шу эпизод тасвиридаги жиддий вазият заифлашиб кетган. Хусрав билан тўқнашувдаги Фарҳодга хос бўлган виқор ўз ўрнини тушкунликка бўшатиб берган:

دلش ازغم كشيدين غرقه درخون
نموده روى چشمش جوى جيحون⁵⁴

Кўнгли ғам чекишдан қонга чўмган,
Кўзи айланаси Жайхун сувидай кўринади.

Анъанада бўлганидек, Фарҳод Бесутун орқали йўл очиб, тоғ деворларига гўзал суратлар ишлаб юрган вақтида вафот этади. Низомий достонида Фарҳоднинг тасвирий санъатдаги маҳорати тўғрисидаги эпизодлар кўпроқ қадимги Эронда сақланиб қолган обидалар ҳақидаги тарих китобларида ёзиб қолдирилган маълумотларга тўғри келади. Ориф Ардабилиий Фарҳоднинг меъморлик санъати ҳақида гапирар экан, Шамоҳидаги Гулистон қалъасини, Бокудаги бирмунча иншоотларни Фарҳод номи билан боғлайди. Адиб ҳикояга кучли таъсир бахш этиш мақсадида Фарҳод ва унинг ўғиллари томонидан қурилган иншоотларнинг айримлари бугунги кунда ҳам сақланиб келади, деб ёзади. Низомий Фарҳоднинг Бесутунга чизган суратлари ҳақида сўз очиб, Ширин шакли, Хусравнинг от устида турган пайти тасвирини қайд этади. Ориф Ардабилиий эса манзарани бирмунча кенгайтирган ва бу тасвирларда маълум даражада ҳаёт лавҳаларини реалистик акс эттиришга эришган. Қуйидаги нафис манзарада шу фазилат яққол кўзга ташланиб туради:

وز آن صورتگره‌ای که پر داخت
وز آن در هر طرفی شکلی که میساخت

⁵³ Уша асар. 126-бет.

⁵⁴ Уша асар. 120-бет.

بجایى شکل دهفاد بیل در دوش
 بجایى ماه روى حلقه در گوشى
 بجایى بسته دزدان را بزنجیر
 بجایى رستمى را در کمان تیر
 بجایى بادپای کرده بر زین
 نموده جای دیگر شکل شیرین⁵⁵

У сураткашликлари билан безади,
 ва ҳар тарафни чизган шакллари билан ясади:
 бир жойда елкасида бел кўтарган деҳқон шакли,
 бир жойда қулоғида ҳалқали ой юзли гўзал,
 бир жойда зиндонда занжирбанд ўғриллар,
 бир жойда камонни ўқланган Рустам,
 бир жойда эгарланган учқур от,
 бошқа бир жойда Ширин шакли кўринарди.

Ҳақ аср рассомчилиги, миниатюра санъатининг нафис бир ёдгорлигини эслатувчи бу лавҳа қаҳрамоннинг баҳоғатидан дарак беради.

«Фарҳоднома» қаҳрамонлари ҳаётда ўз ўринларини меҳнат ва ҳунар бобида бирор яхши из қолдиришда деб билдилар. Гулистоннинг отаси касбини ўзидан кейин йўқолиб кетмаслигини истайди ва шу мақсадда бўлажак куёвини тоштарошлик ҳунарини эгаллашга даъват этади. Саройдан йироқ саховатли бу инсоннинг шиори ҳаётини ва ҳаёт учун зарурий эди: -

بود عیبى که کارم کس نداند
 پس از من صنعتم ضایع بماند⁵⁶

Ишимни одамлар (бировлар) билмаса уятли бўлади,
 (У тақдирда) мендан кейин санъатим фойдасиз бўлиб
 қолади.

Ориф Ардабилий сарой шоири. «Фарҳоднома»да бу ҳол ўрни-ўрни билан юз кўрсатади. Лекин адиб дostonда баъзан сарой доирасининг ахлоқий тубанлигини фош қилувчи эпизодлар яратган. Фарҳоднинг отаси вафот этгач, унинг ўрнига тахтга кўтарилган амакисининг энг тубан йўл туганлигини тасвирловчи эпизод бунга мисол бўла олади. У марҳум акасининг хотинига уйланади, Фарҳодни эса таъқиб остига олади. Бу ншда янги шохнинг ўғиллари ҳам фаол қатнашадилар. Фарҳод Муқбилнинг ёрдами билан кўрган фавқулodда тадбирлари ёрдамида Чиндан чиқиб кетишга муваффақ бў-

⁵⁵Уша асар, 116-бет.

⁵⁶ Уша аср, 34-бет.

лади. Ориф Ардабилий Шопур, энг аввало Муқбилнинг Фарҳод билан муносабати тасвирида дўстлик мавзуини кенг кўламда қаламга олган. Муаллиф аёллар ўртасидаги садоқат, фидокорлик фазилатларини Меҳинбону, Гулистон, Ширин ва Шопур билан Муқбилнинг маҳбублари образлари мисолида бутун дoston давомида энг ҳаяжонли эпизодларда тасвирлашга эришади.

Хусрав образида кўпроқ салбий хислатларни жамлаб кўрсатиш тенденцияси «Фарҳоднома»дан бошлаб анъанага айлана борди. Низомий дostonидаги Хусравдан фарқли равишда бу ерда Хусрав энг кўнгилсиз воқеаларнинг сабабчиси сифатида гавдаланади. Хусравдаги худбинлик шу даражага бориб етадики, у ҳатто Шопурни ҳам Марямга хизмат эттишга ундайди.

«Фарҳоднома» муҳаббат дostonи сифатида кўзга ташланса-да, асарда тожу тахт учун курашлар, ахлоқ нормаларидан узоқ хатти-ҳаракатлар маҳорат билан сатира қамчиси остига олинади. «Хунар ва санъат одамига бўлган юксак муносабат дostonда илгари сурилган сиёсий-ижтимоий масалалар ўртасида муҳим аҳамиятга»⁵⁷ молик бўлиб қолади.

«Фарҳоднома»нинг гоёвий-бадний қувватини «Хусрав ва Ширин» билан тенглаштириш мумкин эмас, албатта. Лекин дostonда ўзига хос услубга эга бўлган озарбайжон шоирнинг юксак санъаткорлиги яққол сезилиб туради. Ўқувчи «Фарҳоднома»да «Хусрав ва Ширин»дан фарқли суратда янги ҳикояларга, янги образларга дуч келади.

Дoston ҳикояси давомида тасвир қилинаётган воқеаларга боғлиқ ҳолда лирик чекнишлар яратиш «Фарҳоднома» услубидаги характерли ҳоллардан биридир. Адиб айрим воқеалар тасвирида ўқувчиларни Низомий дostonидан хабардорлигини кўзда тутиб, қиссанинг тўнғич муаллифи устод Низомий номини тилга олади ва бу билан ҳам ҳикояни жонлантириб юборади. Ориф Ардабилий Меҳинбону вафотидан кейин Шириннинг тахтга чиқишини ҳикоя қилар экан, ёзади:

نه من گویم که آخر که این چنین بود
همین معنی نظامی نیز فرمود⁵⁸

Ахир бундай эди деб ёлғиз мен айтмадим,
Бу сўзни Низомий ҳам айтган.

Ориф Ардабилий лирик чекнишларда ўз навбатида «Фарҳоднома»ни Низомийдан фарқли равишда яратаётган-

⁵⁷ Н. Араслы. Ориф Эрдэбили ва онун «Фарҳаднамэ» поэмасы, 20-бет.

⁵⁸ فرهادنامه 999-бет.

лигини таъкидлаб, асарига туртки бўлган манбалар ҳақида ҳам фикр билдиради ва ҳар гал Фарҳод образини янгича талқин этаётганлигига ўқувчи диққатини тортмоқчи бўлади:

بهر جاكار ايشان را شنيدم
وليکن شرح آن کردم که ديدم⁵⁹

Ҳар ерда унинг ишини эшитдим,
Лекин кўрганимни шарҳ қилдим.

«Фарҳоднома»нинг яратилиши Низомий томонидан ёзма адабиётга олиб кирилган Фарҳод қиссасининг тобора ривож топиб, янги эпизодлар, ҳикоялар билан кенгайибгина қолмай, янги талқинлар билан бойиб ҳам бораётганлигини намойиш қилар эди.

Ҳиндистонда форс-тожик адабиётининг шаклланиши ва такмили узоқ тарихга эга бўлиб, у кўп жиҳатдан Хусрав Деҳлавий номи билан боғланади. Алишер Навоий сўзлари билан айтганда, бу «тўғри ширин мақол», «гуҳаррез ҳиндзода» ўз асарларини кўпроқ форс тилида яратди. Хусрав Деҳлавий номи форс-тожик тилида сўзлашувчи халқлар учун қадрли бўлиб, унинг ижодий мероси форс-тожик адабиёти тарихида ҳам муҳим ўрин тутди⁶⁰.

«Ўз нафаси билан маънилар денгизида мавж қўзғотган» бу адиб Шарқда Низомийнинг беш достонига биринчилардан бўлиб жавоб ёзган хамсанавис сифатида танилди.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг ҳаёти Ҳиндистонда, бир томондан, тожу тахт учун курашлар ниҳоятда авж олган, иккинчи томондан, мўғул истилочиларининг ҳинд вилоятлари устига босқинчилик юришлари давом қилиб турган бир даврга тўғри келади. Хусрав Деҳлавий кўп вақтини XIII ва XIV асрларда ҳукмронлик қилган шоҳларнинг саройларида ўтказди ва ўзидан кейин бой мерос қолдирди⁶¹. Хусрав Деҳлавийга беқиёс шуҳрат бахш этган асарлари қаторида «Хамса» алоҳида ўрин тутди. Амир Хусрав Деҳлавий устод Низомий анъаналарини давом эттириб, 1298 йилда «Ширин ва Хусрав» номи билан дoston яратди. Низомий «Панж ганж»ининг иккинчи достони «Хусрав ва Ширин»га жавоб тарзида ёзилган бу асарда адиб кўп жиҳатдан анъанага ижодий ёндашган ва сюжетни бирмунча қайта қуриш билан образлар талқинида ҳам ўзига хос йўл тутган. Ўқувчи бу ерда ҳам Ширинга катта эҳтирос билан кўнгил кўйган Хусрав ва ўзининг идеал севгисига ўлимгача вафодор Ширин саргузаштлари билан танишади. Муҳаббатнинг заҳматли синовлари олдида-

⁵⁹ Уша асар, 8-бет.

⁶⁰ Г. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 115.

⁶¹ Бу ҳақда қаранг: М. Бақоев. «Хусрави Деҳлавий» ва достони у «Дувальронӣ ва Хизрхон», Сталинобод, 1958.

ги характерлар кураши, тожу тахт даъвосидаги фитналар асар конфликтини ташкил қилиб, улар нозик санъаткор қалами билан ўзига хос бўёқлар орқали жонли тасвирланади. Адиб асар марказига қўйилган масалалар ўртасида одил давлат ва унинг адолатли ҳукмдори ролини тасвирлашга алоҳида аҳамият берган ва бу билан ўз давридаги муросасиз курашлар гирдобидида юрган шоҳ ва шаҳзодаларга ижобий таъсир этишни мақсад қилиб олган. Лекин шуни айтиш керакки, Низомий достонида илгари сурилган ғоявий мазмун Хусрав Деҳлавий асарида бирмунча пасайтириб юборилган. Е. Бертельс сўзлари билан айтганда, «Ширин ва Хусрав» муаллифи Низомий достонидаги ғоявий ўткирликни бирмунча холис ҳолга»⁶² келтиради. Достондаги бу ҳол ҳаммадан илгари Хусравнинг нуқсонлардан батамом холи шаҳзода тарзида тасвирланишида кўзга ташланади. Достонда Низомий Ширинига хос фазилатлар ҳам Хусрав образига кўчирилган ва натижада Ширин бирмунча статик образ даражасига тушиб қолган. Статиклик айниқса, Хусрав образида кучли. Шоир ўз бош қаҳрамонини Ширин ўнгитлари таъсирида «қайта тарбияланишини» лозим топмайди. У достоннинг бошидан охиригача жуда кам ўзгаради. Достоннинг ғоявий мундарижасидаги бу ҳолат саройга яқин турган шоирнинг дунёқарашини ва ўз олдига қўйган ғоявий нияти ҳамда шубҳасиз у асос қилиб олган ижодий метод билан боғлиқ эди.

Хусрав Деҳлавий йирик талант эгаси. У яратган романтик достонда кенг маънода ҳаётий масалалар борасида баҳс этилади. Достонда илм-фан, меҳнат ва ҳунар, адолат ва саховатнинг улуғланиши шоирнинг «Хусрав ва Ширин» анъанасини мустаҳкамлаш йўлидаги жиддий хизмати сифатида баҳоланади. Хусрав Деҳлавий «Ширин ва Хусрав» достони билан ҳинд адабиётига меҳнат ва ҳунар ҳомийси Фарҳод образини олиб кирди. Бу ўз навбатида форс-тожик адабиётида ҳам меҳнат мавзуини янги шароитда давом эттириш, ижод кишисини меҳнат жараёнида тасвирлаш борасидаги муҳим қадам эди. «Ширин ва Хусрав»даги Фарҳод қиссаси Низомий анъанаси таъсирида яратилган, лекин унинг қурилиши, ғоявий йўналиши озарбайжон шоири қалами билан яратилган меҳнат манзумасидан фарқ қилади.

Буни Алишер Навоий ҳам «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмида қуйидагича қайд этган эди:

Ва лекин соҳири Ҳиндустоний
Езарда бу маломат достони,

Чу топти хомаси таҳрири таъжил,
Бу ишга берди кўп тағйиру табдил⁶³.

⁶² Е. Бертельс, Навоий ва Джами, стр. 31.

⁶³ فرهاد و شیرین . 21-бет.

«Ширин ва Хусрав» достонида Хусрав саргузаштини тасвирлашга асосланган сюжет тараққиёти жараёнида Фарҳод билан боғлиқ қиссанинг пайдо бўлиши бирмунча тасодифий туюлади. Хусрав Деҳлавий ўқувчини «тақдир тақозоси» билан Бесутунга келиб тоғ қазигиша киришиб кетган Фарҳод билан таништириб бўлгач, қаҳрамоннинг тарихини ҳикоя қилишга ўтади. Халқ эртаклари учун характерли бўлган бу усулни қўллар экан, адиб қаҳрамон тарихини унинг ўз сўзлари орқали тасвирлашга эришади. Хусрав Деҳлавий Фарҳод характерини бир томондан, Ширинга бўлган муносабати орқали чизиб кўрсатса, иккинчи томондан, унинг Бесутундаги ишлари орқали жонлантиришга диққат қилади. Фарҳод «Ширин ва Хусрав»да оддий меҳнат эгаси эмас, балки Чин хоқонининг танҳо ўғлидир. У ёшлиқдан тоштарошлик ва наққошлик ҳунарига муҳаббат қўяди, отасининг салтанатида олиб борилган катта қурилиш ишларига қизиқиш билан қарайди. Моний ва Аржангнинг қасрларга кишини сеҳрловчи санъат билан нақш боғлашлари Фарҳодни, айниқса, маҳлиё қилиб қўйган эди. У ана шу нозик ҳунар эгаларидек бўлиш орзусига тушади. Фарҳод бу ҳунарни ўрганишга киришганда шоҳлик насабинини ҳам унутиб юборади:

درين صنعت چنان آشفته شد هوش
که کردم دولتی شاهی فراموش⁶⁴

Бу санъатда ҳуш шундай паришон бўлдики,
Шоҳлик давлатини эсдан чиқардим.

Ғ. Алиев «Ширин ва Хусрав» асарида Фарҳоднинг аслзода сифатида тасвирланишини қайд қилгандан кейин Хусрав Деҳлавий Фарҳоднинг қурилиш ишларига мойиллиги мавзуга анъана тақозоси билангина мурожаат этган⁶⁵, деб ёзган эди. Бу ўринда адибнинг «анъана тақозоси» билан иш тутиши эмас, балки кўпроқ мавжуд афсонани ўзгартириш, уни ўз ғоявий ниятига мослаштириш йўлидан бораётганлиги тўғрисида баҳс этиш мумкин. «Ширин ва Хусрав» маснавийсидаги Фарҳод қиссасида шу нарса кўзга ташланади. Хусрав образини нуқсонлардан холи, бошқаларга ақл-идрок ўргатишга қодир, тадбиркор сифатида тасвирлашга мойиллик кўрсатган сарой шоири бу ўринда шаҳзодага меҳнат ва ҳунарни ҳам лойиқ кўради. Фарҳод бир-бирига зид икки имкониятдан бирини — шоҳлик ёки ҳунарни танлаб олиш мажбурияти туғилган нозик бир пайтда ҳунарманд бўлиб қолади.

⁶⁴ شیرین و خسرو، 150-бет.

⁶⁵ Ғ. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 160.

Халқ афсоналарида ворисликдан воз кечиб, касб-ҳунар эгаллаш йўлидан кетган ёки қаҳрамонлик, паҳлавонлик сифатлари билан машҳур фарзандларига қарши турган, ҳатто улардан батамом юз ўгирган оталар образи учраб туради. «Ширин ва Хусрав»да ҳам худди шундай воқеа рўй беради. Фарҳодни қурувчилик ва меъморлик санъатига кўнгили қўйганлигини хоқонга бўрттириб хабар қиладилар. Чин хоқонига унинг вазири Фарҳоднинг ҳунар ўрганиш бобидаги хатти-ҳаракатини «пашшани фил қилиб» ҳақорат даражасида тунтиради. Вазирнинг сўзларида сарой намояндасининг меҳнат ва меҳнат аҳлига паст назар билан қарашини аён бўлиб туради. «Ширин ва Хусрав» сюжетида Фарҳод билан алоқадор бўлган ҳикоядаги бу конфликтда Фарҳод енгилади. Масаланинг ўша даврда бошқача ҳал бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Хоқон ва унинг атрофидаги кишилар аниқ бир давр билан боғланмаса-да, улар орқали муаллиф феодализм замонасидаги маълум социал гуруҳларга хос бўлган хусусиятларни тасвирлашга эришган:

خبر در گوشى خاقان گفت دستور
 كه ماند از تاج شاهى گوهرت دور
 مدام از تيشه مغز سنك خارد
 هوس نى برنگين برسنگ دار⁶⁶

Вазир хоқон қулоғига айтди:
 Гавҳаринг шоҳлик тожидан узоқда қолди.
 Мудом теша билан тош миясини қашлайди,
 У нингин (шоҳлик узуги)га эмас, тошга қизиқди.

Фарҳод — идеал образ. Хусрав Деҳлавий яшаган даврда шоҳ хонадонларида ота-бола ўртасидаги қарама-қаршиликлар кўпинча юқоридаги сабаблар орқали эмас, балки тожу тахт талашиб, масала қон тўкишгача етиб борар эди. Ўз ўғлининг касбини тожу тахт эгаси учун ҳақорат деб билган шоҳ уни мамлакатдан узоқлаштиради. Шоир тили билан айтганда, «шоҳ кўз ёши билан қўлини ювади» — Фарҳоддан умидини узади. Фарҳоднинг бундан кейинги ҳаёти ватанидан узоқларда, сарсон-саргардонликда кечади. Лекин у ватанига қайтиш ёки отасидан узр сўрашни хаёлига ҳам келтирмайди. Фарҳод шоҳ ва гадо учун тенг бўлган меҳнатнинг инсонни ҳар қандай мушкул ҳолатлардан сақлаб қолишини яхши тушунади. У ўз қўл кучи орқали топгани билан яшашга ўрганади. Бу Фарҳод образида ташқи воқеалар таъсирида пайдо бўла бошлаган янги белгилар эди, албатта:

⁶⁶ شیرین و خسرو .150-бет.

چو مردان دست کاری پیشه کردم
چو بازان دست مزد خویش خوردم⁶⁷

Эрлар каби қўл ҳунари билан шуғулландим,
Яхшилар каби қўл кучи билан топганимни едим.

Меҳнат ва ҳунар марднинг иши, марднинг меҳнатидан ҳамиша барака дарёси ҳосил бўлади. Номард эса бундай саховатли сифатлардан маҳрумдир:

برد نامرد پررنج آزیی قوت
کشد مردا؛ ممان سنگ باقوت⁶⁸

Номардни қорин қайғусида азоб-уқубат олиб кетади,
Мард тош ичидан ёқут тортиб олади.

Шаҳзода Фарҳоднинг меҳнатга муносабати уни шоҳ хонадони одамларига қарама-қарши ўлароқ улуғ инсонийлик йўлига олиб чиқади. Сарой шоири Хусрав Деҳлавий буюк адб сифатида ўрни-ўрни билан салтанат эгаларидан узоқлашиб, меҳнатини тахту тождан ортиқ билган Фарҳод қалбига қулоқ тутати:

نیم زین پس بتخت تاج محتاج
خوی پیشانیم بس درة الناج⁶⁹

Шундан бошлаб тожу тахтга муҳтож эмасман,
Пешонамдаги терлар менинг учун тожнинг дурлари кабидир.

Фарҳод қиссаси Хусрав Деҳлавийда бирмунча ихчам. Низомий достонида тасвирланган Фарҳоднинг Хусрав топшириғи билан Бесутун орқали йўл очиши ва тасвирий санъат соҳасида иш кўришини гавдалантирувчи воқеалар бу ерда йўқ. Достон хотимасида ҳам воқеалар тасвири бирмунча қисқадир.

«Хусрав ва Ширин» достонида тасвирланишича, Ширин Фарҳод билан ариқ қазиниш зарурати орқали танишади. Хусрав Деҳлавий асарида бу учрашув тасодифий бир ҳолатда рўй беради. Бу, Хусрав билан Ширин ўртасидаги ишқий можаролар давом этиб асосий воқеа мураккаб кўриниш олиб бораётган бир вақтга тўғри келади. Ўз муҳаббатиде беқарор Хусравнинг Марям вафотидан кейин Шакар таърифини эшитиб Исфаҳонга жўнаб кетиши Ширинни чексиз ғам-алам гирдобига ташлаган эди. Ўзини қўйишга жой тополмай тоғ ва

⁶⁷ Ўша асар, 151-бет.

⁶⁸ Ўша асар, 152-бет.

⁶⁹ Ўша асар, 151-бет.

дашларга қараб чиқиб кетган, «тоғ тошларининг учли гиғи билан юрак пардасини пора қилган», «теварак атрофни қон ёши билан селобага айлантирган» Ширин кунлардан бирида Бесутун орқали ариқ очаётган Фарҳодни учратиб қолади. Фарҳод маҳорат билан тоғ қулатиб, тош кесиб, ариқ қазиб, йўл очишда мислсиз мўъжиза кўрсатмоқда эди:

زخارا دید جوئ ساز کرده
 رهی در مغز خارا باز کرده
 در و سنگی تراشیده چوسندان
 سفید و نغز خون گل برگ خندان
 بيمواری صفوت چون بلوری
 که بر رفتن نمی یارست موری⁷⁰

Кўрдик тошдан ариқ қазиган,
 Тош оралиғидан йўл ҳам очган.
 Уша тошда сандондай (бир ҳайкал) тарашлаган.
 У янги очилган гулдай оппоқ ва гўзал.
 силлиқлик ва тиниқликда худди биллурдай,
 ҳатто чумоли юганда сирғаниб кетади.

Хусрав Деҳлавий «тешаси билан Бесутунни забун этган», «тоғда қиёмат кўтариб» беқиёс маҳорат кўрсатаётган Фарҳоднинг Ширин илтимоси билан сут ариғи қазизишга киришиб кетганлигини тасвирлашга анча диққат қилади. Ширин Фарҳодни тоғдаги уловлар⁷¹ ўтлайдиган ердан қасргача сут ариғи қазизиш ишига даъват этар экан, уни шу мушкул ишни бажаришга қодир, ғайри табиий куч-қудрат эгаси деб билади:

چنين کاری جز از تو بر نیاید
 توکن کاین از کسی دیگر نیاید⁷¹

Бундай иш сендан бошқанинг қўлидан келмайди.
 Сен қил, буни бошқа одам килолмайди.

Фарҳод Ширин билан учрашувида бу тоғ қизига нисбатан кучли майл ҳосил қилган эди. У пўлат тешасини тош билан чархлаб олиб ишга киришади. Ширинга бўлган муҳаббат унга бу машаққатли ишда илҳомлантирувчи сеҳрли кучга айланади. Достонда Фарҳоднинг меҳнат жараёни анча қисқа тасвирланган. Лекин шоир ана шу мўъжаз эпизодда иш устидаги моҳир тоштарошнинг санъатини ғоят жонли тасвирлашга эришади. Бу эпизод ўз навбатида маълум даражада Низомий тасвирига яқин турса-да, унда Хусрав Деҳлавий

⁷⁰ Ушга асар, 143—144-бетлар.

⁷¹ Уша асар 146-бет.

қаламнинг поэтик қудратини намоиш қилувчи фавқуллода образлар, характерли деталлар, тилдаги жозибadorлик яққол кўзга ташланиб туради:

Брон آمد چو صبح عالم افروز
بسان جوی شیر از چشمه روز
به کوه انداختن فرزانه فرهاد
به کوهی سنگ شد چون کوه پولاد
دلی خارا به نیروئی همی کند
که در هر ضربتی جوئی همی کند
چنان بر کوه میزد تیشه تعجیل
که سنکش سرمه میشد میل در میل
چنان میداد ز آهن سنگ را تاب
که هم آتش برون می جست هم آب⁷²

Оламни ёритувчи тонгдай чиқиб келди,
кун чашмасидан сўт ариғи сари равон бўлди.
Етук Фарҳоднинг тоққа ҳамла қилиши
пўлат тоғнинг тош тоғига урилишидай бўлди.
Тош кўксига зўр куч билан шундай урардики,
ҳар бир зарбидан бир ариқ пайдо бўларди.
Тешани тоққа шундай теалик билан урардики,
тоши мил-мил бўлиб сурмага айланарди.
Темирдан тошга шундай тоб берардики,
ундан ҳам ўт, ҳам сув чиқарди.

Достонда Фарҳод саргузаштидаги биринчи конфликт унинг «Хусрав ва Ширин» ҳикоятига келиб қўшилишидаги бир нуқта вазифасини ўтаган бўлса, бу ўринда қаҳрамонларнинг тўқнашуви натижасида асар бош конфликтни билан боғлиқ янги воқеалар тизмаси туғилади.

Фарҳод билан Ширин ўртасидаги яқин муносабатлардан хабар топган Хусрав кунлардан бирида чўпон усти-бошида Фарҳод ҳузурига келади ва икки ўртада узоқ савол-жавоб бўлиб ўтади. Шу вақтга қадар Хусрав Фарҳод санъатининг доврўғини эшитган эди, холос. У тоққа келар экан, бадр (тўла) қомати ҳилол (ярим ой) га айланган, лекин ҳамон шуқуҳи билан тоғмонанд қаҳрамоннинг ишидан ҳайратланиди:

از آن سو پرس پرسان کوه برکوه
بجوی شیرشد تنها ز انبوه
تماشا کرد لحظی بر لب جوی

⁷² Уша асар, 153-бет.

بديد ان سنك هاراروى دروى
بههر نقش هنر چون نقش بينى
نظر ميكرد و ميكفت آفرينى⁷³

У ердан тоғдан-тоққа (ошиб) сўрай-сўрай
тўдадан чиқиб сут ариғи томон ёлғиз борди.
Ариқ бўйида туриб бир дам томоша қилди,
У тошларнинг юзма-юз турганини кўрди.
Хунардан пайдо бўлган ҳар бир нақшга наққошдай
назар ташлаб: Офарин, дер эди.

Фарҳоднинг психологик портрети ва Фарҳод бажарган ишга Хусравнинг муносабатини билдирувчи эпизодларда романтик тасвир билан бир қаторда реалистик деталлар кўзга ташланади. Хусрав Деҳлавий Фарҳодни ҳиссиётга ўта берилган қаҳрамон сифатида тасвирлашда романтик қаҳрамонларга хос хусусиятни чуқурлаштирган. Бу ҳол вақти-вақти билан ундаги фаол инсонга хос ҳамма сифатларга тўғон бўлиб қолади. Уқувчи унинг Хусрав билан тўқнашувида Низомий достонидаги Хусрав саройига тоғдай салобат билан кириб борган, симу зарга бепарво, кучли виқор эгаси Фарҳодни эмас, балки «тақдир тақозоси билан ўз юртидан узоқлашган», «муҳаббат алангаси билан ўзини йўқотаётган» тушкун ошиқни кўради. Хусрав Деҳлавий тасвирида Хусрав гарчи тоғ қазувчи қаҳрамоннинг меҳнати ва санъатини эътироф этса-да, курашда унга сира ён бермайди.

Айрим илмий адабиётларда «Ширин ва Хусрав» достонинда Фарҳоднинг Хусрав билан бўлган конфликтда ўта пассивлиги кўрсатиб ўтилади. Бу қиссанинг умумий руҳига нисбатан тўғри фикр. Лекин ўз навбатида тоққа ларза солиб ишлаётган бу қаҳрамоннинг Хусравга нисбатан ғазаби ҳам беқиёс эди. Чўпон уст-бошидаги шоҳнинг насиҳатомуз фикрларига Фарҳод «ишқи борнинг имони бор» мазмунида — сен бу насиҳатларингни Хусравга бориб айт, — деб хитоб қилади:

منه بر جان من پندیکه دارى
به خسرو گوی هر پندیکه دارى
هر آن کس کو دهد دیوانه را پند
نخواندش خردمندان خردمند⁷⁴

Бор насиҳатингни менинг жонимга ортма.
Ҳар қанча насиҳатинг бўлса Хусравга қил.
Девонага насиҳат қилмоқчи бўлган кишини
ақллилар оқил ҳисобламайдилар.

⁷³ Уша асар, 185-бет.

⁷⁴ Ушшя асар 191-бет

Ўйидаги мисраларда ҳам муҳаббат беқиёс куч-қудрат бахш этган ошиқ қалбининг Хусравга қарши ҳамласи акс этган. «Нодоннинг сўзлари доно учун ибрат» деганларидек, Фарҳод жоҳил суҳбатдоши билан муросасиз тўқнашувгача боради:

تو خسرو را نصیحت کن در این درد
که خواهد ماند از تاج و نگین فرد
چو او در عاشقی بارد جهانی
مرا خود سهل باشد ترک جانی⁷⁶

Сен Хусравга бу бобда насиҳат қил.
(У) тожу тахтидан ҳам ажралиб қолиши мумкин.
Агар у ошиқликда жаҳонни берар бўлса
Менга эса жонни тарк этиш ундан кўра осон.

Суҳбат давомида юракка ўт ёқувчи бундай жавобларни эшитган Хусрав сарой аъёнларининг маслаҳати билан Фарҳодни бартараф этиш фикрига тушади. Хусрав Деҳлавий Фарҳоднинг вафотини тасвирлашда Низомий дostonидаги анъанани такрорлайди. Фарҳод макр-ҳийла қурбони бўлади.

Фарҳоднинг ўлими олдида ўз бахтидан шикоят қилиб айтган гапларида ҳаётга гўзалликлардан баҳраманд бўлиш учун келган инсоннинг изтироблари киши қалбига ларза солувчи нафис мисраларда ифодаланган. Бахтсиз ошиқ, меҳнатининг «эвазига» чархнинг сўнгсиз ситамларига гирифтор бўлган тоғ қазувчи қаҳрамон ўз изтироблари баёнида ички дунёси билан намоён бўлади. У бўлиб ўтган воқеалар учун Хусравнигина эмас, шум толеини ҳам айбли деб билиб, ўзига ўзи қарғишлар ёғдиради. Фарҳоднинг ўз сўзлари билан айтганда, унинг «орзулари ҳам ўзи билан тупроққа» кўмилади.

«Ширин ва Хусрав» дostonида муаллифнинг Фарҳод образи воситасида ифодалаган яхши орзуси, идеал нияти аҳамиятлидир. Асарда Фарҳод омадсиз қаҳрамон сифатида гавдалансада, у меҳнати ва санъати билан ҳаммани, ҳатто шоҳларни ҳам ҳайратга солади. Хусрав Деҳлавий ҳам Фарҳод образини яратишда даҳшатли истилочилик урушлари, ички зиддиятлар шароитида вайрон бўлган шаҳарлар, издан чиққан иншоотларни қайта қуришда меҳнат кишинининг роли ва ўрнига юксак баҳо беради. Бунёдкорликнинг жуда катта аҳамияти Ҳиндистоннинг XIII—XIV асрдаги шароитида ҳам муҳим бўлиб, унинг акс садолари ора-сира романтик адабиётда ифодаланиб бормоқда эди. Лекин афсуски, «Ширин ва Хусрав»да Фарҳод қиссаси муайян рамка билан чегараланиб қолган.

⁷⁶ Уша ерда.

Бутун дostonга хос бўлган бадний хусусиятлар борасида баҳс қилишга бу ўринда зарурат йўқ. Агар гап муаллифнинг Фарҳод манзумасини яратишдаги маҳорати тўғрисида борса, дастлаб уни дostonнинг умумий мундарижасидаги узвий бир бўлак сифатида тасвирлаш, ҳикоядан ҳикоя келтириб чиқариш йўли билан дostonдаги бош мавзу доирасини кенгайтириб, ғойивий ниятни ифодалашда тасвирни ҳам унга мос равишда романтик бўёқларда муваффақият билан юқори кўтаришда Хусрав Деҳлавийнинг сўз устаси сифатидаги истеъдоди ўзининг ранг-баранг қирралари билан кўзга ташланади.

Хусрав Деҳлавий Фарҳоди Навоий ифодаси билан айтганда, «манглайда тождорлик шавкати», лекин «сўзларида пурҳунарлик нишонлари» акс этиб турган бир қаҳрамон сифатида гавдаланар экан, дастлаб бу образнинг руҳий дунёсида пайдо бўлган ҳар бир янги белги характернинг такомилни ҳам таъминлаб боради. Биринчи навбатда, Бесутунда тоштарош уста сифатида танилган қаҳрамоннинг тарихи унинг ўз сўзлари орқали гавдалантирилади. Бу жараёнда савол-жавоб усулига ҳам кенг ўрин берилган. Хусрав Деҳлавий истеъдодли сўз устаси сифатида тасвирда ҳар бир поэтик образни асар ички мазмунини ойдинлаштириш йўлида хизмат эттиришга алоҳида аҳамият берган. Тўғри, Хусрав Деҳлавий илмий адабиётларда қайд қилинганидек, мураккаб образлар қўллаш, сўзнинг ҳамма маъноларини ишга солишга ҳамма вақт ҳам эътибор бермайди. Лекин «Ширин ва Хусрав» да аниқ мақсадга йўналтирилган, муҳим ижтимоий мазмунни образли ифодалашга хизмат қилувчи фавқулodда ташбиҳ, мажоз ва истиоралар дoston тилига ўзига хос жозоба бахш этган. Дostonдаги Фарҳод фаолиятининг муҳим қирраларини очиш учун қўлланган кўпчилик поэтик образларда ҳам шоирнинг шеърингдаги маҳорати алоҳида кўзга ташланиб туради.

Фарҳод қиссаси — тоштарош қиссаси. Адиб асар тилида поэтик образ сифатида тоғ ва тош тушунчаларидан жуда кўп фойдаланади. Қўйидаги тасвир шу жиҳатдан айниқса характерлидир: Фарҳод тоғ қазигга боради, лекин ўзи Ширин ғами билан «тошини йўқотган», ўзини тута билмас эди. У гавҳар (Ширин) умиди билан тоғ қазигга бошларди. Мажнунлик устун келиб, Фарҳод кўча-кўйга чиқиб кетганида болалар унга қаратиб тош отишарди. Фарҳоднинг танаси тош заҳми билан тошга айланиб кетган эди. Хусрав Фарҳод билан бўлган суҳбатда «устивор» рақибни олдидаи хижолат билан туриб кетади. У ғам тоғидан ўз манзилига равона бўлади, қалбида «кўҳкан» туфайли тоғдек ғубор ўрнашиб олган эди. У саройга борар экан, атрофидагиларга: Тупроқдан яралган бу таним Фарҳоднинг отган тошлари

билан (ўткир сўзлари билан) хароб бўлди, деб арз қилади. Достонда қўлланган пейзажларда ҳам содир бўлаётган воқеаларга уйғунлик кўзга ташланади. Хусравнинг Фарҳодни ва у қазиган сут ариғини бориб кўриш учун отланган тонг пейзажи шу жиҳатдан ниҳоятда характерлидир:

چو صبح دیر خسب از خواب خوش جست
گرفته ساغری پر شیر در دست
سپهر از جنبش دوری که انگیخت
روان شد ساغر و شیرش فروریخت⁷⁶

Аста отаётган тонгдай уйқусидан турди,
Тўла сутли косани қўлига олган эди,
Фалакнинг узоқ ҳаракатидан ларза юз бериб,
Коса қимирлади-ю, сути тўкилиб кетди.

Хусрав Деҳлавий шу тарзда асар тилида тасвирийликка алоҳида аҳамият беради. Бу ҳол «Ширин ва Хусрав» бадиийлигига ўзига хос қиммат бахш этган.

Шундай қилиб, «Ширин ва Хусрав»даги Фарҳод қиссаси асар сюжети тараққиётида муайян бир нуқта сифатида ўз ўрнига эга. Фарҳод одамийликнинг рамзи сифатида достондаги кўпгина қаҳрамонларга намуна бўлиб қолади.

Фарҳод турк адабиётида ҳам анча кенг тарқалган қаҳрамон бўлиб, халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиётда бу образ ўрин олган талайгина асарлар мавжуд. Фарҳод ва Ширин ўртасидаги севги саргузашти халқ қўшиқларида куйланганидек, бахшилар томонидан ҳам ҳикоя қилиб келинган. Уни «Қорақўз» қўғирчоқ театри репертуарида ҳам учратиш мумкин⁷⁷. Турк адабиётида ҳам Фарҳод оташин муҳаббат юксак мақсадлар йўлидаги курашларга рағбатлантирган образ сифатида гавдаланади. Бу тоғ қазувчи образи ёзма адабиётда илк бор турк шоири Синон Шайхий томонидан яратилган «Хусрав ва Ширин» достонида учрайди.

Истеъдодли турк шоири Синон Шайхий XV асрнинг биринчи ярмида яшади. Адибнинг асарларидан англашилишича, унинг ижод йиллари Брусуда Меҳмед I (1402 — 1421) ва Меҳмед II (1421 — 1451) каби султонларнинг ҳукмдорлик даврига тўғри келади. Брусанинг Кутахя манзилида туғилган шоир ҳаётининг маълум бир даври ана шу турк ҳукмдорларининг саройларида ўтган.

Шайхийнинг лирик меросидан ташқари «Хусрав ва Ширин» ишқий манзумаси маълум бўлиб, у Низомий «Хусрав

⁷⁶ Ўша асар, 184-бет.

⁷⁷ Г. Гербаткина, Пьесы — легенды Назыма Хикмета, стр. 21..

ва Ширин»и анъанасининг турк адабиётида кенг томир отишига йўл очиб берган асар сифатида муҳим ўринга эга.

Турк адабиётшунослигида Шайхийнинг бу дostonи тўғрисида бирмунча қарама-қарши фикрлар мавжуд. Турк адабиёти тарихининг тадқиқотчилари Шайхийнинг адабий мероси ҳақида фикр юритганларида «Хусрав ва Ширин»ни Низомий оригиналидан фарқ қилувчи мустақил асар деб таъкидлашга мойиллик кўрсатадилар⁷⁸. Шайхий дostonининг «ўзига хос белгиси» ва унда «муаллифнинг шахсияти ифодаси» борасида бахс этилар экан, кўпинча озарбайжон шоирининг асари билан қиёс қилинган пайтда кўзга ташланадиган сюжетдаги айрим қисқариш ва қўшимчалар далил сифатида кўрсатилади. Аслида эса, Низомий ва унинг асарига диққат-эътибор билан ёндашган Шайхий «Хусрав ва Ширин»ни «ўз иловалари ва муайян шарҳлари билан таржима этиб»⁷⁹, она тилидаги адабиётни янги бир асар билан бойитган.

Шайхий Низомий дostonини она тилида баён этиш давомида айрим эпизодларни кенгайтиришга майл билдирган эди. Масалан, Хусравнинг бобоси Ануширвонни тушида кўриши, Баҳром Чўбин воқеалари, Шириннинг арслон ўлдириши ва бошқа ўринларда шу ҳолни кўрамит. Шу тарзда ҳикояни жонлантириш мақсадида қиссага олиб кирилган янги тафсилотлар Фарҳод қиёфасида ҳам яққол кўринади. Шайхий дostonида Фарҳод илм ва ҳунар эгаси, ғайратли муҳандис ва моҳир рассом. Шайхий Низомий қалами билан бунёд этилган Фарҳод манзумасини турк адабиётига олиб кириш билан она тилидаги адабиётда меҳнат мавзуи ва меҳнат кишиси образлари билан алоқали анъаналарнинг мустаҳкамланиши ва сўнги истиқболи учун замин яратди.

Шайхий ўз таржимасида Фарҳод ва Ширин муносабатлари баёнида ҳам айрим қўшимчалар қилишга эришади. Низомий дostonида Фарҳод сут ариғини қазиб бўлгач, Ширин кўҳкан қаҳрамонни муборакбод этиб, унга ўзининг катта хирожларга арзигудек исирғаларини ҳадя қилади. Шайхий таржимасидаги шу эпизодда Ширин Фарҳодни олтин ва кумуш билан қутлайди. Ширин ва Фарҳод муносабатларидаги бундай ҳолат кейинги ҳикояларда ҳам мавжуд. Шайхий оддий меҳнат кишиси Фарҳоднинг шоҳ Хусрав билан кескин айтишувини таржима этишда Низомий дostonидаги руҳни маҳорат билан берган ва унга ўрни-ўрни билан ўзи янги мисралар қўшган⁸⁰. Олти мингдан кўп-

⁷⁸ Faruk K. Timurtaş, Şeyhi ve Nizaminin «Husrev ü Şirin»lerinin konu bakımından mukayesesi. 33-бет.

⁷⁹ Г. Бегдели. Низаминин «Хосров ва Ширин» поэмасы..., 420-бет.

⁸⁰ Г. Бегдели. Уша асар. 441-бет.

роқ байтни ўз ичига олган «Хусрав ва Ширин»да Фарҳод билан Ширин номидан айтилган уч қасида ва Фарҳод тилидан битилган катта ҳажмдаги бир таржибанд мавжуд бўлиб, асарда қаҳрамонлар тилидан айтилган ғазаллар ҳам учрайди. «Хусрав ва Ширин»даги Фарҳод саргузаштини тасвирлашдаги қўшимчалар ва лирик чекинишлар образнинг қиёфасига ҳам таъсир этган. Назаримизда, Шайхийда Фарҳод образи бирмунча фаол ҳолатда гавдаланади. Шарқшунос олима В. Гарбузова ҳам Фарҳод саргузаштидаги шу ҳолатни кўзда тутган бўлса керак, «Шайхий дostonидаги Фарҳод ўзбек шоири Алишер Навоий яратган Фарҳод образига анча яқин туради»⁸¹, деб ёзган эди.

Шайхий дostonи юксак истеъод меваси. Унда турк таржимон — шоирининг Низомий асаригаги ғоя ва образлар дунёсидан келиб чиқиб олиб борган ижодий изланишларининг самараси яққол кўринади.

Шайхий дostonининг майдонга келиши билан турк адабиётида Хусрав ва Фарҳод қиссаларига бўлган қизиқиш ниҳоятда кучайди. Бу ерда XV ва кўпроқ XVI асрлардан бошлаб «Хусрав ва Ширин» мавзuida кўплаб дostonлар яратилган. Ҳатто бошқа мавзуда ёзилган, бошқа қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилувчи асарларда ҳам Фарҳод қиссасини намуна қилиб олиш ёки Фарҳод фаолиятининг бирор қиррасини чертиб ўтиш анъана тусига кириб қолган эди. Бу Фарҳод ҳақидаги энг қадимги анъананинг турк адабиётида ҳам мустаҳкам ўрин ола бошлаганидан далолат беради. Шубҳасиз, турк адабиёти тарихида меҳнат ва илм-маърифат кишисига бўлган диққат-эътибор илгаридан бошлаб кучли бўлмаганда, тоғ кесувчи ва меъмор Фарҳод образи ҳам бу адабиётга шунча тез ўзлашиб кетмас эди. Халқ ҳикояларида Фарҳод ва Ширин номлари билан боғланган ариқ ва тепаликларнинг тилга олиниши қадимги Фарҳод культининг бу ерлардаги таъсири тўғрисида ҳам сўзлашга асос беради.

Сипон Шайхий дostonидан кейин, хусусан XVI асрда «Хусрав ва Ширин» ёки «Фарҳод ва Ширин» номлари билан яратилган асарларда Низомий билан бир қаторда, улуғ ўзбек шоири Навоий ижодининг ҳам таъсири кузатиладики, бу масалага ўз навбатида тўхтаимиз.

Юқоридагилардан шу нарса кўринадики, қадимги инсоннинг табиат кучлари устидан ғолиб келиш йўлидаги курашлари натижасида туғилган Фарҳод образи ва уни куйлаган қиссалар ўзбек, форс-тожик, озарбайжон, турк адабиётларига сингиб кетди. Низомий, Хусрав Деҳлавий ва

⁸¹ В. Гарбузова. Турк адабиёти классиклари. Тошкент, Бадий адабиёт нашриёти. 1960. 42-бет

Ориф Ардабийнинг «Хусрав ва Ширин»лари эса Фарҳод манзумасини катта эпос даражасида ишланишига сазоворлигини аён қилиб қўйди. Шарқ халқлари адабиётида узоқ даврлардан буён давом қилиб келаётган яхшилик билан ёмонлик, ёруғлик билан қоронғулик ўртасидаги курашлар бир-бирига қарама-қарши турган Фарҳод ва Хусрав образларида рамзий аҳамият касб этди. Фарҳод культига хос ер ости ишларидаги маҳорат, тоштарошлик ва меъморлик сифатлари Фарҳод сиймосида образдан-образга ривожланиб, бойиб борди. Бу ички ва ташқи зиддиятлар авжга минган Урта аср шароитида ниҳоятда муҳим бўлиб, одил давлат бунёд этиш, шаҳарларни тараққий эттириш орзусидаги пешқадам табақаларнинг қарашларига ҳам мос келар эди. Гуманист қалам соҳиблари анъанавий Фарҳод қиссасидаги конфликтларни ўзлари яшаб ижод этаётган сиёсий шароитда ҳам тўлиб-тошиб ётганлигини пайқар эдилар. Шу тарзда Фарҳод қиссалари у орқали жамият ҳаётидаги иллатларни фош этишга ҳам қўл келарди. Ҳаётда бахтсизликка, ноҳақ жазога учраган, меҳнатининг натижаси елга учган кишиларни Фарҳодга, унинг рақибини, яъни жабрловчини Хусравга қиёс этиш одат тусига кириб қолган эди. Шу ўринда истеъдодли тожик шоири Камол Хужандий (XIV аср)нинг Фарҳод қиссаси асосида яратган бир қитъасини эслаб ўтиш жоиз бўлар.

Олтин Урда хонларидан Тўқтамиш Табризга бостириб келаётган бир вақтда шаҳарда Фарҳод-оқо ҳокимлик қилар эди. Фарҳод-оқо Табризда жуда катта маблағ ва куч билан қурилаётган Рашидия биносига Мирвали деган кишини масъул қилиб тайинлайди. Лекин Тўқтамиш ҳужуми даврида бино учун ажратилган маблағнинг ҳаммаси талон-торож қилинади. Камол Хужандий қитъада шаҳар ҳокими Фарҳод билан адабиётдаги Фарҳод образига ишора қилиб, Ширин васли (Рашидия учун тўпланган маблағ)дан Хусрав — Тўқтамиш баҳраманд бўлди, Фарҳод эса беҳуда тоғ қазиш билан овора бўлиб юрипти, деб тасвирлайди:

گفت فرهاد آقا بميرولى
 كه رشيد يهراكنيم آباد
 زربه تبريزيان باجرو سنگ
 بلهيم از براي اين بنياد
 بود مسكين بهشغل كوه كنى
 كه زموران كوه و دشت زياد
 لشكر پادشاه طوقتمش
 آمد و هاتق اين ندا درداد

لعل شیرین بکام خسروشد
کوه بیهوده میکند فرهاد⁸²

Фарҳод оқо Мирвалига деди;
Рашидияни обод қилайлик.
Табризликларнинг олтини бадалига
тош, оҳак олиб бино қилайлик,
Кўпчилик тоғ қазишдек қаттиқ ишга киришиб кетди.
Уларнинг саноғи тоғ ва дашт чумолиларининг сонидан

ҳам кўп эди.
Лекин иш устига Тўқтамиш қўшинлари келиб қолди,
Шунда ғойибдан нидо келиб айтди:
«Ширин васлига Хусрав эришдию
Фарҳод беҳуда тоғ қазиб юрибди».

Камол Хужандийнинг юқорида кўриб ўтилган қитъаси-да Фарҳод қиссаси конкрет бир ҳодисани акс эттириш учун «либос» вазифасини ўтаган. Ана шу йўсинда, яъни Фарҳод қиссасининг маълум бир ғоявий мақсадни ифодалаш учун мувофиқлаштирилиши жараёнида у янги-янги эпизодлар билан бойиб борди. Ҳар бир янги қисса яратувчининг маҳорати ҳам дастлаб шу билан — маълум сюжетни қай даражада ўзгартириши, бойитиши, қисқаси, янги бир ғоявий йўналишга эга бўлган асар ярата олиши билан ўлчанган. Покиза муҳаббат, одоб, илм-ҳунар, ҳалол меҳнат мавзуида қалам тебратмоқчи бўлган, баркамол инсон образини яратишни мақсад қилиб олган шоирларнинг кўплари шу тарзда Фарҳод анъанасига мурожаат этганлар.

Фарҳод қиссасининг Низомий ва ундан кейин икки-уч аср мобайнидаги эволюциясини кузатиш жараёнида Шарқ халқлари адабиётидаги тенденциялар ва бу тенденцияларнинг ривожланиш даражасини ҳам пайқаб олиш қийин эмас. Фарҳод манзумаси ва Фарҳод, қолаверса Ширин сбразларига ҳамма давр шоирлари ҳам бирдек муносабатда бўлмаганлар, албатта, Сарой доиралари, шоҳларга яқин турган шоирлар Фарҳодни халқ анъанасига мувофиқ равишда куйлай олмас эдилар. Сарой шоирлари ўз султонларига қасидалар бағишлаганларида шоҳни кўпинча Хусравга ўхшатиб мақтаганлар. Фарҳод эса Хусравнинг мағлубиятга учраган душмани сифатида талқин қилинган. Бундай асарларда подшоҳларга қарши турган душманлар Фарҳодга ўхшатилган ва унга қарғишлар ёғдирилган. Биз таниқли озарбайжон шоири Қатрон Табризий (1012—1088) девонида шу фикрнинг ифодасини кўрамиз:

⁸² کمال حجندى دیوان، Тошкент, Бадний адабиёт нашриёти, 1962, 310-бет.

جاسد ان هميشه چون فرهاد
ناصر اين هميشه چون شيرين⁸³

Ҳасадгўй ул Ҳамиша Фарҳоддай,
Насиҳатгўй бул Ҳамиша Шириндай.

XII асрнинг кўзга кўринган шоирларидан Заҳириддин Абуфазл Тоҳир ибн-Муҳаммад Фарёбий (вафоти 1202)нинг бир қасидасида ҳам шундай кайфият сезилади. У шеърларидан бирида менинг асарларим беҳудага елга кетаётган вақтда ўқувчилар қуп-қуруқ «Фарҳод ва Ширин» афсонасини қадрламоқда, деб афсусланади.

XI асрда ҳукмронлик қилган вазир Низомулмулк Хусрав ва Ширин саргузаштини машҳур ва манзур қисса сифатида тилга олса-да, «Сиёсатнома» китобида Ширинга салбий назар билан қарайди: «Хусрав Ширинга шу даражада муҳаббат боғлаган эдики, унга ҳатто ҳокимиятнинг ихтиёрини бериб қўйган эди. У нима деса шунини бажаришга тайёр эди. Лекин Ширин беҳаёлик йўлига кириб кетди ва Хусравдек бир шоҳ ҳузурида туриб Фарҳодга кўнгил қўйди⁸⁴. Бу ҳол муаллифнинг дунёқараши билан изоҳланади, албатта. «Шуни ҳам назарда тутиш зарурки, — деб ёзган эди Ғ. Алиев, — «Хусрав ва Ширин» қиссасининг шаклланиши ўз ёшини яшаб бўлган зардуштийлик традициялари билан ёш, лекин таъсир кучи шиддатли мусулмон дини ўрталарида жиддий курашлар бориб турган даврга тўғри келади. Қиссанинг манбаларда баён қилинган қисмларида турлича дунёқарашларнинг излари бор⁸⁵. Бу ўз-ўзидан маълум ҳолатдир. Узининг улуғворлиги билан шоҳдан юқори турган Фарҳодга, инсоннинг гўзаллигини қадрлашдаги салоҳиятини шарафлаган Ширинга сарой шоирлари киноя, истеҳзо, ҳатто нафрат билан қараганлар. Лекин, ора-сира юз кўрсатиб турган бундай майллар Фарҳод, қолаверса, Ширин ҳақидаги мустаҳкам анъанани емириб ташлашга қодир эмас эди.

Муҳаббат ва садоқат, меҳнат ва ижод кишини маънавий жиҳатдан тарбиялайди, уни камолот чўққиларига йўналтиради, худбинлик, тама, макр эса шахс инқирозининг бош сабабчисидир. XIV—XV асрларда яратилган кўпчилик асарларда шу фикрга дуч келамиз. Бу, ўрта аср шароитида гуманизмнинг адабиётдаги ёрқин ифодаси эди. Табиийки, меҳнатнинг кишини маънавий шакллантиришдаги ролини тўғри пайқаган ва илм-ҳунар кишисининг улуғворлигини

⁸³ قطران تيريزي، ديوان، تبريز، 1333، 469-бет.

⁸⁴ «Сиасет-намэ», М.—Л., 1949, стр. 182.

⁸⁵ Ғ. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 57.

қайта-қайта таъкидлаган Урта аср шоирлари кишини киши томонидан эксплуатация қилиниши мавжуд бўлган, ишлаб чиқариш ҳукмрон табақалар қўлида жамланган феодал муҳитида меҳнатдаги ҳар қандай жонбозликнинг чинакам инсоний бахт келтира олмаслигини тушуниб етмас эдилар. Уларнинг асарларида деҳқон ва ҳунарманд меҳнатидан «шоҳ ҳам, гадо ҳам» баҳраманд, деган ғоя ифодаланса-да, деҳқон ва ҳунарманднинг ўз меҳнати неъматларидан маҳрумлиги, аксинча, барча моддий бойликларнинг ҳукмрон табақалар қўлида тўпланиб бораётганлиги ўзининг бадий ифодасини топмади. Лекин ҳалоллик ва меҳнатсеварликни мадҳ этиш билан тама ва ҳаромхўрликни қоралаш, тенденциоз сарой поэзияси олдида меҳнат кишисини қаламга олиш билан адабиётни «қуйи тушириш» Урта аср пешқадам ижод эгаларининг энг яхши фазилати бўлиб келди. Шу ўринда улуғ тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414—1492)нинг «Лужжат ул-асрор» қасидасидаги қуйидаги фикрни эшаш ўринли бўлади. Адиб ёзган эди:

— Косиб киши машаққатдан қўлини қадоқ қилади. Лекин у дағал нафсининг ғадир-будирини эговлаб силлиқловчидир. Меҳнатдан пайдо бўлган кафтдаги қабарчиқ роҳат қадаҳи, бу қадаҳдан роҳат топган кишининг вақти ҳамиша хушдир.

XII асрдан XV асргача бўлган давр ичида яратилган лирик асарларни кузатиш «Фарҳод ва Ширин» қиссасининг адабиётдаги ўрни ва роли ҳақидаги тушунчани конкретлаштиришга яхши материал беради. Хусусан, ғазалларда лирик қаҳрамоннинг ранг-баранг кечинмалари тасвирида Фарҳод, Ширин ва Хусрав жуда кўп тилга олинди. Шоирлар ишқнинг ўта ҳарорати, ошиқнинг изтироблари, сабр-қаноати, ўз мақсади йўлида ҳар қандай машаққатларга бардош бериши тўғрисида сўз борса, албатта, Фарҳод образига мурожаат этадилар. Фарҳод Ширин истакларини ифода этиб Бесутунни ер билан яксон қилади. Лекин ўзи Бесутундай ғам остида қолади. Фарҳод рақиб қурбони бўлади. Бу беҳуда гап, у аслида Ширинга бўлган муҳаббати йўлида жон беради. Фарҳод маҳв этилади, лекин оқибатда ҳамма пушаймонда. Ғазалдан ғазалга кўчиб сайқал топиб борган бу қайдлар Фарҳоднинг ишқи, меҳнати, орзуларига бўлган катта эътиқод ифодаси бўлиб, бу чинакам ошиқ ҳам, ўз ишқи йўлида Бесутунни бесутун этишга қодир ҳам Фарҳод, деган гап эди. Булар гарчи Фарҳод ва Ширин ҳақида анъанада мавжуд лавҳаларнинг у ёки бу даражадаги шонрона ифодаси сифатида кўзга ташлансада, унинг замирида ҳамиша севги ва садоқат, меҳнат ва матонат ғояларини ифодалаб келган Фарҳод қиссаси эволюциясидаги муҳим белгиларни англаб олиш қийин эмас эди.

**«ФАРҲОД ВА ШИРИН»ДА
ФАРҲОД ОБРАЗНИНГ
ЯНГИЧА ТАЛҚИНИ**

Бу боғ ичра киши қилса тааммул,
Топар ҳар бир чаман саҳнида юз гул.

«Фарҳод ва Ширин» Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»дан кейин «Ҳамса» яратиш йўлидаги навбатдаги ижодий муваффақияти, дастлабки йирик лиро-эпик асаридир. Истеъдодли шоир бу асарни ёзишга катта тайёргарлик билан киришди. «Фасиҳи ганжапарвард» Низомий ва «соҳири ҳиндистоний» Хусрав Деҳлавийларнинг «Хусрав ва Ширин»лари муҳлислар орасида маълум ва машҳур. XV аср шоири Ашраф (вафоги 1450) ҳам «бу сўзни («Хусрав ва Ширин»ни) ўзга навъ мураттаб этиб» танилган. Шунга кўра ҳам бу мавзунинг янгидан қаламга олишни мақсад қилиб қўйган қалам соҳибининг вазифаси ниҳоятда мураккаб бўлиши муқаррар эди. Алишер Навоий ўз асарини яратиш олдида ана шу ҳолатни назарда тутиб иш бошлади. Ўзбек китобхонига «Хусрав ва Ширин» билан тенг турган, ўзига хос фазилатлари билан бу китобхоннинг қарашларини ифодалайдиган асар тақдим этиш мақсади Навоийни чинакам ижодий юксакликка бошлади. Бу ишда адибга тарих, адабиёт мададга келди. «Фарҳод ва Ширин» достонини яратиш олдида Навоий ўрганиб чиққан манбалар ниҳоятда ранг-баранг эди. Бу ўз навбатида «Хусрав ва Ширин» ёзган салафларнинг жуда катта ижодий хизматларини етарли баҳолашга ҳам восита бўлди. Навоий «Хусрав ва Ширин» ёзган устодларининг кишини ҳайратга солувчи асарларини қимматли жавоҳирга тенглаштиради:

Вале назмида ҳар устодин моҳир,
Чекибдур онча қийматлиғ жавоҳир.

Қи даркидин эрур андеша ҳайрон,
Ҳавосу ақлу ҳикмат пеша ҳайрон¹.

¹ فرهاد و شیرین، 24-бет.

чилигининг янги типи — романтик дostonчиликни бошлаб берди. Бу қаҳрамонларнинг характерларини ҳар томонлама оча бориш ва улар орқали юксак идеалларни ифодалаш жиҳатидан катта имкониятларга эга янги услубни вужудга келтирди. «Хусрав ва Ширин» қаҳрамонлари сосоний ҳукмронлари бўлиб, дostonга шу қаҳрамонлар фаолияти билан алоқадор воқеалар асос қилиб олинса-да, Низомийнинг бутун диққати ўз даврига, замонасининг ҳаммани ўйлатиб келаётган проблемаларни ижобий ҳал этишга қаратилган эди. X—XII асрлар адабиётида эпик поэзия табиатида юз берган бу силжиш ўз навбатида романтизм методнинг мустаҳкамлана боришини таъминлади. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, адабиётда Низомий бошлаб берган янги услуб ҳам у ёки бу даражада исломгача мавжуд эрон солнома-ларига мурожаат этишдан иборат анъанани сақлаб қолди. Биз бунини «Хусрав ва Ширин» дostonида ҳам кўраимиз. Унда сосоний Хусрав Парвез дostonнинг бош қаҳрамони сифатида ҳаракат қилади. Бу ҳолатни адабиётнинг кейинги тараққиётида ҳам кузатиш мумкин эди. Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» дostonида ҳам Хусрав Парвез асарнинг марказий қаҳрамони бўлиб қолди. Бунинг сабаби шундаки, Ҳиндистонда Хусрав Деҳлавий ўз фаолияти билан яқин бўлган дастлабки мусулмон сулолаларининг намояндалари эрон сарой қоидаларини сақлаб қолган эдилар. Улар бу ерда ўзларигача мавжуд бўлган одатларни рад этиб бўлса ҳам форсий маросимларни қонунлаштирар эдилар³. Мўғул истилосининг даҳшатлари ҳамма анъаналарни емириб бораётган бир даврда Ҳиндистондаги турк султонларининг эски одат ва қоидаларни сақлаб қолишга интилиши табиий бир ҳол эди. Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» дostonи шундай бир шароитда яратилди.

Алишер Навоий янги бир шароит кишиси. Улуғ ўзбек шоири XV асрда мустақиллик йўлига кирган ўзбек халқи она тили, ўз тилидаги адабиёт, маданиятнинг равнақи йўлидаги курашга қаттиқ киришган бир даврда яшаб, ижод қилди. «Хамса» анъанаси асосида ижод қилиб, ўз навбатида «Хусрав ва Ширин»га жавоб ёзишни мақсад қилиб олган ўзбек шоири Шарқ адабиётининг барча илғор анъаналарига катта эътиқод билан қаради. Узини Фирдавсий, Низомий, Саъдий анъаналарининг, Лутфий ва Отоий, Гадоий ва Ҳайдар Хоразмий бошлаб берган йўлнинг давомчиси деб билди. Мустақилликнинг самараси сифатида ривожланиб бораётган она тилидаги адабиётнинг ҳамма илғор анъаналарини ривожлантириш, унинг ҳаёт тақозо қилган

³ Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 125.

янги анъаналарини вужудга келтиришда Алишер Навоий ғоят муҳим вазифаларни адо этди.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»да «Хусрав ва Ширин» анъаналарини давом эттирди, дейиш исбот талаб қилмайдиган равшан ҳақиқат. Алишер Навоий Шарқ адабиётидаги дostonчиликнинг ҳар икки типи: қаҳрамонлик эпоси ва ишқий-романтик дostonчилик анъаналаридан баҳраманд бўлди. Сюжет қурилиши жиҳатидан ишқий-романтик дostonчилик заминиде турган «Фарҳод ва Ширин»да «Шoҳнома»даги образларга яқин турган образларнинг мавжудлиги, асар қаҳрамонларининг сеҳрли кучлар билан жангга киришуви ва бошқа бир қатор ҳолларда Навоийнинг қаҳрамонлик эпосларининг йўлини давом эттирганлигини кўрсатади. Лекин «Фарҳод ва Ширин» да Навоий асосан XI—XII асрларда Низомий бошлаб берган романтик поэзия тарафдори бўлиб қолди. Навоий дostonида ҳам сосоний Хусрав Парвез ва Шеруя образлари мавжуд. Лекин «Фарҳод ва Ширин»да акс этган воқеалар бизга Сосонийлар ҳукмронлик қилган узоқ VI асрни эмас, балки Навоийга яқин турган бир давр — истилочилар таъсиридан холи бўлиш тенденцияси бошланган ва тобора кучайиб борган XI—XIV асрларни эслатади. Бу ўринда Навоий устод Низомий йўлидан бориб, қадимги манбалардан ўзининг ижодий режаларига мос келадиган томонларнигина олган ва уларни ўз қарашлари асосида ишлаб чиққан. Навоий яратган Хусрав образи Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларининг бош қаҳрамонларига томонан қарама-қарши бўлиб, у иккинчи даражали персонаж, салбий тип даражасига тушириб қўйилган. Бу билан Навоий ўзигача бўлган адабиётда узоқ аср давомида яшаб келган мавзу ва қаҳрамон учун исломгача бўлган манбаларга мурожаат этишдан иборат анъананинг чегарасини ёриб ўтди, уни рад этди.

Навоий дostonида марказий қаҳрамон Фарҳод. Навоий Чин шаҳзодаси, айни вақтда меҳнаткаш халққа хос жуда кўп фазилатларни ўзида жамлаган Фарҳод образини яратар экан, ўз халқининг узоқ тарихи билан боғланган, унинг кураш ва орзуларини ифодалаган қаҳрамон тимсолини гавдалантиришини ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Шарқда машҳур бўлиб келган Чин — қадимги туркий қабилаларнинг табияти, табий бойликлари элга манзур манзиллардан бири. Қадимги ривоятлардан бирида Алп Эртўнга — Афросиёб Чинда ўзига пойтахт қилиш учун энг хушманзара шаҳар излаб ниҳоят Хўтанда макон қуриб қолганлиги айтилади. Фарҳод ҳам Хўтанда туғилиб камол топган, ўлимгача ўз она тупроғига муҳаббат ҳисси билан яшаган қаҳрамон. Алишер Навоий Фарҳод образида ота-боболар тасавуридаги ҳар томонлама баркамол қаҳрамон образи-

ни яратишга эришди. Алишер Навоий бу ўринда Эрон тарихини камситиб, ўз халқига мансуб қаҳрамонларни қўшни халқларнинг ҳунар ва истеъдод эгаларидан юқори қўйган, деб айтиш мутлақо хато бўлар эди. Навоий асарларида турли халқ намояндалари етакчи қаҳрамонлар сифатида майдонга чиқадилар, улар бир-бирларига нисбатан фидойиликни инсонийликнинг олий фазилати деб биладилар. Юқорида гап эпик поэзия анъаналари ва уларнинг муайян тарихий шароитдаги ўрни ва роли борасида бораётганлиги ўз-ўзидан маълум. Ҳар бир даврнинг ўз нафаси, талаб ва идеаллари бўлади. Адабиётнинг айна балоғати ана шу илғор талаб ва идеалларни тўғри пайқаб, уни сўз санъати йўли билан ифодалашда, кишиларни замон ўртага қўйган жумбоқларни тўғри тушуниш ва изоҳлашга, уларни ҳал этишга рағбатлантиришида кўзга ташланади. Шу жиҳатдан Урта Осиё ва Хуросоннинг XV аср шароитида яшаган Навоий томонидан айрим эски анъаналарнинг рад этилиши ва бадний адабиётнинг ўз анъаналарини ривожлантирилиши ғоят муҳим эди.

Навоий шу тарзда «Фарҳод ва Ширин»ни маълум маънода ўз даври ҳаётига яқинлаштирди. Идеал қаҳрамонларни куйлаш орқали мамлакат мустақиллигининг самаралари: қурилишлар, сув иншооти барпо этиш ва бошқа ҳаётий, проблемаларга диққатни тортди. Шоир бунинг учун вайронлик келтирувчи урушларга қарши курашиш ғоясини ҳам алоҳида масала қилиб қўйди. Ана шу катта жараён марказида турган Фарҳод образининг яратилиши ўзбек шоирининг новаторлиги эди.

Алишер Навоий Фарҳод образининг янгича талқини устида ишлар экан, бу образнинг узоқ тарихига мурожаат қилди. Низомий ва Хусрав Деҳлавий манзумаларининг ғоялари оламга чуқур кириб борган шоир бу хассос сўз-усталари кўздан кечирган манбаларни аниқлашга, уларни бирма-бир варақлашга киришади. Адиб «Тарихи мулуки Ажам» асарида «фақир муаррихлар нақизи тарафидин икки сўз топибмен»⁴ деб ёзади. Бу «сўз»лар Навоийнинг Фарҳод тарихи тўғрисида устозлардан фарқли ўлароқ яна қўшимча маълумотга эга бўлганлигини кўрсатади. Навоий ўз навбатида қадимги Фарҳод култи билан боғлиқ ривоят ва афсоналар билан ҳам танишган, Фарҳод ва Ширин номлари билан боғланган географик жойларнинг, ёдгорликларнинг тарихи билан ҳам қизиққан дейишга ҳамма асос бор.

Навоий ўзи ўрганиб чиққан манбалар ҳақида сўз очиб ёзган эди:

⁴ Алишер Навоий. Асарлар. XIV-том. 230-бет.

Қилиб кўнглумни бу андиша шайдо,
Таворих айладим ҳар сори пайдо.

Назар айлаб борин аввалдин-охир,
Бўлуб бошдин-аёқ олимда зоҳир.

Топилди онча сўзким, комим эрди,
Қуюлди онча майким, жомим эрди.

Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур,
Қулоқ солғонға маълум ўлғусидур⁵.

Ўзидан олдин яратилган асарга жавоб ёзаётган шоирнинг қанчалик талабчанлик ва масъулият билан ижодий мушоирага киришганлиги юқоридаги мисраларда равшан англашилиб турибди. Бу ўринда чинакам йирик сўз санъаткорининг бадий ижодга бўлган муносабати ҳам ўз ифодасини топган. Бу масалада Низомий томонидан баён этилган фикрлар ҳам диққатни жалб қилади. Низомий «Хусрав ва Ширин» достонини яратишга катта тайёргарлик билан киришган эди. У ўз асарини яратиш олдидан «Хусрав ва Ширин» қиссасининг улуг Фирдавсий томонидан ҳам қаламга олинганлигини назарда тутиб, ўзининг ижодий режаларини талабчанлик билан белгилаб олган эди. Низомий анъана ва унга муносабат борасида сўз очар экан, «Хусрав ва Ширин» ҳақида илк дафъа асар яратган Фирдавсийни эслаб, «мен бу қиссани битган кишининг айтганларини такрорламадим. Мен уйғоқман, у эса уйқуда (вафот этган), агар илгари айтилганни қайтарсам, бировларнинг нархини синдирсам, бошқа бирор одам чиқиб менинг ҳам нархимни синдиради», деб ёзган эди.

Алишер Навоий бир эмас, тўрт-беш Хусрав қиссалари мавжуд бир даврда ижодий иш бошлади. Алишер Навоий ижод эгалари олдига, айниқса ўзидан олдинги асарга жавоб ёзаётган ижодкор олдига катта вазифалар қўйган. Шоирнинг ўзи «Фарҳод ва Ширин» достонида бунга тўла амал қилади. Бу даврлар, авлодлар томонидан ижобий қабул этилган анъаналарни давом эттириш, лекин адабиётда бир марта амалга оширилган ишни қайта қилмаслик (Ани назм этки тарҳнинг тоза бўлғай. Улусқа майли беандоза бўлғай), олдингилар томонидан тасвирланган объектга қайта қўл урмаслик (Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ, мукаррар айламак сендин на лойиқ), олдингилар юрган йўлдан юрмаслик (Хуш эрмас эл сўнгича рахш сурмак. Йўликим эл югурмуштур югурмак), янги масалалар муҳокамасига бел боғлаш, бадий ижодиётда янги бир из қолдиришга интилиш (Топилғай шояд андоғ бир неча сўз) ва бошқа шунга

⁵ فم هاد و مشريرين.

уйғун масалалардан иборат эди. Шарқ адабиётида узоқ илдиизга эга бўлган Фарҳод қиссасининг навоийча талқини шу асосда юзага чиққан.

«Фарҳод ва Ширин» достонида мундарижа ҳам, шакл ҳам ўзига хос бир оламни ташкил этади.

Навоий достонидан бошлаб Фарҳод йирик эпик асарнинг марказий қаҳрамонига айланди. Ўзбек адабининг асарида Фарҳод кўп қиррали образ. Сюжетдаги масштаб-лилик дастлаб кўзга ташланиб турувчи белгилардан бири-дир. Достонда Фарҳод истеъдодли ҳунарманд, санъат эга-сигина эмас. Унинг Хусрав билан тўқнашуви турли табақа-га мансуб бўлган икки шахс ўртасидаги баҳс доирасида қолмайди. Навоий Фарҳоди чинакам инсон тимсоли: меҳ-натда фидойи, дунё илмларидан баҳра топган донишманд, тилсимлар сирини очган қаҳрамон, табиат бойликлари-нинг йўлини тўсиб ётган Аҳраманларга, осойишталикни ғамхонага айлантирувчи босқинчи Хусравларга қарши тур-ган жангчи образидир. Алишер Навоий қаҳрамоннинг кура-ши ва фожиасини тасвирлаш орқали ўз даврига нисбатан ниҳоятда муҳим фалсафий фикрларни ўртага ташлади. Шундай қилиб, ўзбек шоири «Фарҳод ва Ширин»да анъа-наларга фаол муносабатда бўлишнинг юксак намунасини кўрсатди. «Хамса» анъанаси асосида «Хусрав ва Ширин»га жавоб ёзаётган шоир салафлар олдида катта ижодий им-тиҳондан ўтди. Шарқ адабиётининг барча илғор анъанала-рига бўлган катта ҳурмат, биринчи навбатда хамсанавис устодлар меросидан баҳраманд бўлиш Навоийнинг бундай ижодий муваффақиятини таъминлаган омил бўлди.

«Фарҳод ва Ширин»да асар марказига қўйилган мавзу-лар ва улар орқали ифодаланган ғоялар Алишер Навоий-нинг ўзбек халқининг тарихига чуқур кириб борганлиги, она тилидаги адабиёт анъаналарини ривожлантириб, улар-ни янги поғонага кўтарганлигини намойиш қилади. Бу ҳол-ни достонда ўзбек адабиётининг марказий масалаларидан бири инсон ва меҳнат мавзуининг талқинида ҳам равшан кўриш мумкин.

Узоқ ўтмишга эга бўлган адабиётимиз тарихида инсон ва унинг кўп қиррали ҳаётига бўлган муносабат ҳамиша диққат-эътиборда бўлди. Халқ оғзаки адабиётининг кўпги-на нодир асарлари, илғор қаламкашларнинг ижодларида меҳнат кишилари у ёки бу даражада баланд руҳ билан куйланди. Характерли жойи шундаки, қаҳрамонлар ватанга бўлган муҳаббати, меҳнатга бўлган муносабатига қараб қаламга олинар, унга мадҳиялар ўқилар эди. Бу ҳол «Она юртинг омон бўлса ранги рўйинг сомон бўлмас», «Ҳунар — ҳунардан унар», «Меҳнат — меҳнатнинг туби роҳат» каби халқ мақолларида ҳам ўз ифодасини топди.

Ўзбек адабиётида меҳнат мавзуини ёритиш меҳнат қўшиқлари билан бошланган дейиш мумкин. X асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону лугатит турк» асарида ҳам меҳнат мавзуларини акс эттирувчи қўшиқлар, мақоллар кўп учрайди. Овчилик, чорвачилик, шунингдек, деҳқончилик ҳаётидан лавҳалар тасвирланган бу қўшиқларнинг кейинги давр адабиётига ҳам таъсир этгани шубҳасиз.

XI—XII асрларда ижод этган Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакийнинг «Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» каби асарларида бевосита меҳнат аҳлига бағишланган қарашлар бўлмаса ҳам, уларда инсон ва унинг энг яхши фазилатлари ҳақида фикр юритилади. Тўғрилик, ҳалоллик, саҳийлик каби инсоний сифатлар қаторида олимлар ва уларнинг меҳнатини қадрлаш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилади.

XIV—XV асрларда майдонга келган кўпгина дoston ва насрий асарларда меҳнат кишиларининг образлари ҳам учрайди. Истеъдодли ўзбек шоири Сайфи Саройи (XIV аср)нинг «Гулистони бит-туркий» асарида форс-тожик шоири Шайх Саъдийнинг «Гулистон»идагидек ҳалол меҳнат ва унинг фойдаси хусусида баён этилган гуманистик фикрлар мавжуд. Сайфи Саройи ўз асарида ҳалол меҳнатнинг инсон тақдиридаги ролини юқори баҳолайди. Адиб қўл меҳнати самараларини подшоҳларнинг хазинасидан юқори қўяди. Инсоний меҳр-муҳаббат улуғланган, меҳнат натижасига катта умид боғланган қуйидаги ҳикояда адиб ақли ва меҳнати билан ҳаммани қойил қолдирган заҳматкаш қиз образини гавдалантиради:

Бир давлатли кимэрсанинг икки кўркли қизи бор эрди. Бирини малик ўғлига куёкка бердилар. Бирини давлатли бир кимэрсая тўй қилмоқчи бўлдилар эса, қиз аносина, атосина айтти: Ман ул давлатли куёкка бормасман. Шунда атоси қизидан сўрди: Нечун бормассан. Қиз айтти: Мани ўшундай куёкка берингим, ул кўзсуз бўлғай. Атоси, аноси қизинга айттилар, кўзсуз куёкни на қилурсан? Қиз айтти: Бу менга катта давлат ва бахт келтирғай. Атоси, аноси бир фақир эрнинг ўғлонини топдиларким, у кўзсуз эрди. Қизни унга тўй қилдилар. Тўйга келган қизнинг ёронлари унинг куёкининг кўзсузлигининг ўқундилар ва айттилар: Кўзунг йўқмидиким кўзсуз, ўнуксиз куёкка бординг. Қиз айтти: Ҳоло кўрурсизким куёким юз кўркли ва кўзли эрлардан зиёд бўлғай. Қиз гилам тўқиш ҳунарин яхши ўгранган эрди. Ҳунарин кўзсуз куёкига ўгротти. Гилам тўқиб кўп давлат йигдилар. Ул айёмда ҳинд иқлимидин бир содиқ ҳаким келиб, илож қилиб кўзсузлар кўзун очар эрди. Қиз ўз давлатин сарф айлаб куёкининг кўзун очурди. Куёкунинг кўнгли хо-

тунига ортди. Алар ўз айёмларин охиригача бирликда меҳнат билан шод кечурдилар. Малик ўғлига куёкка борган қиз кўркка ва давлатга кўнгул боғлаб, маликнинг асираси бўлиб қолди.

Кўрклулар кўрки сенга бир бахт тугул,
Бахт берур меҳнатда тобланган кўнгул.
Бер кўнгул ўксўзлара, бўл одами,
Шунда бўлғай одамининг эрдами⁶.

XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган шоир Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор»и асосида яратган фалсафий-таълимий асарида косиб ва деҳқон меҳнатининг улуғворлигини характерли лавҳаларда ифодалашга эришган. Шоир «кишининг ҳузур-ҳаловати меҳнат билан» дер экан, инсонни фаол бўлишга даъват этади:

Тўкмаса деҳқон арақи пон бел,
Меҳнатининг фондасин топмас эл.
Тарбияту саъй қилур боғбон,
Тоза бўлур, мева берур бўстон⁷.

Шоир меҳнат кишини жисмоний ва маънавий жиҳатдан камолотга етказадн, дер экан («Эр киши эмгақда тетикрак бўлур»), ўзгаларнинг меҳнатидан худбинлик билан фойдаланишни ният қилиб олган қаллобларни қаттиқ танқид қиладн («Бўзчи хотин ва баззоз ҳикояси»).

«Маликул калом» Мавлоно Лутфий (1366—1465)нинг 1411 йилда яратилган «Гул ва Наврўз» дostonида тўфондан кейин Яман сарҳадига келиб тушган Наврўзга мадад қўлини чўзган балиқчи чол образи билан танишамиз. Тўфон натижасида ўзидан кетган Наврўзга уйининг тўридан жой кўрсатиб, емак-ичмак бериб мададкор бўлган бу кекса бутун умрини қўл меҳнати билан кечирган. Лутфийнинг бу тасвирида балиқчи чолнинг ҳаётини зимдан кузатиш ва уни реал поэтик шаклга солиш майли сезилади:

Олачуқнинг эгаси эрди бир пир.
Қи дарёдин чиқарур эрди тавфир.
Иши болиқчилик эрди ҳамиша,
Тирик боринча билмас ўзга пеша⁸.

Бу ўз навбатида адабиётда меҳнат ва меҳнат кишилари тўғрисидаги қайд ва мулоҳазаларни аста-секинлик билан конкрет образларга кўчиб, мустаҳкамланиб бораётганлигини намойиш қилар эди. Лутфий яратган Наврўз образи ҳам бунёдкорлик фазилатларига эга. Наврўз шоҳ сифатида уруш-

⁶ سيفى سرايى گلستان بالتركى انقره، 1954، 273-бет.

⁷ حيدر خوارزمى مخزن الاسرار، 219-бет.

⁸ لطفى گل و نوروز، 99-бет.

талашлар туфайли вайронага айланган мамлакат ҳаётига бефарқ қараб туролмайди. Бир давлат сифатида бирлашган Навшод, Фархор, Яман ва Адан мамлакатларининг ягона одил шоҳи Наврӯз вайроналарни ўз кўзи билан кўриб, уларни тиклаш ишига бевосита киришади. Бу «Гул ва Наврӯз» достонида қуйидагича ифодаланган:

Неча вайроналар ичра қилиб сайр,
Жамии мустаҳиқларга қилиб хайр.

Жаҳонда қўнди яхши расму ойин,
Тузатди дунйини сар то ба пойин⁹.

Ўзбек адабиёти тарихида меҳнат ва меҳнат кишисига муносабат мавзуи халқ оғзаки ижоди билан бир қаторда маълум маънода ер ости худоси, тоштарош ва меъморлар ҳомийси мифологик Фарҳод образи билан боғланади. Шу жиҳатдан қадим Хоразмдаги Девқалъа тарихи билан боғланган афсона характерлидир. Проф. С. Толстов «Хоразм маданиятини излаб» асарида XII аср обидаси Девқалъа тарихини ўрганиш вақтида эшитган Фарҳод афсонасини баён қилган эди. Бу афсонада тасвирланишича, Қорақум марказида қад кўтариб турган Девқалъани Фарҳод қурган. Афсонада Фарҳод уста тоштарош, моҳир меъмор сифатида тилга олинади. У ўзининг довураклиги, матонати билан девга ўхшарди, девдек ишларди. Хоразм шоҳи ўз қизига ошиқ бўлиб қолган Фарҳодга Қорақумда қалъа барпо этишни шарт қилиб қўяди. Фарҳод катта харсанг тошларни кесиб келтириб, қисқа вақт ичида қалъани тиклайди. Муҳим бир аломат — Фарҳоднинг дев сифатида гавдаланиши афсонанинг чуқур илдизлари ҳақида гувоҳлик беради. Бу ер ости худоси, тоштарош Фарҳод култи билан боғлиқ афсона бўлиб, маҳаллий халқнинг оғзаки ижодида асрлар давомида яшаб келган. Афсонада форс-тожик ва араб манбаларида баён қилинган Фарҳод қиссасидан фарқ қиладиган ўринлар (Фарҳоднинг қум устида харсанг тошдан қалъа барпо этиши) мавжуд бўлганидек, анъананинг излари ҳам яққол сезилади. Бу Хоразм шоҳи томонидан Ширин тўғрисида тарқатилган уйдирма хабар билан Фарҳоднинг ўлимни тезлатиш эпизодидир. Муҳими шундаки, Фарҳод култи билан боғланган тоғ ва қалъалар бу тиниб-тинчимас идеал қаҳрамон ҳақидаги афсона ва ривоятларнинг ҳозирги кунгача сақланиб қолишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, Навоий достони майдонга келмасдан анча илгари ҳам ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида Фарҳод номи маълум эди. XIV аср ўрталирига келиб ўзбек адабиётида муҳим бир ҳодиса юз берди. Бу даврда талантли ўзбек шоири Қутб Хоразмий Низомий-

⁹ Уша асар, 111—112-бетлар.

нинг «Хусрав ва Ширин» дostonини она тилига таржима қилиб, ўзбек ва озарбайжон адабий алоқаларининг тараққиётига муҳим ҳисса қўшди.

Қутб Хоразмийнинг ҳаёт йиллари XIV асрнинг биринчи ярмига, Хоразмнинг Олтин Урдага қўшиб олинган бир даврига тўғри келди. «Хусрав ва Ширин» (1340) асари ҳам Олтин Урда хонларидан Ўзбекхон (1312—1340 йиллар)нинг ўғли Тинибек ва унинг хотини малика Жамилага бағишланган.

Қутб Хоразмий «Хусрав ва Ширин» таржимаси устида жиддий иш олиб борди ва ўзининг таҳсинга лойиқ бу ижодий маҳсули билан ўзбек адабиётида Низомий анъаналарининг тўнғич давомчиларидан бири сифатида танилди.

Қутб «Хусрав ва Ширин»даги қаҳрамонларнинг ишқий саргузаштларини ҳикоя қилар экан, бутун асар давомида Низомий томонидан адолат, саховат, шафқатнинг улуғланишига катта эътибор билан қарайди. Уларни ўз даври тақдирида, халқи ҳаётида кўришни орзу этди.

Достонда идеаллаштириш принципи асосида яратилган Фарҳод образи орқали меҳнат ниҳоятда улуғланади. Ширинга юракдан муҳаббат қўйган, севгилиси учун тоғ-тошларни сурмага айлантириб ишлаётган Фарҳод шоҳни ҳам довдиратиб қўяди. Фарҳоднинг сут ариғи қазиси ва Бесутун орқали йўл очиши эпизодларини ҳикоя қилар экан, Қутб «инсон тирик экан, унинг қўлидан ҳеч қандай иш қочиб қутулмайди», деб ёзади. Улуғ озарбайжон шоирининг меҳнат аҳлининг улуғворлиги тўғрисидаги фикрларини она тилида ифодалаган Қутб унга янгича маъно беришга эришади:

Ажаб шахсе эрур бу одамизод,
Бўлур мум одами қўлида пулод¹⁰.

Адабиётшунос Ҳ. Ҳомидий Қутб асарида Фарҳод образини ҳар томонлама тасаввур қилишга қаратилган лавҳаларни маҳорат билан яратилганлигини қайд қилган эди¹¹. Бундан ташқари, ўзбек шоири Фарҳод характерини ишлашда она тилидаги адабиёт анъаналарига кўпроқ мурожаат қилади. Шарқшунос А. Тоҳиржоновнинг ёзишича ҳам «ўша даврларда Хоразмда майдонга келган адабий ёдгорликларда она тилидаги адабий анъаналар ва халқ ижодининг таъсири кучли сезилиб турарди»¹².

Қутб асарида она тилидаги адабиётда Фарҳод номи билан боғланган ҳолда яшаб келаётган афсоналарнинг изла-

¹⁰ قطب خسرو و شیرین, 120 - бет.

¹¹ Ҳ. Ҳомидий, Қутб Хоразмий, «Шарқ юлдузи», 1957, 1-сон.

¹² А. Тагирджанов, «Хосров и Ширин» Кутба, канд. дисс. Л., 1948.

рини ўрганиш ниҳоятда муҳимдир. Қутб «Хусрав ва Ширин»га адабиётда мавжуд ана шу анъаналар таъсирида мурожат этган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Низомийнинг ўз дostonида меҳнат тимсоли сифатида тавдаланган Фарҳод образи устида қанчалик маҳорат сарф этиб ишлаганлиги юқорида айтилди. Қутб ҳам Фарҳоднинг меҳнати, кураши, орзуларини она тилида ифодалашга катта ижодий куч сарф этган, ўрни-ўрни билан тасвирга янги поэтик образлар орқали жило беришга эришган.

Қутб дostonда тоғ қаҳрамонининг муҳаббати ва меҳнати-ни тасвирлашда жонли манзаралар яратади:

Неча сени йироқдин кўзлагойин,
Неча тош ичра гавҳар излагойин¹³.

Бу мисралар тоғ қазийтган Фарҳоднинг тошлар ичидан «гавҳар» қидираётганлиги маъносини билдиради. Бу ўринда «гавҳар» Шириндир. Шу тарзда Фарҳод саргузашти билан боғлиқ айрим воқеа ва образларни шарҳлаш, ҳикояни жонлантириш йўлидан борган Қутб Фарҳодга бўлган қарашларни кучайтиради. Давр адабиётидаги таркидунёчиликни тарғиб этаётган, кишиларнинг эътиборини реал ҳаёт масалаларидан четга тортисга хизмат қилаётган бадий асарлар қаршисида дунёвий мавзуга асосланган, «тириклик неъматини энг яхши неъмат билиб», «тириклик боғининг сафосидан» баҳраманд бўлишга ундовчи «Хусрав ва Ширин» дostonи XIV аср ўзбек адабиётида муҳим ўринга эга бўлди. Низомий «қазиган кўлдан тоза сув чиқариб» «кўнгилларни қондиришни» мақсад қилиб олган ўзбек адибининг асари кўп жиҳатдан таржима хусусиятларига эга бўлса-да, муаллиф қиссанинг ўз замондошлари олдидаги таъсир кучини ошириш мақсадида унга жузъий қўшимчалар қилади ва ўз навбатида баъзан фикрни қисқартириб баён этишга интилади. XII аср Кичик Осиё шаронти учун илғор аҳамиятга эга бўлган романтик кайфиятларни акс эттирган Низомий дostonидаги воқеалар Қутб учун ўзи яшаб ижод этган Олтин Урда ҳаётининг бир қатор зиддиятларини ўз тушунчаси доирасида фош этишга восита бўлди. Қутб шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги тожу тахт талашиб олиб борилаётган қонли урушлар, ҳеч қандай вaж билан оқлаш мумкин бўлмаган қурбонларнинг сабабчиларини қоралайди ва пешқадам замондошларининг қарашларини ифодалаб, идеал шоҳ ва идеал ҳокимият ғоясини илгари суради. Мўғул истилочилар томонидан Урта Осиёга етказилган зарар аста-секинлик билан битиб бораётган ва хўжалик ҳаётида маълум бир сил-

¹³ قطب خسرو و شيرين 132-бет.

жиш рўй берган XIV аср шароитида Қутб таржимасидаги мавзу ва ғоя ниҳоятда муҳим эди. Шу ўринда ариқ қазиб, тоғ орқали йўл очишга бел боғлаган меҳнат ҳомийси Фарҳод образининг аҳамияти ҳам равшан кўзга ташланади.

Шундай қилиб, «Хусрав ва Ширин» достони ҳамма қиммати билан бир қаторда ўз навбатида меҳнат ва ижод ҳомийси образини яратган асар сифатида ўзбек адабиётининг бойлигига айланиб қолди.

Олтин Ўрдадаги парокандалик бу ерда яратилган илм-фан ва адабиёт ютуқларининг кенг қулоч ёйишига имкон бермас эди. Бинобарин, жуда катта ижодий меҳнат натижасида бунёд этилган «Хусрав ва Ширин» достони ҳам ўз даврида катта шухрат қозонмади. Қутб Хоразмийнинг номи XIV—XV аср тазкираларида эсланмаганидек, афтидан, бу талант эгасининг асари Алишер Навоийга ҳам маълум эмас эди.

Шундай қилиб, Навоийгача мавжуд ўзбек адабиёти мавзуларга, ранг-баранг жанрларга бой бўлиб, пешқадам шоирлар ижодида таркидунёчилик маълумларига зид равишда инсон ва унинг идеаллар билан тўла бой руҳий дунёсини куйлаш поғонама-поғона кенг кўламга эга бўлиб келди.

Лекин шуни ҳам айтиш керакки, бу давр адабиёти ўзининг чекланган томонларига ҳам эга эди. Романтик адабиётда шахс ва унинг руҳий дунёсига бўлган эътибор асосий ўринга эга бўлиб қолса-да, бу даврда ҳали қалам соҳиблари томонидан катта ҳаётий проблемаларнинг кўтариб чиқилганлигини кўрмаймиз. Навоий ўзигача бўлган адабиётдаги ана шу қарама-қаршилиқларни енгиб, унинг янги равнақи учун замин яратиб берди. Навоий ижодида жуда кўп муҳим мавзулар қаторида меҳнат ва ижод мавзуи ҳар жиҳатдан реал ҳаёт талаб ва эҳтиёжлари асосида ёритилган. Узининг шахсий фаолияти тўғрисида «ҳайрат аҳлига ўзимни қоттим ва ҳар навъ хайр букьалари тузаттим, андоқки, саъийимдин работлар бўлди»¹⁴, деб ёзган эди шоир. «Фарҳод ва Ширин»да Навоий бу фикрни ғоявий-эстетик тезис даражасига кўтаради ва уни бутун дostonнинг руҳига сингдириб юборади.

* * *

Ки меҳр этгач аён тоғ узра анвор,
Чиқай тоғ узра мен ҳам қўққанвор.

Академик Н. Конрад Алишер Навоий «Хамса»си «сўз воцитаси билан ифодаланган ҳаёт навоси ўлароқ гавдалана-

¹⁴ Алишер Навоий, Асарлар, XIII-том, 8-бет.

ди»¹⁵, — деб ёзган эди. Дарҳақиқат, бу навода умумий тарзда бўлса-да, гуманист шоирга замондош бўлган мўътабар инсоннинг орзу ва кураши ҳам, завқи ва машаққати ҳам ўзининг нафис бадий ифодасини топган.

Ўрта аср Шарқ адабиётида реал ҳаёт ва инсонга муносабат доимо энг муҳим масала бўлиб келди. Бу масала атрофида бутун тарих давомида жиддий курашлар бўлиб турди. Адабиётнинг вазифасини охиратда азиз бўлишни орзу қилган мўминлар учун ўзлаштирилиши, амалга оширилиши зарур бўлган мусулмонлик таълимотларини тарғиб қилишдангина иборат деб билган ва таркидунёчилик ҳамда худо билан бирлашиш шiori остига тўпланган мистика тарафдорлари билан бир қаторда илоҳий руҳнинг табиат ва инсон билан бирлиги тўғрисидаги қарашга асосланган йўналиш ҳам мавжуд эди. Бундай қараш тарафдорларининг эътиқодига кўра, худо табиатда яширинган, ҳар бир инсонда яратганининг акси зоҳир. Шу тарзда, инсоннинг ҳаётдан кўз юмиши эмас, балки унинг фаол иштирокчиси бўлишни тақозо қилувчи сўфизм адабиётда дунёвийликнинг мустаҳкам ўрин эгаллашига ижобий таъсир кўрсатди. Сўфизмнинг ўша даврдаги оқимлари билан боғланган Навоий ижоди учун ҳам ҳаётга лоқайд қараш ёки ундан бешиши эмас, балки инсон учун зебу зийнат бўлган барча гўзалликлардан баҳраманд бўлишга интилишни куйлаш характерли эди.

Навоийда «инсон ва унга муҳаббат асосларнинг асоси»¹⁶-дир. «Фарҳод ва Ширин» достонида куйланган ишқ кишининг кишига, кишининг ҳаёт ва унинг гўзалликларига бўлган беқиёс эҳтироси. Бу «ҳавос» ишқи чинакам одамийликни касби камол қилган инсоннинг доимий ҳамроҳи, унинг атрофини ўраб турган табиат ва жамият билан муносабатида воситадир. Достондаги ижобий қаҳрамонлар қиёфасида бу ҳол равшан англашилиб туради. Улар балоғат чўққиларини кўзлайдилар. Ўзларининг олижаноб мақсадлари йўлида бепоён машаққатларга гирифтор бўладилар. Жуда ёшликдан бошлаб муҳаббатнинг чексиз завқи ва меҳнати билан яшаб ўрганган Фарҳод энгил-елпи орзулардан ўзини узоқ тутати, ота тахтидан воз кечади, Хусрав унга «кишвар» ваъда қилганда шоҳнинг калтабинлиги устидан кулади. Образ қиёфасидаги бу нуқталарни дунё неъматларидан воз кечиб абстракт худо ҳаёлига берилиш натижаси деб уйлаш мумкин эмас. Суқротнинг Фарҳоднинг ишқ меҳнати тўғрисидаги башорати ва Фарҳод вафот этгандан кейин уни туш кўрган кексаларнинг «жаннат ҳозини» билан суҳбатлари ҳам Навоий томонидан

¹⁵ Н. Қонрад, Алишер Навоий, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон, 7-бет.

¹⁶ В. Захидов, Мир идей и образов Алишера Навои, стр. 332.

айтилган «ҳавос» ишқи билан боғланади. Адиб «Маҳбуб ул-қулуб» асарида мистик ишқ эгаларини яратганнинг жамоли жилваси орзусида замину замондан воз кечган кишилар деб атайди: «Ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқини учурса аларға хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса андин асар йўқ». Улар ҳатто «анбиён мурсалин етгандин назарларин мақсуддин олмай ва малоикан мўқаррабин ўтгандин назарларин ул сори солмай» яшайдилар.

Навоий қаҳрамонлари учун бундай кайфият бегона. Улар бахтли ҳаёт учун курашга бел боғлаб, инсон учун жумбоқ бўлиб келаётган масалалар муҳокамасига дадил киришадилар. Бу ҳолни «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам кузатиш мумкин. Акад. В. Зоҳидов сўзлари билан айтганда, Навоий инсон билан худони бир-бирига қарама-қарши қўймайди, балки ўзининг пантеистик қарашлари заминиде туриб уни ниҳоятда улуғлайди. Темурийлардан Ҳусайн Бойқаро саройида хизматда бўлиб, давлатни идора этиш ишларида фаол иштирок этган шоир инсоннинг жамиятдаги ўрни ва ролига юқори баҳо беради. Навоий фикрича, «инсонда ерда ўз бахтини таъминлаш йўлидаги барча сифатлар мавжуд. Ў сезги органларига эга, табиат сирларини очиш, яхши ёмонни фарқлаш учун энг қимматли заковат — фаҳм-зеҳн билан таъмин этилган. Ниҳоят у улуғ заковат — меҳнат қилиш, бунёдкорлик қобилиятига эга»¹⁷. Алишер Навоий яратган Фарҳод ўзиде ана шундай фазилатларни мужассамлаштирган баркамол инсон намунаси эди.

«Фарҳод ва Ширин» достони Фарҳоднинг гўзал Ширинга бўлган муҳаббати ва унга етишиш йўлидаги меҳнат ва машаққатларни тасвирлашга асосланади. Ўзбек адиби Шарқ адабиётида жафокаш ошиқ сифатида куйланиб келинган Фарҳодни ўз асарининг марказий қаҳрамони даражасида қайта ишлади. Анъанада Фарҳод образи орқали акс этиб келган ва турлича талқин этилган муҳаббат мавзуини янгидан қаламга олди. Шу билан бирга, бу образга янги-янги ғоялар юклади. Қисқача қилиб айтганда, Фарҳод ўз даврининг истеъдодли шоири, мутафаккири, давлат арбоби бўлган гуманист адибнинг жуда кўп идеялари, орзуларини бадий ифодалашга восита бўлган образ бўлиб қолди. Фарҳод образида янги муҳим сифатларнинг кашф этилиши шоирга у орқали кўнглига тугиб юрганларини айтишга замин яратиб берди.

Меҳнат ва ижодкорликка муносабат Фарҳод образининг жуда кўп қирраларидан бири. Юқориде қайд қилинганидек, меҳнатга муносабат мотиви Фарҳод образининг умумбашарий аҳамиятини белгилаб келди. «Фарҳод ва Ширин»да

¹⁷ Ушш асар. 258-бет.

ҳам тоштарош ва меъмор Фарҳоднинг меҳнати дostonнинг ғоявий йўналишида муҳим ўрин тутати. Меҳнат ва ижод Навоий яратган Фарҳоднинг севги ва садоқат шиори, мардлик ва қаҳрамонлик каби фазилатларидан бири сифатида характернинг муҳим белгиси бўлиб, унинг эволюциясида айрича роль ўйнаб қолади.

Фарҳод ҳамиша улуғ муҳаббат раҳнамолиги билан яшайди. Қаҳрамон шу мақсад йўлида ҳар қандай жумбоқни ечишга, машаққатларни енгишга тайёр. У дев ва аждарларга қарши курашга отланади. Босқинчи Хусрав билан юзма-юз олишади. Фарҳод ана шу улуғ муҳаббати йўлида Арманда канал қазиб, қаср қуришдек хайрли ишга ҳам ҳисса қушади. Натижада ўқувчи фақат ҳиссиётлар асири бўлган ошиқ образинигина эмас, балки ана шу ошиқлик олижаноб ишларга илҳомлантирган, унга куч-қудрат бахш этган инсон образини ҳам кўради. Алишер Навоийнинг Фарҳод образига шу таразда ёндашиб, у орқали ўз асри, ўз мамлакати, ўз халқ тақдири билан боғлиқ масалаларни асарга объект қилиб олиши ниҳоятда муҳим эди. Алишер Навоий бу билан Шарқ адабиёти, жумладан, ўзбек адабиётидаги умумбашарий ғояларни ривожлантирди ва образ қиёфасида ўз даврининг илгор идеалларини ифодалаш билан унга янги мазмун бахш этди.

«Фарҳод ва Ширин»да меҳнат ва ижодга муносабат асар марказий қаҳрамонларининг сермашаққат саргузаштларини ҳикоя қилиш давомида сюжет тараққиётининг турли босқичларида ифодалана боради ва дostonда инсоннинг улуғворлигини белгилловчи мезонга айланиб қолади. Фарҳоднинг ўқиши, илмга бўлган муносабати ёшлик йилларига тўғри келади. Боғ барпо этиш ва у ерда қаср қуриш эса Фарҳодга жуда эрта ҳамроҳ бўлган сирли ва сеҳрли дардни бартараф этиш учун хоқон томонидан ўйлаб топилади. Хоқон «тараб гулбунининг нишот гуллари очмоқ маҳали дард хорлари юз кўргузуб», «булбулдек «шавқ ўти хорхоридин фиғон тузиш» билан овора Фарҳодни ҳашаматли қасрларда «тараб ҳар лаҳза беандоза қилғай», «нишотин ҳар замон май тоза қилғай» деб умид боғлайди. Қасрлар ана шу зарурат билан қурилади бошлайди. «Тараб айёми ҳам аламсанж», «улусни хуррам этгувчи сурудлар» ҳам унинг «хуррамлигини дарду ғамга» айлантириб, «қасрда Мажнундан афсона айтилса кўнгли маҳзун» бўлиб юрган Фарҳодни кўкнинг шахмат тахтасидан осонлик билан муҳра ўғирлайдиган, кунни қоронғилатиб, сувла ўт ёндириб, ўтдан сув чиқариб, ўргимчак инига темирчининг сандонини осиб қўювчи найрангбозларнинг санъати ҳам овутолмай юрган бир даврда қасрлар қурилишидаги меҳнат гашти уни ҳунар ва ҳунаромандлар оламига бошлаб киради. Қаҳрамон сар-

гузаштидаги ана шу нуқта гуманист ўзбек шоирига меҳнат мавзудида баҳс этишга восита бўлган. Қасрлар қурилиши дostonнинг уч бобиди (XIV, XV, XVI боблар) ҳикоя қилинади. Бу тасвирлар даврнинг руҳига қай тарзда мувофиқ келади, шоирнинг орзулар парвозини қай даражада ифода этади, бу Навоийнинг ғоявий-эстетик қарашларини белгилаш жиҳатидан жуда муҳимдир.

Ўрта Осиё тарихида XV—XVI асрлар бутун Ўрта аср давомида шаҳарлар ҳаётининг энг ривожланган бир даври бўлди. Бунга сабаб, XV асрда мустақил, марказлашган давлат яратиш тенденциясининг самаралари сифатида мамлакатнинг ички ҳаётида рўй берган жонланиш эди. Шу нарса характерлики, XV асрда қурилган ва бугунги кунгача ҳам ўзининг бадий нафосатини сақлаб келаётган тарихий обидаларнинг архитектураси, деворларга ўйиб ишланган нақшлар турли-туман мавзудаги расмларда «Ўрта аср анъанавий адабий сюжети билан бирга замонавий тематикадан фойдаланиш, жанрлар, композициялар хилма-хиллиги, рассомлик маҳоратини такомиллаштириш ва шу кабиларга интилиш тенденцияси кўзга ташланади»¹⁸. Тарихий асарларда бу даврнинг янги услубдаги бинолари ҳақида ҳам маълумот сақланган. Характерли жойи шундаки, Ўрта ва Яқин Шарқ бадий тафаккурини ўзида мужассамлаштирган янги мураккаб санъат юзага келди. Санъат тарихи тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, бу даврда архитектура, наққошлик, рассомчилик ва бадий буюмлар ҳунармандчилиги ўртасида узвий боғланиш вужудга келган бўлиб, у ўша даврда бунёд этилган иншоотларда ўз аксини топган эди¹⁹. Шубҳасиз, бу даврда қад кўтарган ҳашаматли бинолар, кишини сеҳрловчи меъморлик, ранг-баранг расмлар катта истеъдод ва ҳунар эгаси бўлган ижодий кучларнинг меҳнат натижаси эди.

XV асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган ва саройдаги лавозимига кўра катта мавқега эга бўлган Алишер Навоий ўз даврида олиб борилган катта қурилиш ишларининг марказида бўлди. Образли қилиб айтганда, гуманист шоир жамият учун фойдали иморатлар солиш ишига боши билан шўнғиб кетган эди²⁰. Алишер Навоий мадраса, хонақоҳ, касалхона бунёд этишгина эмас, балки ариқ ва каналлар очиш, қудуқлар қазилар, дўкон ва расталар тиклаш, боғлар яратиш каби ишларга ҳам хомийлик қилди. Шунга кўра ҳам шоир-

¹⁸ И. Мўминов, Темурийлар даври Ўрта Осиё санъатининг пайдо бўлиш ва тараққий этиш тарихий илдизлари ҳақида, Самарқанд — Тошкент, 1969, 10-бет.

¹⁹ Г. Пугаченкова, Л. Ремпель, История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века, М., Изд-во «Искусство», 1965.

²⁰ Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, 281—282-бетлар.

нинг ҳунармандларга, изланувчи ижодий кучларга меҳр-муҳаббати чексиз эди. У ана шу кучлар орқали ўз улуғвор ниятларининг амалга оширилишини орзу қиларди. Адиб каналлар очиб, боғ-роғлар барпо этиш, қасрлар қуриб инсон ҳаётини безаш борасидаги орзуларининг марказида турган қаҳрамонни яратишга ҳаракат қилган ва айтиш мумкинки, Фарҳод образини бутун улуғворлиги билан гавдалантириш орқали ўзининг бу романтик ниятига эришган.

«Фарҳад ва Ширин»да тасвирланган қасрлар қурилиши, меъморлик, биноларга ранг-баранг безаклар бериш, канал очиш маълум маънода анъанага асосланса-да, уларга шоир, бир томондан, ҳаётий кузатишлари, иккинчи томондан, фантазия парвози билан янги мазмун сингдиради. Навоийгача Шарқ романтик адабиётида яратилган дostonларнинг бирортасида ҳам меҳнат ва унинг натижасини тасвирлашга бунчалик катта эътибор берилганлигини кўрмаймиз. Навоий қаҳрамонларининг ўз даври билан, асосан, идея орқали боғланганлигини айтар эканмиз, «бу идеяларни бошқа бирор давр туғдириши мумкин ҳам эмас эди, уларнинг пайдо бўлиши ўша даврдаги социал шароит, ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёт даражаси, ижтимоий онг даражаси билан чамбарчас боғлангандир»²¹. Демак, идеаллаштириш принципи асосида яратилган Фарҳод образи фаолиятидаги бунёдкорлик билан алоқали қирралар реал ҳаётдан илҳомланиб яратилган дейишга ҳамма асос бор.

Меҳнат ва фаол меҳнат кишининг мадҳи адибнинг «Хамса»сидан ўрин олган ҳамма дostonларида, шунингдек, насрий рисоаларида ҳам муҳим ўрин тутди. Буни «Ҳайрат ул-аброр»даги ҳикоялардан тортиб, «Маҳбуб ул-қулуб»даги афористик ибораларгача равшан кўриш мумкин. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» ва «Маҳбуб ул-қулуб»да меҳнатнинг фойдаси, меҳнат кишининг қадр-қиммати ҳақида фалсафий-дидактик аспектда фикр юритади. Шоир ҳалол меҳнат, ҳаёт тақозоси билан майдонга келган фойдали ҳунарларни самимият билан тилга олар экан, тама, бахиллик каби ғайри инсоний сифатларни кескин қоралайди. Адибнинг тасвирлашича, қосибнинг машаққатли меҳнати гавҳар манбадир. Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да деҳқонга қасида яратади. «Лайли ва Мажнун», хусусан, «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида ҳам шоир турли табақа кишиларининг меҳнатга муносабати борасида баҳс очади.

Меҳнат кишининг баркамол образини яратиш адибга «Фарҳод ва Ширин» дostonида муяссар бўлди.

²¹ А. Ҳайитметов, Навоийнинг ижодий методи масалалари, 83-бет.

Навойй достонида меҳнат мавзуи севги саргузаштига, жуда маҳорат билан сингдириб юборилган ва у қаҳрамонларни камолот сари, юксак мақсадлар сари етаклаб борувчи омил сифатида қаламга олинган. Достонда тасвирланганидек, бу жараёнда эркаклар билан бирга аёллар ҳам иштирок этадилар.

XV асрда, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари феодал тузуми қонунлари билан ниҳоятда чеклаб қўйилган бир шароитда аёл кишининг меҳнат ва ижодга ижобий муносабатини тасвирлаш катта аҳамиятга эга эди. Достон қаҳрамонларидан Меҳнбону катта қурилиш ишларига раҳбарлик қилади. Меҳнат аҳлларини эъозлайди. Ширин ҳам ўз навбатида меҳнатнинг юксак натижаларига катта умид билан қарайди.

Асар сюжетида муҳим ўрин тутган меҳнат жараёни марказида Фарҳод туради. У Чинда қасрлар қурилишида қатнашади. Арманияда барпо этилган канал эса бевосита Фарҳод номи билан боғланиб қолади.

Алишер Навоий достонида Фарҳоднинг шоҳ хонадониданлиги ҳақидаги Хусрав Деҳлавий ва Ориф Ардабилий достонларидаги анъана сақланиб қолган. Ўзбек шоири Фарҳодни ҳаётга дастлабки қадамидан бошлаб объектив равишда оқ қорани, яхши ёмонни бир-бирдан ажрата билган, бошқаларга ташвиш келтирувчи эмас, балки танг аҳволда, машаққат гирдобида қолганларнинг оғирини енгил қилиш, бошқача қилиб айтганда, инсон қалбини тушуниб иш тутишни ўзига шиор қилиб олган бир шахс сифатида тасвирлайди. Фарҳод шаҳзода, лекин шоҳликни гадолик билан тенг кўрган, ҳатто гадоликни шоҳликдан юқори қўйган бу зот фаолиятида инсонийлик, меҳнатга муҳаббат ҳамма нарсадан юқори туради. Алишер Навоий темурий шаҳзодалари қаршида, Фарҳод образининг таъсир кучини ошириш мақсадида унда идеал инсонга хос ҳамма яхши сифатларни жамлаган. Фарҳоднинг ҳаёт ҳодисалари оламида ҳаммаша улуғворликка интилиши, воқеаларни зийрак фаҳм, ўткир кўз билан баҳолай билиши Навоий талқинида инсонийликнинг энг юқори меъёри эди.

Навоий табиатан олижаноб бу қаҳрамоннинг портретини унинг характери билан боғлаб, ёзади:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок²².

Алишер Навоий киши характерининг шаклланиши ва такомилида ташқи муҳитнинг ўрни масаласига тўғри ёндашади. Фарҳод характеридаги романтик адабиёт қаҳрамонларига хос ҳиссиётга мойиллик вақт-вақти билан бекордан-бекор-

²² ف، هاد و شیر بین .36-бет.

га маюслик, гамгинлик ҳолатларининг туғилишига сабаб бўларди. Ўз фарзандининг ёшлиқдан бундай сирли ҳолатга мойиллигини пайқаб юрган хоқон Фарҳод учун йилнинг тўрт фаслига мослаб тўрт қаср барпо этиб, бу билан вазиятни ўзгартириб юбориш фикрига тушади. Қасрлар қурилиши хоқон кўзлаган мақсадни бермаса-да, Фарҳод характерининг ўзгаришида муҳим роль ўйнайди. Шу ўринда шоир орзусидаги меҳнат жараёни билан реалистик деталлар уйғунлашиб кетади. Фантастика ичидаги бу тарздаги реалистик тамойил дostonнинг умумий руҳи билан боғлиқ бўлиб, Навоийнинг ҳаётни тасвирлаш принциpidан келиб чиқади. Ҳўтандаги қурилиш эпизодларида шу ҳол кўзга ташланади. Мамлакатнинг ҳамма ҳунар соҳиблари: тош кесувчи усталар, меъморлар, наққошлар катта тайёргарликдан кейин қасрлар қурилишини бошлаб юборадилар. Бутун Чинда катта шов-шувга сабаб бўлган бу қурилиш ҳақидаги хабар Фарҳодга ҳам етиб боради. Бир вақтлар қурилиш устига келган Фарҳодни меҳнат гашти ўзига ром қилиб олади ва шахзода шу фурсатдан бошлаб тош кесувчи устага шоғирд тушади.

Қасрлар қурилиши ва унда асар бош қаҳрамонининг иштирок этиши кўзда тутилганда, шу эпизодларда Алишер Навоийнинг Низомий, кўпроқ Ориф Ардабилиий билан уйғунлиги борасида сўз очиш мумкин. Е. Бертельс ҳам «Фарҳод ва Ширин»даги қасрлар қурилиши эпизодида Баҳромгўр ҳақидаги қадимги афсоналарнинг таъсири бор кўринади²³, — деб айтган эди. Алишер Навоий асарида Шарқ адабиётидаги инсоннинг куч-қобилияти, ақл-заковатини равшан ифодалашга восита бўладиган барча яхши анъаналар қабул қилинган ва янги бир даврда, янги шаронтда ижод қилаётган йирик сўз санъаткорининг ғоявий ниятлари асосида ривожлантирилган.

«Фарҳод ва Ширин»да қасрлар қурилиши мамлакат ҳаётининг катта воқеасига айланади. Қасрлар қурилиши тасвирида Алишер Навоийнинг меъморлик санъатига бўлган илмий қарашлари акс этган дейиш мумкин. Тўғри, у ерда фантазиянинг ўрни катта бўлиб, ўз навбатида халқ поэтик ижодининг таъсири ҳам сезилиб туради.

Дostonда тасвирланишича, қасрлар қурилиши ўйланган аниқ план билан бошланади. Йилнинг тўрт фаслини кўзда тутиб қурилиши керак бўлган бинолар учун танланган манзиллар ҳам табиати билан ўша фаслларга мос келар эди. Хоқон томонидан қурилишга масъул қилиб тайинланган Мулкоро бу ҳунар бўйича катта билим эгаси сифатида танилади. Навоий бу шахснинг қурилиш ишлари бўйича иқтидорини алоҳида таъкидламаса-да, ўқувчи унинг сиймосида шаҳарлар

²³ Е. Бертельс, Фарҳад и Ширин, стр. 26.

қурилиши бўйича узоқ асрлик тажрибалардан ҳаёратдор энг олижаноб сифатларга эга бир кишини кўради. У ҳунар соҳиблари билан Чинни айланиб барпо этилажак биноларнинг планини пухта ишлаб чиқади ва уларни рағбатлантириб ишга сафарбар этади. Тарихий манбаларда Темурийлар даврида Самарқанд, Ҳирот ва Бухорода кўпчилик биноларни чуқур ўйланган, муҳокама қилинган лойиҳалар асосида қурилганлиги қайд қилинади. Ишга жалб этилган муҳандислар ўз даврининг математика, география ва бошқа фанларидан хабардор, ҳар томонлама билимдон кишилар бўлар эдилар. «Фарҳод ва Ширин»да қасрлар қурилишида иштирок этган ҳунар соҳиблари ўз ишининг моҳир эгалари эди. Қаср қурилишига асос қўйиш олдида бажарилган қуйидаги ишлар тасвирида шоирга реал ҳаёт тажрибаларининг таъсирини рад этиш мушкул:

Топиб девор арконини аввал,
Буюрди ҳар бирига тўрт жадвал.

Чекилди бир йиғоч тул ичра ҳар хат,
Йиғоч ўрни ҳам ўлди хатти бар хат.

Чу топти боғ тарҳи зебу ойн,
Қилилди тўрт қаср ўрнини таъйин²⁴.

Алишер Навоийгача мавжуд бўлган дostonларда, жумладан, «Фарҳоднома»да қурилишлар ва улардаги меҳнат жараёни ҳақида умумий тарзда сўз боради. «Фарҳод ва Ширин»да қурилишнинг кенг масштабини, лойиҳага боғлиқ масалаларнинг илмий мунозараларни тасвирлаш Алишер Навоийга ўз даврида қомусий билимга эга бўлган муҳандислар ҳақида ҳам маълумот беришга қўл келган. Бу ўз навбатида Навоий яшаган даврдаги архитектура санъати билан ҳам боғлиқ эди.

Қасрлар қурилиши лойиҳага мувофиқ тартиб билан олиб борилади. Дастлаб қурилиш материаллари зеҳн билан танланиб жамулжам қилинади. Иш боши ва ишчиларнинг жойлари белгилаб берилади. Ана шундан сўнг иш бошланиб кетади.

Ҳашаматли биноларнинг ақл бовар қилмайдиган дабдабаси реалистик тасвирдан йироқ эди, албатта. Лекин шоир тасвирида бинолар ва улардаги ҳар бир детал ўлчанган, ярашиқли бўлганлигидан идеал бир манзарани эслатади.

Юзлаб, балки минглаб ишчилар қурилиш устида, ҳар бир соҳиб ҳунарнинг қўлидаги меҳнат қуролидан тортиб, тош ва оҳак ортлган араваларгача мўъжизакор ҳаракатда. Уд ва сандал ёғочларини кесиб қурилишга ёғоч тайёрлаётган наж-

²⁴ 40-бет. فرهاد و شیرین²⁴

жор дўкон ичига беркиниб олган савдогарга ўхшаб кўзга ҳам чалинмайди. Унинг аррасидан чиқаётган қипиқ қишдаги қорни эслатарди. Чуқурликдан лой олиб юқорига отаётган одамнинг кўзи ўнгида девор устига чиқиб олиб пахса ураётган уста осмон билан туташиб кетгандек туюлади. Навоий наққошлар ҳунарини тасвирлашга ҳам алоҳида диққат қилади. «Хорани пора-пора» қилаётган «чобук тешаварлар» ёнида «хорапардозлар» ҳам ижод билан машғул. Улар «тупроқ устига осонлик билан теша сургандек тош устига» турли нақшлар боғлар эдилар. Бири «қувурни шер оғзи шаклида» ясар, иккинчиси эса «юз хил сурат чизарди». Шу ўринда Навоийнинг бунёдкорлик фаолиятидан ҳам, шоир асарларидаги қурувчилик лавҳаларидан ҳам хабардор бўлган ўз даврининг мумтоз тасвирий санъат устаси Камолиддин Беҳзод чизган бинно қурилишини акс эттирувчи миниатюра эсга тўшади.

Достонда тасвирланишича, Фарҳод меҳнат ва санъат кишилари, қўли гул усталар даврасига тушиб қолади. Навоий ана шу эпизодлардан бошлаб шоҳ хонадонига мансуб шахснинг қалбида, қарашларида меҳнат ва меҳнат аҳлига нисбатан пайдо бўлган беқиёс муҳаббат кучини қадам-бақадам намойиш қила боради. Қурилишда тоштарош Қоран, меъмор Боний, наққош Монийнинг ҳунарлари Фарҳоднинг диққат-эътиборини тортган эди. Навоий Фарҳодга ўз касбларини бажону дил ўргатишга жазм қилган бу устодларни ўз ҳунарларида катта ихтиролар қилган донишманд кишилар сифатида тасвирлайди. «Фарҳод ва Ширин»гача яратилган асарларда Фарҳод билан Шопурга ҳунар ўргатган усталар ҳақидаги маълумотлар ниҳоятда қисқа бўлиб, «Фарҳоднома»дан бошқа достонларда уларнинг меҳнат жараёни очилмайди. Алишер Навоий Қоран, Боний ва Монийнинг маҳоратларини улар бажараётган иш устида равшанлаштиришга, умумий тарзда бўлса ҳам уларнинг образини гавдалантиришга эришган, дейиш мумкин. Масалан, Қоран лақаби билан машҳур бўлган тоштарош уста «метин учи билан тош узиш ва тошни ниҳоятда нозик ишлашда» Фарҳодни ҳайратга солади. У тош йўниш борасидаги ихтироси билан Чинда машҳур. Бу «теша ва метинга сув бериб», унинг тош кесиш қувватини оширишдан иборат эди. Достонда тасвирланишича, бу сирли бир жараён бўлмай, балки қурол ишлаш техникасининг ўша даврдаги энг сўнгги ютуғи эди. Қуйидаги эпизодда шу манзарани кўрамыз:

Ҳамул оҳан гудози оҳанин чанг,
Равон қилди буюрғон ишга оҳанг.

Бўлуб ўтдин темир лаъли бадахшон,
Шафақ ичра нечукким меҳри рахшон.

Ҳсаб ҳар навъидин афзори дилжў,
Вале афзориға Қоран бериб сув²⁵.

Навоий дostonда усталар ҳақида уларнинг номлари орқали хабар бериш усулини ҳам қўллайди. Бинокор мазмунини англатувчи Боний қурувчининг лақаби бўлиб, у меъморликда ўз даврининг устаси эди. «Бошқалар бир девор режасини тузгунча осмонўпар катта қаср планини тузиб чиқишга қодир» бўлган бу устанинг қурган иморатлари ҳамма вақт умри боқий бўларди. Сабаби, у қурилиш олдида «тупроқни тошдай, оҳакни темирдай пишиқ» ишларди. Дostonда Монийнинг нақшпардозликдаги маҳорати ҳам шу тарзда таърифланган. Навоий Монийнинг санъатдаги қудратини муболаға йўли билан таърифлар экан, бир ўринда, кимки тушида Монийни кўриб ундан ҳунар ўрганса уйқусидан устод бўлиб уйғонар эди, деб ёзади. Қурувчилар муҳитининг таъсирида Фарҳод Қоран санъатининг «фаръу аслини» билиб, «қаттиқ тош ва ёғочни теша билан мумдек кесишда» малака ҳосил қилади. Шундай қилиб, характер ўз тафаккури, фаолияти жараёнида ўқувчи кўзи ўнгида равшанроқ гавдалана боради:

Не иш сорнки солиб кўз ниҳони
Ниҳону ошкоро онглаб они.

Тасарруфлар қилиб ул навъ мулҳақ,
Ки бирдин минг бўлуб ул ишга равнақ.

Анингдек қилди хоро йўнмоғин вирд,
Ки юз Қоран, қошида бўлди шогирд²⁶.

«Фарҳод ва Ширин»нинг анъанавий мавзу эволюциясидаги ўзига хос муҳим белгиларидан бири унда меҳнаткаш халқ образининг яратилганлигидадир. Қасрлар қурилишида меҳнатнинг ҳамма турларидан хабардор бўлган халқ вакиллари қатнашадилар. Навоий дурадгорлар, пахсакашларнинг меҳнатини тасвирлашни ҳам унутмаган. Фарҳодни катта ишларга рағбатлантирган ҳам ана шу ҳунар соҳиблари бўлдилар. Ўз навбатида қасрлар қуриб, шаҳарлар бунёд этишни ўзига касб қилиб олган бу меҳнат аҳли шаҳзода Фарҳоднинг барча ҳунарлардан баҳрамандлигини кўриб, унга таҳсинлар ўқийди.

Фарҳоднинг ҳунар ва санъатга ҳаваси шу даражада эдики, у бир вақтнинг ўзида тош кесиш ҳунаринигина эмас, Монийдан наққошликни ҳам ўрганиб олади ва натижада унинг етук ҳамкасбига айланади. Ҳунарга чинакамига меҳр қўйган Фарҳодга ишнинг барча сирлари аён бўлган эди.

²⁵ Уша асар, 44-бет.

²⁶ Уша асар, 45-бет.

Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очти чеҳра филҳол²⁷.

Қасрлар қуриб битирилган пайтда Фарҳод малакали
ҳунарманд даражасида камол топади:

Ул эвларга тугангунча ичу тшш.
Ҳам ўлди хорабур ҳам бўлди наққош²⁸.

Навойи дostonда яратувчи қўллар билан бунёд этилган қаср, қасрни ўраб турган боғнинг ҳуснига чиройли хол бўлиб тушган ҳовузнинг сеҳрли тасвирини беради. Навойи сўлим боғ, боғ ўртасидаги гўзал қасрларни ўз навбатида ишратхона ҳам деб атайди. Бу ўринда проф. Г. Пугаченкованинг XV аср обидаларидан Самарқанддаги Ишратхона тарихи муносабати билан билдирган фикри диққатни тортади. Г. Пугаченкованинг ёзишича, Ишратхона 1464 йилда Султон Абу Саиднинг хотини Ҳабиба Султон бегим томонидан бевақт вафот этган қизи Султон Хованбека шарафига қурилган бўлиб, кейинчалик Темурийлар авлодининг аёллари ва болалари учун даҳмага айлантирилган эди. Самарқанд меъморчилигининг XV аср ўрталаридаги нодир намунаси бўлмиш Ишратхона ўзининг гўзаллиги билан фақат Урта Осиёнинггина эмас, балки барча Шарқ мамлакатларининг ўрта асрда қўлга киритган ажойиб мўъжизаси бўлиб қолди. 1466—1469 йиллар давомида Самарқандда таҳсил кўрган Алишер Навойи, шубҳасиз, Ишратхонани кўздан кечирган. Г. Пугаченкова «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод учун йилнинг тўрт фаслига мослаб қурилган қасрлардан кузги қаср тасвирини чизишда Навойига у ёшлиқда кўрган Ишратхона манзаралари илҳом берган бўлиши эҳтимол, деб ёзган эди²⁹. Самарқанд ва Ҳиротдаги юзлаб масжид, мадраса ва мақбараларнинг бунёдга келишини ўз кўзи билан кўрган шоирнинг инсон томонидан яратилаётган мўъжизалардан завқ олиши табиий эди. Лекин тасвир асос-эътибори билан романтик бўлиб қолади. Қурилшга Чиннинг ҳар еридан қизил, яшил тошлар топиб келинади. Юк ортилган араваларнинг юриши чамбарак осмоннинг айланишини эслатарди. Улардаги оғир юкдан осмон тилга кириб, фиғон чекарди. Ҳавозалар кўк тоқига етгудай. Бино равоқларини қўйишда кўк тоқининг ўзини қоллиқ қилиб олинган. Барпо этилган боғлар жаннатни эслатарди. Ҳовузлар биноларнинг рангига мос равишда май билан тўлдирилган, ариқчаларда оқаётган сувлар симобга ўхшайди. Фаслларга мослаб қурилган биноларда уюштирилган базмларда соқийнинг ҳам, у ерда қатна-

²⁷ Уша ерда.

²⁸ Уша ерда.

²⁹ Г. Пугаченкова. Ишратхона. Тошкент. 1968. 8-бет.

шаётган гўзалларнинг кийган уст-бошларигача ўша фасл рангида бўларди.

Қасрларда фаслма-фасл ўтказилган ҳаёт Фарҳодни лаҳза-лаҳза қувонтирса-да, унинг «кўнгила қуши бу жаннатларга» ўрганмади. У кўпинча дардли ҳикояларгагина қулоқ тутар, севги, севувчи, севилувчи ҳақида афсона тинглаган пайтларидагина севинарди, ғам-ғуссаларини унутгандай бўларди. Лекин бу ҳиссиётлар Фарҳодни ҳаётдан «қўлини ювиб», афгорлигича қолиб кетиш ҳолатига олиб келмайди. У ҳамиша изланади, ўзига доимий ҳамроҳ бўлиб келаётган туйғуларнинг сирини англаб етишга ҳаракат қилади. Масалан, унинг хоқон хазинасида кўрган ойнаи жаҳоннаманинг сирларини билиш учун хавфли йўл босиб Юнонга бориши бу фикрнинг яққол мисоли бўла олади. Алишер Навоий ўзининг ҳаётга нисбатан ана шундай нафис бир қараш билан яшаётган нозик ҳиссиётлар эгаси бўлган қаҳрамониди қадимги эпос қаҳрамонлариға хос жанговарлик хислатларининг жамланганлигини ҳам тасвишлаб, характернинг янги томонларини очиб боради:

Қиличи зарбаси олинди ҳар марз,
Шикоф андоққи сувдин ер аро дарз.

Не ер, тоғики кисват қилди хоро,
Бу кисватдин қилиб дарз ошкоро.

Қилиб гар ҳамла Албурз узра бир гурз,
Бўлуб гарду чиқиб гардунға Албурз.

Туби миҳи била сончиб самакни,
Тешиб нўғи била даври фалакни³⁰.

Фарҳоднинг балоғат йиллариға хос ана шу тасвирсиз унинг кейинчалик Юнонда девлар билан ботирларча олишувини ишонтириш қийин бўларди, албатта. Қаҳрамоннинг дастлабки белги сифатида олдиндан маълум қилинган хусусиятларини кейинча муболағали тасвир билан чуқурлаштириб бориш ҳам аслида романтик адабиётнинг табиатидан келиб чиқади.

Инсон табиат сирларини билишга, очишга қодир, деган гоё Фарҳоднинг Юнонга—тилсимлар манзилиға сафарининг мазмунини ташкил этади. Энг қадимги мифологик ва эпик сюжетлар асосига қурилган бу қиссадан чиқариладиган яна бир хулоса — Навоий бу билан синчковлик Фарҳодни Сухайло ҳаким ва Суқротдек қомусий билим эгаларни ҳузурига олиб келганлигини тасвирайди ва уларнинг сўзлари орқали Фарҳоднинг салоҳиятини белгилаб беради.

³⁰ فرهاد و شیرین, 35-бет.

Фарҳод Юнонда «инсон оёғи етмаган» манзилларни босиб ўтиб, ҳеч кимнинг «тиши ўтмаган» тилсимларни очади.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида дунё ва унинг сирларини тушуниб етиш ақлий меҳнат билан боғланади. Дунё бошдан оёқ тафаккурдан юқорида турган мавҳумотдир, деб тушунтириб келаётган мистика тарғиботларига қарши Алишер Навоий ўз асарларида пантеистик заминда туриб, инсоннинг табиат билан муносабати, унинг сирларини билишга интилишини марказий масалалардан бири сифатида қўяди. Проф. В. Зоҳидов Навоийнинг ижодий қарашларига хос бўлган билиш жараёнида илмнинг аҳамияти ҳақида сўз очиб, қуйидагиларни ёзган эди: «Модомики табиатда одам учун зарур ҳамма нарсалар ҳам муҳайё эмас экан, ана шу тайёр бўлмаган нарсалар инсондан уларни одамнинг эҳтиёжига бўйсундириш йўлида фаол бўлишни тақозо қилади. Бунинг устига ҳамма нарса ҳам юзага чиқарилмаган, ҳамма нарса ҳам очилган эмас — табиат ҳадди-ҳисобсиз сирлар билан тўла. Илмлар эса саодат, гўзаллик яратиш учун табиатни, унинг сирларини англаб олишга даъват этилган»³¹.

Алишер Навоий илм-фан инсонни камолотга етаклаб, жамият ҳаётининг фаол иштирокчисига айлантиради, деган фикрни «Хамса»нинг ҳамма дostonларида ранг-баранг воқеа ва ҳодисалар жараёнида ифодалашга алоҳида диққат қилади. У «Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр»да илм-фанни эгаллаш киши кўзи ўнгида табиат ҳодисаларининг моҳиятини равшанлаштиради, деб ёзган эди. Шоир «Фарҳод ва Ширин»да дунёвий илмлар билан қуролланган шахснинг оламни тушуниши, унинг жумбоқ бўлиб кўринган сирларини ечишда қанчалик кучга эга бўлишини ўз қаҳрамонлари ҳаётининг энг муҳим нуқталарида катта санъаткорлик билан тасвирлашга муваффақ бўлган.

Дoston қаҳрамонларидан Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва Шопур ўз даврининг юксак салоҳиятли, билимдон кишиларидирлар.

Дostonда Навоийнинг илмга бўлган қарашини оидинлаштиришда Фарҳод образи айрича ўрин тутади. Фарҳод қиссасига дастлаб қўл урган Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ориф Ардабилийдан фарқли равишда Навоий Фарҳоднинг ёшликдан бошлаб билим олишга бўлган қизиқишини ва ёш боладаги фавқулodда идрок қилиш кучини шахс балоғатининг белгиси сифатида тасвирлашга эришади. Фарҳод қадам-бақадам илмнинг юксак пиллапояларига кўтарила боради ва бу дostonда характер тараққиётида энг муҳим нуқталардан бирига айланиб қолади.

³¹ В. Захидов. Мир идей и образов Алишера Навои. стр. 193.

Навоийнинг тасвирлашича, Фарҳоднинг «кундалик емаги чумоли овқатидан кам» бўлса ҳам, ўзи «арслон боласидек» ўсар эди. Фарҳод уч ёшида ўн яшар ўсмирнинг ҳаракатларига эга бўлади. Боланинг бундай камолотини кўрган ота уни ўқитиш пайига тушади. Замонасининг тенгсиз донишмандларига Фарҳод тарбиясини топширади. Фарҳод шундай тиришқоқлик билан ўқийдики, натижада уч ой ичида савод чиқаради. У бир ўқиган нарсасига қайта мурожаат этмас эди. Фарҳод тез фурсатда табиат илмларини, риёзат илмини ўрганиб олади. Ишониш қийин бўлган бу романтик тасвир заминида «одам ҳар нарсага қодир», «дунёда одамнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ» деган минг йиллик ҳикмат борлиги ўз-ўзидан маълум. Қуйидаги тасвирда ҳам шу нарса кўзга ташланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқни касб этмаган илм³².

Муаллиф Фарҳодда жуда ёшлиқдан бошлаб пайдо бўлган юқоридагидек илм-ҳунар соҳасидаги ғайри табиий кўринишга эга бўлган қобилият тўғрисида олдиндан маълумот бериш билан қиссининг мантиқий ва изчил ривожини учун замин тайёрлаб боради. Фарҳод Юнонга борганда, Арманистонда канал қазувчилар билан бирга бўлганда ундаги ана шу ақлзаковат, куч-қобилият қўл келади. Шунга кўра ҳам Фарҳоднинг ёшлик йиллари тасвиридаги деталлар баркамол инсон эволюциясидаги босқичлар эди. «Бу образдаги ҳамма яхши фазилатлар Навоийнинг хоҳиши билан, ижодий фантазия воситасида вужудга келган»³³.

Навоий ўз қаҳрамони ҳаётининг ранг-баранг қирраларини қисса давомида ҳар томонлама тўлдириб боради, хусусан унинг билими ҳаёт тажрибасига қўшилиб катта кучга айланади.

Инсон фаолиятига юксак ишонч билан қараш Навоий ижодида марказий ўринга эга. Адиб бу соҳада Фирдавсий, Низомий каби салафлари билан бир қаторда туради. Навоий қаҳрамонлари инсоннинг «ожизлиги», инсон тафаккурининг «чекланганлиги» ҳақидаги қарашларга зид ҳолда табиатни инсон манфаатларига бўйсундириб яшашга интиладилар, табиат сирларини очишга ҳаракат қиладилар. Бу, инсоннинг куч-қудратига, тафаккурига берилган энг юқори баҳо эди. Навоий ва Низомий дostonларида баъзан шундай мисралар кўзга ташланадики, уларда икки адиб инсон фазилатлари мавзуида мушоира олиб бораётгандек туюлади.

Низомий инсон қобилияти ҳақида ёзади:

³² فرهاد و شیرین, 36-бет.

³³ А. Ҳайитметов, Навоийнинг ижодий методи масалалари, 92-бет.

اگر صد کوه باید کند پولاد
زبون باشد بدست آدمیزاد³⁴

Агар юз тоғ бўлса пўлат уни қўпоради,
лекин одамзод қўлида ожиз қолади.

«Фарҳод ва Ширин» асосида инсон ҳаётнинг ҳукмрони, у ҳаёт жумбоқларини ечишга қодир қудратли куч, деган фикр ётади. Адиб ақл ва тафаккур кучи билан ҳақиқатни англаб етиш мумкин, деган рационалистик фикрни илгари суради. Инсон тафаккурининг беқиёс қудратига Навоий томонидан қуйидагича баҳо берилади:

Деди: «Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод³⁵».

Достонда инсон ақлининг қудратига берилган бу юксак баҳо бир қатор эпизодларда ўзининг жонли ифодасини топган. Тўрт юз Афлотун сифат олимлар жуда катта ҳунар ва санъат ишлатиб яратган ойнаи жаҳоннамога қараган киши ундан ўзининг кейинги ҳаётида бошидан кечириши мумкин бўлган воқеаларни англаб оларди. Фарҳод дастлабки қарашда ниҳоятда мавҳум бўлиб туюлган шу жумбоқни ечишга аҳд қилади. Юнонга қилинган машаққатли сафар тасвирида Сухрот, Сухайло ҳаким ва Фарҳоднинг билимлари бир дарё бўлиб бирлашади. Эзгу ниятли кишиларнинг бошлари бир ерга қовушади.

Ки Юнон мулки ул фархунда кишвар,
Ки ҳикмат бирла топти зебу зевар.

Тоши ҳикмат элининг дурри тожи,
Гиёҳи борча иллатлар иложи³⁶.

«Ҳар бир тоши ҳикмат элининг дурри тожи, гиёҳи ҳар қандай иллатлар иложи» бўлган Юнон юрти ва унинг кишиларига Навоийнинг эҳтирос билан қараши бежиз эмас эди. Навоий ўз даврининг донишманд кишиси сифатида Ўрта Осиё билан Юнонистон ўртасида қадим замонлардан буён давом этиб келаётган маданий алоқаларга ижобий қараган.

Юнон фалсафаси, маданияти Ўрта Осиёда илғор ижтимоий онг тарихида анча катта роль ўйнади. X—XI асрларда яшаган Форобий, Беруний, Ибн Сино каби зукко олимлари-

³⁴ خسرو و شیرین, 384-бет.

³⁵ فرهاد و شیرین, 59-бет.

³⁶ Ўша асар, 60-бет.

миз Ўрта Осиё халқлари ўртасида юнон фалсафасининг фаол тарғиботчилари бўлиб майдонга чиқдилар. Бу олимлар Аристотель, Гиппократ каби юнон файласуфларининг асарлари билан араб манбалари орқали яқиндан таниш эдилар. Форобий Аристотелнинг шарҳчиси сифатида бутун дунёга танилди. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, мусулмон мамлакатларида ҳукмрон доиралар юнон илм-фанига кўпинча салбий муносабатда бўлиб келган. Е. Бертельснинг ёзишича, ҳатто «файласуф деганда мусулмон ортодоксига зид равишда фақат қадимги юнон фалсафаси билан шуғулланган кишиларни таниганлар»³⁷.

XIV асрда яшаган мусулмон файласуфи Ибн Халдун юнон фалсафасига нафрат билан қараган ва унинг мухлисларини шариат номидан қоралаб, «уларнинг башараларини очишга» ҳаракат қилган эди. Бунинг сабаби, юнон фалсафасининг коинот, табиат тўғрисидаги таълимоти ислом тарғиботларига қарши турарди. Шунга кўра ҳам Ибн Халдун «Муқаддима» асарининг

فصل فى ابطال فلسفى و فساد منتلقتها³⁸

(«Фалсафанинг тугатилиши ва файласуфларнинг йўлдан озишлари») деб номланувчи бобида Платон, Аристотель каби олимларни «фалсафада йўл йўқотган» кишилар деб айблайди. Ибн Халдун ёзган эди: «Бу фандан (фалсафадан) динга зарар кўп... Энг йирик файласуфлардан бири Платоннинг шогирди Аристотель эди. Худо таоло йўлдан озган кишилар бу файласуфларнинг измини тутдилар, уларнинг фикрларини қабул қилдилар. Ҳатто фалсафа бўйича мунозаралар очдилар»³⁹. Ибн Халдун бундай кишилар рўйхатига биринчи навбатда Шарқ фалсафасининг икки намояндаси: Форобий ва Ибн Синони киритади.

Алишер Навоий шундай бир шароитда улуғ устозлар йўлини тутди. Қадимги юнон илму фанига бўлган эътиқодини ифодалар экан, шоир ўзининг ватандошлари Беруний, Ибн Сино, шунингдек ҳамсанавис салафи Низомийлар каби ислом динининг айрим доғмаларига қарши эканлигини очиқданочиқ намойиш қилди. Инсоннинг дунё сирларини билиш йўлидаги интилишларини тасвирлаш билан у жорий тузум, дин ва шариатнинг ниҳоятда чекланган қондаларини қоралади. Инсон тафаккурига кенг йўл очиб, дунёвий билимларни ўрганиш керак, деган фикрни дадил илгари сурди.

Шоир асарларида юнон олимларини «билим ва дониш-

³⁷ Е. Бертельс, Избранные труды, том I, М., ИВЛ, 1960, стр. 111.

³⁸ ابن خلدون، مقدمه، 15944, 603-бет.

³⁹ Ўша асар, 605-бет.

мандликнинг денгизи»га ўхшатади. Навоий ўз замондошларини ана шу олимларнинг меросларини қунт билан ўрганишга даъват этган эди. У ҳатто шоҳ ва шаҳзодаларга ҳам Аристотель фалсафаси билан танишишни уқтириб келган. Навоий Фарҳодга ёшлигида савод ўргатган, унга билим берган ўқитувчиларни ҳам Юнонда таълим олган, Арастуга устозлик қилувчи кишилар деб таърифлайди:

Бўлуб Юнонда ҳикмат гирди онинг,
Арасту бир кичик шогирди онинг⁴⁰.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида «инсон учун машъал» бўлиб, уни «тунда ҳам гумроҳликдан сақлаб қолувчи» илми «саодат калити» деб таъриф этган Юсуф Хос Ҳожиб, «Суякка илик, кишига билик» шиори билан яшаган Аҳмад Югнакий, «Жаҳонга билим кўзи билан қараб» «камолот пиллапоясига кўтарилган» инсонга мадҳ ёзган Рудакий ва Шайх Саъдий қарашларининг давомчиси сифатида илмининг беқиёс қудратига юқори баҳо берди.

Навоий ўзининг бу достонида олим ва ҳунармандга хос фазилатларни Фарҳод сиймосида уйғунлашган ифодасини тасвирлаш билан кўп қиррали бой характер эгаси образини яратишга эришади. Навоий билим ҳақидаги умумий мулоҳазалари билан чегараланмайди. Билимнинг ўз қаҳрамонлари тақдирида ўйнаган ролини ҳикоя давомида таъкидлаб боради.

Юнонистонга келган Фарҳод у ерда ажойиботларни кўради, Суқрот донишмандлигидан баҳраманд бўлади. Суқротнинг Фарҳод қўлида жон бериши ҳам Суқрот вафотидан кейинги Суқрот Фарҳоддир, деган рамзий маънога эга эди.

Навоий қаҳрамонлари шу йўсинда илм ва заковатлари билан табиат сирларини очадилар. Инсоннинг қўл кучи билан бунёд этилган бойликларни босиб ётган дев ва аждарлар устидан ғолиб келадилар. Адибнинг дoston хотимасида заҳмат ва жафо чекиб бўлса ҳам илм ўрганиш борасида билдирган фикрлари ва айни замонда тарихга мурожаат қилиб, Урта аср жаҳон илмининг ёруғ юлдузи Мирзо Улуғбекни қаламга олиши ҳам ҳаётда илмининг натижаларига бўлган юксак умид белгиси эди.

Салафлардан фарқли равишда Алишер Навоий яратган Фарҳод образининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у илмда ҳам, ҳунарда ҳам тенг қобилиятга эга бўлган инсон. Агар у Хўтанда қасрлар қурилишида шогирдлик йўлини тутиб ҳунар ўрганган бўлса, Арманияга келгач, бу ерда канал қазишда ҳунарини ҳам, илмини ҳам барабар ишга солган кўп қиррали характер эгаси сифатида танилади.

⁴⁰ فرهاد و شیرین, 35-бет.

«Фарҳод ва Ширин»гача бу мавзуда майдонга келган асарларнинг ҳаммасида Фарҳод Ширин учун сут ариғи қазиб беради. Сут ариғи, май ариғи — булар утопик жамият ҳақидаги қарашларга бориб тақалади. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonидаги ариқ қазииш эпизодига Ибн Ал Фоқиҳ Ҳамадонийнинг «Китоб ул-булдон» асарига келтирилган, Хусрав томонидан барпо эттирилган «Ов бўстони» ҳикояси асос қилиб олингани юқорида ҳам эсланган эди. Қадимги адабиётимизда ариқ қазииш билан боғлиқ бўлган асарлар кўп учрайди. Бу мавзу айниқса халқ оғзаки ижодиёти асарларида қадимдан куйланиб келади. Низомийнинг ўз дostonида кўпроқ «Китоб ул-булдон»даги маълумотларга асосланганлиги ҳақидаги фикрни⁴¹ Алишер Навоий дostonи манбаларини ўрганиш ҳам тасдиқлайди. Навоий ўз навбатида Низомий дostonи билан бир қаторда улуғ озарбайжон шоирни ўрганган манбалар билан ҳам танишиб, улардан фойдаланган. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Хусрав ва Ширин»да бўлганидек, Навоий дostonида ҳам манбалар асли қандай бўлса шундайлигича қолмай, балки гуманист ўзбек шоирининг ғоявий нияти асосида кўп планли катта сюжетнинг зарурий бир қисмига айлантирилади. Бу ҳолни ариқ қазииш эпизоди билан бир қаторда, тоғ устида қаср барпо этиш (бу ҳақда кейинроқ) лавҳасида ҳам кўрамиз.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида сув ариғи қазилиши масаласининг қўйилиши деҳқончилик ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил қилган Ўрта аср шароитида, шоир яшаб ижод этган Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср шароитида ниҳоятда муҳим эди. Бу ўз навбатида халқимизнинг узоқ асрлик орзулари, интилишлари, тинимсиз курашларининг ҳам бадий ифодаси эди. Проф. А. Якубовскийнинг «бундан беш аср муқаддам Ўзбекистоннинг юраги Зарафшон, Қашқадарё воҳалари катта ерлар, боғлар, узумзорларни сув билан таъмин этувчи каналларга бой эди. Ўрта Осиёнинг меҳнатсевар халқи: хоразмилар, тожиклар, турклар, ўзбеклар асрдан асрга суғориладиган ерларни таъмин этувчи эски суғориш шахобчаларини тузатиб, яхшилаб борардилар»⁴², деган гаплари хотирга олинса, Навоийнинг ўз дostonида қанчалик муҳим ҳаётий масалага диққат қилганлиги янада равшан бўлади.

Канал очиб, сув мўл-кўлчилигини таъминлашнинг шарафини (ўша давр тили билан айтганда «хайрли иш» эканлигини) ҳам, қийинчиликларини ҳам чуқур ҳис этган Навоий қурилиш соҳасидаги ишлари билан бирга, эски булоқларни ишга солиш, янги ариқлар қазиишга ҳам диққат билан қа-

⁴¹ Г. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин..., стр. 79.

⁴² А. Якубовский, Навон и легенда о Фархад. стр. 1.

ради. У ўз даврида Тус вилоятининг юқорисидаги Гуласт чашмасидан Машҳадга сув келтириш учун ўн тош масофага чўзилган ариқ қазиш ишига киришган эди. Бу ишнинг подшолик хазинасидан олинадиган маблағ ҳисобига амалга оширилишидан қатъий назар, ариқ қазиш планининг маъқулланиши, иш бошланиши қанча қийинчиликлар билан содир бўлган эди. Саройдаги хизмати вақтида мамлакатда кўплаб ариқлар очиб, юртни сувсизлик балосидан қутқаришни орзу қилган шоирнинг ўз мақсадларига тўла-тўқис етиши ўша даврда мумкин бўлмаган бир ҳол эди. Шунга кўра, буюк адиб бутун орзуларини ўзининг севимли қаҳрамони Фарҳодга юклади. Дарҳақиқат, Арман юртидаги канал очиш эпизодларида, бир томондан, ўз планлари қаршисида ожиз-оғир вазият олдидаги реал одамлар тасвирланса, иккинчи томондан, бу ишларни амалга оширишга жон-жаҳди билан киришган орзудаги Фарҳод туради.

Фарҳоднинг ойнаи жаҳоннамода жилва кўрсатган Ширинни излаб Арманистонга келиши фантастик эртақларга хос анъанани эсга солади. У Арманистонга келиб, тоғда канал очаётган «меҳнат аҳли» билан учрашиб ишга киришиб кетади. Фарҳод кейинчалик Ширин билан учрашиб ойнада жамол кўрсатган шу гўзал эканлигини билгач, бир ғайратига ўн ғайрат қўшиб ишлай бошлайди. Ширин учун оғир бўлиб кўринган бу ишни бажаришга аҳд қилади. Шириннинг истаги сув, Фарҳоднинг тилаги Ширин. Демак, канал орзуга олиб борувчи йўл. Бу шиор Фарҳодга беқиёс куч-қудрат бағишлайди:

Ҳамоно бу ариғдур борча коми,
Ки итмомиға кўптур эҳтимоми.

Умидим улки умри тез риҳлат
Мени маҳзунға бергай онча муҳлат,

Ки бу комин раво қилғаймен онинг,
Бу дардиға даво қилғаймен онинг»⁴³.

Ойнаи Искандарийда кўриниб Фарҳодни беҳуш қилган Ширин энди унинг бошини кўкка кўтаради. Тоғ «тошларини» «сел қумни ювгандек» суриб бораётган камарбурнинг «муқаввас қошида чин», «оғзида банд», «оёқларида мазаллат хори», «узорида ғурбат гарди», «танида бенаволик асарлари», «ҳолида кўп-кўп бўлажаблик», «ажабдин ажаб ранжу тааблик» кўриниб турган бу йигитда яна бир хислат — «юзидан ошноликнинг хабарларини» пайқаган армания халқи Ширинга бўлган муҳаббати туфайли «иссиқ нафасдан танидаги

⁴³ فرهاد و شیرین, 116-бет.

қони қуришга келиб қолган» Фарҳодни севиб қоладилар. Бутун армания «йигит кишига қирқ ҳунар оз» қабилда ишда мўъжиза кўрсатаётган, белига чарм боғлаб теша ва метин ясаб уларга сув бераётган, бир ўзи юзлаб кишилар амалга оширолмаётган ишларни маҳорат билан ўринлатаётган Фарҳодни юракдан ардоқларди.

Фарҳод образида гуманистик хусусиятларнинг юз кўрса тиши турли йўллар билан содир бўлади. Шу жиҳатдан дostonда канал очилиши эпизоди бошланишидаёқ Фарҳод образида гуманистик интонация намоён бўлиб, унинг кейинча ҳам ўсиб, ривожланиб борганлигини таъкидлаш муҳимдир. Фарҳод дастлаб машаққат билан тоғ-тош кесиб, канал қазийётган меҳнат аҳлига дуч келади. «Фарҳод кўп эртақ ва дostonларда учрайдиган ва ўз ишқи йўлида кўпгина воқеаларни бошидан кечирадиган «ғойибона ошиқ» образларидан бениҳоя илгарилаб кетади»⁴⁴. У фақат севги ҳисларининггина асири эмас, ўзгаларнинг ғамига шерик, оғирини енгил қилишни дилига туккан қаҳрамон ҳамдир. У Арман тоғида «дарду доғ ичида» «хоро кесмоқда ожиз» одамларни «ним-кора» иш устида учратиб ғамга чўкади.

Фарҳоднинг тоғ қазувчиларга мурожаат қилиб айтган қуйидаги сўзларида чуқур инсонийлик барқ уради:

Деди: Қ-эй мен киби хайли болокаш,
Фалақдин кўнглунгуз мендек мушавваш.

Бу меҳнатким чекарсиз, розин айтинг,
Ҳамул анжом ила оғозин айтинг,

Ки невчундур бу ранжу ибтилонгиз,
Қачондндур фалақдин бу балонгиз.

Кўруб сизни тутун бошимга ошти,
Тутун неким, ичимга ўт тутошти⁴⁵.

Алишер Навоий Фарҳод билан тоғ қазувчилар ўртасида бўлиб ўтган суҳбат давомида ўз навбатида машаққатли меҳнатга қулларча гирифторман этилган эрксиз арман ҳалқишнинг фаолиятиндан лавҳалар ҳикоя қилади. Шу ўринда «жафокор саркорлар» қўли остида «қон йиғлаган» «хайли нотавон» ҳақида ҳам гап боради. Бу ўрта асрдаги ниҳоятда оғир меҳнат шароитидан норозилик эди. Навоий «йигитларининг ҳам юзига қариллик излари тушган» жафокаш меҳнат аҳли ҳақида гапирар экан, ўқувчини беихтиёр шу шароит ичига олиб киради. Яхши ният билан иш бошлаб энг қолоқ меҳнат қуроллари билан тош кесаётган чорасиз қазувчиларнинг аҳвол-руҳияси билан таништиради. Шу ўринда рус ре-

⁴⁴ Ойбек, Навоий гулшани. 92-бет.

⁴⁵ فرهاد و شیرین, 106-бет.

волюцион демократи Н. Г. Чернишевскийнинг қуйидаги сўзларини эслаш жоиз бўлади. Адиб феодал крепостной тузуми давридаги оғир меҳнат шароитини характерлаб ёзган эди: «Меҳнаткашда меҳнат туфайли ҳосил бўлган кўнглисиз ҳиссиёт меҳнат деб номланувчи фаолиятнинг ўзидан келиб чиқмай, балки унга ҳозирги жамият шароитида ҳамроҳ бўлган ташқи тасодифий ҳолатлар туфайли содир бўлади»⁴⁶.

Алишер Навоий ўз салафларидан фарқли меҳнат шароитининг чексиз машаққатларини бирмунча реал тасвирлашга эришди. Лекин адиб «жафочи саркор» ва «аҳли нотавон» ўртасидаги зиддиятни очиш даражасига кўтарилмади. Бу ўринда шоирнинг бутун диққати дастлаб ана шу «аҳли нотавон»нинг оғир меҳнат шароитини енгиллаштириш чораларини қидириш ва шу жараёнда идеал қаҳрамонини юксак куч-қудрат эгаси, меҳнат аҳлининг ғамхўри сифатида тасвирлашга қаратилган эди. Шу мақсадда адиб фантазияга эрк беради. Зотан «қадимги фантазиянинг ҳар бир парвози заминида уни қўзғатувчи кучларни осон кашф этиш мумкин, бу қўзғатувчи ҳамма вақт кишиларнинг ўз меҳнатларини енгиллаштириш йўлидаги ҳаракатидир»⁴⁷. Навоий Фарҳоднинг меҳнатдаги маҳоратини тасвирлашда, гарчи қаҳрамонлик дostonларининг марказий образларига хос бўлган сифатлардан фойдаланса-да, кўпроқ, конкрет тасвирлар яратишга, кичик ва характерли деталлар ёрдамида Фарҳод бажараётган ишнинг моҳиятини очиб беришга эришади.

Дoston сюжетида Фарҳодда Ширинни ойнаи жаҳонда кўриш билан пайдо бўлган муҳаббат мавзун янги воқеалар тўқнашувини — Фарҳод билан Шопурнинг Арманияга келиб, тоғ қазувчилар билан учрашувлари тасвири муносабаги билан дастлабки куртак сифатида қолиб кетган эди.

Канал қазувчилар билан яқинлашиб, бевосита ишга киришиб кетган Фарҳод Ширин ҳақида ҳам хабар топади. Арман мамлакатини ажойиб инсоний фазилатлар эгаси бўлмиш Меҳинбону бошқарарди. Уттиз-қирқ қўрғон ва катта хазиналар шу шукуҳли аёлга қарарди. Унинг жияни Ширин даштнинг Ғарб томонида жойлашган Арман ерларига даштнинг Шарқ томонидаги «Айнул ҳаёт» чашмасидан сув келтириш истагини билдирган эди. Лекин узунлиги ўн ёғоч бўлиши лозим деб топилган каналнинг икки-уч юз қулочи қазилар-қазилмас иш оғирлашиб кетади. Фарҳод шу ерда иш устидан чиқиб қолган эди. Қўйидаги машҳур мисраларда Фарҳоднинг меҳнатга ва у орқали тирик инсонга бўлган беқиёс муҳаббати ифодаланган:

⁴⁶ Н. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том IX, стр. 75.

⁴⁷ М. Горький, О литературе, М., Изд-во «Советский писатель», 1953, стр. 693—694.

Ки вайронлиғларида юз халалдур,
Агар қилсам мадад воқиб маҳалдур.

Хунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир?!⁴⁸

Достонда тасвирланишича, Фарҳод жуда чаққонлик билан ҳамма ариқ қазувчиларнинг меҳнат қуролиларини йиғиштириб олади. Янги теша ва метинлар ясади, уларга Қоран каби сув беради. Фарҳод ғайрати туфайли меҳнат қилиш шу даражада енгиллашадики, ҳамма канал қазувчилар томонидан уч йил мобайнида амалга оширилган иш ҳажми бир кунда бажарилади. Арманистонлик қазувчилар эса Фарҳодга кўмаклашадилар. Канал қазиш иши оммавий тус олиб кетади. Унда ҳар ким ўзича иш кўрсатади. Бу достондаги меҳнат жараёнининг характерли белгиларидан биридир. Навоий асарида ўқувчи кўзи ўнгида яна халқ образи гавдаланади. Тўғри, Навоий халқ оммасининг тарихдаги ролини тушуниш фикридан анча йироқ эди. Фарҳод кўпинча якка қаҳрамон сифатида ҳаракат қиларди. Шунга қарамай, Хўтандаги қаср қурилиши, Арманистондаги канал қазилиши тасвирида халқ оммасининг иштирок этиши муаллифнинг куч-қудрат манбаи ижодкор халқ оммасига катта ҳурмати-ни, эътиборини намоиш қилади.

Проф. А. Якубовский Фарҳод тарихи борасида сўз очиб, «Ўрта Осиё, Озарбайжон ва Эрон халқлари ўзларининг тоғ билан боғлиқ ишларини афсонавий тоштарош ва темирчи Фарҳод номи билан боғладилар. У ўзи қурол ясаб, уни ўзи ишга солади. Бу афсонавий қаҳрамоннинг характерли хусусияти — халқпарварликдир»⁴⁹, — деб ёзган эди. Навоий достонида Фарҳод образига бўлган ана шу қадимий халқ қарашининг таъсири яққол сезилиб туради. Навоий Фарҳоднинг меҳнат қуроли яшашдаги маҳорати ҳақида сўз очар экан, унга реалистик деталлар ёрдамга келади:

Темурчидин тилаб дам бирла кўра,
Белига боғлади чармин танура.

Дам учин кўраға чун маҳкам этти,
Равон тўкти кўмур, доғи дам этти.

Кўмурни қилди чун ахгар неким бор,
Тилаб метину теша ҳарнеким бор.

Солиб ахгар аро борин қизитти,
Неча афзор қилди чун эритти,

Ҳар ўн-ўнбешни бир метин қилиб руст,
Яна ҳам ончани бир тешан чувт.

⁴⁸ فرهاد و شیرین, 107-бет.

⁴⁹ А. Якубовский, Навои и легенда о Фархаде, стр. 1.

Неча гурза, неча сунбсда айлаб,
Камар қозмоқ шшин омода айлаб.

Нихоний борчаға андоғ су берди,
Ки Қорандин ниҳон ўрганмиш эрди⁵⁰.

Навой тасвирида Фарҳод ҳунар ва истеъдодда ҳар томонлама ривожланган қаҳрамон. У Арманистонда тоғ қўпориш билангина эмас, балки аниқ режа билан ариқ очиш ишини ҳам бирга олиб боради. Шу ўринда образ қомусий билимга эга муҳандис ва камарбур сифатида равшанроқ танилади. Ариқ очиш учун ёлғиз тошйўнарлик ёки метин билан қаттиқ ерни юмшатиб бериш кифоя қилмас эди, албатта. Фарҳод Хўтанда қасрлар қурилиши даврида орттирган тажрибаларини бу ерда ариқ очиш борасида қўллашга ҳаракат қилади. Алишер Навоий дostonда ўзи яшаган давр учун ниҳоятда муҳим бўлган шахснинг меҳнат жараёнидаги эркинлиги масаласига ҳам диққат қилган. Фарҳод ўз раъйи билан ишга киришиб кетганда унинг планларига Арман оқсоқолларидан ҳеч ким, Меҳинбону ва Ширин ҳам аралашмайдилар. Фарҳод ариқ очиш ва қаср қуришда ўзи мустақил иш тутади, унга ҳамиша ижодкор кўзи билан қарайди:

Муҳандисвор айлар эрди аввал,
Ариғнинг икки ёнин икки жадвал.

Вале ҳар жадваликим тортар эрди,
Ҳамоно минг қоридин ортар эрди.

Бу минг қори саросар топса пардоз,
Яна минг қори айлар эрди оғоз⁵¹.

Бу мисраларни ўқиган ўқувчи кўзи ўнгида жадвал (ўлчагич) кўтариб, бажарилаётган ишнинг плани устида бош қотираётган, чаққон ҳаракат қилиб, жадвал ёрдамида режа тортаётган, ишининг натижаси ва сифатини диққат билан кузатиб турган тирик инсон, ишнинг кўзини билган муҳандис намоён бўлади. Навоий Низомий, Хусрав Деҳлавийдан фарқли равишда Фарҳод қазнётган канал тўғрисида аниқ маълумот беради. Муаллиф, каналнинг ҳозирги тил билан айтганда, эни ва чуқурлиги тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

Ҳам уч қори каноридин канори,
Ҳам онинг умқи эрди икки қори⁵².

Фарҳод бутун иш давомида шу режани аниқ сақлаб қолишга эришади:

⁵⁰ فرهاد و شیرین, 108-бет.

⁵¹ Уша асар. 118-бет.

⁵² Уша ерда.

Хамул жадвал била паргорин асраб,
Ража торин чекиб ҳинжорин асраб⁵³

Алишер Навоий Фарҳоднинг ишдаги маҳорати ҳақида фикр юритар экан, қуйидагича романтик манзара яратади. Шоирнинг ҳикоя қилишича, Фарҳоднинг метини тоққа урилган вақтда тошга ботиб кетарди. Юқори кўтарилганда эса худди яшиндай нур берарди. Фарҳод кўк гумбазига ларза солиб ишларди. Фарҳоднинг ҳансираб елган нафасининг тутуни билан метинидан чиққан гард кўм-кўк осмонни кўздан яшириб юборарди. Гард ва дуднинг ўзигина эмас, қайғу ва оҳу фиғон булутлари бутун Арман саҳроларини қоплаб олгандай эди. Тоғдан гард чиқариб ишлаётган Фарҳоднинг бир вақтнинг ўзида оҳ-фиғон чекиши, ҳатто «қон ютиши» тасвирдаги қарама-қаршилиқдай бўлиб туюлади. Аслида эса бу «фиғон» унинг Ширинга бўлган ишқининг изтиробини бўлиб, шоир бунини унутиб юбориши асло мумкин эмас эди. Биз Армандаги канал қазилишида кўнгли ёрдаю қўли ишда бўлган қаҳрамонни кўрамиз. Фарҳоднинг тоғ тошларини осонлик билан қўпориши Навоий томонидан қуйидагича фавқулодда муболаға воситасида ифодаланади:

Ки болчиғ пуштасин нўғи итик бел,
Ва ё пору била қор оритур эл⁵⁴.

Фарҳоднинг тоғдаги жасоратини тасвирлаш учун қўлланган бу романтик ифода ниҳоятда оддийлиги, лекин бақувват мазмуни билан кўзга ташланади.

Фарҳодга ишдаги улкан муваффақиятлар осонлик билан муяссар бўлавермайди. Навоий ўз қаҳрамонини ҳамма ишда мўъжизакор, тўсиқ, гов билмайдиган қилиб тасвирлаш фикридан йироқ эди. Фарҳод тошларни осонлик билан кесиб, қадам-бақадам илгари босар экан, сертупроқ ва қумлоқ жойларда иш қийинлашиб қоларди. Навоий бундай эпизодларда реалистик тасвирга яқинлашади:

Бирор ерким туганса эрди хоро,
Ерида туфроқ ўлса ошкоро,

Бу янглиғ ерда меҳнат ортар эрди,
Ясаб ўтгунча заҳмат тортар эрди⁵⁵.

Фарҳод ўз режасига ижодкор кўзи билан қараб, ариқнинг битган ерларида икки ёндаги тошларга сайқал берар, тошларни бир-бирига улаб боришда ажойиб санъат кўрсатар эди. *

Ариқнинг қилғоли малсо харошин,
Қилибон тешанинг пайдо тарошин.

⁵³ Уша асар, 119-бет.

⁵⁴ Уша асар, 116-бет.

⁵⁵ Уша асар, 119-бет.

Йўнорға тешани илгига олса,
Қилиб юз-юз қори хорони малса.

Мусайқал айлабон кўзгу масаллик.
Ки анда юз кўруниб сув масаллик.

Ики ёндин қилиб хорони пайванд,
Тўшаб фаршин анинг дандона монанд⁵⁶.

Шоир афсонавий канални шу тарзда фавқулодда образлар билан тасвирайди. Хаёлий мамлакатдаги ҳар бир нарса унга мос бўлиши керак эди. Канал ҳақидаги юқоридаги тасвирда шу ҳол ўз ифодасини топган. Тоғ устида қазилган ҳовуз ҳам ариққа ўхшарди. Шоир «дарёга тенг» бу ҳовузнинг сувини «тириклик суви» деб атайди:

Дема ҳавз, ойтқил дарёча они,
Суйи лекин зилоли зиндагон⁵⁷.

Канал битиб, унга сув очиш маросими бутун Арманистоннинг шодиёнасига айланади. Достонда янги ариққа сув очилиши пайтида бўладиган тўлқинланиш, шодиёналар, сув бошида куй ва қўшиқлар ижро этилиши халқ анъаналари асосида ниҳоятда жонли акс эттирилган. Бу халққа хизмат қилувчи буюк ғоялардан келиб чиқиб яратилган Фарҳод қиссасининг ҳаётий негизларини асослаш жиҳатидан ниҳоятда характерли эпизоддир.

«Фарҳод ва Ширин» сюжетида ўқувчи Фарҳод бажарган ишлар тасвирида қаср қурилишига ҳам дуч келади. Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларида бу эпизод йўқ. «Фарҳоднома»да эса Фарҳод Гулистон учун қаср қуради. Навоий Фарҳоднинг Арман-Заминда қисқа муддатда амалга оширган ишларининг ниҳоятда катта кўламини тасвирлаш, Фарҳодни кўп қиррали истеъдод эгаси сифатидаги фаоллигини очиш учун бу масалага эътибор билан қараган. Навоий бунда Ширин номи билан боғланган ва ўз навбатида Ибн ал Фоқиҳ Ҳамадоний («Китоб ул-булдон») ва Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Ёқут («Муъжам ул-булдон») томонидан баён этилган анъанага қайта ҳаёт беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган кўринади. Юқорида ҳам эсланганидек, у ерда ҳикоя қилинишича, Ширин Хусрав билан бўлган суҳбатларида шоҳнинг истироҳатгоҳи «Ов бўстони» ўртасида икки ариқ қаздириш ва ариқларнинг ўртасида қаср барпо этиш истагини билдирган эди⁵⁸. Кейинчалик шоҳ фармони билан қаср қурилади ҳам. Ана шу лавҳа ўзбек шоирининг диққатини жалб қилган. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмида достоннинг ёзилиш тарихига тўхтаб «ҳар тарафдан тарих китобларини тўпладим ва улардан ёзмоқчи

⁵⁶ Уша асар, 118-бет.

⁵⁷ Уша асар, 119-бет.

⁵⁸ معجم البلدان, жилд. VII, 104-бет.

Бўлган асаримга дурлар қидирдим. Мендан олдин ўтган ки-
шилар анча инжуларни олиб кетган эканлар, бироқ жуда
қимматбаҳо, қадри баланд дурлар қолган экан. Мен ҳам
улардан олиб бу дилкаш достонимга зийнат қилдим», деган-
да юқорида номлари тилга олинган тарих китоблари ва
улардаги лавҳаларни кўзда тутаётганлиги билинади. Қаср
қуриш эпизоди ҳам шу жумладан эди. Навоий бу гоёя
Фарҳод образига юклайди. «Фарҳод ва Ширин»да ҳикоя
қилинишича, Ширин режасига кўра тоғ устига қурилиши
мўлжалланган бу қасрни Фарҳод Арманияга келгунга қадар
«қасри офат» деб аташар эди. Фарҳод қурувчиларнинг бу
борадаги мушкулларини ҳам осон қилади. Бутун қурувчилик
фаолиятини тош билан курашиб ўтказган қаҳрамон бу ўрин-
да ҳам қутилмаган мўъжиза кўрсатади.

Навоийнинг тасвирлашича, қаср тоғ устидаги катта бир
тошга ўйиб қурилади. Тоғ устидаги фалакка бўй чўзган
жуда катта баҳайбат тошни ўйиб қаср қуриш романтик тас-
виргагина хос ғайри табиий бир ҳол бўлиб кўриниши аниқ.
Лекин асос эътибори билан романтик бўлган бу тасвирда
тоғлар билан музайян арман мамлакатидан хабардор шо-
ирнинг тоғли ерларнинг умумий этнографиясидан келиб чи-
қиб қалам тебратаётганлиги англашилади:

Бор эрди қасрнинг ўрнида бир тош.
Бийикликда фалакдин ошуруб бош.

Мудаввар вазъ ила паргори онинг,
Ва лекин даври беш юз қори онинг.

Бу янглиғ хораға хорабури чуст
Ура бошлади метин зарбасин руст.

Йўнуб атрофин андоқ берди ҳинжор,
Ки қасри айлағай чархи баринвор.

Чу оз фурсат ул ишга бўлди машғул,
Қаёдин йўнди қасри ўйла мақбул.

Сув сори тоқи олий шони онинг,
Етиб кўк тоқиға айвони онинг.

Ичинда гунбади айвонға лойиқ
Яна даҳлези гунбадға мувофиқ

Яна уч сори ҳам уч тоқу айвон,
Уёлиб ҳар бириндин тоқи кайвон.

Ҳар уй лутфу сафодин оят анда,
Равоқу раҳбалар беғоят анда.

Бу янглиғ йўнди қасри олам оро.
Бори ажзо анго бир пора хоро⁵⁹.

⁵⁹ فرهاد و شيرين، 119—120-бетлар.

Шундай қилиб, Фарҳод арман эли билан мустақкам боғланиб, ўзи учун қадрдон бўлган бу тоғлар диёрида бир умрга қолиб кетади.

Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ориф Ардабилий дostonларида суг ариғи қазилиши Шириннинг ташаббуси билан бошланади. «Фарҳод ва Ширин»да канал қазилишининг бошланишида Меҳинбонунинг ҳам ташаббуси катта эди. Хотин-қизларнинг ақл-идроки, ташкилотчилик қобилияти ҳақидаги гуманистик қарашлар асосида яратилган бу идеал образнинг характерли хусусияти халқнинг қудратига бўлган ишончидадир. Меҳинбону образи ички зиддиятлари билан конкретлаша боради. Жияни Шириннинг канал қаздириш ҳақидаги таклифига хайрихоҳлик билан қараган бу аёл ишнинг жуда секинлик билан кетаётганлигини кўриб, бошланган иш охирига етмай қоладими, деб изтироб чекарди. Қадимги афсоналарда Семирамида — Меҳинбонунинг шаҳарлар барпо қилганлиги, айниқса, суғориш ишларига катта эътибор билан қараганлиги қайта-қайта тасвирланади. Ҳикоя қилинишича, Арманистонда Ван кўли атрофида Шамиракент номи билан машҳур бўлган шаҳарга асос солинган эди. Шамира шаҳарни Ван кўли сувларидан сақлаш учун унга катта харсанг тошлардан тўғонлар қурдирган. Қасрлар, боғлар, оқин сувлар билан гўзал бу янги шаҳар ҳақиқатан ҳам қудратли маликанинг ёзлик истиқоматгоҳига айланиб қолган эди⁶⁰. Қадимги Ванда жуда кўп каналлар бор эди, деб ёзган эди Б. Тўраев, — улар ўртасида ҳозир ҳам Семирамида номи билан аталувчи ва пойтахтни сув билан таъминловчи канал катталиги билан машҳурдир⁶¹. Бу ривоятлар адабиётда Меҳинбонунинг сув мўл-кўллиги учун курашувчи образ сифатидаги характерининг тобора кучайиб боришига сабаб бўлган.

Семирамида асли афсонавий образ бўлиб, у кейинчалик Ассурия шоҳи Рамман-Нирари (эрамизгача 811—783)нинг хотини вавилон маликаси Шаммурамат тўғрисидаги ривоятлар билан бирлашиб, бир бутун қиссани ташкил қилган. Семирамида ҳақидаги асарлардан бирида унинг арман ерларининг ҳукмрони гўзал Арага бўлган муҳаббати тасвирланади. Тарих китобларида, қадимги афсоналарда Семирамиданинг Арманистонда ободончилик соҳасида олиб борган ишлари тўғрисида (шаҳарлар барпо этилиши, каналлар қазилиши, булоқлар очилиши) қизиқарли маълумотлар берилган. Семирамида Шарқ халқлари ўртасида яратилган афсоналарда Шоммурамат, Шоммурамини, Шомира каби номлар билан аталади: Семирамида Ўрта Осиё адабиётларида Ашми-

⁶⁰ История Армении, сост. В. Абаза, СПб., 1888, стр. 26—27.

⁶¹ Б. Тур а е в, История древнего Востока, Л., 1936, стр. 38.

рам, Меҳинбону номлари билан ҳам машҳурдир. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, «Хусрав ва Ширин»га бағишланган тадқиқот ишларида Семирамида образининг яратилишига манба бўлган адабиётлар тўғрисида сўз борганда Ўрта Осиёда мавжуд асарлар ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Бу чуқур, атрофлича ўрганишга, тадқиқ этишга лойиқ масалалар. Ҳамма гап шундаки, Семирамиданинг Ўрта Осиёни билганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. I—II асрларда яшаган тарихчиларнинг асарларида Ўрта Осиё вилоятларининг эрамингача VIII асрда Семирамида ҳукмронлик қилган Ассурия давлати составида бўлганлиги ҳақида афсонавий маълумотлар ёзиб қолдирилган⁶². Ўрта Осиё адабиётларида бу аёлнинг сеҳрли фаолиятига бағишланган асарлар ҳам бор эди. Характерлиси шундаки, бу асарларнинг баъзилари мундарижа жиҳатидан қадимги юнон манбаларидаги, Арманистон тарихига оид китоблардаги Семирамида афсоналаридан фарқ қилади. Семирамида номи Ўрта Осиё адабиётларида дастлаб Беруний асарларида учрайди. Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Мавсил аҳолисида бўлган шоҳларни санаганда Ашмираг Минусининг хотини, Сурра Ман Раонинг ғарб томонидаги Самарани барпо қилган ҳукмдор сифатида тилга олинади⁶³. Берунийдан кейин Шамира номига ишора қилувчи бир қисса Умар Хайём мероси ўртасида ҳам мавжуд⁶⁴. Бу Ўрта Осиё ва Эронда ҳам ушбу аёл номи билан боғланган асарлар яратилган, деган фикрни келтириб чиқаради. Туркия фольклорини бахшилар тилидан ёзиб олинган асарларда Меҳинбону тўғрисидаги қадимги афсоналарнинг излари мавжуд. Уларда ҳам Меҳинбону номи билан боғланган иншоотлар ҳақидаги маълумотлар диққатни тортади. Кошғарда Яншань тоғи этагидаги Шаҳриёр шаҳри Меҳинбону номига нисбат берилди. «Фарҳод ва Ширин»да ҳам у Ширин учун канал қаздириш нияти билан яшайди. Шу йўлда астойдил курашади.

Навоний қаҳрамонлари ўз навбатида нозиктаб ижодчи, зийрак ихтирочи сифатида кўзга ташланади. Адиб Фарҳоднинг зийраклигини таърифлаб, у қайси бир ишга назар ташламасин, тезда унинг ички сирлари ва моҳиятини пайқаб оларди, деб тасвирлайди. Фарҳод юксак дидли сураткаш ҳам эди. Бу нарса унинг қасрлар қурилишида Моний билан ҳамкорликда олиб борган ишларида ҳам юз кўрсатиб, характердаги муҳим белгилардан бири бўлиб қолган эди. Ўрта Осиё ва Хуросонда ўрта асрда ривожланган рассомчилик

⁶² История Узбекской ССР, том I, Ташкент, Изд-во «Фан», 1967. стр. 69.

⁶³ بیرونی آثار الباقیه, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1968, 118-бет.

⁶⁴ عمر خیام رسایل, М., ИВЛ, 1961, 218-бет.

санъатидан яхши хабардор бўлган Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»да бу борадаги тасвирлари XV аср расмчилик, наққошлигини ўрганиш жиҳатидан яхши материалдир. Агар XIV—XV асрларда Шарқ халқлари тарихида тасвирий санъат соҳасида энг қадимги анъаналарнинг ривожланиши билан бирга, расм ишлаш санъатини мукамаллаштириш бўйича янги ютуқлар қўлга киритилганлигини кўзда тутсак, Навоий достонида бу хусусдаги баҳсларнинг илдизларини тезда пайқаб олиш мумкин бўлади.

«Фарҳод ва Ширин»да нақш ва сурат дастлабки ҳикоялардан бошлаб дoston қаҳрамонларининг кўп қиррали фаолиятларида фон бўлиб хизмат қилади. Адиб дostonдаги илк бароати истиҳлол (бобдаги мундарижага ишора қилувчи бошланғич байт)да Фарҳод қиссасини «чиний матога рақам қилинган нақш» деб айтади. Фарҳоднинг туғилиши бутун Чинда катта шодиёнага айланган эди. Шунда хоқоннинг кўрган тадбирларидан бири — Чиндаги барча деворларни нозик ва нафис нақшлар, чиний суратлар солиб тўқилган матолар билан безаш борасидаги фармонидан иборат бўлади. Натижада бутун Чин «суратхона»га айланади. Фарҳод учун қурилган қасрлар деворларига ишланган суратлар ҳам Навоийнинг тасвирий санъатга муносабатини англатиб туради. Ҳар бир қаср муайян бир фаслга мосланган бўлиб, унинг ичи ва ташқарисига шунга монанд нақш ва суратлар ишланган эди. Романтик тасвир асосида яратилган бу нақш ва суратлар учун Темурийлар давридаги дунёвий санъатга хос образ ва сюжетлар бегона эмас эди. Шу ўринда санъатшунос Л. Ремпельнинг қуйидаги сўзларини эслаш жоиз бўлади: «Куз олтини, баҳор чаманининг сабзаси, сув кумуши, девор мрамари — буларнинг жами Навоий тилида миниатюрочи рассомларга хос бўлган кўриш, таъсирланишдан иборат манера натижаси бўлиб, шоир ва рассом дунёга бир хил қараётгандай. Уларни давр эстетик идеалидан келиб чиқадиган бадиий ғоялар, ягона тасвир жараёни бир-бирларига яқинлаштириб туради»⁶⁵.

Алишер Навоий дostonда ўз даврининг уста рассоми сифатида сўз воситаси билан ажойиб миниатюралар тасвирини беради. «Айнул ҳаёт» булогидан Арман тоғига олиб келинган каналнинг шаҳарга қараб оқиб тушадиган жойидаги тоғ тепалигига қурилган қаср деворларини Фарҳод турли нақшлар билан безайди. Булардан бирида Шириннинг тахтада ўтирган пайти тасвирланган бўлиб, унинг атрофини каниз қизлар ўраб олган. Рўпарада эса Ширинга юзма-юз Фарҳоднинг ўзи ўтирибди. Навоий Фарҳоднинг сурат устиди

⁶⁵ Л. Ремпель, Эстетические основы искусства эпохи Тимуридов, «Общественные науки в Узбекистане», 1969, № 8—9.

олиб борган ижодий ишини жуда жонли тасвирлайди ва ўқувчи кўзи ўнгида суратхонада иш устида турган рессом образини гавдалантиради:

Қилиб айвонида юз тарҳ таҳрир.
Мавозинь тарҳ қилди бори тасвир.

Чекиб ул сарв гулрух тахту жоҳин,
Бу тахт узра ҳамул ҳусн аҳли шоҳин.

Парилар қуллуқ айлаб хизматида,
Паривашлар қўюб юз ҳазратида.

Бу суратларни айлаб гарчи бежон,
Буларни айлабон сурат, ани жон.

Чекиб юз минг бу янглиғ турфа тимсол
Ўзин ул шўх ўтрисида беҳол.

Чекарда ул жамоли гети орой
Гаҳи они чекиб, гоҳи чекиб вой.

Бу янглиғ қаср топиб зебу ойн.
Латофат ичра суратхонаи Чин⁶⁶.

Миниатюрадаги ҳаётий лавҳа Навоийнинг поэтик ижоди-га хос ғоя ва образлар дунёсини янги тафсилотлар билан бойитади. Навоийнинг сўз воситаси билан чизилган миниатюраларида ҳам инсон ва унинг кечинмаларини тасвирлаш дастлабки планда туради. Ана шу инсонга муносабат, ҳаёт воқеа ва ҳодисалари марказида турган инсоннинг романтик кайфиятларини тасвирлаш ўз навбатида Навоийнинг тасвирий санъатда дунёвийликнинг мустаҳкамланиб боришига қўшган муҳим ҳиссаси эди.

Инсоннинг табиат устидан ҳокимлигини романтик тарзда тасвирлаш «Фарҳод ва Ширин»даги афсонавий қаҳрамонлик мавзуидаги миниатюраларда ҳам кўзга ташланади. Моний Чинда фаслларга мослаб қурилган қасрлар деворларига Фарҳоднинг Юнонга юришидаги саргузаштларини тасвирлаб, суратлар чизган эди. Достон ҳикоясидан маълум бўлишича, бу суратларни Моний қаср деворларига анча кейин, Фарҳоднинг Юнонга қилган сафаридан кейин ишлаган. Фарҳод ўлими олдида Монийга сабо орқали хитоб қилиб, ана шу тасвирларни ёдга олади:

Дегайсен ул маҳалким, килки таҳрир
Чекиб ул тўрт қасрим қилди тасвир:

Бири Юнонга маркаб сурганимни,
Қилиб разм, аждаҳо ўлтурганимни.

⁶⁶ فرهاد و شیرین, 120-бет.

Иккинчи Аҳраманга айлабон кин,
Жаҳонни қилғоним қон бирла рангин.

Учунч Искандарн Румий тилисмин,
Ки очтим тенг қилиб ер бирла жисмин.

Бўлуб тўртинч Арастуға рақамкаш,
Ки горн ичра кирдим аждаҳоваш.

Ки то олам биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод, —

Чекибтур саъй этиб бисёр-бисёр,
Юдик боштин-аёқ зинҳор-зинҳор⁶⁷.

Алишер Навоийнинг марказий қаҳрамонлари шу тарзда ҳаётга ҳамиша умид кўзи билан қарайдилар, меҳнат ва ижод иштиёқи билан яшайдилар. Адиб гарчи ўзи яшаётган феодал жамият муҳитида фидойи меҳнатнинг инсонга ҳақиқий бахт бахш эта олмаслигини тушуниб етмаса-да, меҳнатнинг яхши натижасига умид билан қарайди. Иш қуролларига сув бериб тоғни қулата оладиган даражада сайқалланиши, мушкул қазиш юмушларининг бир киши томонидан жуда қисқа муддатда амалга оширилиши реал ҳаётда рўёбга чиқиши мумкин бўлмаган, ўша вақтда тажрибада синаб кўрилмаган воқеалардир. Лекин ана шу романтик тасвир заминда адибнинг инсон меҳнатини енгиллаштириш, эл-юрт манфаатлари йўлида хизмат қилишдан иборат буюк гуманистик мақсадлари ётади. Навоий Фарҳоднинг бу соҳадаги меҳнати, курашини муболағали тасвирлар экан, инсонга донмий ҳамдам бўлган ана шу олижаноб мақсадларнинг амалга оширилишини орзу қилади.

Яхши ният, идеал мақсад Фарҳодни ўз қарашлари йўлида фаол курашларида ҳаракатлантирувчи куч. У ҳатто ўлими олдида отасини эслар экан, мамлакат ободонлиги, эл осойишталигини орзу қилади:

Пиқилса ҳужра, бўлсун қаср обод,
Қурса сабза, бўлсун сарв озо⁶⁸.

Шундай қилиб, Фарҳод қиссасини янгидан қаламга олган Алишер Навоий у орқали муҳим ҳаётий масалалар, юксак инсоний орзуларни тасвирлашга алоҳида диққат қилди. Меҳнат, ижод ва бунёдкорлик Навоий яратган Фарҳод образининг муҳим белгиларидан бири бўлиб, дostonдаги мавзулар ўртасида етакчи ўрин тутди. Фарҳод идеаллаштириш принципи асосида яратилган образ. Унда аниқ бир тарихий давр кишиларининг белгиларига кўра орзу қилинган, хаёлдаги қаҳрамонга хос бўлган фазилатлар кўп.

⁶⁷ Уша асар, 193-бет.

⁶⁸ Уша асар, 191-бет.

Фарҳод ҳаёт билан боғланган идеал қаҳрамон. Образнинг аҳамияти ҳам шунда. Илм ва ҳунар эгасига хос энг яхши сифатларни ўзида мужассамлаштирган Фарҳод образи орқали Навоий ўз навбатида Урта асрда шаҳарлар тараққиёти билан боғлиқ қурилиш ишларининг марказида турган қаҳрамонни кўришни орзу қилади ва уни ўз идеали, фантазия кучи билан яратишга эришади. Урта аср Шарқ адабиётида мавжуд кўпгина асарларда меҳнат мавзуи қаламга олингани ҳолда қаҳрамоннинг меҳнат жараёни ўзининг чуқур бадиий ифодасини топмаган. Навоий дostonда Фарҳод образи орқали биринчилардан бўлиб меҳнат жараёнини кенг планда бутун зиддиятлари билан тасвирлашга эришди. Бунёдкорлик меҳнатини улуғлаб, уни ўз даври назмининг муҳим мавзуи даражасига кўтарди. Бу Фарҳод қиссасининг навоийча талқинидаги муҳим нуқталардан биридир. Фарҳод образидаги бунёдкорлик анъанадаги Фарҳод қиссаларининг асосини ташкил этиб келганлигидан юқоридаги бобда дастлаб Навоий дostonидаги шу мавзуга эътибор қилинди. Қадимги Фарҳод саргузаштининг янги афсоналар билангина эмас, янги талқинлар билан ҳам бойиб борганлиги «Фарҳод ва Ширин» дostonининг тематик ва ғоявий асосларида яққол кўзга ташланиб турувчи муҳим хусусиятдир.

МУҲАББАТ ВА САДОҚАТ МОТИВИ

Заруратким солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу меҳнатномани қилғумдурур шарҳ.

Алишер Навоий эпик поэзиясида муҳаббат ва садоқат мотиви муҳим ўрин тутди. Шоир асарларида севги ва садоқат шахнинг жамият билан бўладиган муносабатини ҳаракатлантириб турувчи куч сифатида тасвирланади. Алишер Навоийнинг таъкидлашича, покиза муҳаббат эгаларигина ҳаётга зийрак кўз билан қараб уни қадрлаш қобилиятига эгадир. Ишқ бобида «шоҳлик» ва «гадолик»ни тенг қўйган шоир дostonда инсонийликни юксак даражада улуғлайди. Муҳаббат шоир талқинида фазилат, инсон ҳаётининг гултожи, лекин у ўз навбатида машаққатли меҳнат ҳамдир. Салтанат, тожу тахт эгаларига бундай меҳнат тамомила беғона эди. Агар Фарҳодга, Ширинга ўхшаган кишилар одамийликни шиор қилиб олиб, идеал муҳаббат йўлида учраган машаққатларни енгиб, мақсадга етишни кўзласалар, мулку жоҳ эгалари тиф билан иш тутардилар, ҳатто бойлик ваъда қилиш билан севишганларни ўз ниятларидан қайтармоқчи бўлардилар. Навоий бундай севги «даъвогарлари»ни аёвсиз фош этади. Фарҳод ҳар томонлама ривожланган инсон образи. Тоғларга ларза солиб ариқ очган, қасрлар барпо этиб, ҳаётни безаган бу инсон ошиқ сифатида васл умиди билан яшайди, ҳижронда ўртанади, вафо шиорига содиқ бўлиб қолади.

Муҳаббат мавзуи «Хусрав ва Ширин», «Фарҳоднома» дostonларида ҳам муҳим ўринга эга. Лекин бир-бирига сидқидилдан кўнгил қўйган икки севишган ўртасидаги муҳаббатнинг белоён завқи ва машаққатини тасвирлаш жиҳатидан Навоий дostonи алоҳида аҳамият касб этади. Низомий, Хусрав Деҳлавий дostonларида муҳаббат саргузашти характерлар курашидан иборат ниҳоятда мураккаб конфликт асосига қурилган. Ширин икки характер билан тўқнашади. Улардан бири ўз севгисида беқарор Хусрав, иккинчиси фидойи ошиқ Фарҳод. Хусравга кўнгил қўйган Ширин Фарҳоднинг муҳаб-

бат ҳисларига ижобий жавоб беролмас эди. Фарҳод бунн тушунади, унинг изтироблари ана шундан. Идеал муҳаббатга лойиқ бўлмаган Хусрав қўлининг баландлиги Фарҳод фожиасини чуқурлаштириб юборади. Навоий дostonидаги муҳаббат мавзуи янгича талқинга эга. «Фарҳод ва Ширин»да бир-бирини улуғ мақсад билан севган, лекин орзуларига етишолмаган қаҳрамонлар ўша давр тушунчасида бу орзуларнинг ҳаётда воқе бўлишига монелик қилувчи сабаблар ва уларни қўзгатувчи кучлар билан тўқнашадилар.

Дунёвий гўзаллик ва инсоний ишқни кўйлаш ўзбек адабиёти тарихида чуқур илдизга эга бўлиб, қўшиқлардан тортиб эпосгача ранг-баранг лавҳаларда ўзининг юксак бадиий ифодасини топиб келди. Агар лирикада у инсоннинг мураккаб кечинмаларини тасвирлаш орқали акс этган бўлса, лироэпик асарларда катта мақсадлар йўлида белини маҳкам боғлаган ошиқларнинг образлари яратилди. Феодализм даври адабиётида муҳаббатда тенглик учун кураш мотивининг ўзи шахс эрки учун монелик қилувчи жорий қонунларга қарши курашни муқаррар қилиб қўйди. «Муҳаббатнома» типидagi асарларда кўпинча ошиқ-маъшуклар ўртасидаги ёзишмалар воситасида дунёвий гўзаллик улуғлиниб, инсонга ҳамроҳ бўлган эзгу ниятларнинг тантана қилишига умид боғланса, Сайфи Саройининг «Сухайл ва Гулдурсун», Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» каби ишқий-романтик дostonларида ижтимоий масалалар муҳокамасига бўлган эътибор кучайиб борди. Шарқ адабиётида ўзининг узоқ тарихига эга бўлган муҳаббат поэзияси, шундай қилиб, Рудакий ва Ҳофиз, Ҳоқоний ва Насимий, Хоразмий ва Лутфий каби кўплаб шоирлар томонидан ҳаётга умид кўзи билан қараган инсоннинг қалб дафтарига айлантирилди. «Хамса» анъанаси эса бу мавзуни яна мустаҳкамлаб борди ва «Фарҳод ва Ширин» дostonида у энг юқори босқичга кўтарилди.

Алишер Навоий дostonида Фарҳод ҳам, Ширин ҳам идеал муҳаббат эгалари сифатида васф этилади. Лекин уларнинг улуғ мақсадлари тақдирнинг шафқатсиз тошига урилиб, чилпарчин бўлади. Ф. Энгельс томонидан Ғарб ўрта асридаги никоҳ, хусусан рицарлик севгисининг иллатлари борасида айтилган фикрлар¹ бевосита Шарқ ўрта асрига ҳам хос эди, албатта. Фарҳод муҳаббат ва оилага муносабати билан ўзи мансуб социал табақанинг қарашларига қарши боради. Хусрав билан бўлган тўқнашувида бу социал табақанинг этикасини шахсни тубанликка бошловчи офат сифатида фош қилиб ташлайди.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonини ўз навбатида «меҳнатнома» деб атайди. Асарнинг бутун руҳига

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, том XVI, ч. I, стр. 51—52.

мос равишда айтилган бу фикрда дастлаб Фарҳоднинг ишқ йўлида чеккан меҳнати, машаққатлари кўзда тутилади.

Бу ўринда адиб моддий ва маънавий бойлик яратувчи меҳнат билан бир қаторда меҳнатнинг иккинчи бир тури — ишқ меҳнатини ҳам тасвирлайди. Фарҳод ана шу меҳнат майдонига мардонавор киради, уни ўзига касб қилиб олади. Фарҳод Хусравнинг «Оламда сенинг ҳунаринг нима»,— деб берган саволига «Ҳунарим ишқ ичида мажнуликдир» деб жавоб қилади. Ана шу «меҳнат» марказий қаҳрамонларнинг балоғатларида ҳам, фожиаларида ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди.

«Фарҳод ва Ширин»да қаламга олинган муҳаббат севувчи билан севилувчи ўртасидаги эзгу мақсад, инсонни юксак чўққилар сари йўналтирувчи фаол кучдир. Фарҳод дунёга келгандаёқ унинг юзида ишқ нишонаси бор эди. Шунинг ўзи дostonга асос қилиб олинган муҳаббат мавзуининг қанчалик кенг маънога эга эканлигидан дарак беради. Адиб дostonда ҳаётдаги ҳеч бир воқеанинг сабабсиз юзага чиқмаслигини таъкидлайди. Фарҳодда ёшликдан пайдо бўлган ошиқлик аломатлари унинг ҳаёт йўлидаги камолоти, машаққатлари, зиддиятларининг — қисқаси руҳий меҳнатнинг олдиндан зоҳир бўлган белгиси эди. Бу дoston экспозициясида яққол кўзга ташланади. Суқротнинг Фарҳодга башорат қилиб айтган қуйидаги гапларида шунга ишора қилинади:

Сенинг олингда ишқидур мажозий,
Ки жисминг ўртабон сўзу гудоzi.

Ҳам овозангни офоқ ичра солғай,
Ҳам овозинг куҳан тоқ ичра солғай².

Ўз-ўзидан маълумки, Навоийнинг бу қаҳрамонига хос бўлган ишқ адибнинг ўзи томонидан «Маҳбуб ул-қулуб» асарига баён қилинган уч қисмдан иборат ишқнинг иккинчиси — «ҳавос ишқи» эди. Навоий бу ишқ мазмуини шарҳлаб «ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқ ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси билан ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ»³, деб ёзган эди. Навоий «ҳавос ишқи» ҳақида фикр юритганда «поклик» сўзини қайта-қайта тилга олади. Бу ўринда дostonда Фарҳодга нисбатан: «Демон ҳам кўнгли поку ҳам кўзи пок, тили поку ўзи пок» тарзида берилган таъриф эсга тушади. Навоий юқоридагидек «поклик» ҳақида баҳс этар экан, ана шундай инсоний сифатга эга бўлган кишилар билан ташқи муҳит ўртасида зиддият кў-

² فرهاد و شیرین, 86-бет.

³ Алишер Навоий, Асарлар, XIII том, 42-бет.

ради. Шунинг учун ҳам адиб «Маҳбуб ул-қулуб»да Фарҳодни «ишқ тоғи зулмининг ношодларидан»⁴ деб атайди.

Достонда тасвирланишича, Фарҳод номининг ўзи рамзий суратда севги ва ҳижронни, фироқ ва дардни билдиради:

Бу навъ эрмас ато қўймади отин,
Ки кўргач ишқ анинг покиза зотин,

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.

Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирар ҳарф ибгидодин айлабон фард⁵.

Болаликдан эпос қаҳрамонларига хос илм ўрганиб, ҳунар эгаллаб, жисмоний жиҳатдан ҳам чиниқиб ўсган Фарҳоднинг ишқ меҳнатига мубтало бўлиши олдиндан аён эди. Ўз даврида амалда юз кўрсатиши мумкин бўлмаган идеал муҳаббат шу муҳаббат эгаларининг фожиасига сабаб бўлади, деб таъкидлайди шоир:

Юзига ишқ ҳардам деб ниҳоний,
Ки қилғумдур бу гулни заъфаронн.

Қадиға ғам юки деб роз ҳардам,
Ки қилғум бу «алиф»ни «дол»дек ҳам⁶.

Достонда муҳаббат мавзунинг кенг планда ривожланиб боришида ҳикоянинг бош тугуни — ойнаи Искандарий воқеаси муҳим роль ўйнайди. Навоий кўзда тутган ишқ «меҳнатнома»си шу ердан равшанлашади ва образдаги ички қураш ўзининг кулминациясига кўтарилади.

Қадимги афсоналар ва достонларда қаҳрамонларнинг бир-бирлари билан учрашувлари турли шароитларда, турли йўллар билан кечади. Лекин уларнинг аксариятида «қаҳрамоннинг ўз маъшуқасига бўлган муҳаббати қаттиқ ҳаяжонли ҳолатга, романтик характерга эга бўлади. Бундай ишқ ошиқда бирдан, маъшуқа билан учрашмай туриб дафъаган унинг сурати билан танишиш ёки туш кўриш воситасида сиртдан туғилади»⁷⁻⁸. «Хусрав ва Ширин», «Ширин ва Хусрав» достонларида Хусрав ва Ширин ўртасидаги муносабат шундай бошланади. Ориф Ардабийнинг «Фарҳоднома»сида эса Фарҳод Ширин билан унинг ёшлик йилларида бевосита учрашади. Шарқдаги кўпгина адабиётларда мустаҳкам анъанага айланиб қолган бундай ҳолатдан (севишган-

⁴ Уша ерда.

⁵ فرهاد و شیرین, 34-бет.

⁶ Уша асар, 37-бет.

⁷⁻⁸ В. Жирмунский, Х. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, стр. 132.

ларнинг илк танишуви, муҳаббатнинг туғилиши) фарқли равишда «Фарҳод ва Ширин»да кучли романтик бир манзара кўзга ташланади. Достонда ҳикоя қилинишича, ойнаи жаҳоннамо сирларидан воқиф бўлиш учун Юнонга борган Фарҳод у ернинг тоғ ва қояларида чигал жумбоқларга дуч келади ва ҳар гал энг донишманд кишилар маслаҳати, ўзининг куч-қудрати, ақл ва истеъдоди билан машаққатларни енгади. Фарҳод Юнонда экан, унга Хизр йўлиқади. Халқ тасаввуридаги маслаҳатгўй, раҳнамо, мушкулларни осон этиш йўлларини башорат қилувчи Хизр бу ўринда Фарҳодга унинг келажagini олдиндан гапириб беради. Юнондан қайтган Фарҳод ойнаи жаҳоннамода бир дашт қўйнида Шириннинг ҳам, ўзининг ҳам тимсолини кўради. Фарҳод дастлабки қарашда тамоман хомхаёл бўлиб туюлган бу сирни ечишга аҳд қилади, оғир ва машаққатли йўл босиб, оқибатда ойнада жилва кўрсатган Арман мамлакатини топиб боради.

Фарҳоднинг Юнонга сафари ва у ердаги фавқулодда, беқиёс ғалабаси ҳам, ойнаи жаҳоннамода Ширинни кўриш ва шу асосда уни қидириб топиш ҳам романтик тасвир, фантазия натижаси бўлиб, кўп жиҳатдан халқ эртақларидаги тасвир принципларини эслатиб туради. Бу Навоий ижодида романтизм методининг такомиллида ёзма адабиётдаги анъаналар билан бир қаторда халқ оғзаки ижодининг ҳам таъсири бор, деган гап эди. Дарҳақиқат, шоирнинг «Ҳайрат ул-аброр» ёки бошқа сюжетсиз асарларидагига кўра ҳаётни кўп жиҳатдан эртақлардагидек тасвирлашнинг «Фарҳод ва Ширин» романтик достонида устунлиги шоир ижодида бу методнинг такомиллида фольклорнинг ўрнига ҳам ишора қилиб турар эди. Шу ўринда достон сюжетигаги денгизга чиқиш, ҳалокат, қароқчилар билан тўқнашув, кўпини кўрган сайёҳ Шопур билан танишиш, Фарҳоднинг изтиробни ва мақсадини тушунган Шопурнинг Армания манзараларини чизиб бериши, Чинда ойнада тушдагидек кўринган Ширинни ўнгга кўриш, излай-излай Ширин томонидан қаздирилаётган канал устидан чиқиб қолиш ва бошқаларни эслаш ҳам ўринли бўлади.

Асар марказий қаҳрамонларнинг бевосита учрашувлари сюжет тараққиётининг муҳим нуқталаридан биридир. Шу нуқтадан бошлаб ҳикояда янги образлар, янги конфликтлар пайдо бўлади. Навоий ўқувчини ҳикояга янги кириб келган Ширин образи билан кенг таништиради. Низомий достонида ҳам Фарҳоднинг муҳаббати тасвири муайян ўринга эга. Лекин бу ҳар икки томондан тенг қўллаб-қувватланган муҳаббат эмас эди. Ширин аслида Хусравни севади ва у Фарҳодни ўзининг бир туғишган оғасидай ҳурмат қилади. Хусрав Деҳлавий достонида Ширин Хусравни қанчалик эҳтирос билан севмасин, вақт-вақти билан Фарҳодга бўлган

майлини ҳам яширмайди. «Фарҳоднома»да эса Ширин кўпроқ Фарҳодга эътиқод билан қараган қаҳрамон сифатида танилади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Фарҳод силсиласида яратилган асарлардан ҳеч бирида Фарҳод билан Ширин ўртасидаги муҳаббат «Фарҳод ва Ширин»дагидек кенг планда, мураккаб саргузашт тарзида тасвирланган эмас. Навоий бу икки севишган ўртасидаги муносабатни тасвирлашда қадимги саргузашт қиссаларидаги баён йўлидан боради ва шу жараёнда қаҳрамонларга хос вафодорлик, садоқат хислатларини ойдинлаштиришга, уларнинг инсоний муҳаббат бобидаги улувворлигини акс эттиришга эришади.

Фарҳоднинг Арманияда, бу ерларга Хусрав келгунгача кечган ҳаёти ишқнинг поёнсиз завқи билан фаол меҳнатга киришиб кетган идеал қаҳрамоннинг ҳаёти эди. Ширин Фарҳод олдига ҳеч қандай шарт қўйган эмас, ёки канал музди учун унга бойлик ваъда қилмаган. Уларни инсонийлик бир-бирларига тобора яқинлаштира боради ва ўртада тубан одам Хусравнинг пайдо бўлиши билан идеал муҳаббат эгалари танг аҳволга тушиб қоладилар. Агар илгарилари, бир томонда Фарҳод, иккинчи томонда Ширин ўзларининг севги ҳислари билан курашсалар, ўртада Хусравнинг пайдо бўлиши билан бу ташқи ҳодисаларга алоқадор конфликт билан алмашади. Ҳалқимиз «Яхшилик нур келтиради, ёмонлик зулмат» деб бежиз айтмаган. Қалбаки ошиқ, даҳшатли ёв бўлган Хусрав Арманиядаги вазиятни жиддийлаштириб юборади.

Фарҳод билан Хусрав ўртасида бўлиб ўтган айтишув — диалогда муҳаббат эгалари дунёси ўз ифодасини топган. Бунда муҳаббат борасидагина эмас, умуман ҳаётни тушунишда бир-бирига нисбатан батамом қарама-қарши нуқтани назарда турган икки шахс тўқнашади. Фарҳод билан Хусравнинг муҳаббат бобидаги баҳси Низомий, Хусрав Деҳлавий, шунингдек, Ориф Ардабилий дostonларида ҳам мавжуд. Улардан ҳар бирининг фазилатини кузатиш ва бу мушоирада Навоийнинг алоҳида маҳоратини кўздан кечириш учун ана шу диалоглардан айрим парчаларга диққат қилайлик.

Низомийда шоҳнинг Фарҳодга берган биринчи саволи:

نخستين بار گفتش كز كجائى
بگفت از دار ملك آشنائى⁹

Дастлаб айтдики, сен қаердансан?

Деди: Ошнолик мулкнинг хонадониданман.

⁹ خسرو و شیرین، 412-бет.

Фарҳод Хусрав сўроқларига бир муҳаббат эгаси сифатида жавоб беради. Лекин унинг Ширинга чин ошиқлиги биринчи жавобда эмас, балки суҳбат давомидагина билинади. Хусрав Деҳлавий достонидаги диалогда эса Фарҳоднинг биринчи жавобидеъқ Ширин хаёли билан банд бўлган ошиқнинг руҳи акс этган. Фарҳод кўпинча ишқ оламининг қийинчиликлари, Ширин ишқининг ҳарорати, хажр ва фиरोқнинг ёмон оқибатлари тўғрисида фикр юритиш билан чега-ралади.

Хусрав Деҳлавийда Фарҳод Хусравнинг дастлабки саволига қуйидагича жавоб қилади:

بگفتنش کیستی و درچه سازی
بگفتنا عاشقم درجان گدازی¹⁰

Деди: Қимсан ва не иш қиласан?
Деди: Жони ўртанган ошиқман.

Навойи достонида мунозара қалбаки ва фидойи ошиқ баҳси асосига қурилган. Мунозара оқ-қорани ажратиб бериши, ҳақиқатни сув юзига чиқариши керак эди. Хусрав биринчи сўроғи биланоқ Фарҳодни жинниликда айблаб, сувни лойқалатиб юборади:

Деди: қайдинсен, эй мажнун гумраҳ?

Фарҳоднинг бу саволга берган жавобида жуда катта мантикий куч яширинган. «Ёмон қоғиб гапирса, яхши тоғиб гапиради»:

Деди: мажнун ватандан қайда оғаҳ¹¹.

Бу ўринда ўз навбатида ҳақгўй Фарҳод томонидан Хусрав сўзларининг мантиқсизлигини фош этиш мавжуд.

Шундай қилиб, дастлабки сўроқланоқ ўртада зўр кураш бошланади. Агар Низомий ва Хусрав Деҳлавий Фарҳоднинг бундан кейинги жавоблари ҳар бир савол бўйича кучли фикрий мунозара тарзида бўлса, Навойида Фарҳоднинг жавоблари шоҳга киноя, унинг жоҳиллиги устидан заҳарханда, сохта «ошиқ»нинг калтабинлигига ишора, ўз маслағига кучли ишонч руҳида боради.

Низомийда Фарҳод Хусравнинг ишқ тўғрисидаги

بگفتنا عشق شیرین بر توچون است

Ширинга ишқинг қандайдир?

¹⁰ شیرین و خسرو، 185-бет.

¹¹ فرهاد و شیرین، 153-бет.

саволига сўз ўйини билан

بگفت ازجان شیرینم فزون است¹²

Ширин жонимдан ҳам ортиқ,

деб жавоб беради.

Хусрав Деҳлавийда Хусравнинг ишқ нишонаси ҳақидаги

بگفتش عشق بازیرا نشان چیست

Деди: Ишқибозликнинг нишонаси нима?

сўроғига Фарҳод:

بگفتنا آنکه داند در بلا زیست¹³

Деди: Бунн балолар ичида яшаган билади.

деб жавоб қайтаради.

Навоийда Хусравнинг кейинги сўроқларига Фарҳоднинг жавоблари қуйидагичадир:

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона!

Деди: куймай киши топмас нишона.

Дедиким: куймагингни айла маълум!

Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум¹⁴.

Фарҳод ўз жавобларида қалбаки муҳаббат эгасини бирма-бир фош қилаб, оқибатда «жоҳ» эгалари — шоҳлар муҳаббатни тушунишдан маҳрум дейишгача боради. Бу сўзни шоҳлар «бозори» қизиган Темурийлар муҳитида айтилгани кўзда тутилса, унинг кучи ўз-ўзидан аён бўлиб қолади. Йўл-йўлакай шуни ҳам таъкидлаш зарурки, Фарҳоднинг характери нутқида ҳам аксини топган. Тўғри, қадимги Шарқ эпосларида қаҳрамонларнинг тили деярли индивидуал характер касб этмайди, уларни ҳикоячи тилидан фарқлаш мушкул. Лекин шу билан бирга, эпосларда қаҳрамонларнинг тилидаги ўзига хосликни пайқаб оладиган белгилар ҳам мавжуд бўлади. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод билан Хусрав тилида жуда кўп ўзига хос белгилар бор. Хусрав сўзларидаги кўполлик, айёрлик, доғуллилик унинг асл қиёфасини эслатиб туради. Характернинг киши тилида ҳам ўз ифодасини топиши Фарҳод образида равшанроқ англашилади. Унинг Хусрав сўроқларига вазминлик билан, фавқулодда мантиқ

¹² خسرو و شیرین, 412-бет.

¹³ شیرین و خسرو, 185-бет.

¹⁴ ف. هاد و شیرین, 185-бет.

билан берган жавоби, шоҳга қарата қочириқли, истеҳзоли нутқи ўзига хос бир чизиқни ташкил қила боради. Шубҳасизки, дostonда қаҳрамонлар тилидаги индивидуаллик шундан нарига ўтмайди. Лекин ана шу дастлабки кўринишдаги индивидуал белгилар ҳам образнинг жонли, ишонарли бўлишига, унинг характеридаги муҳим белгиларни таъкидлаб боришга хизмат қилиши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Фарҳод шоҳнинг субутсиз сўзлари устидан қаттиқ кулади:

Киши ишқиде зор ўлмоқ бу бўлғай,
Ғамидин беқарор улмоқ бу бўлғай!¹⁵

Муҳаббатни кимёдай қадрлаган Фарҳод курашда Хусравга сира ён бермайди. Йигитликда «чархдан ранж» кўрганлар аҳволига ачиниб, «заифларнинг дардлиғ оҳи»га ғамгусорлик билан муносабатда бўлган, «гадолар», «бенаволар»га «навозиш» етказган Фарҳод кўпинча ҳиссиёт таъсирида стихияли ҳаракат қилса, энди у «ситам» қуролини қўлида тутиб турган Хусравга қарши онгли равишда курашга ўтади.

Алишер Навоий муҳаббатнинг куч-қудрати ҳақида фикр юритар экан, ўз ижобий қаҳрамонларини шу улғу фазилат эгалари деб тасвирлайди. Чунки улар муҳаббатнинг энг мушкул синовларига ҳам бардош берадилар, вафони инсонийлик бурчи деб биладилар. Шу жиҳатдан Фарҳоднинг Салосилда, Шириндан узоқда кечирган ҳаёти, аҳвол руҳиясининг баёни диққатга сазовордир.

Фарҳод Хусрав зулми туфайли Салосилда оғир дамларни бошидан кечиради. Навоий дostonида Фарҳоднинг тушқун ҳаётига сабаб бўлган омиллар кенг кўламда ёритилади. Бу ерда Фарҳод Хусравнинг ҳийласи билан қўлга олинган асир. Уни Низомий ёки Хусрав Деҳлавий Фарҳодидек Ширин қасрига бориш имконияти йўқ. Шунга кўра у кечалари кўрғонга келиб ётар, кундузлари эса безиб ташқарига чиқар, тоғ, даштларда ҳайвонлар орасида ҳаёт кечирар эди.

Навоий Фарҳоднинг Ширинга муҳаббатини тасвирлашда қаҳрамоннинг ички тайғу ва кечинмалари ифодасига катта аҳамият беради. Табиийки бундай туйғу ва ҳиссиётлар фақат романтик образлардагина учрайди. Қуйидаги тасвир ҳам шунга мисол бўла олади:

Қанотларин ўпуб кўргач ҳамма,
Ки ёр олига мендин элт нома.

Тазарв этса хиром олида ногоҳ,
Чекиб ул қадди раъно ҳажридин оҳ.

¹⁵ Ўша асар. 143-бет.

Қилиб зоғ олида афғонга оҳанг
Ки зулфидин магар касб айладинг ранг?

Этиб тўти қошида ҳушини гум,
Ки лаълидин магар олдинг такаллум¹⁶.

Навий бу эпизодларда араб шоири, файласуф Мажнун тўғрисидаги афсоналардан, Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonидан ижодий фойдаланган кўринади. Фарҳод образидаги мажнунона қайфият тасвири муаллифнинг маълум бир нияти билан содир бўлган. Дастлаб шуни айтиш керакки, Фарҳоднинг атрофини ўраб турган ҳаёт Хусрав бошлаган уруш туфайли ниҳоятда аянчли бўлиб қолади. Вафо ўрнини жафо эгаллайди. Фарҳод бундай шароитда Мажнунга ўхшаб, ҳайвонлар, қушлар олами ичига кириб кетади. Турли ташқи сабаблар билан маъшуқасидан узоқ тушган ёки уни излаб юрган ошиқнинг атрофини ўраб турган шароитни рад этиб, ҳайвонлар билан, ҳатто гуллар билан ҳамдard бўлиши Шарқ эпосларида бир анъанага айланиб қолган эди. И. Крачковскийнинг ёзишича, Мажнун ваҳший ҳайвонлар билан бирга бўлганда хотиржам юрарди. Лекин у, даштда узоқдан одам қорасини кўриш билан қочар, ота-оналари овқат олиб борганда ҳам муқаррар бир жойга қолдириб кетаверар эдилар. Мажнун вақт-вақти билан шу ердан овқатланиб қайтарди¹⁷.

Ошиққа ҳамроҳ бўлган мажнунона кайфият Навийгача бўлган ўзбек адабиёти асарларида ҳам учрайди. Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» дostonида Гулга ошиқ бўлган Наврўз худди шундай кайфиятга тушиб қолади. У тоқатсизлик билан уйдан чиқиб кетади, оҳ-фиғон чекиб, сарв дарахти ва гулларни маъшуқасига ўхшатиб, улар билан ҳамдard бўлади:

Гаҳ айтур бенавоёна суруде,
Гаҳ оқизур сиришки бирла руде.

Гаҳе лола била бошлар ҳикоят,
Гаҳе гулни кўруб сўзлар шикоят,

Гаҳе сарвени ўхшотур қадина.
Суманни менгзатур гоҳе ҳадина¹⁸.

Навий Шарқ адабиётидаги романтик ошиқларга хос ана шу белгиларни Фарҳод образига сингдириш билан қиссанинг таъсир кучини оширган.

¹⁶ Ўша асар, 160-бет.

¹⁷ И. Крачковский, Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. Избр. труды, том II, стр. 614.

¹⁸ گل و نوروز, 55-бет.

Фарҳоднинг Ширинга ёзган мактубида қуйидагиларни ўқиймиз:

Валекин чун жунун маъзуридурмен,
Жунун бирла жаҳон машҳуридурмен.

Ишим чун телбаликка топти пайванд,
Ажаб йўқ, сўз десам девона монанд.

Жунун аҳли ҳадиси борса ҳар ён,
Булур зоҳир хирад аҳлига ҳазён.

Паридин ноқили афсонадурмен,
Нетонг саҳв ўлсаким, девонадурмен.

Ва лекин келди чун Лайли мисоли,
Қилай Мажнуу киби кўнглумни холи¹⁹.

«Хусрав ва Ширин», «Ширин ва Хусрав» дostonларида ҳам Фарҳоднинг мажнуона ҳаёти тасвирига оид эпизод мавжуд. Ширин қалбининг Хусрав билан бандлигини билгандан кейин ҳам Фарҳод ундан кўнгил узолмай юради. Уни ишқ тугёни, ҳажр изтироби шу даражага олиб борган эдики, Фарҳод кишилардан чўчидиган, дўстга ҳам, душманга ҳам ишонмайдиган бўлиб қолган эди. У Шириндан умидини узмай, кечалари Шириннинг қасри атрофига келиб, ўзи қазиб берган ҳовуздан бироз сут ичиб ором олар, тонггача қаср атрофини айланиб чиқарди. Ваҳшийлар билан ҳамроҳ бўларди. Шу ўринда салафлар асарлари билан Навоий дostonи ўртасида маълум бир уйғунлик сезилади. Лекин воқеа моҳият жиҳатидан бошқа бир шаронгта рўй беради, унга юкланган ғоя ҳам чуқурроқ илдизга эга. Воқеалар оқими жиҳатдан қараганда Навоий қаҳрамони Низомий ёки Хусрав Деҳлавий Фарҳодидек озод эмас, балки Хусрав соқчиларининг назорати остида. Бундан ташқари, жангу жадал натижасида танг аҳволда қолган Ширин, душманга таслим бўлиш хавфи олдида турган Армания тақдири Фарҳодни ниҳоятда қайғуга солади.

Навоий Хусравдан озор чеккан Фарҳодга халқнинг хайрихоҳлигини илиқ сўзлар билан тасвирлайди. Фарҳод тўғрисида шоирлар ғазал ёзсалар, муғаннийлар ҳазин куй яратдилар. Бахтсиз Фарҳод исми қўшиқларга қўшиб айтиларди.

Фарҳоднинг ишқ меҳнати туфайли изтироблари унинг Салосил қўрғонидан туриб Ширин билан ёзишмаларида ниҳоятда нафис акс этган. Дostonда Фарҳод ва Ширин номларидан ёзилган уч мактуб мавжуд. Буларнинг бири Фарҳод номидан ва икkitаси Ширин номидан ёзилган. Сюжет тараққиётида муҳим ўринга эга бўлган бу мактублар қаҳ-

¹⁹ فرهاد و شيرين يور، 178-бет.

рамонларнинг муайян ҳолатдаги ички дунёсини намойиш қилишдан ташқари, уларнинг теварак-атрофда содир бўлаётган воқеаларга муносабатини ифодалаш жиҳатидан ҳам характерлидир.

Фарҳоднинг Ширинга номаси ғамзада ошиқнинг ўз севгилисига юрак сўзлари эди. Фарҳод мамлакат ҳаётида қанча зиддият рўй бермасин, Хусрав туфайли пайдо бўлган хавф қанча мудҳиш бўлмасин Ширинга катта ишонч билан қарайди. Мактубнинг муқаддимасида уни садоқатли, софдил, покиза гўзал ёр, деб атайди. Шириннинг дардли ҳаётидан хабардор бўлган ошиқ унга юрак-юрагидан ачинади:

Деб эрдинг менда ҳам кўптур ғаму дард,
Бу сўздин куйди жони дард парвард.

Менингдек юз туман минг ўлса ҳар дам,
Муборак хотирингга бўлмасун ғам?²⁰

Фарҳод мактубида унинг характериға хос ўта жонсўзлик, жаҳолатға қарши норозилик акс этади. Шу ўринда Ғ. Бегдели томонидан Фарҳод тўғрисида баён этилган қуйидаги ниҳоятда чекланган фикр эсга тушади. Ғ. Бегделининг ёзишича, Алишер Навоий Фарҳоднинг Салосилдаги ҳаёти тасвирида уни «мажнунлаштириб» юборган эмиш. Шу тарзда озарбайжон олимига Низомийдаги «ақлли» Фарҳод Навоийда «пасайтириб» юборилган (Мажнунлик ҳолатида) кўринади. Ғ. Бегдели бундай талқиннинг сабабларини белгилашға ҳам азм қилади ва уни Фарҳодға нисбатан «сарой шоирининг истеҳзоси»^{*} деб баҳолайди. Навоийдаги Фарҳоднинг айни шароитдаги ҳолатини англашдан йироқ бўлган бу фикрнинг чекланганлигини изоҳлашға ҳожат йўқ, албатта.

Фарҳоднинг Салосилдаги ҳаётини бу қаҳрамоннинг ички зиддиятлар жараёнида ўсиши, ўзгариши даври эди, деб айтиш мумкин. Дарҳақиқат юқоридаги эпизодларда Фарҳоднинг Ширин билан ёзишмалари, унинг қўрғонға Хусрав томонидан қўйилган соқчиларға муносабати, хусусан, ўлими олдида «сабоға хитоб»и орқали ота-онаси, устозлари, айниқса кўкалдоши Баҳромға мурожаатида ички конфликт жараёнида ҳаётға нисбатан кўзи очилган, «чумолиға озор беришни» хаёлиға келтирмаган қаҳрамоннинг Хусравға ҳамла қилгудек даражада ўзгарган образини кўрамыз.

Салосилға Хусрав томонидан қўйилган соқчилар Фарҳод сиймосидаги улуғворликни кўриб уни бўшатиб юбормоқчи бўладилар. Фарҳод зolim шоҳға итоаткор бўлган Эрон навкарлари билан ҳамсуҳбат бўлиб, уларға тобора яқинлашиб

²⁰ Уша асар. 179-бет

^{*} Ғ. Бегдели, Низами ва онун «Хосров ва Ширин» поэмасы..., 242-бет.

қолади. Бордию Салосилдан кетгудай бўлса, соқчиларнинг одамийликлари эвазига шоҳнинг қаҳрига дучор бўлишларини билади. Ўз бахти деб уларни «ўтга ташламайди». Одамийликка одамийлик билан жавоб беради.

Деди Фарҳодким: Эй нотавонлар,
Фалақдин мен киби озурда жонлар.
Қачон келгай бу иш аҳли вафодин.
Хусусан мен заифи мубталодин.
Ки рағбат айлабон кому ҳавога.
Неча маҳзунни солгаймен балога²¹

Фарҳоднинг макр оқибатида ҳаётдан кўз юмиши анъанавий мотив. Лекин унинг «Фарҳод ва Ширин»да муайян мақсаднинг поэтик ифодаси сифатида жонланаётганлигини инкор этишга ҳақли эмасмиз. Навоий у орқали ўз даврининг типик бир иллатини қаламга олади.

Одатда марҳумнинг сўнги сўзи ўта табаррук саналади ва у шунда, албатта, кутаётган кишиси ёки ўзидан кейин ёлғиз қолаётган яқинининг номини тилга олади. Достонда ўқувчи шу одат ифодасини кўради. Фарҳод Ширин исмини тилга олиб ҳаётдан кўз юмади:

Бузулгон жони жонониға тушти,
Бало ўти бузуқ жониға тушти²².

Навоий Фарҳод вафотининг сабабларини анча кенг тасвирлайди. Фарҳод «кинапарвар» «гардун ситамлари» ва Хусрав Парвез «зулми»нинг қурбони бўлди. У умрбод ғам билан курашди, балолар, офатларни лаънатлади, ҳасрат ва зулм «боғбони» Хусрав билан юзма-юз туриб олишди. Лекин «жафони ўзига одат қилиб олган» фалак унга сира-сира «меҳр-шафқат» кўрсатмади, балки «ғурбат заҳми» етказиб, уни тупроқ билан тенг қилди. Бу ўринда Навоийнинг ўз давридаги пок ният эгаларини бахтсизликка олиб келувчи иллатлардан норозилиги ҳам ифодаланган, деб айтиш мумкин.

Навоий Арманда Фарҳод вафоти туфайли бошланган мотамни тасвирлар экан, Фарҳод қотилларини қамчилашнинг нозик бир йўлини топади. Қуйидаги рамзий ҳикояда шу нарса англашилади. Фарҳод мотами туфайли бутун «гардун аҳлида ғавго» кўтарилади. Бу ҳолни кузатиб турган йиртқич ҳайвонлар «Фарҳодкуш»га, яъни Фарҳод қотилга ҳамла қилиб, уни йиртиб ташлайдилар. Кейин ўзларини ҳам ҳалок қиладилар:

Сибоъ ул ҳолни айлаб назора,
Қилиб Фарҳодкушни пора-пора.

²¹ فرهاد و شیرین، 159-бет.

²² Ўша асар, 179-бет.

Кўзидин ашки ғалтонин оқизмай,
Ер узра қатраи қонин томизмай.

Тишу чангол ила йиртиб дамо-дам,
Дема Фарҳодкушким ўзларин ҳам²³.

Бу қонхўр Хусрав устидан олдиндан чиқарилган одил ҳукм эди. Навоий юқоридаги ҳикоядан кейин Фарҳод қотилини ўлдирган йиртқич ҳайвонни эслаб «вафосиз одамдан» ҳайвон яхши дейди:

Ки ҳайвон беҳ вафосиз одамидин²⁴.

Алишер Навоий ўзбек адабиётида дастлабки мукаммал аёл образини яратар экан, у орқали ўрта аср шароитида аёл кишининг муҳаббати ва фожиасини катта санъаткор қалами билан тасвирлаб беради.

Ширин ўзбек адабиёти тарихида лирик асарларда куйланиб келган ошиққа нисбатан жафожў, раҳм-шафқатсиз, ўзгаларга бўлган илтифоти билан ошиқни жабрловчи маъшуқа образларидан тубдан фарқ қилади. «Гул ва Наврўз» достонидаги Гул ва кейинчалик Ширин образлари адабиётга ўзларининг инсоний қадр-қимматларини тўғри тушуниб, уни ҳимоя қилиш йўлидаги курашларга тайёр турган қаҳрамон сифатида кириб келдилар.

Ширин Арман тоғида пайдо бўлиб, канал қазувчиларга бошчилик қилаётган Фарҳодга катта ҳурмат билан қарайди. Нажот топаётган Арман элининг равнақини ҳам Фарҳодда деб билади бу аёл. Фарҳод муносабати билан чақирилган зиёфат вақтида «ўз оёғи билан тузоққа илинган», «ажаб ишлар бунёд этиб», «оддий ҳунар эмас», мўъжиза кўрсатган, «офоқнинг нодир йигитини» катта тараддуд билан кутиб олади. Унинг Фарҳодга қарата айтган сўзларида ажойиб муҳаббат нафаси барқ уриб туради:

Ки эй, олам элидин фарду нодир!
Келиб зотинг бори қудратда қодир.

Ҳунарда зери дастинг борча олам,
Ҳунар йўқким, камолу фазл аро ҳам.

Йўлунгда ганж агар солғайбиз охир,
Қаю узрунг қўлаолғойбиз охир²⁵.

Шу вақтга қадар жуфтлик сўзини хаёлига ҳам келтирмаган Ширин Фарҳодни дастлабки кўришдаёқ қаттиқ ҳисётлар гирдобига тушиб қолган эди. Севгининг бу тарздаги

²³ Уша асар. 194-бет.

²⁴ Уша ерда.

²⁵ Уша асар. 130-бет.

романтик муқаддимаси воқеаларнинг кейинги руҳини ҳам белгилаб беради. Ширин Фарҳод номини ҳаяжонсиз тилга келтиролмайди. Унинг қаршисида сирини яширолмайди. Меҳинбону томонидан чақирилган зиёфат вақтида шундай ҳолат рўй беради. Катта базм даврасига кириб келган Ширин Меҳинбонунинг ишораси билангина Фарҳоднинг ёнидан жой олади. Шоир таъбири билан айтганда, «қуёш билан ой бир манзилда» ором оладилар. Маъшуқа сархушлик билан ўз ошиғига юракдаги барча гапларини айтиб солади. Қизиқ бир деталь. Содир бўлган бирор қутлуғ иш муносабати билан қадаҳ кўтариш Навоий даврида ҳам анча кенг тарқалган экан. Зиёфат вақтида Ширин Фарҳодга қарата «сенинг ишқингда шу майни нўш этгум» деб айтади:

Деди лаълига олиб лаъли аҳмар;
Сенинг ишқингда нўш эттук бу соғар!

Сумурди ўйла шамшоди қасаб пўш,
Ки мундин олди онинг ичгани хуш²⁶

Шундан кейин у Фарҳодга ҳам қадаҳ таклиф қилади:

Ичиб жоми лабо-лаб тутти ул дам;
Ки нўш этгил менинг ишқимда сен ҳам²⁷.

Низомий достонида юқорида ҳам қайд қилингани каби икки севишган шахс ўртасидаги муносабат характерлар кураши сифатида давом қилади. Дастлаб Рум қайсарининг қизи Марямга, кейинчалик Исфаҳон маликаси Шакарга уйланиб, ўзининг заифлигини билдириб қўйган Хусрав Шириннинг муносиб номзоди эмас эди. Шириннинг бутун умри ана шу ноқобил Хусравга таъсир кўрсатиш, уни қайта тарбиялаш йўлидаги курашлар билан ўтади. Ширин ота тахтини қўлдан бериб қўяётган Хусравни фаолроқ ҳаракат қилишга, ўз номига кўра иш тутишга даъват этади. Чунки Ширин Хусравни севги ҳисларига берилиб кетиб, мамлакат тақдирини хавф остида қолдириш даражасигача етганлиги, буни ўз навбатида ўзи учун ҳам номуносиблигини тушунган эди. Ширин Хусрав мамлакатда Баҳром исёнини бартараф қилиб, осойишталик ўрнатгандан кейингина, унинг никоҳига киришга розилик билдиради.

Шундай қилиб, Низомий «Ширин образи орқали фақат маҳбуб ёки уй бекасини тасвирлаб қолмай, сафдош аёл образини, ўзи танлаб олган кишисини жасоратли курашга илҳомлантиришга лаёқатли аёл образини яратди»²⁸.

²⁶ Уша ерда.

²⁷ Уша ерда.

²⁸ Е. Бертельс, Низами и его изучение, Советское востоковедение, 1940, № 8, стр. 96.

Хусрав Баҳром Чўбинга қарши курашга жўнаб кетгандан кейин ҳам Ширинга кетма-кет ҳақоратлар ёғилиб боради. Ширин шунда ҳам Хусравга бўлган пок севгисидан воз кечмайди. Хусрав қасрида гўзал аёллар кўп, демак Хусрав учун хотинлар кўп (Ширин бу ўринда Марям ва Шакарга ҳам киноя қилаётир), лекин Шириннинг ҳамма орзулари, истаклари бир кишига қаратилган. Дарҳақиқат, Хусрав Шириннинг орзу чироғини сўндиради. Беқарорлик билан унга руҳий азоб беради. Ширин Хусрав билан севишган, у билан дам Шоҳруд, дам Мадойинда ўтказган ажойиб дамларни эслайди. Бу вақтларда Хусрав Шириннинг ягона кишиси эди. Кейинчалик у шунчалар саёқлашадики, оқибатда Ширин учун алам ва фироқ элчиси бўлиб қолади. Шириннинг қуйидаги куюниб айтган гапларида ўқувчи шуни кўради:

کدامین ساعت از من یاد کردی
 کدامین روزم از خود شاد کردی
 کدامین جامه بر یادم دریدی
 کدامین خواری از بهرم کشیدی
 کدامین پیک رادادی سلامی
 کدامین شب فرستادی پیامی²⁹

Қайси вақт мени ёд этдинг,
 Қайси кун мени шод этдинг,
 Мени эслаб қайси тўни йиртдинг,
 Менинг учун қандай хорлик тортдинг.
 Қайси қосид билан салом юбординг,
 Қайси тун менга хат-хабар йўлладинг?

Низомий Ширин тимсолида тақдири таҳликали ҳолатда турган аёлнинг сабр-чидам билан иш тутиб, ҳаётга бўлган умиди ёғдусида ўзини тушкунлик гирдобидан сақлаб қолган қаҳрамон сифатидаги фаолиятини тасвирлар экан, унинг ўз кечинмалари ичидаги қарама-қаршиликларни енгиб боришига алоҳида эътибор беради. Шириннинг Хусравга бўлган муҳаббати устун келади. Ширин Хусрав никоҳига киргандан кейин ҳам шоҳга таъсир этиш, уни яхшиларнинг яхшиси қаторида кўриш учун тинмай қайғуради. Натижада узоқ давом этган маънавий курашда Ширин ғолиб кела бошлайди. Шириндаги беқиёс муҳаббат ва сўнмас эҳтирос Хусрав характерида хос иллатларни эмира боради.

Ширин билан Хусрав ўртасидаги характерлар кураши Хусрав Деҳлавий асарида бирмунча ўзгача кўринишга эга. Достон сюжетида Шириннинг ҳаракат майдони қисқариб

²⁹ خسرو و شیرین، 540-бет.

жетган. Ширин Низомийдаги Ширинга ўхшаб, ифбатли, номус-ҳаёни юқори қўйган аёл, лекин Хусравга нисбатан бирмунча пассив образ бўлиб қолган. Хусрав Деҳлавий достонида тасвирланишича, Хусрав Парвез кўпинча ўзи мустақил иш тутади. Ширин билан маслаҳат қилишни ўзига эп кўрмайди. Ширин эса унга қарши дадил фаолият кўрсата олмайди. Ширин характеридаги ана шу хусусиятлар тўлиғича Шайхий яратган Ширин образи учун ҳам хосдир. Агар Қутб Хоразмий «Хусрав ва Ширин» қиссаси устидаги ишида Низомий достонига асосланган бўлса, Шайхий ўз асарига Хусрав Деҳлавий достонидан ҳам кўпгина деталларни сингдириб юборган. Шайхийда Ширин тадбирли, оқила ва жасур аёл, лекин у аввало эҳтиросли муҳаббат эгасидир.

Низомий ва Хусрав Деҳлавий достонларида характерлар кураши жараёнида Ширин ҳамма вақт покиза ички дунёси билан намоён бўлади. Яна бир муҳим белги шундаки, уларда ўқувчи маълум маънода маънавий эволюцияни кузатади. Хусрав билан Фарҳоднинг севги ҳисларини имтиҳон қилган Ширинда Хусравга нисбатан норозилик пайдо бўла боради.

Ширин қалъа эшиги олдида турган ва унга аччиқ-аччиқ таъналар ёғдираётган Хусравга қарата сўз ўйини билан айтади:

کمند افکندنت بر قلعه ماه
چه باید چون نیابی بر فلک راه³⁰

Ойнинг қалъасига каманд ташлашинг нимаси,
Барибир фалакка (мақсадинга) йўл тополмайсан.

Ширин қалъа тоmidан туриб гапирмоқда. Демак, ой бандда, Хусрав пастдан туриб каманд (ип) отиш билан уни (Ойни — Ширинни) қўлга олиши қийин.

Хусрав Деҳлавийда Шириннинг чигал кечинмаларини ифодаловчи нафис санъат билан битилган бундай мисралар кўп. Муаллиф Шириннинг тушкун аҳволини «туни билан ёнаётган шамга» ўхшатар экан, шеърда қўйидаги халқ таъбирини усталик билан ишлатиб юборади. Бу бевафо Хусравгагина қаратилган бўлмай, балки жоҳил Хусравларга қаратиб отилган ўқ эди:

بلی رسم است شاهانراکه تا روز
شه اندر خواب باشد شمع درسوز³¹

Тўғри, шоҳлар расмидирки,
Кундузгача шоҳ уйқуда бўлади-ю, шам ёниб туради.

³⁰ Уша асар, 559-бет.

³¹ شیرین و خسرو³¹, 179-бет.

Шам — изтиробли Ширин, уйқудаги шоҳ — Хусрав. Яна бир ўринда Ширин ўзини қоронғи кечада ғам-алам гирдобиди қолганлигини айтар экан, юрагини тонг пайтидаги чироқнинг ёнишига ўхшатади. Чироқ кечаси шуъла сочиб, нур таратиб ёнади. Лекин тонг ота бошлаши билан у қанча равшан ёнмасин, хира кўринади:

من و كنج غم و شبهای دیجور
دروم چون چراغ صبح بینور³²

Мен қоронғи кечаларда ғам кунжидаман,
Ичим тонг пайтидаги чироқдек нурсиз.

Бундай мисраларни инсон руҳий дунёсини чуқур идрок этиш қобилиятига эга бўлган сўз устасигина яратиши мумкин.

شبه درغم رود روزم به تیمار
مبادا کس بروزمن گرفتار³³

Туним ғам билан, кунларим эса қайғу билан ўтади,
Ҳеч ким мен тушган кунга тушмасин.

Бу байтда «ҳеч ким менинг кунимга тушмасин», «мендай бўлмасин» тарзидаги образли ибора Ширин тилида унинг норозилигини ифодалаш учун усталик билан қўлланган.

Алишер Навоий яратган Ширин образи тамоман янги бир шароит кишиси. У «узоқларга ташлаб кетган» ва ҳар қадамда хиёнат йўлига кираётган ошиқдан зорланмайди. Фарҳоднинг севгиси катта ва машаққатли имтиҳонлардан ўтади. Комил ахлоқ эгаси бўлган бу қаҳрамоннинг шиори бошдан охиригача вафодорлик бўлди. Низомий, Хусрав Деҳлавийнинг марказий қаҳрамонлари ўз ошиғининг жафожўлигидан, ҳақоратларидан нолиса, Навоий Ширини ошиғининг чексиз садоқати билан қувонади. Лекин ана шу севги ва вафо муҳитнинг шафқатсиз қонунларига дуч келади. Фарҳоднинг Салосилга тушиб қолиши, ўртада содир бўлган нсхуш воқеалар туфайли ўртанаётган Шириннинг Фарҳодга юборган мактуби ошиқнинг аччиқ тақдири учун ачиниш, вафо умиди билан суғорилган эди:

Саволи эрди меҳнат дудасидин,
Бало бозори мушки судасидин.

Ғам аҳлининг саводи мотами ул,
Ғалат қилдим, саводи аъзами ул.

³² Уша асар, 238-бет.

³³ Уша асар 243-бет

Дёқдин-бошқа дарду ғам нишони,
Бори меҳру муҳаббат достони.

Хазони ҳажр кетмакнинг навиди,
Баҳори васл етмакнинг умиди.

Мидоди мушки дилжўи муҳаббат,
Келиб ҳар ҳарфидин бўи муҳаббат³⁴.

Инсоннинг қадр-қимматини баланд кўтариш ғояси достонда Ширин образида жиддий қўйилади. Навоий қарашида жоҳил, вафосиз, худбин кишилар инсон номини кўтариб юришга муносиб эмас. Ширин Хусрав тўғрисида сўзлар экан, қўлида тиг тутиб, муҳаббат тўғрисида лоф ураётган кишида инсоний туйғу нима ҳам қилсин, деб айтади:

Ки чеккай тигу урғай ишқ лофин,
Мусаллам ким тутар мундоқ газофин³⁵.

Чиройли сўз ўйинлари билан битилган қўидаги мисралар афоризм даражасига кўтарилган:

Қулоқ ишқ аҳли солмас бўйла сўзга,
Ки шаҳлик ўзгадур, ошиқлик ўзга.
Керак ошиққа жон — жонон фидоси,
Тилар ул қилса жонон — жон фидоси³⁶.

Навоий достонида Ширин образини ҳар томонлама таъаввур қилишга имкон берувчи эпизодлардан бири — унинг Фарҳод билан ёзишмаларидир. Юқорида ҳам тилга олинган мактубларда психологик тасвир ниҳоятда юқори туради. Ширин шаҳар ташқарисида қолиб кетган ёридан хабар тополмай, куюниб юрган кунларидан бирида халқнинг Фарҳоднинг аччиқ тақдирини куйлаб айтган қўшиқларини тинглайди. Мунгли қўшиқлар унга ёридан ҳам, халқнинг бу қаҳрамон тўғрисидаги оҳу зоридан ҳам хабар беради. У Фарҳодга мактуб ёзиб, Шопур орқали Салосил қўрғонига юборади:

Вале юз мунча дарди тоза бирла,
Ғаму андуҳи беандоза бирла,
Чу дарду ғурбатингни ёд этармен,
Ҳазин жонимга юз бедод этармен.
Агарчи бўлғол ишқинг асри,
Ўтар афлоқдин оҳим нафири³⁷.

Ширин мактубда Фарҳоднинг асирликда чекаётган азоб-ларига ўзини ҳамдард билиб, ўртада бўлиб ўтган воқеалар-

³⁴ فرهاد و شیرین, 183-бет.

³⁵ Ўша ерда.

³⁶ Ўша ерда.

³⁷ Ўша асар. 175-бет.

ни бирма-бир эслайди. Уларнинг ҳар бирига айрича муносабат билдиради. Уни «бахт қуши келтирган ишратдан маҳрум» бўлиб, «бойқуш соясида» қолган «аҳволи забун» ошиқ деб атайди. Айрилиқ ва Хусрав туғдирган фалокатлар натижасида Фарҳод қалбига ҳамроҳ бўлган дард-аламларни ажойиб қиёслар билан хатга битади. Ширин Фарҳод рўзгорини ўзининг қора сочларидек қоронғи деб билади. Унинг «қомати ғам юки остида янги чиққан ойдек дол бўлса керак» деб қайгуради. Фарҳод чекаётган азоб-уқубатларни Ширин ўзи туфайли рўй бераётганлигини тушунади.

Ривоятларда барча ҳайвонлар, жониворлар Сулаймон пайғамбарнинг фармонида бўлган деб айтилади. Ширин Салосилда кийиклар, қуланлар, ваҳший ҳайвонлар билан ҳамдard бўлиб қолган Фарҳодни ўша Сулаймонга, ўзини эса Сулаймоннинг хотини Билқисга ўхшатади. Қуйидаги мисраларда Шириннинг ички кечинмалари Навоий қаламига хос маҳорат билан қоғозга кўчирилган:

Не бўлғай эрди чархи зулм пеша,
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша.

Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
Сукунунг вақти қўлдош ўлсам эрди.

Қуёш янглиғ бўлуб кундуз қарининг,
Бўлуб тун соя янглиғ ҳамнишининг.

Тикан кирса кафингга кийнасидин,
Чиқорсам эрди кирпик игнасидин.

Аёғ сунсанг бўлуб ғамдин харошинг,
Мудом ўлса эди қўйунумда бошинг.

Кўруб хору хас ўрнунгда, ниҳоний
Сочим бирла супурсам эрди они.

Чу билсам гарддин кўнглунгда қайғу,
Ер узра ашкдин сепсам эди су.

Бошингга тушса меҳнат шомн жовед,
Юз очиб зоҳир этсам эрди хуршед.

Агар жонингга қасд этса узун кун,
Сочим еткурса эрди анбарин тун.

Юзунгни олмасам эрди энгимдин,
Аритсам эрди ашкингни энгимдин.

Жунун таъвизиға қўрганда мойил,
Қўл этсам эрди байнунгга ҳамойил.

Тилар бўлсанг юзунг кўрмакка кўзгу,
Юзүм юзунгга тутсам эрди ўтру.

Сув истаб тушса ўтлуғ кўнглунга жуш,
Лабимдин тутсам эрди чашмаи нўш.

Дамодам айлабон ҳамдамлигингни,
Кеча-кундуз қилиб маҳрамлигингни,

Тунунгда шамъи мажлис бўлсам эрди,
Кун ўлса ёру мунис бўлсам эрди.

Чу айлабтур сипеҳри тез рафтор,
Сени бир ён, мени бир ён гирифтор³⁸.

Ширин Фарҳодга қарата «кундуз кунлари қуёшдек яқининг бўлсам», «тунда эса соядек ёнингда юрсам», деб ёзади. «Агар кундуз кунлари зериксанг, тоғда қуёш иссиғи сенга озор етказса сочим билан сўлим бир тун етказсам», «ўзингни ўзинг кўришни истасанг юзумни ойна қилиб сени акс эттирсам», — дейди. Гарчи бу ўринда Шарқ адабиётида мавжуд айрим образлар қайтарилаётган бўлса-да, улар Навоий қалами билан шу даражада нафис ишланган ва юқори кўтарилганки, айни замонда оригинал воситалар бўлиб қолган. Ширин мактубидаги:

Кўруб хору хас ўрнунгда, ниҳоний,
Сочим бирла супурсам эрди они.

Чу билсам гарддин кўнглунгда қайғу,
Ер узра ашкдин сепсам эди су³⁹

мисралари илмий адабиётимизда айтилганидек, халқ поэтик ижодиётида минг йиллар давомида яшаб келаётган халқ қўшиғини эслатади. «Хусрав ва Ширин» достонида Шириннинг Шопур орқали Хусравга қарата хитобида ҳам мазмун жиҳатидан юқоридаги халқ қўшиғини эслатувчи мисраларга дуч келамиз. Бу озарбайжон ва ўзбек шоирининг халқ оғзаки ижодига бой манба сифатида қараганликларини намойиш қилади.

Юқорида қайд қилинганидек, Навоий Ширини кўпроқ Арманияда Хусрав туфайли рўй берган оғир вазиятда ёрқинроқ гавдаланади.

Ширин Салосилдаги Фарҳодга йўллаган хатнда, бир томондан, Фарҳод тақдири учун афсус чекса, иккинчи томондан, мамлакатда рўй берган воқеалар учун элдан хижолат ичида яшаётганлигини баён қилади. У мамлакатдаги нотинчликни эслаб асир тушганлар, қамалда қолганлар учун ўзини ўзи койиб халқ таъбири билан айтганда, «ерга киргудек» изтироб чекади:

³⁸ Уша асар. 173—174-бетлар.

³⁹ Уша асар. 174-бет.

Булар элга менинг ишқим ишидин,
Қулогим ёлқибон эл қарғишинин.

Қилиб жонимга қасд элдин уётим,
Учиб Бону уётидин ҳаётим⁴⁰.

Навоий яратган Ширин баъзи бир томонлари билан Лут-фийнинг «Гул ва Наврӯз» дostonидаги Гул образига ўхшаб кетади. Бу ўхшашлик ҳар икки дostonдаги образларнинг қиёфасида, чуқур психологик кечинмалар тасвирида кўринади. Ширин юқорида тилга олинган мактубида жафокаш Фарҳод тақдирига ачиниб қуйидагиларни ёзади:

Недур аҳволинг, эй зори ғарибим,
Висолим давлатидин бенасибим?

Чекардин ғам тоғин ҳолинг нечукдур,
Бу юкдин жисми чун нолинг нечукдур?

Қаттиқ ғурбат аро ҳолинг не эркин,
Ачиқ фурқатда аҳволинг не эркин?

Фироқ ичра нечукдур жисми зоринг,
Не янглиғ тўлғонур ўт ичра торинг?⁴¹

Ширин мактубидаги бу мисралар Гулнинг Наврӯзга қарата айтган қуйидаги сўзларига мазмун жиҳатидан жуда яқиндир:

Анга сўрди: Нечукдур ул ғарибим?
Муҳибдин ёд этарму ул ҳабибим?

Сезибмудур бу дармонсиз балони,
Соғинурму бу мискин мубталони?

Фалакнинг жавридин ҳоли нечукдур,
Бу мотам ичра аҳволи нечукдур?

Рафиқи бормудур меҳнатдин ўзга,
Кўрарму ҳеч нима заҳматдин ўзга?⁴²

Ҳар икки дostonдаги мактубларни қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, Навоий салафлар асарларидаги қайдлардан баҳраманд бўлиш билан чекланиб қолмаган. Аёл кишининг жамият ҳаётидаги ачиқ қисматини гуманистик заминда туриб тасвирлаш она тилидаги адабиётда илк ҳодиса эди. Ширин Армандаги воқеалар ривожда бош олиб кетишгача, ўзини-ўзи ҳалок этиш даражасигача етади, лекин одамийлик қиёфасини йўқотган Хусравга бўйсуннишга рози бўлмайди:

⁴⁰ Уша асар, 175-бет.

⁴¹ Уша асар, 172—173-бетлар.

⁴² گل و نوروز . 82-бет.

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур!⁴³

Алишер Навоий ўзбек адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб, хотин-қизларга нисбатан исломнинг жорий қонун-қоидаларига эътироз билдиришгача борди. «Аёлларнинг қаттиқ зулм остида тутган, хўрлаган, инсонлик ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилган феодал тузуми шароитида Навоийнинг Шириндек комила, оқила ва фозила аёл образини яратиши гуманизмнинг ўрта асрдаги қудратли овози, феодал-клерикал жаҳолат ва урф-одатларга қарши шиддатли ҳамласи эди⁴⁴.

Шарқ адабиётида Навоийгача ёзилган Ширин қиссалари ўртасида Низомий достони дастлабки босқич бўлди. Кейинчалик яратилган ҳамма «Ширин ва Хусрав» ҳамда «Фарҳоднома» достонларида Ширин образининг эволюцияси равшан кўзга ташланмайди. Навоий достонида бу образ алоҳида диққат билан ишланган. Ширин даҳшатли ёв олдида ўзининг шахсий эркини ҳимоя қилиб мардонавор туради. Аёл кишининг аччиқ қисмати олдида дам бўйин эккан, дам туғёнга келган Ширин воқеалар давомида яхшиликка умид боғлаб разолатга қарши шиддатли эътироз билан чиқади. У Фарҳодга йўллаган иккинчи мактубида садоқати учун қасамёд қилади. Душман ғолиб келиб қолган тақдирда Хусравга таслим бўлмай ўзини ҳалок этажанини дадил ёзади.

Шу ўринда академик Ойбек ва А. Дейчининг қуйидаги сўзларини эслаш ўринли: «Навоий ижодида муҳаббат проблемаси муҳим ўрин тутади. Шоир учун муҳаббат фақат чуқур шахсий туйғу бўлиб қолмай, қудратли ижтимоий фактордир. Муҳаббат ўз замонида ҳуқуқсизлантирилган аёлни бахти учун, шахс ҳуррияти учун курашга илҳомлантирувчи кучдир»⁴⁵.

Ширин мактублари салафлар асарларидаги Хусравдан узоқ турган Ширин мактубларидан, уларнинг савол-жавобларидан туб маъноси билан фарқ қилади. Бу дастлаб дoston муаллифининг ғоявий нияти, образ устидаги ижодий иши билан боғлиқдир. Низомий Ширинида унинг номалари, Хусрав билан савол-жавоблари кўпинча панд-насихатлардан, бир-бирларига бўлган эътироз ва танбиҳлардан иборат. Шу муносабат билан Е. Бертельс ёзган эди: «Шириннинг (Навоий Ширини) Фарҳодни қайта тарбиялашига эҳтиёж йўқ эди. Унинг (Фарҳодга) муҳаббати бутун фаолиятининг мазмунини ташкил қилади, унда юксак даражада ҳаёлилик пайдо қилади. Низомий асарида Хусравга нисбатан бўлга-

⁴³ فرهاد و شیرین، 137-бет.

⁴⁴ Н. Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, 501-бет.

⁴⁵ Сб. «Великий узбекский поэт», Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1948, стр. 99—100.

нидек, Фарҳодга насиҳат, таъна, ҳатто қаттиқ гегиш даражасида муомала қилишга бу ерда ўрин йўқ. Ширин ўзининг латофати, ажойиб ақли, чексиз садоқати билан Фарҳодни ҳаяжонга солади. У идеал образ, охиригача хотин-қизларга хос бўлган назокат-латофат эгаси бўлмиш образдир»⁴⁶.

Фарҳод вафотидан кейинги воқеалар оқими Ширинни Хусрав билан бевосита тўқнашувга олиб келади. Шу вақтга қадар қўрғон ичида тақдирдан нолиш билан кун кечириб келган аёл воқеаларнинг жиддийлигини назарда тутиб, фаол ишга ўтади. Оғир вазиятдан қутулиш йўлларини қидиради.

Фарҳоднинг вафоти Ширинни ғам зиндонига ташлади. Бунинг устига мамлакатда Хусрав босқинчилиги туфайли пайдо бўлган танглик Фарҳоднинг жасадини излаб топиш ва дафн қилиш имкониятини бермас эди. Шириннинг қуйидаги ҳолатида аёл кишининг мотам кунларидаги изтироблари йиғи усулида ниҳоятда таъсирли акс этган:

Пари андоқ бўлуб девона пайванд,
Ки жисмидин узуб тиш бирла парканд.

Дамо-дам нолау ғавғоси тинмай,
Паёпай оҳу вовайлоси тинмай.

Добон Фарҳоду тортиб ўйла фарёд,
Ки тортиб ҳажридин фарёд, Фарҳод.

Гаҳи ғурбатда ҳоли зорин айтиб,
Аоди макридин озорин айтиб.

Гаҳи таъриф этиб ҳусну жамолин,
Виқору ҳушу фарҳангу камолин.

Гаҳи деб, зору навмид ўлмагидин,
Чекиб ҳижрони жовид ўлмагидин.

Гаҳи қўшмоқта, мазлумум деб они,
Асиру зору маҳрумум деб они.

Хаёли бирла туну кун мақоли,
Мақоли бирла ою йил хаёли⁴⁷.

Достонда воқеаларнинг кейинги ривожланиши Шириннинг фожиясини чуқурлаштириб юборади. Бу феодал тузум шароитида яшаган ўзбек аёлининг фожияси эди. Фарҳод вафотидан фойдаланган Хусрав дарҳол Меҳинбону ҳузурига чопар юбориб, ўзининг эски режаларини қўзғайди. Бу хабар Ширин учун дард устига алам эди. Унинг куюниб айтган гапларида ўз шахсий бахти учун курашувчи аёлнинг покиза қалби очиқ кўринади:

⁴⁶ Е. Бертельс. Фарҳад и Ширин, стр. 27.

⁴⁷ فرهاد و شیرین، 197-бет.

Манга жуфт ул, улуснинг фарди эрди,
Ки кўнглум қўти, онинг дарди эрди.

Чу кечти жуфтдин ул тоқи офоқ,
Нечук мен жуфт кўзлай, ул бориб тоқ?

Вафо аҳли иши мундоқ бўлурму,
Вафо айлар киши мундоқ бўлурму?⁴⁸

Шу ўринда Ширин қалбида дард бўлиб ётган энг юксак туйғулар туғён уради. У вафо расмига хиёнат қилмоқчи эмас, лекин мамлакат ва халқ аҳволи тобора оғирлашиб бораётган бир вақтда чуқур мулоҳаза билан иш тутиши зарур эди. Ширин эл-юрт манфаатлари тақозосидан Хусрав таклифига расман розилик билдиради:

Манга йўқ чун тирикликнинг фалоҳи,
Сиз айланг улча бўлғай эл салоҳи.

Улусга кўп шиканжу ранж бердим,
Мен арчи бермадим, боис мен эрдим,

Тирикликда худ эттим элни ношод,
Уларда бори этмай зулму бедод⁴⁹.

Навий шу ўринда халқ эртақларидан маҳорат билан фойдаланади. Эртақларда ўз ихтиёридан ташқари зўрлик билан эрга берилаётган қизларни тўй муддатини чўзиш ёки бирор шарт қўйиш билан бахтсиз никоҳдан сақлаб қолилади. Хусрав таклифига рози бўлган Меҳинбону ўртага шундай бир шарт қўяди. Ширин қамал вақтида кўрғон ичида сиқилган. У тоғ ҳавосида маълум бир муддат дам олиши, даволаниши керак. Хусрав бу шартни чор-ночор қабул қилади. Ширин Фарҳод томонидан тоғ устида қурилган қаср томон йўл олади. Уни кўпчилик кузатиб борарди. Шу пайт Хусравнинг ўғли Шеруянинг кўзи Ширинга тушади. У фурсатни қўлдан бой бермай отасини қатл қилиб, Ширинга эга бўлиш фикрига тушади. Диёнатсиз Шеруянинг Ширин ҳақидаги таклифи унга отилган энг охириги ҳақорат тоши эди.

Мана, Шириннинг разолат элчиларига хитоби:

Деди: — Кўрмак ани мендин йироқдур,
Ани кўрмакдин, ўлмак яхшироқдур⁵⁰.

Лекин зулм ва зўрлик даҳшати уни ҳар нафас таҳликага солар эди:

Тилаб жоҳ улки ўлтургай атони,
Ажаб йўқ, ком учун не қилса онн⁵¹.

⁴⁸ Уша асар, 198-бет.

⁴⁹ Уша ерда.

⁵⁰ Уша асар, 203-бет

⁵¹ Уша ерда.

Ширин Шопур қамоқдан озод этилиши билан Фарҳод жасадини тоғдан келтириб дафн қилгач, Шеруянинг ҳамма таклифларига «рози» бўлажагини айтади. У Фарҳод учун қора кийиб аза тутади. Шу орада Фарҳод жасадини топиб, Ширин ҳузурига олиб келадилар:

Ки кўхсор ичра топиб кўҳкани,
Бало тоғи киби жонсиз баданни. . .

Кетургайлар баданни жон қошиға,
Бадан йўқ, жонни бал жонон қошиға⁵².

«Меҳмон уйқуда» бўлса-да, уни бир кўриш Ширин учун катта бахт эди. У гулдек очилиб, яшнаб кетади, илгариги ҳамма дарду аламлари бир йўла нутилгандек бўлади:

Чу маҳваш билдиким не иш очилмиш,
Нечук меҳмон шабистониға келмиш.

Юзи ул муждадин гулдек очилди,
Кўлуб меҳмонсароға азм қилди,

Ки меҳмониға қилғай мезбонлиқ,
Демайким мезбонлик, жонфишонлик⁵³.

Ширин Фарҳодни кўриш ва «унга мезбонлик» кўрсатиш учун Меҳинбонудан ижозат сўраб, оҳишта у ётган уйга киради. Навоий сюжет ечимидаги воқеаларни ниҳоятда таъсирли тасвирлаган. Ширин Фарҳод ётган «уйга жонидан қўлини ювиб» кирди, деб ёзди муаллиф. Шу образли иборада мақсад англашилиб турарди. Ширин эшикни ичкаридан беркитиб Фарҳод жасади томон юради. Унинг юзига юзини қўйиб оҳ чекади ва жон беради. Меҳинбону ўз яқинлари билан Ширинни «жаҳонга оқшом пардаси» ёпилгунча кутадилар. Ниҳоят эшикни куч билан очиб кирадилар. Қозоқ адабиётшуноси А. Конратбоев, Навоий ижодига оид бир мақоласида Шириннинг вафоти ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Хусравнинг хиёнатидан изтиробга тушган Навоий қаҳрамони Фарҳод тобути устида ўзини ханжар уриб ўлдиради»⁵⁴. Бу чуқур англашилмовчиликдир. Аслида Ширин Фарҳод жасади устида туриб оҳишта жон берганки, бу ерда Навоий муҳаббатнинг улуғ кучига ишора қилади.

Шириннинг ўлими руҳий поклик, вафодорликнинг тантанаси эди. Навоий ифсоннинг инсонга, инсоннинг табиат гўзалликларига бўлган беқиёс муҳаббатини, эҳтиросини юксак маҳорат билан тасвирлайди. Улуғ муҳаббат туйғусини «ком» бандалари Хусрав ва Шеруялар дунёсидан юқори кўтаради.

⁵² Уша асар, 204-бет.

⁵³ Уша асар, 205-бет.

⁵⁴ А. Конратбаев, Великий классик узбекской литературы Алишер Навои. Вестник АН КазССР, 1948, № 5, стр. 16.

Навойй ўз хамсанавис салафларидан фарқли равишда муҳаббат мавзуини кенг кўламда ҳал этаётганлиги юқоридагилардан кўриниб турибди. Навойй достонида Ширин салафлар дostonларига нисбатан анча кеч пайдо бўлади. Шунга қарамай, у асарнинг марказий қаҳрамонларидан бирига айланиб қолади. Кичик ёшдан канал қазииш каби фойдали ишга бел боғлаган Ширин асарнинг охирида жуда кўп олижаноб сифатларга эга бўлган қаҳрамон сифатида танилади. Ширин ўз фаолияти билан одамийлик номини баланд кўтаради. Маънавий асоратга қарши исёнкорона майдонга чиқади.

Алишер Навойй қаҳрамонларининг юксак фазилатларидан бири — улар томонидан инсоннинг тубан кетишини жиддий суратда қораланишидадир.

«Фарҳод ва Ширин»да бу ҳол Хусрав ва кейинча Шеруянинг Ширинга нисбатан «эълон» қилинган бурдсиз муҳаббатлари талқинида ўзининг жонли бадий ифодасини топган. Дарҳақиқат, Хусрав уйланиш борасидаги «орзуси» билан Ширин учунгина эмас, балки ана шу тоғлар водийси устида ҳам қора булут бўлди. Натижа шунга олиб келдики, унинг ўзи ҳам маҳв этилди. Хусрав Фарҳод билан Шириннинг муҳаббатлари билан ҳисоблашмай Арманга элчи устига элчи юборарди. Армандан қайтиб борган ҳар бир элчи шоҳ ғазабини бир поғона юқорига кўтарарди. Хусрав Ширинни сўраиб Меҳинбону ҳузурига юборган элчилари орқали покиза муҳаббат оламига сўнгсиз ҳақоратлар ёғдиради. Фарҳод билан Шириннинг инсонлик шарафини оёқ ости қилади. Меҳинбону урнининг сўнгги палласини Хусрав томонидан тупроққа қориштирилган Ширин билан Фарҳоднинг юксак номларини ҳимоя қилишга, Хусравнинг бурдсиз режаларини барбод этишга бағишлайди.

«Фарҳод ва Ширин»да Меҳинбону билан Хусрав ўртасидаги чуқур психологик конфликт Меҳинбону образининг янги янги сифатларини ўқувчи кўзи ўнгида яққол гавдалантириб берган. Хусрав Парвез номидан Ширинни сўраб келган совчилар Меҳинбонуни ташвишга солиб қўяди. Чунки Хусрав катта салтанат эгаси. У ўз мақсадига эришиш учун кутилмаган ғурбатларни келтириб чиқариши мумкин. Лекин Меҳинбону ҳам куч ва қудратда ундан қолишмас эди:

Деса Хусравни ўздин кам эмастур,
Ўзин тенгсиз деса, ул ҳам эмастур⁵⁶.

Меҳинбону Хусрав таклифига қай тарзда жавоб бериш борасида узоқ ўйланади. Унинг кўзи ўнгида бир томонда маҳзун Фарҳод ҳозир бўлса, иккинчи томонда Хусравдек

⁵⁶ فرهاد و شيرين، 137-бет.

шоҳ турарди. Лекин Меҳинбону ишқий афсоналардаги шоҳ ва шоҳбонулар сингари қизнинг эрки билан ҳисоблашмай иш тутадиган ҳукмдорлардан эмас. У Шириннинг маслаҳатисиз бирор фикр билдиришни хаёлига ҳам келтирмайди:

Агар фарзан, ўзи бўлса ризоманд,
Бўлурму рози ул шўхи шакарханд?⁵⁶

У Хусрав томонидан келган совчиларнинг таклифларини эшитгач, қандай оғир аҳволда қолмасин Фарҳод тарафида бўлади.

Келиб ёдиға Фарҳоди ситамкаш,
Ҳазин кўнгли бўлур эрди мушавваш⁵⁷.

Меҳинбону Ширинга Хусрав совчиларининг ниятини жуда қийналиб билдиради. Шу ўринда Меҳинбону кўп жиҳатдан «Гул ва Наврўз»даги энага Савсан образини эсга солади. Шириннинг изтироблари, унинг қақшаб гапирган сўзлари Меҳинбонуни қатъий бир қарорга олиб келади. У Хусрав совчиларига рад жавоби бериб қайтаради.

Меҳинбону образининг характерли яна бир томони шундаки, у кучли дипломат ҳам эди. Меҳинбону Хусрав билан муносабатни бузмаслик ва кутилиши мумкин бўлган фалокатларнинг олдини олиш учун чопарлар таклифига дудмол жавоб беради. Тўғрироғи, Хусравни чалғитишга ҳаракат қилади. Совчилар орқали юборган жавобномасида Хусравни Ширин тўғрисидаги таклифи учун олқишлар экан, тadbир билан топган баҳонасини унга узр деб тушунтиради. Лекин Хусрав томонидан қайта-қайта келиб турган совчилар Меҳинбону шаънига ҳар гал янги-янги ҳақоратомиз гаплар ёғдирадидлар. Меҳинбону Хусравга берган жавобида Шириннинг шу вақтга қадар эркаклардек от чопиш, ов қилиш билан шуғулланиб келганлиги ва жуфтлик фикридан йироқда ўсганлигини баҳона қилган эди. Меҳинбону ҳузурига қайта юборган совчилари орқали Хусрав Ширин билан Фарҳод ўртасидаги муносабатларни эсга олиб, унга аччиқ-аччиқ таъналар қилади. Агар Ширин жуфтлик сўзини ўзига яқин йўлатмайдиган бўлса, нега у телба Фарҳодга шайдо, деб айтади. Меҳинбонунинг шу муносабат билан Хусравга берган жавоби дostonдаги энг муҳим саҳифалардандир. Бу мунозара кўп жиҳатдан Хусрав билан Фарҳод ўртасидаги савол-жавобларга ўхшаб кетади. Меҳинбону дипломат сифатида Хусравнинг ҳар бир саволига зийраклик билан жавоб беради. Сиёсий ҳаётдаги жиддий вазият туфайли кучли таҳлика ичида турган аёлнинг гаплари кескинлиги, мантиқий

⁵⁶ Уша ерда.

⁵⁷ Уша ерда.

пухталиги ва чуқур мушоҳадалари билан ажралиб туради, у моҳият жиҳатидан айбномага ўхшаб кетади. Достондаги ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг индивидуал хусусиятларига онд айрим белгилар шу ўринда бирмунча равшан кўринган. Меҳинбону Шарқ аёлларига хос назокат эгаси. У тухмат ёғдириб, таъна тошларини отаётган Хусравга ҳам «имонингни ютма», «инсоф билан гапир» қабилда муомалада бўлади.

Хусрав Меҳинбону ҳузурига юборган кишилари орқали айтган гапларида жаҳл отига миниб Фарҳодни «телба» деб атаган эди. Меҳинбону Хусравга жавобида шоҳнинг Фарҳодни «телба» деб аташга қандай тили борди экан деб, ундан нолийди:

Ким улким Хусрав айтибтурки, Фарҳод
Эмас сийратда мисли одамизод.

Не янглиғ дегабиз бу сўз жавобин,
Ки худ ул деб эшитмиш ўз жавобин⁵⁸.

Фарҳоднинг Хусрав томонидан «гадо» деб аталиши Меҳинбонуга, айниқса, оғир ботган эди. Меҳинбону Фарҳоднинг донишмандлигини таъкидлар экан, уни Хусравдан ҳам юқорироқ шараф эгаси деб айтади:

Гадо дебдур, эрур ул шоҳзода,
Шарафда ондину биздин зиёда.

Не илму фанки бор оламда аҳсан,
Бу аҳсандурки ул бор анда якфан⁵⁹.

Меҳинбонунинг гаплари шу тарзда бошидан охиригача Фарҳоднинг инсонийлигини қадрлашга, улуғлашга қаратилган.

Меҳинбону Хусравнинг Ширин шаънига айтилган гапларига ҳам фарқсиз қараб туролмайди. Хусрав Фарҳоднинг Ширинга бўлган эҳтиросини таъна қилиб, Шириннинг ҳам унга нисбатан майли бор эмиш, деб киноя қилган эди. Меҳинбону жавоб сўзида бу гал Ширин билан Фарҳод муносабатлари тўғрисидаги фикрларини яширмай очиқ-ойдин айтади. Бу соҳада Ширин ҳам ўз ихтиёри билан иш тутаетганлигини қатъийлик билан арз қилади:

Вале маҳвашқа онинг васли мақсуд,
Ки йўқ макруҳи таъби анда мавжуд⁶⁰.

Хусрав ўз кишилари орқали Меҳинбонуга айтган гапларида Фарҳодни хунук, жирканч деб атаган эди. Шу пайтга

⁵⁸ Уша асар. 145-бет

⁵⁹ Уша ерда.

⁶⁰ Уша ерда.

қадар «андишанинг отини қўрқоқ» деб келган Хусравга қарши Меҳинбону қалбида туғён пайдо бўлади. Бу характернинг ўзгариб боришидаги энг муҳим нуқтадир:

Буким дебтур, қариҳ онинг жамолин,
Не тил бирла деб эркин бу мақолин?

Ачи мен айта олмон зишт ё хўб,
Санга кўрмаклиги бор эрса матлуб,

Бориб тенгри учун кўр они бехост,
Ки Хусрав сўзламиш эгриму ё рост?⁶¹

Меҳинбону сўзининг охирида ўз фикрига бўлган ишончини яна бир мартаба таъкидлайди. Шоҳ ишонса, ишон-маса менинг сўзларим шу деб жиддий айтади:

Десаким саҳвдур йўқ ҳеч боким,
Агар чин деса ҳам бор ўзи ҳоким»⁶².

Бу ерда Хусравдан биринчи марта чопар келган пайтида «фурсатни ғанимат билиб рози бўла қолиш» тўғрисида бир нафас ўйлашиб қолган Меҳинбонуни эмас, балки даҳшат солиб турган шоҳ билан басма-бас олишаётган аёлни кўра-миз. Бу эпизод Эрон шоҳи Қир билан мунозарада шижоати билан ениб чиққан Тўмарис образини эслатади.

Навойи жаҳолатга қарши ор-номус талашиб курашаётган аёлнинг ички оламида пайдо бўлаётган ўзгаришларни характер эволюцияси давомида ишонарли тасвирлайди. Ана шу сифатлари билан ҳам Навойи яратган Меҳинбону «Хусрав ва Ширин» қиссаларидаги Меҳинбону образидан ажралиб туради.

Меҳинбону Фарҳоднинг вафоти тўғрисидаги машъум ҳабарни эшитиб ўз ўғлидек бўлиб қолган тоғ қаҳрамони учун қора кийиб, оналардек аза тутади:

Анинг дардиға кўп қон ютмиш эрди,
Анолардек азосин тутмиш эрди»⁶³.

Меҳинбону Фарҳоднинг вафоти Ширинга қаттиқ таъсир этишини яхши билар эди. Шунга кўра, эҳтиёт юзасидан Шириннинг орқасидан одам қўйиб уни кузатиб боради. Ширинни бир мартаба заҳар ичиш олдида, иккинчи мартаба ўзини ўтга ташлаётган вақтида Меҳинбону қўйган одамлар сақлаб қоладилар:

Этиб минг захм жисми дарднокин,
Тилаб албатта қилмоқ ўз ҳалокин.

⁶¹ Уша асар, 146-бет.

⁶² Уша ерда.

⁶³ Уша асар, 197-бет.

Неча қатла тилаб захри ниҳоний,
Ича олмай чу эл фаҳм айлаб они.

Куярга айлаб оташгаҳ сори майл,
Муяссар бўлмайин чун англабон хайл.

Қўюб Бону кеча-кундуз ниғаҳбон,
Анингдекким бут атрофида раҳбон⁶⁴.

Меҳинбону қамал вақтида қўрғон ичида юз берган танглик учун ҳам ҳукмдор сифатида ич-ичидан ачинади. Баъзилар рўй берган фалокатдан зорланса, баъзилар Меҳинбонуга таъна қила бошлайдилар. Вазият кескинлашиб, Меҳинбону танг аҳволда қолади. Шу орада Ширин ҳам вафот этади. Шириннинг вафоти Меҳинбону учун дунёни қоронғу қилади. У ҳам ўртана-ўртана жон беради:

Чу Бону кўрди мундоқ турфа ҳолат,
Анга худ бор эди жондин малолат;

Чиқиб гардун сори афғони онинг,
Фигони бирла чиқти жони онинг,

Чу Ширин жони эрди. онсиз ўлди,
Дамниким онсиз ўлди, жонсиз ўлди.

Магар жон кейнича чиқти фигони
Ва ё чиқти фигони бирла жони⁶⁵.

Агар Низомий достонида Меҳинбону фаолияти унинг Ширин, Хусрав билан бўлган муносабатлари орқали ёритилса, Навоийда бу доира анча кенгайтирилган. Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида Меҳинбону Фарҳодни билмайди ва у билан учрашмайди ҳам. Навоий салафларидан фарқли равишда ўз ғоявий ниятлари асосида Меҳинбону билан Фарҳод ўртасидаги муносабатларни акс эттиришга кенг ўрин ажратган. Низомийда Меҳинбону Хусравга шубҳа билан қараса-да, унга салбий муносабатда бўлмайди.

Навоий достонида биз бунинг аксини кўрамиз. «Фарҳод ва Ширин»да Меҳинбонунинг Хусравга нисбатан бўлган муносабати тамоман ўзгачадир. Бундан ташқари, Навоий Меҳинбону образини яратишда қадимги афсоналардаги энгагаларга хос бўлган хусусиятлардан фойдаланиш билан ўз қаҳрамонини тўла маънодаги мураббия образи даражасига кўтаради. Меҳинбону давлат ишлари билан, мамлакат ҳаёти билан шуғулланган вақтларида зийрак ва донишманд ҳукмдор, Ширин билан Фарҳод муносабатларига келганда ҳар иккисига тенг меҳрибон, тadbирли мураббия. Алишер Навоий Хусравнинг ишқ-муҳаббат бобидаги тубан

⁶⁴ Уша ерда.

⁶⁵ Уша асар, 206-бет.

маънавий қиёфасини фош этишда Меҳинбону образидан жуда ўринли фойдаланган. Донишманд, тадбиркор аёл элчилар орқали олиб борилган узоқ баҳсда Хусравни мустабид, фирибгар сифатида ўнганмас зарбага дучор қилади.

Навоийнинг сатирик найзасига дучор бўлган қалбаки муҳаббат даъвогарларидан бири Шеруя эди. Падаркуш Шеруя худбинликда отаси Хусравдан ҳам ошиб тушади. Бу Навоийга сарой доирасидаги ахлоқий тубанликни фош этишдан иборат ўша давр учун жуда муҳим мақсадни образлар воситасида ифодалашга қўл келган. Навоий томонидан «Маҳбуб ул-қулуб»да айtilган «нодон пандида ғалат муқаррардур ва душман насиҳатида фириб мутасаввардур»⁶⁶ тарзидаги характеристикани тўлиғича Шеруяга нисбат бериш мумкин. Молу жоҳ ва ҳирсий ҳиссиёт йўлида ўз отасини ўлдирган Шеруя Улуғбек Мирзонинг ўғли ва қотили Абдуллатифни эслатувчи жонли мисол эди. Алишер Навоий бу икки шаҳзода фаолиятида яқинлик кўриб «Мажолис ун-нафоис»да ёзади: «Абдуллатиф Мирзо савдойи мизож ва васвасий таъб ва девонасор киши эрди. Мундин ўзга дағи ғариб бад феъллари бор эрдиким, зикридин беҳижоблиқ лозим келур. Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтурди. Ҳар оинаким, салтанат Шеруяга вафо қилгонча онга қилди»⁶⁷.

Ўзининг ўғай онасига «муҳаббат» изҳор этиб, ошиқлик даъво қилган Шеруя образи салафларнинг асарларида ҳам мавжуд. Хусусан, Низомий бу мавзуга анча кенг ўрин берган. Низомий дostonда Шеруянинг тубан кетиши сабабларини унинг ёшликдан ноқобил бўлиб ўсганлиги ва бола характеридаги бир қанча бошқа сабаблар билан изоҳлайди.

Низомий дostonида ҳикоя қилинишича, Хусрав Ширинга уйланган кунларидаёқ ўн ёшга тўлган Шеруя оилада пайдо бўлган ўғай онасига ёмон кўз билан қарар, шоҳ буни билар, «итининг фели эгасига маълум» эди:

شنيدم من كه آن فرزند قتال
در آن طفلى كه بودش قرب ده سال
چو شيرين را عروس بود ميگفت
كه شيرين كاشكى بودى مراجفت
ر مهرش باز گويم يا ز كينش
ز دولت يا زدانش يازدينش
سراى شاه از وپردود ميبود
و زوشه نيز ناخوشنود ميبود⁶⁸

⁶⁶ Алишер Навоий. Асарлар, XII том, 59-бет.

⁶⁷ Ўша ерда.

⁶⁸ 712-бет. و شيرين.

Эшиттимки, у қаттол ўғил
 Ун ёшлар чамасидаги болалик вақтида,
 Ширин келин бўлиб келганда, айтарди:
 Қошки Ширин менинг жуфтим бўлса,
 Унинг меҳриданми ёки
 Юрагидаги киниданми сўзлай,
 У туфайли шоҳ саройи қоп-қоронғи эди,
 Шоҳнинг ўзи ҳам ундан хушнуд эмасди.

«Фарҳод ва Ширин»да Шеруя тоғ устидаги қасрга шифо топиш учун кетаётган Ширинни тасодифан учратиб, унга «эга» бўлиш фикрига келади. Натижада «ҳар иллатнинг ўз кушандаси бор» қабалидаги воқеа юз беради. Шеруя отаси Хусравни ўлдиради. «Шармандага шаҳар кенгайиб» қолган эди. Шеруя дарҳол Меҳинбону ҳузурига совчилар юборади ва Ширинни хотинликка сўратади. Чунки, шоир сўзлари билан айтганда, унинг отани ўлдиришдан мақсади фақат подшоликкина эмас, балки Ширин васлига эришиш ҳам эди:

Эмас уммид ялғуз подшаҳлиқ,
 Ким онинг васлию юз подшаҳлиқ⁶⁹.

Навий Шеруянинг Ширинга қарата айтган гаплари орқали ҳам «кўз юмиб очгунча» юрагини ишқ ўти чулғаб олган бу «ошиқ»ни истеҳзо билан тасвирлайди. Шеруя ўзини ишқ бобида Фарҳоддан ҳам, отаси Хусравдан ҳам юқори қўяди. Бечора «ошиқ» кулгили бир аҳволга тушиб қолаётганлигини ўзи сезмайди:

«Ки бир кўрмак била ҳуснунгни, эй ҳур,
 Ул ўтдин кўнглум андоғ бўлди маҳрур,

Ки андин шуъла чун жонимға тушти,
 Қурушмоқ тандағи қонимға тушти.

Манга андоқки ул ўт солди партав,
 Не Фарҳод ул сифат куйди, не Хусрав,

Далил истар эсанг, даъво сурубмен,
 Ки ишқингда атомни ўлтурубмен⁷⁰.

Навий бу «жоҳил ошиқ» образининг характерини ишлашда салафлардан илгарилаб кетади. Низомийда Шеруя отаси вафотидан кейин Ширинга юборган мактубида уни мол-давлат ваъдаси билан ўзига қаратиб олмоқчи бўлган эди. «Фарҳод ва Ширин»да Шеруя Шириндан рад жавоби чиқиши эҳтимоли борлигини билиб, уни дўқ-пўписа билан қўрқитмоқчи бўлади. Чунки Шеруя отасининг шунча жанг-жадал, ҳийла-найранг билан ҳам Ширинни қўлга кирита олмаганлигини яхши билар эди:

⁶⁹ فرهاد و شیرین, 202-бет.

⁷⁰ Уша асар, 203-бет

Ибо қилмоқлиғинг ҳам гар билурмен,
Яқин бил, не қила олсам, қилурмен⁷¹.

Ана шу ҳар сўзда ўзини «ошиқлар қаторига қўшиб, марди-майдонлик даъво қилаётган» Шеруя Чиндан Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳромнинг етиб келганлигини эшитиб қочишга жой тополмай қолади. Уни Баҳром чақиртирганда ҳам бориб юзма-юз бўлишга қўрқади, айтадиган гапларини унутиб қўяди. Баҳром юрагида раҳм-шафқат уйғотиш учун ҳатто, «мен отамни ҳам Фарҳод хуни учун ўлдирдим» деб, бурдсиз бир сўз айтади:

Деди Бу сўз аро сенсен гувоҳим,
Ки Фарҳод амрида йўқтур гуноҳим.

Анга ҳар кимниким қотил билибмен,
Атом ҳам бўлсаким, қатлин қилибмен⁷².

Шеруя шармандалик тавқини бўйнига илиб, отасининг босқинчилик урушлари ва ўзи туфайли Арман вилоятига етган зарарларни тўлаб, жонининг омон қолганини ғанимат билиб юртига қайтиб кетади.

Шу тарзда қўрқоқ, ёлғончи, тил ёғламачи, муттаҳам Шеруя Навоий куйлаган улуғ муҳаббатга лойиқ эмас эди. Навоий Шеруя образини яратишда қаҳрамонни ўз сўзлари билан фош этиш усулидан маҳорат билан фойдаланган ва ўқувчи кўзи ўнгида ўта мунофиқ бир шахс образини гавдалантириб берган.

Навоий тасвирида муҳаббатнинг разолат дунёсига ларза солувчи мустаҳкам қонуни бор. Бу қонунга мувофиқ чиқариладиган ҳукмдан ҳеч ким қочиб қутула олмайди:

Агар қотил гадо, гар комрондур,
Ки шаръи ишқ аро ҳам қонга-қондур⁷³.

Хусрав шу «шаръи ишқ»нинг олий жазосига ҳукм этилади. Шеруя эса тириклар орасида тирик мурдага айланиб қолади. Фарҳод билан Шириннинг муҳаббатлари тилларда дoston бўлади. Хусрав билан Шеруя эса бахтсизлик оламининг «қаҳрамонига» айланадилар. Масаланинг шу тарзда ҳал қилиниши кишининг кишига бўлган муҳаббати гуноҳ даражасида қораланаётган феодал шароитида гуманизм белгиси бўлиб, сарой доираларининг чиркин ҳаётларини фош қилишга қаратилган майл ўша даврда қанчалик таъсир кучига эга бўлганлиги ўз-ўзидан аёндыр.

Навоий шу тарзда «Фарҳод ва Ширин»да инсонни ҳаёт ҳақиқатларини англаб етишга, эзгуликни қадрлаб, машақ-

⁷¹ Ўша ерда.

⁷² Ўша асар, 220-бет.

⁷³ Ўша асар, 202-бет.

қатларни енигиша рағбатлантирувчи идеал севги ва вафони «порлоқ юлдуз», «тобланувчи гавҳар», «алангали чақмоқ» ва ниҳоят «инсонийлик тожининг безаги» сифатида талқин қилади. Идеал муҳаббат — ижобий мақсад. Романтик қаҳрамоннинг муттасил равишда муҳит билан келиша олмаслигининг, натижада юз берадиган «меҳнат»нинг сабаби ҳам дастлаб ана шунда.

Навойий ижодига хос муҳаббат концепцияси Фарҳод ва Ширин образларида ўзининг равшан ифодасини топган. «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги ишқ «меҳнати» «пок кўнгулнинг пок юз шавқи» билан беқарорлиги — унинг «фироқ» ва «рашки», «ҳажр» ва «дарди»дир. Баъзан дostonдаги «ишқ меҳнати»ни абстракт худога етишиш мақсадидаги оралиқ йўл сифатида талқин этишга баҳона топгандек бўладилар. Чинда қасрлар қуриб, Арманда канал очган, ҳаёт гўзалликларини оёқ ости қилмоқчи бўлган Хусравга қарши курашда макр қурбонига айланган Фарҳод ҳамда лабташна Арман тоғи этакларида «Наҳр ул-ҳаёт» ариғи ва «Баҳр ун-нажот» ҳавзининг бунёд этилишида ташаббускор бўлиб қолган Шириннинг муҳаббатлари шоир томонидан илоҳийлаштирилган инсон ва табиатни эъозлашга, жами гўзалларга кўнгул қўйишга қаратилган эди. Дostonнинг ғоявий тематик асослари бу фикрни тўлиқ исботлайди.

Вафо бирла мухаммар хилқатингиз,
Мураккаб меҳр бирла тийнатингиз.

«Тавозуъ халқни киши муҳаббатиға шефта қилур ва улусни фоил маваддатиға фирифта қилур. Дўстлуғ гулшанида назорат гуллари очар ва ул гулшандин унс ва улфат базмида турлук гуллар сочар... Адаб ва тавозуъ дўстлуғ кўзгусига жило берур, икки жонибдин ёруғлуқ еткурур. Икки жонибдин агар хулқи карим бўлғай, адаб ва тавозуъ муқобаласида иззат ва таъзим бўлғай. Хушо, бу навъ аҳбоб орасида суҳбат ва бу тавр асҳоб орасида мадавват. Мундоқ аҳли муҳаббат ва вадод ва хайли маваддат ва иттиҳод»⁷⁴.

Алишер Навойий юксак ахлоқ ва яхши ният дўстлигининг энг муҳим воситаси, олий мезони деб қарайди. Адиб «Маҳбуб ул-қулуб»да баён қилган бу фикрини «Назм ул-жавоҳир» асарида ҳам ўртага ташлаб «хирад йўли сари майл қилган дўстни дўст билиш»ни фазилат деб айтган эди. Навойий «халойиқнинг оромини заҳматга айлантирувчи», «давлат чоғи ўзини қўлдош қилиб кўрсатувчи» номуносиб дўстликни қо-

⁷⁴ Алишер Навойий. Асарлар. XIII том, 39 — 40-бетлар.

ралар экан «бошга қаттиқ кун тушганда» мадад қўлини чўзган дўстни асл дўстлар қаторига киритади. Шоир «Фарҳод ва Ширин» достонида юксак ахлоқий принциплар асосига қурилган дўстлик мавзуини кенг ёритишни, инсон ҳаётининг зийнати бўлган дўстлик ғоясини асар образлари орқали ифодалашни мақсад қилиб олади.

Алишер Навоий яшаган XV аср шароитида Хуросон ва Мовароуннаҳрда турли халқ намояндалари ўртасидаги муносабатлар ҳар қачонгидан ҳам жонланган эди. Бундай яқинлашувга давр пешқадам кучлари ижобий қараганлар.

Адиб «Фарҳод ва Ширин» достонида ўз халқига бўлган беқиёс ҳурмат-эътиборини шоҳ сатрларда ифодалаш билан бир қаторда қўшни — қардош халқларнинг ҳунар ва истеъдод эгаларини ҳам асарига қаҳрамон қилиб олди. Бу билан олий мақсадлар йўлида бир-бири билан яқинлашган кишилар ўзлари учун ҳам, ўзгалар учун ҳам манфаат етказадилар, деган фикрни илгари сурди.

Навоий учун фақат ота-боболарнинг қадимий ватанигина эмас, балки Юнон ҳам, Арман ҳам, Эрон ҳам қадрли. Шоирнинг қаршида фақат унинг халқигина эмас, Эрон, Юнон, Арман халқлари ҳам юксак ақл ва заковат эгаларидир. Навоийнинг асарлари марказида турган турли халқ вакиллари бир-бирлари билан иноқ, дўст бўлиб яшайдилар. Жаҳолатга қарши биргалашиб курашадилар. Инсонни бахтли қилувчи осойишта ҳаётни орзу қиладилар. Навоий Юнон, Арман мамлакатларини ўз асарида қайта-қайта қаламга олар экан, маълум даражада Юнон, кўпроқ Арман-Заминнинг табиати, арман халқининг урф-одатларини ҳам акс эттиришга эришади. Буюк тоғлар этагидаги булоқлар, сув ҳавзалари билан безанган Армания Навоий тасвирида қатор реал белгилари билан гавдаланади. Лекин Навоий кўпинча бу ерлар, бу ерлардаги ҳаёт тасвирида ўз тасаввури ва идеалларидан келиб чиқиб қалам тебратган.

Фарҳоднинг туркий қабилаларнинг энг қадимги манзилларидан бири Хўтан — Шарқий Туркистондан эканлиги илмий адабиётда қайд қилинган ҳақиқатдир⁷⁵. Фарҳод достонда меҳнати, кураши, қўшни халқларга қардошлик шиори билан ҳам узоқ асрлик анъаналаримизнинг ифодаловчись сифатида майдонга чиқади. Уқувчи достонда ўзбек қаҳрамони Фарҳоднинг ёнида Ширин ва Меҳинбону каби арман аёлларини, эронли Шопур, юнон Суқрот, Сухайло ҳаким ва бошқаларни кўради. Бу қаҳрамонларни юксак эътиқод, яхши ният, умумий кураш йўли бир-бирларига яқинлаштиради.

⁷⁵ Қаранг: Е. Бертельс, Навои и Джами, стр. 154; В. Зоҳидов, «Фарҳод ва Ширин» достонининг ғоявий мотивлари, «Шарқ юлдузи», 1948. 5-сон.

Фарҳод ойнаи Искандарий сирларини билиш учун Юнон-га сафарга чиқар экан, эзгу ният билан қўшни юртга кириб келаётган қаҳрамонни бутун Юнон пешвоз чиқиб яхши кутиб олади. Сухайло ҳақим Фарҳодга ўз фарзанди, ўз шогирди сифатида қарайди. Унга йўлда учрайдиган жумбоқларни ечиш йўлларини айтиб беради. Суқрот эса Фарҳодга нисбатан катта олижаноблик кўрсатади. Кейинча Арманистонда Меҳинбону ҳам Фарҳодга шундай самимий муносабатда бўлади ва узоқ элдан машаққат тортиб келган тоғ қаҳрамонини ўз жияни Ширинга муносиб номзод деб билади.

Маънавий жипслик ҳамма вақт ҳам бир хил заминга қурилавермайди. Бу дostonда ижобий ва салбий кучлар ўртасидаги конфликтда очиқ кўринади. Характерлар ўртасидаги бундай зиддиятга, бир томондан, Фарҳод, Ширин, Шопур ўртасидаги дўстлик билан, иккинчи томондан, Хусрав ва унинг атрофига тўпланган шахслар ўртасидаги муносабатларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Худбинлик билан иш тутиб ўрганган Хусрав ўз атрофига хушомадгўй, тамагир ва маънавий тубан кишиларни йиғиб олган. Хусравнинг ҳамма яқинлари шоҳнинг кутилмаганда бир ғазоби билан «қил учиди турган» муносабатларнинг чилпарчин бўлишини яхши биладилар. Шунга кўра, улар хушомад билан ёлғон гапириб ҳам, ёки энг разил ишларга қўл уриб ҳам шоҳнинг «лутфи»дан маҳрум бўлиб қолмасликка ҳаракат қиладилар. Шоҳнинг ўзи танг аҳволга тушиб қолганда эса унинг ёнидаги ҳамма «содиқ» вазирлар, хизматчилар бир лаҳзада ундан юз ўгирадилар, шоҳ яккаланиб қолади. Маълумки, романтик адабиётдаги идеал образларда фақат ижобий хислатлар жамланиб, салбий қаҳрамонда манфий сифатлар чуқурлаштирилади. «Фарҳод ва Ширин»даги салбий қаҳрамонлар ҳам ижтимоий ҳаётнинг маълум шаронти билан боғланмайди. Лекин дoston билан яқиндан танишган ўқувчи уларда феодал сарой доиралари ва саройга яқин турган социал табақаларга хос реал белгиларни кўради.

Дostonда ижобий қаҳрамонлар ўртасидаги муносабатлар чуқур гуманистик асосга қурилганлиги билан характерланади. Бу қаҳрамонлар ўз дўстларига мададкор бўлиб, энг оғир шартларни бажарганларида ҳам ҳеч нарса тама қилмайдилар.

Дostonда эркаклар билан аёллар ўртасидаги дўстлик, ғаразсиз муносабатлар алоҳида фазилат сифатида кўзга ташланиб туради. Буни дастлаб Меҳинбону билан Фарҳод ўртасидаги туғишганлик даражасига кўтарилган муносабатлар тасвирида равшан кўриш мумкин. Шундай қилиб, асар сюжетида Меҳинбону образи мамлакатга жавобгар бўлган ҳукмдор сифатидагина характерланмасдан, бир томондан,

Ширин билан, иккинчи томондан, Фарҳод билан бўлган яқин муносабатида ҳам бу образга хос белгилар юз кўрсатади.

Меҳинбону жияни Ширин таклифи билан қазилаётган канал устида Фарҳоднинг пайдо бўлишидан жуда севинади. У канал қазишда қатнашаётган халқ ишининг енгиллашганидан, Ширин истаklarининг амалга ошаётганлигидан ҳаяжонга тушади. Ширин билан шошилинич равишда канал қазилаётган ерга боради. Фарҳод билан бўлган ана шу дастлабки учрашувдан бошлаб Меҳинбону кўҳкан ошиқнинг энг яқин кишисига айланиб қолади. Айниқса, Ширинда Фарҳодга нисбатан пайдо бўлган ҳиссиёт уни бепоён хаёллар оламига бошлаган эди. Меҳинбону Фарҳодни бажону дил ўғил қилиб олиш фикрига тушади ва доимо унинг ҳолаҳволидан хабардор бўлиб туради. Навоий шу ўринда Меҳинбону тасавури орқали Фарҳод портретини бирмунча жонлантиришга эришган:

Вале айлаб Меҳинбону ҳамеша,
Анинг қошига бормоғлиғни пеша.

Сўруб аҳволин онинг гоҳу бегоҳ,
Тилаб махфий ғамидин бўлмоқ огоҳ.

Топиб ҳолин нечаким айлаб идрок,
Ҳунардин мамлу, аммо айбдин пок.

Хати меҳрини кўнгли ичра тортиб,
Вале ул меҳр кундин-кунга ортиб.

Ҳавас айлабки мундоқ пок пайванд,
Манга не бўлғай эрди бўлса фарзанд⁷⁶.

Низомий достонининг қаҳрамони Меҳинбону ҳам дўстлик туйғуларини юксак қадрловчи аёл. У шахсий мақсадлар, шахвоний ниятларни кўзлаган «муҳаббатни», «дўстликни» қаттиқ қоралайди. Дастлабки пайтларда Хусрав билан бирга ортиқча кайфу сафоларга берилиб кетган Ширинни ҳузурига чақириб, унга жиддий насихат қилади. Достондаги «Насихат кардани Меҳинбону Ширинро» бобидаги лавҳа Меҳинбонунинг покиза ички оламини; унинг аёл юрагидаги энг нозик ҳисларни юзага чиқарган. Низомий Хусрав билан Меҳинбону ўртасидаги муносабатларни характерлар кураши сифатида маҳорат билан тасвирлаган.

Меҳинбону Хусравни қанча иззат-ҳурмат қилмасин, шоҳ билан яқинлашган сайин унинг асл башарасини, эгоистик мақсадларни била боради. Меҳинбону учун шоҳлик молу мулкидан Шириннинг бир тола сочи, ғаразсиз мулоим бир табассуми ортиқ эди.

⁷⁶ فرهاد و شيرين، 117-бет.

Меҳинбону жиянини шоҳ олдида ўзини одоб билан зий-
рак тутишга, унинг ёлғон-яшиқ гапларига учмасликка, аёллик
номини покиза сақлашга чақиради:

و لیکن گرچه بینی ناشکیبش
نه باشد گوش داری بر فریشت⁷⁷

Лекин у жуда сабрсиз кўринади,
Қулоқ сол, яна ҳийла ишлатаётган бўлмасин.

Хусрав беқарор шахс. Унинг учун ҳатто ўз севгилисини
бадном қилиб ташлаб кетиш ҳеч гап эмас. Меҳинбону Ши-
ринини энгил-елпи туйғулардан сақланишга чақирар экан,
унга ўрнак бўлсин учун «Вис ва Ромин» қиссасидан Вис
тақдирини мисол қилиб кўрсатади:

وگر در عشق بر تودست یابد
ترا هم غافل و هم مست یابد
چوویس از نیک نامی دور گردی
بزشتی در جهان مشهور گردی⁷⁸

Агар ишқ ичида сени қўлга олса,
ҳам ғофиллигингни, ҳам ишқ туйғуси билан
мастлигингни билса,
Висга ўхшаб яхши номингдан айриласан,
Жаҳонда ёмонлик билан ном чиқарасан.

Навоий дostonида Фарҳоднинг юқори ахлоқ эгаси сифа-
тида ҳаракат қилиши Меҳинбонунинг Низомий дostonидаги-
дек насихатларига ўрин қолдирмаган. Чунки Фарҳод учун
Хусравга хос хатти-ҳаракатлар тамоман ёт эди. Меҳинбону
Ширинга қанча ишонса, Фарҳодга ҳам шунчалик ишонч би-
лан қарайди.

Меҳинбону билан Фарҳод шахсиятидаги олижаноб фази-
латлар уларни тобора бир-бирларига яқинлаштира боради.
Бу муносабат кейинча она-бола ўртасидаги юксак туйғулар
даражасига кўтарилади. Навоий Меҳинбону билан Фарҳод-
нинг учрашувларини таъсирлаган бир эпизодда ёнма-ён
ўтирган икки қадрдоннинг психологик портретларини усталик
билан чизиб беради:

Меҳинбону навозиш айлабон соз,
Анга дилжўйлуқлар қилди оғоз.

Добон ҳар лаҳза шафқат бирла бир сўз,
Ҳаёдин ул тикиб ерга ики кўз.

⁷⁷ خسرو و شیرین, 217-бет.

⁷⁸ Уша асар, 218-бет.

Шукуҳу ҳилми айлаб элни бевази,
Гиёҳу хасқа тоғ олдида не вази.

Адаб бирла бериб гоҳи жавоби,
Ки ҳар лафзи анинг дурри хушоби.

Сўзидин фаҳм ўлуб ақлу каёсат.
Юзидин билгуруб фаҳму фаросат⁷⁹.

Каналга сув очилиши, тоғ ва тоғ этагидаги саҳроларнинг сув билан яшнаши Меҳинбонуни ҳам, Ширинни ҳам бениҳоят қувонтиришига қарамай, Меҳинбону олдида яна каттакатта муаммоларни ҳал қилиш каби қийинчиликлар турар эди. У умрининг охиригача Фарҳод ва Ширин учун жонкуяр бўлиб қолади. Дўстлик, қўшнилик расмини бузган Хусравни лаънатлайди.

Меҳинбону ўрдасидаги ақл ва ҳунарда ўз даврининг оқиллари бўлган каниз қизлар ҳам дўстликни одоб ва тавозу билан қадрлайдилар. Шонр уларга жуда муҳим ғояларни юклайди.

Навой Меҳинбону саройидаги қизлар борасида баҳс очар экан, уларни саройга эмас, халқ ҳаётига яқинлаштиради. Улар саройда шоҳлар ҳузурида «кўнгил очиш» учун хизмат қилмайди. Навойнинг тасвирлашича, бу қизларнинг бири шоира, бири раққоса, бири тарихшунос, яна бири эса муаммогўйликда шуҳрат қозонган. Бу аниқ бир тарихий даврда яшаган аёлларнинг хусусиятлари бўлмай, адибнинг орзуси, идеал ғоялар ифодаси сифатида яратилган образлардир. Ўз навбатида шунини ҳам айтиш керакки, XV—XVI асрларда аниқ фанлар тараққиёти соҳасидаги силжиш, — адабиёт ва санъатнинг ўсиш даражаси «Фарҳод ва Ширин»да шундай тасвирга тўртки бўлган. Меҳинбону саройида Фарҳод шарафига уюштирилган зиёфат вақтида бу қизлар эрлар билан ёнма-ён ўтирадидлар. Суҳбат давомида бошланган савол-жавобда ўз салоҳиятларини намойиш қиладидлар. Навой шу тарзда даврининг хотин-қизлар тўғрисидаги гуманистик қарашларини ифода этди. Ўз идеаллари заминиде шахснинг эркинлиги қандай порлоқ натижаларга олиб келишини бадий образлар воситасида ифодалаб берди. Ҳикоя қилинишича, «Фунун бозорига шўр туширган» бу қизларнинг «ғаройиб», лекин «дилкаш» суҳбати Фарҳоднинг ҳам диққатини тортади:

Меҳинбону камол изҳори айлаб
Дақойиқдин савол изҳори айлаб,

Аларға айлагач жузви ишорат,
Падидор ўлди юз дилкаш иборат.

⁷⁹ فرهاد و شیرین، 123-бет.

Ғаройиб кўп қила бошлади зоҳир,
Узининг фаннида ҳар шўҳи моҳир⁸⁰.

Ана шу оқила ва суҳандон қизларга Меҳинбону ҳомий-лик қиларди, зотан:

Меҳинбонуки донишпарвар эрди,
Билик аҳлиға шоҳи сарвар эрди⁸¹.

«Фарҳод ва Ширин» достонида дўстлик, ҳамжиҳатлик ғояси айниқса, ўзбек Фарҳод билан эронли Шопур ўртала-ридаги садоқатда ўзининг ёрқин бадний ифодасини топган дейиш ўринли бўлади. «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Ширин ва Хусрав» дostonларида ҳам Фарҳод ва Ширин, Хусрав ва Ширин, Хусрав ва Шопур, Фарҳод ва Шопур муносабатлари орқали бу мавзу анча кенг ёритилади. Лекин дўстлик мавзуи Фарҳод, Хусрав, Ширин номлари билан боғланган асарлар ўртасида «Фарҳод ва Ширин»дагидек кенг планда қўйилган эмас. Шу нуқтаи назардан Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларидаги Хусрав ва Шопур, Фарҳод ва Шопур образларини қиёсий ўрганиш характерлидир.

Алишер Навоий Шопур образи характерини ишлашда адабиётимизда катта ўрин тутиб келган дўстлик мавзуини ҳаёт мантиқига мос план асосида тасвирлашга алоҳида диққат қилади. Фарҳод ва Шопур характерлари орқали асарлар давомида қўшни — қардош халқлар билан дўстлик муносабатларини мустаҳкамлаш йўлида назокатли роль ўйнаб келган ўзбек халқига хос самимий дўстлик, одамохунлик сифатларини ранг-баранг эпизодлар ва лавҳаларда тасвирлашга эришади. Шоир яшаб ижод этган XV асрнинг мураккаб шароитида унинг бундай ғояси катта амалий аҳамиятга эга эди.

Ўз маъшуқасини излаб топиш, уни фалокатлардан қутқариш йўлида курашга отланган афсонавий қаҳрамон ёнида унга ҳамроҳ бўлган эмакдош образи адабиётимиз тарихида қадимги эпосларда жуда кўп учрайди. «Алпомиш» дostonидаги Қоражон, «Гул ва Наврўз» маснавийсидаги Булбул образларидан бошлаб ҳамма асарларда бу образни учратиш мумкин. Шопур ҳам «Фарҳод ва Ширин» дostonида бош қаҳрамон ёнида уни тўлдириб боровчи эмакдош образидир.

Шарқ адабиётида Шопур образи дастлаб Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» маснавийсида учрайди. Низомийдан аввал маълум бўлган Хусрав ва Ширин тўғрисидаги ранг-баранг мундарижали афсона ва ривоятларда, жумладан, Хусрав ва Ширин ҳақида илк маълумотга эга бўлган Симокатта, Себеос асарларида бу номга деярли дуч келмаймиз. Навоий эса

⁸⁰ Уша асар, 128-бет.

⁸¹ Уша ерда.

«Тарихи мулуки Ажам»да асариди «Шопур отлиғ наққош эрдиким, анинг назири ҳам ул замонда йўқ эрди»⁸², деб ёзади.

Демак, Навоий ўрганган манбаларда Хусрав билан ёнма-ён унга дўст тутиниб қолган Шопур ҳақида маълумот бор эди. Шундай манбалар билан ўз навбатида Низомийнинг ҳам таниш бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. «Хусрав ва Ширин» достонидаги дўстлик ғоясини ўзиди гавдалантирган Шопур, образидан Низомий ўз навбатида асар бош қаҳрамони фаолиятини тўлдириб, воқеаларнинг бир-бирига мантиқий боғланиб боришида восита сифатида ҳам фойдаланган. Шопур дастлабки қарашда Хусрав истакларини, улар қандай мақсадга қаратилганлигидан қатъий назар, сўзсиз бажарувчи мулозим каби кўзга ташланади. Лекин Низомий Шопур образи орқали шоҳ олдидаги маслаҳатчи вазир образига кўра кўпроқ дўст образини яратишга эришади. Шунинг учун ҳам муаллиф Шопурнинг доим шоҳ билан бирга бўлиши, мажлисларда, зиёфатларда бирга иштирок этишига қарамай, унинг саройга алоқаси тўғрисида ҳеч нарса демайди. Шопур дастлаб самимий дўст, фарзандсиз ўртоқ, тиниб-тинчимас бир шахсдир.

Салафларнинг асарларида ўз навбатида Шопур наққошлик ва рассомлик ҳунари билан ҳаммани ҳайратга солган санъаткор сифатида ҳам гавдаланади. Тўғри, Хусрав Деҳлавий достонида образ характеридаги бу қирра ҳар томонлама очилмайди. Достонда Баҳром Чўбин исёнидан қочиб кетаётган Хусравга йўлда ҳамроҳ бўлган Шопур образи пайдо бўлади. У Хусравнинг кўнглини овлаш ва узоқ йўлни яқин қилиш мақсадида шоҳга ўзининг кўрган-билганларидан ҳикоя айта бошлайди. Маълум бўлишича, Шопур бир қанча мамлакатларга саёҳат қилиб кўпгина ажойиботларни кўрган. Жумладан, у Чиндаги уста бир рассом қўлида арманистонлик Ширин расмига диққат қилиб, ундан нусха кўчириб олган. Низомий Шопур характеристикасига оид яна муҳим хусусиятни ҳикоя қиладики, бу Хусрав Деҳлавий достонида учрамайди. Низомийнинг тасвирлашича, Шопур Чинда Фарҳод билан бир устоз қўлида ўқиган ва ҳунар ўрганган. Устоз Фарҳодга теша билан тош йўнишни, Шопурга рассомликни ўргатган эди:

که ماھردو بچین همزاد بودیم
دوشاگردیکی استاد بودیم
چوهرمایه که بود از پیشه برداشت
قلم برمن فکند اوتیشه برداشت⁸³

⁸² Алишер Навоий, Асарлар, XIV том, 229-бет.

⁸³ خسرو و شیرین, 376-бет.

Ҳар иккимиз Чинда тенгдош эдик,
Бир устознинг икки шоғирди эдик,
У ҳамма ҳунарни эгаллади,
Қаламни менга қолдириб, ўзи тешани олди.

«Фарҳоднома»да ҳам шу анъана сақланган. Унда ҳам Чинда Моний қўлида тасвирий санъат бўйича таҳсил олаётган Шопур Фарҳод билан яқиндан танишиб қолади. Ориф Ардабилий ҳамсанавислар ўртасида биринчи бўлиб Шопурнинг ватани ҳақида ҳам хабар беради. Достондан англашилишича, Шопур Абхазия шоҳига яқин бўлиб, у Чинга ўқиш учун келган эди. Алишер Навоийда ҳам Шопурнинг ватанига ишора йўқ. Ориф Ардабилий фойдаланган манбаларда Шопурнинг ватани кўрсатилган бўлса керак, муаллиф бу ҳақда анча ишонч билан фикр юритади. Унинг Абхазия билан яқиндан танишлиги, у ерлик хаттотлар, меъморларгача ном-баном билиши ҳам Шопурнинг абхазиялик эканлигини исботлайди. Иккинчидан, бу нарсани муаллиф томонидан Шопурни буюк тоғлар ватанига яқинлаштириш учун қилинган бадиий тўқима дейиш ҳам мумкин. «Хусрав ва Ширин» тўғрисидаги достонларда Шопурнинг қаерданлиги кўрсатилмаганлиги Ориф Ардабилийнинг юқоридагидек фантазиясига йўл очиб берган.

Алишер Навоий достонда Шопур образига катта муҳаббат билан ёндашади ва унга муҳим ғоявий вазифа юклайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин»да ўзининг идеал дўстлик борасидаги нияти асосида Низомий ва Хусрав Деҳлавий Шопурига нисбатан ҳам юқори турган самимий дўст образини яратишга ҳаракат қилган ва бунга эришган.

Салафларда Шопур сюжет бошиданоқ марказий қаҳрамон ёнида ҳозир бўлади. Навоийда эса Шопур бош қаҳрамон билан сюжет тараққиёти давомида денгиз ҳалокати билан боғлиқ воқеалар жараёнида учрашади. Бу ўринда қаҳрамонларнинг тўқнашувларини тасвирлашда Навоийнинг фольклор анъанаси йўлидан борганлиги кўринадди. Фарҳод билан Шопур денгиз сафари вақтида тасодифан учрашадилар ва шу вақтдан бошлаб асар сюжетининг ечимигача бирга бўладилар.

Фарҳод ҳоқон хазинасида кўрган ойнан жаҳоннамо сирларини билиш учун Юнонга борганда, у ерларда ваҳший кучлар билан ботирларча олишган вақтларида сюжетда Шопур образи йўқ эди. Рассом Шопурнинг девлар билан олишув ва аждар ўлдиришдаги конфликтда ҳеч қандай роль ўйнамаслиги ўз-ўзидан маълум. Шунинг учун ҳам Навоий Шопур образини сюжет чизиғига зарур бир нуқтада олиб киради. Салафларда ҳам Шопур Хусравнинг ҳарбий юришларида иштирок этмайди. Уқувчи уни кўпинча Хусравнинг Ширин билан бўлган можаролари жараёнида кўради.

«Фарҳод ва Ширин»да Навоий Шопур образининг характерли қирралари борасида сўз очиб, ёзади:

Ҳунар бобида устоди замона,
Замона ичра наққоши ягона.

Варақни килки айлар чоғда тасвир,
Бўлуб нойиб маноби килки тақдир.

Не сурат ёзғали топиб чу даст ул,
Жаҳонни айлабон суратпараст ул.

Жаҳон мулкин кезиб кишвар-бакишвар,
Ҳудуди бохтардин то ба ховар.

Қалам аҳлиға онинг тарҳи дастур,
Жаҳон аҳли дебон отини Шопур⁸⁴.

Навоий Шопур образини яратиш устидаги ишида ўзигача адабиётда мавжуд Шопур образларидаги илғор элементларни қабул қилиб, уларни ривожлантиради. Характерда халқ анъаналарининг таъсирини кучайтиради.

Навоий Фарҳод образини яратишда қандай принципга амал қилган бўлса, Шопур образи устидаги ишида ҳам шу йўлдан борди. Юқоридаги парчадан ҳам кўриниб турибдики, Шопур ўқувчи кўзи ўнгида ташқи портрети билан эмас, балки маънавий улуғворлиги, ҳунар ва истеъдод эгаси сифатидаги маҳорати билан гавдаланади. Достонда Шопур Фарҳод билан дастлаб учрашган вақтдаёқ унинг характеридаги дўстликка мойиллик куртаклари кўринган эди. Кейинча сюжет тараққиёти давомида характердаги ана шу белги доимий равишда ўсиб, ривожланиб боради. Шопурни кишиларга яқинлаштирувчи бош фазилат ҳам унинг одамшавандалигида, бутун ҳаётини дастлаб инсон манфаати йўлидаги ниҳоятда зиддиятли курашларга бағишлаганлигидадир.

Шопур анъанадан фарқли «Фарҳод ва Ширин»да Хусравнинг маслаҳатгўй дўсти эмас. Навоий Шопурни Фарҳоднинг фидойи дўсти сифатида тасвирлар экан, халқ эртақларида бош қаҳрамонга ҳамроҳ бўлиб, энг қийин юмушларни адо этишда матонат кўрсатувчи афсонавий образ мотивидан илҳомланади. «Фарҳод ва Ширин»да Шопур шаҳар ҳунарамандларининг вакили, сураткашликни ўзига касб қилиб олган шахс. У «қўлдан келгунча яхшилик қилиш» шиори билан яшайди. Шопур яхши-ёмонни ажратиш иш тутуди, воқеаларнинг тараққиётига моҳият жиҳатидан тўғри баҳо беради, кишиларни тўғри тушуниб, уларнинг қалбига йўл топа билади. Макр билан, жаҳолат билан келиша олмайди. У чинакам инсонга нисбатан олижаноб, макр эгаларининг эса кушанда-

⁸⁴ فرهاد و شیرین، 103-бет.

сидир. Одамийликни ўзига касби камол қилиб олган бу йигит мунофиқликка бефарқ қараб кета олмайди. Шопур Фарҳодни беҳуш қилиб асир олишга сабабчи бўлган жодугарнинг устига шердек ташланиб, уни жонидан жудо қилади.

Шопур образлари ўртасидаги фарқни улар характеристикасидаги ташқи аломатлардан қидириш мақбул эмас, албатта. Масалан, Низомий Шопурни ҳам наққош, ҳам рассом сифатида таништирса, Навоий уни фақат жуда нозик рассом деб тасвирлайди. Агар Низомийда унинг саёҳат харитаси арабдан бошлаб Лоҳургача бўлган масофани ўз ичига олса, Навоийда Шарқдан Ғарбгача бўлган жойларни қамраб олади. Бу фақат ташқи белгилардир. Низомий маснавийсида Шопур Хусравга Ширин тўғрисида ҳикоя қилиб беради. Хусрав Деҳлавийда эса у Хусравга Ширин суратини кўрсатади. Навоий дostonида Ширинни кўзгуда кўриб, уни қидириб юрган Фарҳодга Шопур ёрдам қўлини чўзади. Образларнинг саргузаштларидаги бу фарқлар кўпинча ташқи аломатларгина бўлиб, уларни, бир томондан, яқинлаштириб, иккинчи томондан, ажратиб турувчи ҳолат дастлаб бу образларнинг ички оламларидаги хусусиятлар эканлигини унутмаслик керак.

«Хусрав ва Ширин»да Шопур воқеалар давомида жуда катта вазифаларни бажаради. Уни ҳамма ерда Хусравнинг мўлтони дўсти сифатида ҳаракат қилаётганлигини учратиш мумкин. У Хусравга Ширин тўғрисида қисса айтиб бериш билангина чегараланиб қолмай, Хусрав даъвати билан Ширинни қидириб топиш ва унда Хусравга нисбатан майл пайдо этиш учун қўлидан келгунча ҳаракат қилади. Низомий Шопур ва Ширин муносабатларини тасвирлашга кўчар экан, дostonдаги сюжет ўзига майда янги қиссаларни бирлаштира боради. Шу ўриндан бошлаб муаллиф бош қаҳрамоннинг саргузаштини тўхтатиб, янги ҳикояга ўтиб кетади. Тасвирланишича, Мадойиндан Бардага келган Шопур Ширин сайрга чиқадиган ерга яқин бир бутхонага дарвеш сифатида кириб боради. Хусрав расмини чизиб, уни Ширин юрган жойга осиб қўяди. Шу тadbирнинг бир неча марта қайтарилиши Шопур ниятининг ижобий ҳал бўлишига таъсир кўрсатади. У Ширинни Мадойинга, Хусрав ҳузурига отлантиришга муваффақ бўлади. Кейинги воқеалар тез-тез алмашиб, вазият мураккаблашиб боради. Хусрав Арманистонга келиб қолган эди. Шопур Мадойинга боради ва Ширинни Бардага олиб келади. Хусрав Деҳлавийда ҳам Хусрав билан Шириннинг дастлабки мулоқотида Шопурнинг ҳиссаси катта. Лекин Низомийдаги серҳаракат, жонкуяр Шопур, «Ширин ва Хусрав»да бирмунча хира тасвирланган.

Ориф Ардабилий дostonида у тамоман ўзгача бир вазифани бажаради. Шопур Чинда экан Фарҳодга абхазиялик

меъморнинг қизи Гулистон ҳақида хабар беради. Воқеалар давомида у Фарҳодни Абхазияга олиб келиб, Гулистон билан бевосита таништиради. Бундан кейин ҳам у ошиқ-маъшуқларнинг бахтли ҳаёт қуришлари учун жон куйдириб елиб-югуради. Навоий Шопур образи орқали асардаги гуманистик интонацияни кучайтиришга алоҳида эътибор беради. Бу ерда у қаҳрамонда бегона бир гўзалга нисбатан муҳаббат қўзғатувчи эмас, балки муҳаббат дарди билан ўртаниб йўл йўқотган ошиққа ёрдамга бел боғлаган фидойи кишидир. Сафарга чиққан савдогарлар кемасида кетаётган Шопур Фарҳод билан танишар экан, унинг юзида изтироб ва ташвиш кўради. Сезгир Шопур Фарҳод билан яқинроқ танишиш истагида бўлади. Эртакларни эслатиб турувчи бу эпизод Навоий томонидан катта маҳорат билан чизилган.

Фарҳод Шопурга табиики, юрак дардларини тезда ёза қолмайди. Шунда Шопур тадбир билан иш тутади. Фарҳоднинг ишқ туйғулари билан қийналаётганини кўриб, нотаниш бу Мажнун олдида ишқий ҳикоялар айта бошлайди. Суҳбат Фарҳодга таъсир этаётганини англагач, уни тезда ўзига ром қилиб олади.

Жиҳатсиз куймагига солди чун кўз,
Сола бошлади дарди ишқдин сўз.

Неча ишқ ўтидин қилса ҳикоят,
Анга айлар эди кўпроқ сироят.

Билиб сўзин хирадманди ягона,
Дер эрди ишқдин ўтлуғ фасона.

Дами ул йиғламоқдин тутмай ором,
Ани бу навъ ўзига айлади ром⁸⁵.

Шопурни шу вақтдан бошлаб Фарҳодга қандай қилиб бўлса ҳам кўмаклашиш туйғуси чулғаб олган эди:

Билиб Шопур анинг ҳолин камоҳи,
Бўлуб жон бирла онинг чорахоҳи⁸⁶.

Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида Шопур саройдаги хушомадгўй маслаҳатчиларга хос бирмунча салбий сифатларга эга. «Хусрав ва Ширин»да Шопур Фарҳоднинг ҳам яқин дўсти. У Ширин ҳузурда Фарҳодга юқори баҳо беради ва сут ариғининг қазилишига сабабчи бўлиб қолади. Лекин ана шундай ижобий сифатларига қарамай, Хусравнинг Ширинни қаттиқ севиб қолганлиги, ўз навбатида Шириннинг Хусравга нисбатан кучли эҳтиросини аниқ кўриб,

⁸⁵ Уша асар, 103-бет.

⁸⁶ Уша асар, 104-бет.

билиб турган Шопур баъзан қарама-қарши ҳолатларга тушиб қолади. Хусравнинг Румга бориб Қайсарнинг қизи Марямга уйланиш воқеаси Ширинни кучли изтиробга туширган эди. Хусрав Мадойиндаги ўз саройида Марям билан яшар экан, бирдан унутилган Ширинни ёдга олади. Лекин у Ширинни никоҳ билан саройга олиб келишга қўрқади. Шунга кўра, у Ширинни Марямдан яширинча ҳарамга олдириб келиш фикрига тушади. Бу ишда Шопур шоҳга бажону дил хизматда бўлишни арз қилади. Марям туфайли ҳақоратланган Ширин қошига келган Шопур уни Хусрав ҳарамига яширинча олиб кетиш ниятида эканлигини айтади. Янада тўғрироғи, у Хусрав номидан Ширинни канизлиқка таклиф қилгани келади:

طرب می ساز با خسرو نهانی
سر آید خصم را دولت چه دانی⁸⁷

Хусрав билан яширинча хурсандчилик қил.
Тағин душманга бахт кулиб қолмасин.

Шириннинг шу муносабат билан Шопурга қойиш билан айтган гаплари унга нисбатан айбномадек жаранглайди:

بهتندی برزد آوازی بشاپور
که از خود شرم دار ای از خدا دور
نیاید هیچ از انصاف تو یادم
به بی انصافیت انصاف دادم
بر آوردی مرا از شهر یاری
چه می خواهی که از جانم براری⁸⁸

Шопурга аччиқ билан сўз қотди:
Эй худо беҳабар, ўзингдан-ўзинг уялгин.
Сенда инсоф борлигини ҳеч эслай олмайман.
Сенинг инсофсизлигингга тан бердим.
Мени буюк подшоликдан маҳрум этдинг,
Энди жонимдан жудо қилиб (яна) нима истайсан?

«Ширин ва Хусрав» достонида ҳам Шопур Хусравнинг энг яқин кишиси сифатида одамохунлик билан бирмунча фаолият кўрсатишига қарамай, у ўта салбий сифатлари билан намоён бўлади. Шопур сарой амалдорларига хос хатти-ҳаракат эгаси, феодал ахлоқини ўзига сингдириб олган беқарор бир шахс сифатида гавдаланади. Шопур Марям вафотидан кейин кучли изтироблар ичида юрган Хусравни

⁸⁷ شیرین و خسرو ، 346-бет.

⁸⁸ Ўша ерда.

хиёнат йўлига бошлайди. Бир вақтлар Ширинни таъриф этиб Хусравнинг у билан танишувига восита бўлган Шопур ғайри ахлоқий йўл тутади. Унинг мақсади қандай қилиб бўлса ҳам Хусравни овутиш, уни ғам-алам гирдобига ташлаб қўймаслик. Шу мақсаддан келиб чиқиб, у Хусравга исфаҳонлик Шакарни узундан-узоқ васф этади ва шу билан уни сархуш қилмоқчи бўлади. Бу характердаги зиддият белгиси эди. Шириннинг ўз тақдирини Хусрав тақдири билан боғлашга аҳд қилганлигини Шопур жуда яхши билади. Шунга қарамай, у Хусравга Шакар қошига боришни таклиф этади. У буни онгли равишда қилади. Шопур Хусравга Шакарни таништирар экан, уни «Шириндан ҳеч кам эмас» деб ишонтирмоқчи бўлади ва бу билан ўта пасткашлик кўрсатади.

Ориф Ардабилий достонида ҳам Шопур зиддиятли характер эгаси. У Фарҳод билан Абхазияга келганда Абхазия шоҳидан Фарҳоднинг асл насабини яширади. Шоҳ Фарҳод билан яқиндан танишгандан кейин бунинг учун Шопурни қаттиқ қойийди ва Фарҳод билан илгарироқ танишмаганлигидан афсусланади. У ўз қизи Ширинни Фарҳодга муносиб деб билади. Лекин вақт ўтган, Фарҳод Гулистонга уйланган эди. Хусрав Парвезнинг таклифи билан Мадойинга борар экан, Шопур у ерда шоҳ билан яқиндан танишиб қолади. У Хусравга Абхазия маликаси Ширинни муболага билан таърифлайди ва унда Ширинга нисбатан ҳавас уйғотади. Шопурнинг Абхазияга Хусрав Парвез номидан совчи бўлиб келиши Ширинга ёқмайди. У истар-истамас Хусравни кўриш учун Мадойинга жўнайди. Бу вақтлар Гулистон вафот этиб, Фарҳод ўзига ўта меҳрибонлик кўрсатаётган Ширинни севиб қолган эди. Шу ўринда Хусрав томонидан ҳақоратланган Ширин Абхазияга қайтиб келади ва Шопурга бу ҳақда шикоят қилади. Энди Шопур Шириннинг Фарҳод билан учрашувларига шароит яратиб беради. Шопур бу билан ўзини тамоман нотўғри бир йўлга кириб кетганлигини англай бошлайди. У Ширин билан Фарҳод муносабатларини кўрар экан, Хусрав Парвезга берган ваъдаларини эслаб ваҳимага тушади. Лекин кўп ўтмай, Фарҳод ва Ширин муносабатларидан хабар топган Хусрав Фарҳодни ўз ҳузурига қақиради. Шунда Шопурнинг ўзи Фарҳодни Мадойинга олиб боради. Суҳбат давомида Хусравга Фарҳоднинг саргузаштларини ҳикоя қилиб беради. Рашк ўтида ёнган Хусрав Шопурни яна йўлга солади, у яна Хусравга ён босади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, анъанада Шопур дўст-биродар сифатида тасвирланишига қарамай, бу образ қиёмига етказилмаган эди. Унинг характердаги заиф белгилар қаҳрамоннинг нуқсонни бўлиб қолган. Хамсанавислар яратган образлар ўртасида фақат Низомийдаги Шопургина маълум даражада дўстлик шарафини оқлайди. Навоийнинг

«Фарҳод ва Ширин» достонида бу беғараз дўст образи тамомила янги талқин этилган ва дўстликнинг энг юксак намунаси бўлгудек қаҳрамон даражасида тасвирланган.

Низомий, Хусрав Деҳлавий асарларида Шопур асар ҳикоясининг охиригача қолмай саҳнадан тушиб кетади. Низомийда Хусрав ўзининг Ширин билан бўлган никоҳидан кейин Шопурга марҳума Меҳинбонуга қарашли мамлакат тождорлигини ҳады қилади:

پس ايگه داد با تشریف و منشور
همه ملگ شمیرارا بشاپور⁸⁹

Ушанда (Хусрав) ёрлиқ билан мукофатлаб,
Шопурга Шомиро мулкининг ҳаммасини берди.

Шопур подшолиги даврида мамлакатда катта қурилиш ишлари олиб борилади, йирик иншоотлар барпо этилади. Шоирнинг ривоятлардан эшитишича, Арманистондаги Дизақно қалъаси Шопур ташаббуси билан бунёд этилган эди:

زراقناراکه سخدش نوردارد
بناگویند کز شاپور دارد⁹⁰

Кўркам Дизақно айтишларича,
Шопур томонидан қурилган.

Ана шундан кейинги эпизодларда, яъни Хусрав подшолигининг охириги йилларидаги воқеаларда Шопур иштирок этмайди. Хусрав Деҳлавий достонида Шопурнинг подшо этиб кўтарилиши эпизоди йўқ. У воқеалар давомида жуда кам иштирок этади.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Шопурнинг уста рассомлиги, Фарҳод ва Ширинга маҳрамлиги дoston сюжетида образдаги асосий чизиқни ташкил қилади. Навоий Фарҳоднинг энг яқин дўсти сифатида сюжетга кирган бу образни тобора ривожлантириб, унинг янги-янги сифатларини намоён қила боради. Булардан бири унинг Фарҳоднинг Ширин билан бўлган муносабатига кучли хайрихоҳлигини тасвирловчи эпизодлардир. Шопур Фарҳоднинг машаққат чекиб тоғ қазитганларга ёрдамга келиб ишга тушиб кетишини юксак инсонийлик деб билади. У бу ишларни Фарҳод ўйлаб юрган мақсадларнинг амалга ошишига восита бўлади деб ишонади. Навоий Шопурни ҳам чуқур ҳиссиёт эгаси сифатида тасвирлаган. Шопур дўсти Фарҳодда Ширинни дафъатан кўриш вақтида пайдо бўлган ўзгаришдан муҳаббат қудратини англаб, унинг бошида парвона бўлади:

⁸⁹ Уша асар, 679-бет.

⁹⁰ Уша асар, 680-бет.

Чу ул шамъи вафода қолмади нур,
Етиб парвонадек бошига Шопур.

Бошин қўйнига олди йиғлабон зор:
Ки эй йўқ қисматини жуз ранжу озор!

Бас эрмас эрди ғурбат дарду доғи,
Ки ўчти бежиҳат умрунг чароғи.

Вафо йўлида ул манзилга еттинг,
Ки бир кўрмак била жон таркин эттинг.

Қамолу фазлу оинингдин афсус.
Ҳаёву ақлу тамкинингдин афсус⁹¹.

Шопур муҳаббат туфайли Фарҳоднинг оғир меҳнатга дучор бўлишини билади. Шунга кўра у ҳаммавақт тоққа ларза солиб ишлаётган, лекин муҳаббат бобида мажнун дўстнинг ёнидан узоқ кетмайди. Низомий, Хусрав Деҳлавий асарларида сут ариғи қазилиши, Бесутунни кесиб йўл очиши эпизодларида Шопур иштирок этмайди. «Фарҳод ва Ширин» сюжети тараққиётида Шопур канал қазилишида меҳнат қуроли билан қатнашмаса ҳам, унинг маънавий иштироки ҳамма вақт сезилиб туради:

Яқо бирла юруб Фарҳоди маҳжур,
Енида гом уруб бечора Шопур⁹².

Салафларда Шопурнинг уста рассомлиги унинг Хусрав суратини маҳорат билан чизишида кўринади. «Фарҳод ва Ширин»да унинг фаолият доираси кенг. Бинобарин, характери бу томондан ҳам бирмунча атрофли тасаввур қилиш имконияти яратилган. Достонда тасвирланишича, Шопур Фарҳоднинг тоғ устига қурилган қасрга расм солиш ишларига кўмаклашади. Ҳовуз устига қурилган айвонни безашда Шопур катта хизмат қилади. Бу романтик тасвирда Шопур билан Фарҳод бир-бирини қўллаб борувчи устод ва шогирдга ўхшаб кетадилар:

Бу ишларда бўлуб Шопур ёри,
Етиб ҳар бирга килки чиракори.

Бу сизса одами, тақсир этиб ул,
Бу чекса жонивар, ташъир этиб ул⁹³.

Алишер Навоий Шопур образига хос бўлган ҳамма яхши сифатларни ҳикоя давомида энг муҳим нуқталарда очишга ҳаракат қилган. Шопур ўзига ҳам, атрофдагиларга ҳам та-

⁹¹ فرهاد و شیرین. 114-бет

⁹² Уша асар. 120-бет.

⁹³ Уша ерда.

лабчан. У ўрни келганда Фарҳод олдиға ҳам катта талаблар қўяди.

Навоий Шопур образи орқали адабиётимиз тарихида вафодор дўст тимсолини яратди. У мамлакат ҳаётида танг аҳвол рўй берган вақтларда, Фарҳод ҳаётида таҳликали дамлар содир бўлиб турган пайтларда буюк фидойилик кўрсатади.

Шопурнинг Фарҳодга чин дўстлиги, айниқса у Салосил қўрғонида турган вақтларида очиқ кўринади. Шаҳарда аҳвол оғир, шаҳар ташқарисига чиқиш душвор. Шу пайт Шопур қандай қилиб бўлса ҳам Фарҳод тўғрисида хабар топиш учун тўрт томонга елиб-югуради. Фарҳоднинг хийла билан қўлга туширилганлиги тўғрисидаги хабар уни ниҳоятда ранжитган эди. Шопур қалъага кириб, Фарҳод тўғрисида аниқ бир хабар топмоқчи бўлади. Лекин ўртада бўлиб ўтган воқеаларни Ширинга сўзлашга тўғри келар, деб у ўзини атайин кишилардан узоқда тутишга ҳаракат қилади ва вайрона бир уйга кириб яшириниб ётади. У ўзи қандай қийинчиликлар чекмасин, буни Ширин ва Меҳинбонуга билдирмайди.

Навоий қаҳрамонлари ўрни келганда бир-бирларини танқид ҳам қиладилар, дўстлик қондасининг бузилишига йўл қўймайдилар. Шу тарзда характерлар тўқнашуви улардаги маълум хусусиятларнинг чуқурлашуви ёки аксинча изсиз йўқолиб кетишига восита бўлади.

Шопур қалъада экан, Фарҳод тўғрисида турли овозалар чиқа бошлайди. Биров Фарҳодни Хусрав зиндонга ташлапти, деса, яна биров унинг ўлдирилганлигини афсусланиб гапирар эди. Шопур Фарҳоднинг саргузаштлари тўғрисида аниқ хабар топиб, Ширин ҳузурига шошилади. Ширин ўзини узоқ тутган, бунинг устига унга топширилган омонатни, яъни Фарҳодни ташлаб келган Шопурдан гиналар қилади. Шопурнинг Ширинга берган жавобида ажойиб дўстлик аломатлари очиқ сезилади:

Анга тегруки ҳоли ул тирикдур,
Вале ҳажрингда ҳоли бас ирикдур.

Борур эрдим анга зору жигархор.
Дедим аввал сени айлай хабардор.

Агар маҳвашқа йўл топмай малол,
Икки-уч нукта ёзса шарҳи ҳоли.

Бориб, олнда муъжиз кўргузурмен,
Қи ўлган бўлса доғи тиргузурмен⁹⁴.

⁹⁴ Уша асар, 171-бет.

Шопур Фарҳод билан Ширин ўртасида қосид (хат ташувчи) вазифасини бажара бошлайди. Ҳар гал Шириннинг мактубини хатарли йўл босиб Фарҳодга олиб борар ва ўз навбатида Фарҳод мактубларини қалъага, Ширин ҳузурига келтириб, унга таскин берарди. Лекин Хусрав соқчилари Шопурни ҳам қўлга туширадилар. У узоқ вақт қамоқда қолиб кетади.

Фарҳоднинг ўлими Шопур учун кучли қайғу келтиради. У Фарҳодни дафн қилгач, Чиндан етиб келган Баҳром билан бирга Фарҳод қабри устида мақбара барпо қилиб, умрининг охиригача шу ерда яшайди.

Достонда Фарҳод билан Баҳром ўртасидаги яқин муносабатлар ҳам юксак инсоний туйғу намунаси сифатида тасвирланади ва у дўстликнинг ажойиб мезони бўлиб қолади. Шуниси характерлики, бу дўстлик туйғулари фақат оғизда эмас, балки амалда ҳам кўринади, ўрни келганда ташқарига отилиб чиқиб катта кучга айланади. Фарҳод тўғрисида хабар топган Баҳром Чиндан йўлга чиқиб, катта қийинчиликлар билан Арманистонга етиб келади. Ўзининг қадрдон кишини тириклар орасида кўрмаган дўст аччиқ-аччиқ йиғлайди, гумбазга ларза солиб нола чекади. Баҳром Фарҳодга хайрихоҳ бўлган, унга ўз тупроғидан жой берган арман халқига миннатдорчилик билдиради.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони билан «Хамса» қаҳрамонлари ўртасида мавжуд Баҳромгўр ва Баҳром Чўбин образлари қаторига яна бир Баҳром образи келиб қўшилди.

Шуни айтиш керакки, «Фарҳод ва Ширин» сюжетидаги Шопур ва Баҳром образлари идеал образларга хос кўпгина сифатларга эга. Навоий одамийликни шиор қилиб олган қаҳрамонлари ёнида уларга мададкор бўлган Шопур ва Баҳром каби шахсларни кўришни орзу қилди.

Достонда илгари сурилган инсоннинг тенглиги, бир-бирига яқинлиги, ҳамнафаслиги, мададкорлиги ҳақидаги ғоя «XV аср шароитида, Шарқ мамлакатларида мусулмонларнинг алоҳида мавқеи ҳақидаги диний қарашлар ҳукм суриб турган бир даврда»⁹⁶ ниҳоятда муҳим эди. Эркаклар билан аёллар ўртасидаги яқин муносабатлар, уларнинг зиёфатларда бирга иштирок этишлари ҳақидаги тасвирлар ҳам ислом ҳукмронлиги шароитида гуманист шонрининг катта шижоатидан далолат беради. Фарҳод ва Меҳинбону ўртасидаги она-болалик даражасигача етган яқин муносабатлар, канал битиши билан чақирилган зиёфатда ўн оқила қизнинг иштирок этиши ва уларнинг Фарҳод билан мунозара эпизодлари

⁹⁶ А. Ҳайитметов, Навоий даҳоси, Тошкент, Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1970; 11-бет.

акад. В. Бартольднинг «Улугбек ва унинг даври» асарида келтирилган қуйидаги лавҳани эсга солади: Самарқандда шайхулислом Исомиддин томонидан янги қурилаётган ҳаммом биносининг битиши муносабати билан уюштирилган базм кечасида хонанда аёллар ҳам қатнашадилар. Шунда мухтасиб Саид Ошиқ шайхулисломга қарата: эркаклар билан аёлларнинг бирга ўтиришига йўл қўйган исломсиз шайхулислом, деб таъна қилади.

Навоий қаҳрамонлари учун диний, миллий тафовутлар фарқсиз. Уларнинг дўстликлари бир-бирларига бўлган ҳурмат, ишончлари билан доимо камол топиб боради.

Алишер Навоий томонидан «Фарҳод ва Ширин»да илгари сурилган дўстлик ва унинг ҳаётдаги нишонаси — ҳамдамлик, ҳамдардлик, меҳр, шафқат ва эҳсон бобида фикр юритар эканмиз, шоирнинг «Маҳбуб ул-қулуб»да ўз даври ҳақида айтган қуйидаги сўзларини эслаймиз. Шоирнинг ёзишча, унинг даврида «ақл ва инсонликка путур етиб» «яхшиликнинг мукофоти» қўполликдан иборат эди. «Вафодорлик қилиб эвазига захмат ва машаққатга гирифтор бўлиш» одатга айланиб қолган эди⁹⁶. Шундай бир шароитда «Фарҳод ва Ширин»да дўстлик кўзгусига жило бахш этувчи одоб ва тавозу ифодаси сифатида жонланган романтик манзара Навоийнинг ахлоқий қарашларини образлар воситасида гавдалантириши жиҳатидан алоҳида аҳамият касб этади.

⁹⁶ Алишер Навоий, Асарлар, XIII том, 49-бет.

ГУМАНИЗМНИНГ НАВОИЙЧА ИНКИШОФИ

Бировниким бериб мулкни барбод,
Қилурсен нозанин кўнглини ношод.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг сюжетида мифологик ва афсонавий фантастик моментлар билан бир қаторда тарих билан боғланиш ҳам кўзга ташланади. Бу сосоний Хусрав Парвез ва унинг ўғли Шеруя образлари билан боғлиқ эпизодлар бўлиб, мураккаб сюжетли «Фарҳод ва Ширин» достонида Хусравнинг Арманистонга келиши ва ундан кейинги бўлиб ўтган воқеалар маълум даражада мустақил қисмини ташкил қилади ва асарнинг ғоявий мундарижасида муҳим ўрин тутаяди.

Ойнаи жаҳоннамода Ширин тимсолини кўриб, уни қидириб топган Фарҳод юксак одамийлиги билан Шириннинг ҳам, Меҳинбонунинг ҳам иззат-ҳурматига сазовор бўлади. Ойнаи жаҳоннамо билан боғлиқ муаммо ечилади. Навоий шу нуқтадан бошлаб Хусрав билан алоқадор воқеалар тасвирига ўтиб кетади. Шоир Хусрав ҳақидаги янги афсонани ҳикоя тугунида достондаги олдинги воқеалар билан ишонарли боғлашга эришган. Ўзидан кейин тожга лойиқ меросхўр қолдириш мақсадида уйланиш тараддудига тушган Хусрав тўрт томонга чопарлар юбориб, ниҳоят «дунёга жаннатдан келган», «ўзи қуёшу арманда манзил тутиб қолган» Ширин ҳақида хабар эшитади. Совчилар Ширинга муҳаббат боғлаган ўз даври билимларида ягона, ҳозирги ҳунари тоғ қазувчилик бўлган Фарҳод ҳақида ҳам хабар берадилар. «Қайноқлик кўнглига тўлқин солган, тараддуд жонини ўртаган» Хусрав шу мuddатдан бошлаб «Арман сари юришни кўнглига тугади». Лекин Бузрук Уммид маслаҳати билан «салтанатга хилоф» тушадиган бу андишадан қайтиб, дастлаб Ширинни сўратиб совчилар юбориш фикрига келади. Меҳинбону билан олиб борилган дастлабки мунозаралардан кейиноқ Хусравнинг асл табиатига хос димоғдорлик, қўполлик юзага чиқа бошлайди. У Фарҳод билан Ширин ўртасидаги эъозланиб келинаётган муҳаббатга ҳақоратлар ёғдиради.

Хусравнинг тезланган «низоу қаҳр тиғи» қаршисида Фарҳод билан Ширин, қолаверса бутун Армания жанг гирдобига тортилади. Агар «Фарҳод ва Ширин»нинг дастлабки қисмларида «қайғу ва севги аҳлининг шоҳи» бўлган марказий қаҳрамон ўз севгилисининг «комини раво» қилиш мақсадида бунёдкорликнинг идеал нашъу намоси билан банд бўлса, сюжетнинг Хусрав пайдо бўлгандан кейинги тараққиётида эзгулик билан тубанлик, одамийлик билан жаҳолат ўртасидаги шиддатли курашлар олдинги планга чиқади.

Навойи «Фарҳод ва Ширин»да анъанавий сюжет, анъанавий образлар, муайян проблемалар асосидагина қалам тебратишни кўзда тутувчи барқарор ижодий принцип доирасидан юқори кўтарилади. Инсон эркини, унинг муҳаббати, меҳнати, адолат тўғрисидаги қарашларини куйлашдан иборат илғор адабиётга хос гуманистик мотивларни Навойи янги шароитда бойитади. Дostonнинг бу қисмида чуқур умумбашарий ғояларнинг ажойиб бадиий ифодаларини кўрамайиз. Бунда инсонлик шарафини оёқ остида депсалишига қарши тенгсиз курашга бел боғлаган қаҳрамонлар майдонга чиқадилар. Халоскорлик, эзилганларни ҳимояга олиб, таловчиларни сазойи қилиш, ўлими билан ҳам одамийликни улғулаш Фарҳод образининг муҳим хусусиятига айланади.

Қиссанинг муқаддимасидан тугалланмасигача Навойининг ўзигача мавжуд анъанадан қай даражада, қандай ғоявий ният асосида фойдаланганлиги, уни қай даражада ривожлантириб, қанчалик бойитганлигини англаб олиш мумкин. «Фарҳод ва Ширин»да анъанавий қиссаларда учрамайдиган, жафокаш Фарҳоднинг «хилват ҳарами», «инфат саройи»нинг шоҳи Ширинга муҳаббати ва бу йўлдаги мардонавор курашини кенг кўламда тасвирлаш мақсадида қисса тўқимасига биринчи марта Алишер Навойи олиб кирган мавзулар кўпгинадир. Шулардан бири Ширинга кўз тиккан Хусравнинг Арман устига қўшин тортиб келиш воқеаси бўлиб, Навойи сюжетга янги кириб келган Хусрав, Шеруя, Фарҳодкуш маккора ва уларнинг маслаҳатчиси Бузрук Умид образлари орқали ўша давр иллатлари — зўравонлик, макр-ҳийла ва ёвузликни қаттиқ қоралайди. Муҳаббатнинг машаққатли йўлида курашга бел боғлаган Фарҳод ҳам, Ширин ҳам ўз мақсадларига эришишининг бирдан-бир йўлини ана шу ёвуз кучларга қарши курашда деб билладилар. Натижада дoston халқ эпосларига хос чет эл босқинчилигига қарши курашдан иборат янги мавзу билан бойиди. Янги шароитда қаҳрамоннинг шу вақтгача номаълум бўлиб келган томонлари очилди.

Алишер Навойи дostonда ҳаёт заҳматларини энгиллаштириб яшаш, борлиқнинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиш учун ҳаётга қадам қўйган мўътабар инсоннинг бой ру-

ҳий дунёсини юксак санъаткор қалами билан тавсиф этар экан, инсон табиатан разиллик ва жаҳолатга қарши мурасасиз деган гуманистик фикрни илгари суради. Достондаги барча ижобий кучлар кишиларнинг осойишталигини бузувчи, улар яратган бойликларни ер билан яксон этувчи зўравонлик, жаҳонгирликни қоралайдилар. Бу иллатларга қарши ўзлари фаол курашадилар. «Фарҳод ва Ширин» достонида бу кўпроқ Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги зиддиятда ўзининг ёрқин бадний ифодасини топган.

Фарҳоднинг шоҳ билан тўқнашуви қисса сюжетида анъанага айланган бўлиб, у асарларда турлича мазмун касб этиб, янги талқинлар билан бойиб келган. Масалан, «Хусрав ва Ширин» достонида Хусрав билан Фарҳод ўртасидаги қарама-қаршилиқ қўл кучи билан кун кўраётган меҳнат аҳли билан шоҳ ўртасидаги конфликт бўлиб, Е. Бертельс уни «сарой вакили билан шаҳар намояндаси»нинг тўқнашуви сифатида характерлаган эди¹. Кейинчалик яратилган асарларда ҳам шу тарзда муайян ғоявий мазмун ифода этиб келинди. Алишер Навоий ўз достонида Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги тўқнашувни янги ғоялар ифодаси сифатида кенг планда тасвирлаш билан асар мундарижасини бойитди.

«Фарҳод ва Ширин» достонида осойишталик душманларига қарши кураш мавзун муҳим ўрин тутди. Проф. В. Зоҳидов таъкидлаганидек, Навоий Хусрав билан Фарҳод ўртасидаги конфликт замирида зўравонлик ва босқинчилик урушларига қарши кураш ғоясини ҳам илгари суриб², романтик достонда ҳаётий масалалар муҳокамаси доирасини кенгайтиришга эришади.

Тарих асарлари, солномаларда баён қилинган маълумотлар халқ фантазияси билан қўшилиб, тугал бир қисса сифатида шаклландандан бошлаб Хусрав Парвез Шарқ адабиётидаги эпос қаҳрамонлари қаторидан жой олди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин»и ва унга жавоб тарзида ёзилган асарларда, жумладан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам Хусрав образи яратилди. Тўғри, бу асарларнинг ҳаммасида ҳам сюжет Хусрав саргузаштини ҳикоя қилиш асосига қурилган эмас. Ориф Ардабилининг «Фарҳоднома»сида Хусрав эпизодик характерга эга. «Фарҳод ва Ширин»да эса Хусрав қиссаси жиддий равишда қисқартирилгани ҳолда Фарҳод саргузашти дастлабки планга олиб чиқилган.

Сюжет ва унинг бўлакларида рўй берган ўзгаришлар, айрим инверсиялар, қисқарган ва тўлдирилган эпизодлар ўзидан илгариги асарга жавоб тарзида ёзилаётган янги

¹ Е. Бертельс. Низами и Фўзули, стр. 229.

² В. Заҳидов. Мир идей и образов Алишера Навои, стр. 325.

асарда қандай мақсадларни ифодалашга бўйсундирилганлигини белгилаш билангина бир силсилада яратилган дostonлардан ҳар бирининг ўзига хос фазилатини белгилаш мумкин бўлади.

Масалан, «Фарҳод ва Ширин» сюжетида Хусрав қиссасининг қисқариб кетганлигидан ташқари, муаллифнинг бу образга муносабати ҳам салафлар билан уйғун эмас. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonидаги марказий ижобий қаҳрамон Хусравнинг Навоий асаридан салбий тип сифатида талқин этилишини айтиш бу масаланинг бир томони. Аслида бундай талқиннинг сабабини шоирнинг асар устида ишлашда ўз олдига қўйган нияти билан изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Низомий XII асрда яшаб ижод этди. Бу даврда Яқин Шарқда, гарчи араб истилоси муносабати билан қадимги Эрон сулолаларининг шон-шухрати бир қадар сояда қолиб кетган бўлса-да, Сомонийлар даврида, ҳатто Сомонийлардан кейин ҳам Урта Осиё ва Яқин Шарқда пайдо бўлган туркий давлатларда Эрон аристократиясининг ўрни сезиларли эди. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonидаги бағишловлардан бирида Салжуқий шоҳи Тўғрул II (1177—1194) ҳақида сўз боради. Е. Бертельснинг ёзишича, XII асрда Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Салжуқийлар бу ерда ўзларидан илгари давлат тили сифатида қабул қилинган форс тилини сақлаб қолдилар. Ўз навбатида форс тилидаги адабиётни рағбатлантириб бордилар³. Шундай бир шароитда, Низомийнинг Сомонийлар давридан бошлаб мерос бўлиб келаётган араблар истилосигача бўлган сюжетларга мурожаат этиш анъанаси асосида сосоний Хусрав қиссасига қўл уриб, у орқали инсоншуносликни тарғиб этиши, ўз давридаги ички низоларнинг ёмон оқибатларига диққатни тортиши адибнинг жамият олдиданги ғоят катта хизмати эди.

Ориф Ардабилиий «Хусрав ва Ширин»да Низомий томонидан ҳал этилган масалаларнинг моҳиятини тўлиқ тушуниб етмаган. У «Хусрав ва Ширин»даги ғоявий ниятни етарли баҳоламай, Хусрав ва Фарҳод образларининг асардаги ўрни масаласида Низомийга эътироз билдиради.

Шарқ адабиётида Хусрав қиссасига ижодий ёндашиб, янги бир ижтимоий мундарижали асар яратган муаллиф Алишер Навоий бўлди. Ўзбек Фарҳоднинг арман маликаси Ширинга бўлган эҳтиросли муҳаббати ва шу муҳаббат йўлида камолга етган олижаноб ҳислат ва фазилатларни сўз санъати кучи билан адабийлаштириш мақсад қилиб қўйилган «Фарҳод ва Ширин»да қадимги Хусрав қиссасидан дoston учун зарур бўлган бир қисмигагина диққат қилинган.

³ Е. Бертельс. Низами и Фузули, стр. 34—35.

Аслида Хусрав билан боғлиқ эпизодлар муаллиф учун мустақиллик самаралари қаршисида беҳуда урушларнинг ёмон оқибатларини жонли тасвирлаш учун зарур эди.

«Фарҳод ва Ширин»да Хусрав Парвез билан боғлиқ воқеалар тасвирининг сосоний шоҳлари даври, хусусан, Хусрав Парвез ҳукмронлиги даври билан алоқаси йўқ, лекин бу тарих учун аҳамиятлидир.

Алишер Навоий Эрон халқи ва унинг бой маданиятига ҳурмат билан қарайди. «Тарихи мулуки Ажам»да подшоларнинг шахсий ҳаётларини ёритишни эмас, балки уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатига муносабатларини кўрсатишни вазифа қилиб олади⁴. Алишер Навоий форс тилида гўзал асарлар яратиб, бу тилда мавжуд адабиётга кишилик бадий тафаккурининг беқиёс бойлиги сифатида қараган ва ундан озиқланган. Ҳодисаларга тўғри ёндашиб келган шоир ўз навбатида Эрон аристократиясининг тарихнинг муайян босқичларидаги сиёсатларидан ҳам хабардор эди. Бу даврда яратилган тарих асарлари кўпинча ҳарбий юришлар, Темурий шоҳларининг нашъу намоларини таъриф этишга бағишланган бўлиб, уларда даврнинг сиёсий характеристикаси, иқтисодий-маданий ҳаётнинг равнақи ёки инқирозига сабаб бўлган омиллар чуқур таҳлил этилмас ёки эътибордан четда қолиб кетар эди. Алишер Навоий асарлари шу жиҳатдан қараганда давр учун актуал бўлган жуда кўп масалалар юзасидан баҳс этиши билан алоҳида аҳамият касб этади.

«XIV—XV асрлар Урта Осиё халқи ҳаётида ўткир равишда кун тартибига қўйилган ҳар бир халқнинг миллий мустақиллиги масаласи»⁵нинг адабиётдаги кашфиётчиси Алишер Навоий тарихга мурожаат қилиб, ана шу мустақилликни барбод қилиб келган истилочилик, зўравонликни қатъий қоралайди. Проф. Е. Бертельс Алишер Навоий бу ўринда бутун зарбани узоқ даврлар давомида мустақилликка эга бўлган халқлар устидан ўз сиёсий ҳукмронлигини юргизиш ва уни сақлаб қолишга уриниб келган Эрон аристократиясига қаратганлигини тўғри таъкидлаган эди⁶. Шундай қилиб, Навоий дostonда мустақиллик йўлига кириш учун узоқ асрлар тинмай курашиб келган халқимиз тарихида кейинги асрларда рўй берган муҳим силжишни санъаткор сифатида тасвирлаб берди. Хусравнинг Арманиядаги сиёсатининг барбод бўлишини кўрсатиш билан истилочилар, зўравонлар қаттиқ жазога маҳкум деган фикрни илгари сур-

⁴ А. Ҳайитметов. Навоий даҳоси, 79-бет.

⁵ И. Султонов. Навоий ва замонимиз. «Навоий ва адабий таъсир масалалари», Тошкент, «Фан» нашриёти, 1968. 37-бет.

⁶ Е. Бертельс. Фарҳад и Ширин, стр. 29—30.

ди. Достонда Фарҳод ва Баҳром ана шу ҳукмнинг ижрочилари сифатида майдонга чиқадн. Ўз ватани, ўз халқи тақдири учун қайғуриш, қўлига қурол олиб унинг мустақиллигини ҳимоя қилиш учун жанг майдонига чиқиш, қон тўкиб унинг шарафини сақлаб қолиш шу она тупроқ фарзандлари бўлмиш халқ — косиблар, деҳқонларнинг фазилати эди. Аристократия ҳеч қачон бундай шарафли иш бўсағасига кўтарила олган эмас.

Фарҳоднинг Арманияда оддий жангчи сифатида тасвирланиши Навоий даҳосининг энг буюк белгиси бўлди. Фарҳод охирги нафасигача ҳам душманга таслим бўлмайди. Шоҳлар билан шоҳлар, сулоалар билан сулоалар ўртасидаги курашлар дастлаб салтанатни қўлда тутиб қолиш, сиёсий доираларни кенгайтиришни кўзда тутганлиги маълум. Улар учун иши ўнгидан келса ғолиблик даъвосини қилиш, танг аҳволда иложи борица ўз жонини сақлаб чекиниш қонуний бир одат. Арманияда ҳам худди шундай ҳолат рўй беради. Меҳинбону билан «оқ» бўлишгача бориб етган армания салтанат соҳиблари Хусравдек «шоҳлар шоҳи»га таслим бўлиш ҳақида яширинча маслаҳат қурадилар. Меҳинбону эса яккаланиб қолади. Шу ўринда XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган Сарбадорлар ҳаракати ёдимизга тушади. Асос эътибори билан энг сўнгги мўғул хонларига қарши кураш жараёнида шаклланган Сарбадорлар бу даврда катта кучга айланган эди.

Навоийнинг Сарбадорларни билгани, Сарбадор шоирлари билан яқин бўлгани маълум⁷. Ҳунарманд, деҳқон, зиёли Сарбадорлар Самарқандни мўғул хони Илӛсхўжа ҳужумдан мудофаа қилишда чуқур ватанпарварлик кўрсатганлар. Характерлиси шундаки, Мовароуннаҳр ва Хуросонга ҳокимлик қилиш даъвосида юрган маҳаллий феодаллар энг таҳликали дамларда шаҳарларни ташлаб қочиб кетган пайтларида Сарбадорлар планли равишда мудофаа жанглари олиб борганлар ва истилочи душманга қаттиқ шикаст етказганлар. Бу фактлар «Фарҳод ва Ширин»нинг ғоявий мундарижасидаги ҳаётийликни чуқур англашга ёрдам беради.

Алишер Навоий ўрта аср прогрессив адабиётининг муҳим проблемалари қаторидан ўрин олиб келган мавзуларга мурожаат этишда ўзигача яшаган ва ўзига замондош бўлган қалам соҳибларидан илгарилаб кетди. Алишер Навоийгача бўлган ўзбек адабиётида ҳам ҳарбий юришларни, талон-торожларни қоралаган асарлар учрайди. «Тўмарис», «Широқ» тарихий эпосларидан ташқари, Искандар Зулқарнайнинг

⁷ И. Султанов. Навоий ва замонамиз, «Навоий ва адабий таъсир-масалари», 35-бет.

турк хоқонлари билан тўқнашувини акс этирувчи асарлар ҳам мавжуд эди. Шундай қиссаларнинг айрим лавҳалари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида қайд этиб ўтилган. Сайфи Саройининг «Сухайл ва Гулдурсун» достонида ошиқларнинг бахтли ҳаётига раҳна солувчи, уларнинг фожиаларига сабаб бўлувчи ўзаро урушларга нисбатан кучли нафрат ўз ифодасини топган. Ўзбек адабиётида XV асрнинг биринчи ярмида майдонга келган мунозара характериға эға бўлган асарлар ҳам шу мазмунда чуқур аҳамият касб этади.

Навойгача бўлган ўзбек адабиётида бу мавзуга алоҳида эътибор берган адиб Мавлоно Лутфий бўлди.

Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» ишқий-романтик достонида Адан ва Яман давлатлари ўртасидаги низолар тасвирида ошиқларни бир-биридан ажратиб, кишиларға зиён-заҳмат етказувчи урушлар қаттиқ қораланади. Достонда тасвирланишича, бир-бириға ҳамиша адоват сақлаб келган икки кўшни давлат бошлиқлари Наврўз билан Гулнинг бахтли ҳаётларини кўзлаб, ўртадаги урушни тўхтатишға қарор қилдилар. Лутфий яшаган XV аср шароитида ҳаётнинг ўзида бундай ҳодисанинг юз бериши сира мумкин эмас эди. Лутфий давлатлар ўртасидаги сўнгсиз можароларни қон тўкмай ҳал этиш йўлларини қидиради, мамлакатда осуда ҳаётни орзу қилади. Бир томондан, турли йўллар билан қўшни мамлакатларни ўзига қарам қилиб олишни кўзда тутган, иккинчи томондан, ватаннинг номуси ва шарафини охирги нафасигача ҳимоя қилишға аҳд этган кучлар ўртасидаги курашни бутун зиддиятлари билан тасвирлаш ва уни адолатнинг тантанасига бўлган орзу билан хотималаш Навойй достонининг алоҳида фазилати сифатида ажралиб туради.

«Фарҳод ва Ширин» достонида «қатлу торож» сиёсатининг ёмон оқибатлари бош қаҳрамонларнинг фожиали тақдирини тасвирлаш орқали ифода этилган.

Армания устиға юриш бошлаган Хусрав катта салтанат эғаси бўлган сосоний шоҳи. Унинг ёши анчаға бориб қолган. Навойй ўқувчини Хусрав образи билан таништира бошлар экан, унинг қиёфасини тезда маълум қила қолмайди. Дастлаб шоир шоҳнинг Арманистонға келгунға қадар тарихини қисқача баён этади. Уни Арманистонға отланишға мажбур қилган сабабларни таъкидлаб ўтади. Кейинги тасвирларда эса Навоййнинг Хусравға муносабати анча равшанлашади, интонация кучая боради.

Навоййнинг бу тасвирлари маълум даражада Хусрав ҳаёти билан боғлиқ тарихий маълумотларни эсға солади. Хусрав бир вақтлар Рум маликаси Марямға уйланган. Навойй «Тарихи мулуки Ажам» асарида Хусравни Баҳром Чўбин исёни вақтида Рум қайсаридан мадад сўраб боргани ва унинг

қизига уйланиб қайтганлигини қуйидагича ёзган эди. «Қайсар они камоҳи ҳолин билиб, яхши дилжўйлик қилиб, Марям отлиқ қизин анга никоҳ қилди ва қалин мадад бериб узатди»⁸. Лекин қариб бораётган шоҳ ўғли Шеруянинг ноқобиллигидан кўп афсус чекар эди.

Агарчи ақди завж айлаб муқаррар,
Булуб эрди анга гавҳар муяссар.

Ва лекни эрмас эрди лойиқи тож,
Ки бўлғайлар анга тож аҳли муҳтож⁹.

«Фарҳод ва Ширин» да Хусрав билан алоқадор қиссанинг тугуни шу ерда. Шоҳ қобил фарзандга эга бўлиш мақсадида янгидан уйланиш фикрига тушади. Хусрав подшо сифатида ўз фармонининг сўзсиз бажарилишига одатланиб қолган. Унинг раъйига қарамаган кишиларнинг кучли нафратга учраши турган гап. Чопарларнинг Меҳинбонудан рад жавоби олиб қайтиши яхши ният билан ўзига ёр қидираётган ошиқни ғазабга келтиради. Хусрав Меҳинбонунинг сўзларини ҳийла деб тушунади. Меҳинбону билан Ширинни «савдода фойдани қўлдан чиқарган нодонлар», «ўз бахтига зомин бўлаётган»лар деб айблайди. Бу «айёр», «маккор» кишиларга қаттиқ танбиҳ бериш фикрига тушади. Ана шу дастлабки нуқталардан бошлабоқ Хусрав характери ойдинлаша боради:

Эрур ўз бахтига бермак нигунлуқ,
Забунларга аён қилмоқ забунлуқ.

Агар умр ўлса ул айёраларга,
Демай айёраким, маккораларга

Ситамдин еткурай андоқ сазое,
Солай кишварлари ичра балое,

Ки қайда бор эса бир ҳийла пайванд,
Қиёматга декин бўлғай анга панд¹⁰.

Шоҳнинг уйланиш режасининг барбод бўлиши шиддатли урушга, қон тўкиш ва қурбонларга сабаб бўлади:

Бу сўзларни дебон азм айлади бот,
Сипаҳлар тортибон ҳайҳот-ҳайҳот!¹¹

Қадимги сюжетда мавжуд Хусрав билан Фарҳод ўртасидаги рақиблик Навоий дostonида халосқор билан босқинчи ўртасидаги зиддиятдан иборат янги мазмун касб этган. Хусрав-

⁸ Алишер Навоий, Асарлар, XIV том, 229-бет.

⁹ فرهاد و شیرین, 133-бет.

¹⁰ Уша асар, 139-бет.

¹¹ Уша ерда.

нинг «селдек», селдеккина эмас, «офат дарёсидек» қўшини «қоғозни сиёҳ босгандек» қўрғонга босиб келар экан, ўртада шиддатли тўқнашувлар рўй беради. Муаллиф тоғ қаҳрамони Фарҳодни кўриш билан Хусравда пайдо бўлган ўзгаришни қадамба-қадам қуюқ бўёқлар билан чиза боради. Бу икки қаҳрамоннинг инсонга, унинг севгиси, кураши, орзуларига қараши бир-биридан жиддий фарқ қилади. Хусрав Ширинни кўриб, севиб, кейин уйланиш фикрига келгани йўқ. Унинг учун муҳаббат — демак инсон туйғуси — иккинчи даражали масала. Шунинг учун ҳам у Фарҳодга менсимаслик билан қарайди. Лекин уларнинг биринчи учрашувидаёқ Хусравнинг кўксига «ўткир ханжар» урилгандек бўлади. Фарҳодни заҳар солмаса ҳам киши хаёлини бўлувчи «илон» деб атайди ва уни йўқ қилиш фикрига тушади. «Бечора» Хусрав ўзини «ошиқ», Фарҳодни эса «рақиб» деб билади:

Чу бор ондин ғаму меҳнат насибм,
Эрурмен ошиқу улдур рақибим.

Эрур кўнглида ширкат орзуси,
Не ширкат, балки мулкият ғулуси.

Бу хоредурки йўлдин олғулуғдур,
Анинг кўси раҳилин чолғулуғдур.

Қўлумға муфт солмиш они иқбол,
Керакдур бўлмоқ андин форигулбол.

Чаманни чун аритсам бу тикандин.
Тонг эрмас, бар емак сарву сумандин¹².

«Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги жанг тасвирининг берилиши характерлидир. Фарҳод Навоий даврида маълум бўлган қурооллар билан жанг қилмайди. У тепаликда туриб тош билан Хусрав қўшинларини саросимага солади. Навоий бу ўринда ҳам идеаллаштириш принципи асосида қалам тебратган. Фарҳод минг қарич ердаги душманни ҳам осон кўрар ва уни тош билан мўлжалга ола билар эди. Мудофаа жангида Фарҳоднинг довураклигидан довираб қолган шоҳ вазири Бузург Уммида маслаҳат солади. Навоий хушомадгўй Бузург Уммидининг Хусрав раёига қараб ўзгариб турувчи қора ички оламини шу ўринда қаҳрамоннинг сўзи орқали усталик билан очиб ташлаган. Бузург Уммид Хусравга тасалли бериш, уни рағбатлантириш мақсадида Фарҳодни «палаҳмон отишдан бошқа нарсани билмайдиган тоғлик» деб атайди. Фарҳоднинг Хусравга қарата айтган аччиқ сўзларини «ақлдан озган» кишининг пойма-пой валдираши деб тушунтиради. Бузург Уммидининг уқтиришича, оқил киши (демак Хусрав) бундай сўзларга эътибор қилмаслиги керак. Навоий Бузург Уммид характе-

¹² Уша асар. 142-бет.

рини ишлашда калтабин, жоҳил вазирларнинг сифатларини жамлаб гавдалантиришга аҳд қилган. Навоий Бузург Уммидни ўқувчи кўзи ўнгида кулгили аҳволга тушириб қўяди. У Хусравни аждарга ўхшатади ва бу билан шоҳнинг буюклигига ишора қилмоқчи бўлади. Аслида эса бу ташбиҳ Хусравнинг зиёнига эди. Навоий ўзининг фалсафий-ахлоқий асарларидаги шоҳ ва бошқа сарой амалдорлари ҳақидаги фикрларини бу ерда Хусрав образи орқали жонли гавдалантирган. Навоий жоҳил шоҳлар ҳақида ёзади: «Ҳақ анинг қошида ботил, хирадманд анинг ақидасида жоҳил. Қатл учун жон бермак шиори, эл молу жонига қасд — шикори»¹³. Бу сифатларни бевосита Хусрав характерида кўриш мумкин эди. Халқ донолигининг меваси бўлмиш мақолларнинг турли социал гуруҳлар ўз манфаатларига мослаб ишлатишларини фош қилувчи бир мисол. Вазир Бузург Уммиднинг айтишича, Фарҳод «карвонга қараб ҳурган ит» эмиш. «Ит ҳурган билан карвон ўтаверар» эмиш. Шу ўринда Навоийнинг назирлар ҳақида айтганлари эсга тушади. У ёзган эди: «Бу билан подшоҳки, бўлгай вазири ҳам ёмон»¹⁴. «Булар жумласи чиёнлар, халойиққа еткурур зиёнлар. Қилклари нўғи ақраб ниши, райият жонига ул ниш ташвиши. Неча бу ниш мазлунларга санчилгай, умид улки, бошлари ажал тоши била янчилгай...»¹⁵.

Навоий подшоҳлар олдига талаб қўяр экан «подшоҳдин ҳам лутф марғубдур, ҳам сиёсат матлубдур»¹⁶, деб ёзган эди. Навоий Хусравни шахсий ҳаётда ҳам, давлат ишларида ҳам ўзининг тор манфаатлари асосида иш тутишини тасвирлар экан, унинг калтабинлиги устидан кулади. Хусрав ўз атрофидагиларнинг хушомад юзасидан айтган гапларини чин деб қабул қилади. Бузург Уммид уни «лақиллатганда» ҳам ҳақиқатни суриштирмай шошилинич фармонлар беради ёки илгариги фармонларини бекор қилади.

Хусравнинг қўрқоқлиги, ожизлиги туфайли ҳийла-найранг қўллаши, турли қабиҳ ишларга қўл уриши Низомий асаридан тортиб ҳамма қиссаларда, жумладан, «Фарҳод ва Ширин» да ҳам мавжуд. «Хусрав ва Ширин» да Хусрав энг оғир шартларни бажариб, юксак ниятларига эришиш олдида турган Фарҳодни ҳийла билан маҳв этади. Хусрав Деҳлавийда ҳам шу ҳол такорланган. Навоий эзгулик билан разолат, севги ва вафодорлик билан макр, ҳийла ўртасидаги жиддий курашларни асос қилиб олган «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги зиддиятни асарнинг етакчи масалалари билан боғлайди. Улар ўртасидаги муно-

¹³ Алишер Навоий, Асарлар, XIII том, 13-бет.

¹⁴ Уша ерда.

¹⁵ Уша асар, 14-бет.

¹⁶ Уша асар, 56-бет.

зарани дoston сюжети тараққиятининг кульминацион нуқта-сига айлантиради. Низомийда Хусрав Ширин учун сут ариғи қазиб берган Фарҳодни ўз рақибидеб билади. Шириннинг унга нисбатан муносабатини ўзгартириб юборишга қодир бўлган кўхқандан ҳадиксираган шоҳ Фарҳодни саройга чақиртириб келади. Икки ўртада кучли савол-жавоб бўлиб ўтади. Ана шу психологик «жанг» Хусравнинг асл башарасини аён қилиб қўяди. Хусрав дўқ-пўписа билан чўчитиш, фикру ўйларини ўзгартириш мумкин бўлмаганлигидан Фарҳодни мол-давлат бериб йўлдан оздирмоқчи бўлади. Лекин бу ҳам иш бермайди. Хусрав билан Фарҳод ўртасидаги зиддият Хусрав Деҳлавий асарида жиддийликдан маҳрум. Шириннинг Фарҳод билан яқиндан муносабатда эканлигини эшитган Хусрав юқорида ҳам айтилганидек тоғ қаҳрамонининг кимлигини билиш фикрига тушади. Лекин Низомийдагидек Фарҳодни саройга чақиртирмайди. Балки ўзи чўпон либосида Бесутунга боради ва у ерда Фарҳод билан суҳбатлашади. Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги конфликт шундан юқори кўтарилмайди.

Навой дostonида Фарҳод билан Хусравнинг тўқнашувлари тамоман ўзгача бир шароитда содир бўлади. Бунинг сабаби, Навой асарида ғоявий ниятнинг янгича маъно касб этиши, образлар системасининг янгича қиёфаси, воқеалар йўналишидаги ўзига хосликдир. Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида Хусрав Фарҳоднинг Ширин билан яқин муносабатини сезиб қолганидан кейингина ўртада конфликт пайдо бўлади ва бу конфликт кўп жиҳатдан Хусрав билан Фарҳод ўртасида Ширин туфайли пайдо бўлган шахсий рақобат доирасида давом қилади. Хусрав Фарҳодни орадан йўқотиш билан масалани осонгина ҳал қилади. Навойдаги конфликт эса туб моҳияти билан ижтимоий характерга эга эди. Чиндан Арманистонга машаққат тортиб келган Фарҳод канал қазиб халққа наф етказарди. У Шириннинг кучли эҳтирос ва самимият билан айтган сўзларидан бахтиёр яшаётган бир вақтда Хусрав Ширинни «кўз остига» олиб қўйган эди. Хусравнинг чопарлари Меҳинбону ва Шириндан бир неча марта рад жавоби олишларига қарамай келиб-кетишда давом қилдилар. Ниҳоят, бу ҳол Хусравга ҳақорат бўлиб туюлади ва у Арман мамлакати устига қўшин тортади. Севгилиснинг ватани душман томонидан хавф остида қолган бир вақтда Фарҳод иккиланиб ўтирмайди. Ишқ туфайли нимага гирифтор бўлса уни яхшилик деб билади у ва душманга қарши қаҳрамонона курашга отланади. Шу ўринда Навой Фарҳоди маълум маънода Лутфийнинг «Гул ва Наврўз»идаги Наврўз образини эслатади. Наврўз денгиз сафари вақтида бўронда ўз ватанидан анча узоқдаги Яман мамлакати соҳилига тушиб қолганда Яман подшоси Бадиъ уни ўзига қўшич

бошлиғи этиб тайинлаган эди. Кўп ўтмай Яманга қўшни Адан подшоси ҳужум қилиб қолади. Яман шоҳи танг аҳволга тушиб қолган бир пайтда Наврўз ёрдамга келади. Қўшинда тартиб ўрнатиб жанг майдонига тушади.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг шоҳга қарши жанг майдонига чиқиши сюжетдаги энг қадимги аъъаналарнинг излари сифатида кўзга ташланади. Юқорида ҳам эслаб ўтилганидек, адабиётда Фарҳод образининг шаклланиши ва эволюциясида Фарҳод култи билан боғлиқ афсоналар билан бир қаторда тарихнинг ҳам ўрни бор эди, деб айтиш мумкин.

Шарқдаги кўпгина адабиётларда куйланиб келган бахтсиз ошиқ, лекин моҳир тоғ қазувчи Фарҳод образининг яратилишида эрамизгача VI асрда яшаган Фираат (Фравартиш) маълум даражада прототип сифатида хизмат қилган. Фираат тўғрисида маълумот берувчи ягона манба Бесутун тоғидаги ёзувлар ҳисобланади. Техрон билан Кирмоншоҳ ўртасида қадим замонлардан бошлаб қўшинлар, савдо карвонларининг қатнов йўли устида кўкка бўй чўзган Бесутун тоғи туради. Йўлнинг тоғни кесиб ўтувчи сарҳадида тоғ тошларига аҳмонийлардан Доро I ёздирган шу подшолик тарихига оид бир қанча лавҳалар мавжуд.

Эронда Сосонийларгача ўтган Аҳмонийлар сулоласининг шоҳларидан Доро I тахтга ўтиргандан кейин салтанат доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Унинг давлатига Эрондан ташқари, Мидия, Саттагидия, Парфия каби Ўрта Осиё ва Кавказдаги бир қанча давлатлар ҳам кирар эди. Турли даврларда Эрон шоҳларига қарам бўлиб қолган бу давлатларда чет эл босқинчиларига, мамлакатни талаб, халқнинг тинкасини қуритган Эрон аристократиясига қарши тез-тез қўзғолонлар бўлиб турар эди. Шундай қўзғолонлар вақтида ташқи томондангина бирлашган давлатлар доимий урушлар натижасида заифлашиб қолган марказий ҳокимиятдан ажралиб чиқар, мустақиллик эълон қилар эди. 520 йилнинг ўрталаридан бошлаб Дорога қарам давлатларда жуда катта халқ исёнлари бўлиб ўтади. 522 йилда бутун мамлакатда, фақат Дорога қарам давлатлардагина эмас, балки Эроннинг ўзида ҳам салтанатга қарши кураш кучаяди. 522 йилнинг куз ойларида Доро Бобилда уруш билан банд бўлган вақтда подшоликка қарам тўрт-беш давлатда бирданига исён кўтарилади. Улардан бири Марғиёнада рўй берган эди.

Ўрта Осиё халқлари Аҳмонийларга қарши курашни асло бўшаштирмас эдилар. Бу гал Марғиёнада кўтарилган қўзғолонга Ўрта Осиёнинг бошқа ўлкаларидаги аҳоли ҳам қўшилиди. Унга мидиялилар, парфиялар ҳам эргашиб, кураш жиддий тус олади. Ана шу халқ ҳаракатининг устида Фираат турар эди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси Бесутун тоғига Доро

томонидан ёздирилган ёдгорликда баён қилинган¹⁷. Бесутунга Доро тилидан қўйидагилар битилган: «Мен Бобилда бўлган вақтимда... Парфия, Марғиёна, Саттагидия ва шаклар менинг идорам остидан чиқиб кетдилар... Парфиялилар ҳамда гирканийлар (журжон халқи) менга қарши кўтарилиб, Марғиёнадаги Фираатга қўшилдилар». Бесутун ёзувларида айтилишича, Фираатга бу ўлкалардаги қўшинлар ҳам эргашганлар. Фираат учун жуда оғир вазият туғилиб қолади. У, бир томондан, ўт очиб турган Видарнийдан ўзини ҳимоя қилиши, иккинчидан, Шарқ томондан келаётган Парфия сатрапи Гиртасп (Доронинг отаси)га қарши кураш олиб бориши керак эди. Фираат Аҳмонийларга қарши кўтарилган ва дастлабки галабани қўлга киритган энг катта қўзғолонни уюштиради ва ўз ҳокимиятини етти ойдан ортиқроқ сақлаб туради. Фираат фақат Доронинг аралашуви билан бошланган жанглардан биридагина асир тушади. Бесутунда бу ҳақда қўйидагилар ёзилган: «Фираат қўлга олиниб, уни ҳузуримга олиб келдилар. Мен унинг бурун, қулоқ ва тилини кес тирдим, кўзларини ўйиб олдим. Уни занжирланган ҳолда менинг саройимда сақладилар, унга ҳамма қўшиннинг кўзи тушди».

Доронинг Фираатга қарши ваҳшиёна муносабати Бесутун тоғи деворларидаги суратларда ҳам ўз аксини топган. Бесутунда тошга ўйилган катта бир сурат бор. Бир чеккада мағрур Доро, унинг боши устида Ахурамазда, Доро қаршисида тўққизта асир, уларнинг энг сўнггиси бўйни, оёқ ва қўллари кишанланган. Бу Фираат эди. Доро салтанатига қарши бош кўтарган давлатлардаги исёнчиларни сўроқ қилмоқда. У, менга қарши турганларнинг тақдирини шундай бўлади, дегандай мағрур турипти. Кейинчалик Доро Фираатни Экбатонга олиб бориб бир неча муддат миҳ устига ётқизиб сақлайди ва ниҳоят осиб ўлдиради.

Бесутун ёзувлари Фарҳод тўғрисида маълумот берувчи энг қадимий ишончли манбадир. Бесутунда Фарҳод номи ҳозирги шаклида ёзилмаган, албатта. Бу ерда гап Фираат (Фравартиш) ҳақида боради. Шу ўринда Кавказ ва Ўрта Осиё тарихининг энг яхши билувчиларидан проф. И. Дьяконовнинг қўйидаги сўзларини эслаш жонзидир. У ёзади: «Frawartis номининг Фарҳод (қадимги эронча Frahata, юнонча Phraates) номи билан умумийлиги йўқ деб бўлмайди»¹⁸. Проф. Я. Фуломов ҳам Фираатнинг Фарҳод эканлигини алоҳида таъкидлаган эди¹⁹. Адабиётда узоқ даврлардан буён

¹⁷ «Древние авторы о Средней Азии». Ташкент, 1940, стр. 33.

¹⁸ И. Дьяконов. История Мидии. М.—Л., 1956, стр. 276.

¹⁹ «Ўзбекистон ССР тарихи», бир томлик, Тошкент, ЎзССР ФА наш. кёти, 1958. 42-бет.

куйланиб келган Фарҳод образининг ана шу Фираат (Фравартиш)дан озиқланганлиги, унинг мардлиги, қаҳрамонлиги ҳақидаги афсоналарни ўзида сингдиргани эҳтимолдан узоқ эмас.

Шу нарса характерлики, Ўрта Осиё ва Кавказ адабиётларида тасвирланиб келган Фарҳод айрим кичик шеърларда, шунингдек, катта эпик асарларда ҳамма вақт Бесутун тоғини қазувчи сифатида тилга олинади. Бу бежиз эмас, албатта. Ўз мамлакати ва халқининг мустақиллиги учун курашга бел боғлаган ва бу йўлда жон фидо қилган Фарҳоднинг сурати ҳам, у ҳақдаги маълумотлар ҳам Бесутунда учрайди. Ўз шон-шуҳратини мустаҳкамлаш, қўли остидаги қарам ўлкаларга даҳшат солиш ниятида Доро томонидан Бесутунга битилган ёзувлар чет эл босқинчилигига қарши курашда ҳалок бўлган қаҳрамонлар номини ҳам ўзида сақлаб келди. Бесутун ёзувлари Фарҳод номини халқлардан-халқларга, асрлардан-асрларга кўчирди. У ватапарвар қаҳрамон тўғри-сидаги дostonга айланиб қолди²⁰.

Фарҳод култи билан боғлиқ афсоналар кейинчалик Фираат ҳақидаги қиссалар билан қўшилиб, бир бутун ривоятга айланиб қолган бўлиши мумкин. Фарҳод ҳақидаги қиссалар «Хусрав ва Ширин» сюжетига келиб қўшилган даврдан бошлаб Фираат ва Доро ўртасидаги зиддият Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги конфликт сифатида янги қиссанинг ўзига хос бир занжирини ташкил этиб қолган. Буларнинг барчаси Фарҳод атрофида мавжуд қиссаларнинг ниҳоятда узоқ тарихга эгалиги, уларни бундан буён ҳам синчклаб ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Навоий Фарҳоднинг Хусравга қарши курашини тасвирлар экан, унга тарихда бўлиб ўтган воқеаларнинг акс садолари дастлабки таянч бўлганлиги турган гап. Шу ўринда машҳур юнон тарихчиси Геродот ҳикоя қилган Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги эпосларидан — «Тўмарис» тарихий эпоси ҳам эсга тушади.

Шу тарзда, агар улуг Низомий ўз асарида феодал жамиятининг хунук бир иллати — Хусрав, Ширин ва Фарҳоднинг фожиаларига сабаб бўлган феодал сарой ахлоқининг моҳиятини очиб ташлаган бўлса, Алишер Навоий «Хусрав ва Ширин»даги ғояларни янги шароитда ривожлантиргани ҳолда ўзи яшаб турган жамиятнинг дард бўлиб келаётган жуда катта бир иллати — истилочилик, зўравонлик урушлари ва уни қўллаб-қувватловчи сиёсатни қаттиқ қоралайди.

Фарҳоднинг Хусравга қарата айтган қуйидаги сўзларига диққат қилайлик:

²⁰ Азэрбајҷан эдэбијјаты тарихи, I чилд, Баки. 1943, 80-бет.

Эрур бу турфароқким тортибон тиф,
Қарортиб ерни хайлинг уйлаким миғ,

Қилиб эл мулки ичра қатлу торож,
Олай деб мулк элидин тахт ила тож,

Шикастиға ситам ёйин қурарсен.
Эшиттим, ишқ лофин ҳам урарсен.

Бу бўлғай дарди ишқ ойини, ваҳ-ваҳ,
Вафоу меҳр шарти, оллаҳ-оллаҳ!²¹

Мамлакат осойишталигини ҳар нарсадан юқори қўйган Навоий унинг ички ва ташқи душманлари борасида фикр юритар экан, урушларни келтириб чиқарувчи асл сабабларни изоҳлаш даражасига етиб бормаиди. Адиб ўз дунёқарашидан келиб чиқиб бу ўринда жоҳил шоҳларни айбли деб билади. Навоий Фарҳод билан Хусрав характери ва қарашлари ўртасидаги фарқни қиёсий планда тасвирлашга ҳаракат қилади ва бунга эришади. Хусрав шоҳ, Фарҳод бошида тожи бўлма-са-да, у ҳам шоҳ. Лекин уларнинг ҳаётга, кишиларга қарашларида бир олам фарқ мавжуд. Фарҳод юксак инсоний туйгулар даражасида турган идеал қаҳрамон. Хусрав учун эса ҳаёт эгоистик мақсадларини амалга оширишга имкон берувчи бир восита, холос. Унинг учун севги ҳам фарқсиз. У юқорида қайд қилинганидек Ширинга «яхши» фарзанд орттириш учунгина уйланмоқчи эди.

Навоий дostonда Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги маънавий курашни тасвирлашга алоҳида аҳамият беради. Дoston конфликтининг энг ривожланган бу саҳифалари асарнинг ғоявий мундарижасини янги қирралар билан бойитади.

Фарҳод Хусравнинг босқинчилик сиёсатини фош қилиб ташлайди. Уни беҳуда тўкилаётган қонлар, сабабсиз вайрон бўлаётган Арманистон учун жавобгар деб билади:

Бу жамъи бегунаҳ қониға кирдинг.
Сипоҳингни ўз илгинг бирла қирдинг²².

Хусрав Арман қўрғонини қамал қилиб, атрофга хандақлар қаздиради. Шоир таъбири билан айтганда, «қалъа ва унинг атрофидаги хандақлар қубба айланасидаги қалқонга» ўхшарди. Душманнинг ёмон ниятда эканлиги маълум эди. Шундай экан, Фарҳод мудофаа жангига бел боғлайди. Душманни ёвуз ниятдан қайтишини қайта-қайта уқтиради. Шу ўринда Навоий гуманизмининг ҳамма қирралари намоён бўлади. Навоий ниҳоятда юмшоқ табиат Фарҳоднинг қарашларида айни вақтда пайдо бўлган қатъийликни асослаб беради:

²¹ فرهاد و شیرین، 142-143-бетлар.

²² Уша асар, 142-бет.

Йўқ эрса йўқ эди мумкинки ул зор,
Тегургай пашшанинг паррига озор.

Бировга етса эрди чархдин ранж,
Бу андин кўп бўлур эрди аламсанж.

Заифе чекса эрди дардлиғ оҳ,
Бу тортар эрди юз минг оҳи жонкоҳ.

Не мумкин эрди ул маҳзун ишига,
Ки андин бир алам етгай кишига.

Вале аъдони қўрқутмоқ футури,
Анга чун ваҳмидин эрди зарури²³.

Фарҳод душманга ҳамла қилиб, уларга кетма-кет талофат етказар экан, беҳуда фалокатларга, поёнсиз жабр-си-тамларга сабабчи бўлган кишиларнинг тақдири ана шундай бўлади, дейди:

Назар қилким сенингдек бир сипаҳдор,
Ки бўлғай хайли ичра минг кулаҳдор.

Биров жониға қилғай қасд ноҳақ,
Иваз бу навъи еткурғай анга ҳақ.

Ки Арман тоғида кин айласам фош,
Яқин билким, эрур ҳар тошу бир бош²⁴.

Хусрав дастлаб талофат кўриб, урушни сусайтириб қўяди ва тadbир қидира-қидира ҳийла ишлатишга ўтади. Хусрав Фарҳодни ҳийла билан асир олар экан, шу билан можароларни осонгина ҳал қилмоқчи эди. Лекин Фарҳод билан Хусрав ўртасида бошланган маънавий кураш масалани янада жиддийлаштириб юборади. «Фарҳод ва Ширин» даги бу эпизодлар Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ориф Ардабилиий дostonларида йўқ.

Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги диалог ҳамма «Хусрав ва Ширин»ларнинг «Фарҳод ва Ширин» га яқинлигини кўрсатувчи муҳим белгилардан биридир. Лекин бу фақат ташқи ўхшашлик бўлиб, уларнинг ҳар бирида муайян ғоявий ният ўз ифодасини топган. Шунга қарамай, озарбайжон адабиётшуноси проф. М. Рафили Низомий ва Навоий асарлари хусусида сўз очиб «икки ошиқ ўртасида бўлиб ўтган кескин айтишувнинг мафтункорлик кучи шу даражада эдики, Низомий мавзуи бўйича ўз она тилида дoston яратган улўғ ўзбек шоири Навоий шу ўринларга қўл тегизмади (қандай бўлса шундайлигича қолдирди)»²⁵, — деб ёзган эди. Бу чуқур

²³ Ўша асар, 148—149-бетлар.

²⁴ Ўша асар, 142-бет.

²⁵ М. Рафили, Творчество Низами. Сб. «Низами». IV, Баку, 1947, стр. 400.

англашилмовчилик натижаси, албатга. Навоий дostonда Низомий, Хусрав Деҳлавий каби ҳар бир лавҳа ва деталга ўзининг муайян мақсадлари асосида ёндашади. Шунга кўра, учала муаллиф асарларидаги лавҳалар ўртасидаги яқинлик тўғрисида сўзлаш билан бир қаторда ўртадаги фарқлар, ҳар бир муаллифнинг ғоявий нияти билан боғлиқ томонлар, фактларни умумлаштиришдаги маҳорат ҳақида ҳам алоҳида фикр юритишга тўғри келади. Диалоглар ўртасидаги фарқ юқоридан ҳам эсланганидек дастлаб мунозара бошланиши олдидаги ҳолатнинг ўзидаёқ яққол кўзга ташланади.

Фарҳод ва Хусрав ўрталаридаги савол-жавоб Ориф Ардабийнинг «Фарҳоднома»сида ҳам мавжуд. Мадойинда Ширин турган қасрда Фарҳоднинг пайдо бўлиб қолганлиги, унинг устига сут ариғи воқеаси Хусрав Парвезда кучли рашк ўтини қўзғайди. У Шопур орқали Фарҳодни ўз ҳузурига чақиртиради. Лекин бу вақтлар Хусрав Марямни ўз никоҳига олган бўлиб, унинг измидан ташқари иш тутолмас эди. Шунга кўра, унинг Фарҳодга берган саволлари Низомий асаридагидек жиддийликдан маҳрум эди. Суҳбат давомида Хусрав саволларига кўпинча Фарҳод эмас, балки Шопур жавоб беради. Шопур Фарҳодни Хусравнинг ғазабидан сақлаб қолиш учун уни камситиб гапиради. Суҳбат Хусравнинг Бесутуни кесиб йўл очиш тўғрисидаги фармони, Фарҳоднинг эса Ширинга бўлган майли туфайли буйруқни қабул қилиши билан хотималанади. Муаллиф ўз ғоявий ниятларидан келиб чиқиб, бу ерда ҳам Хусрав Парвезга катта ўрин бермаган. Савол-жавоб давомида ўз навбатида боши берк кўчага кириб қолган Хусравнинг қўрқоқлиги фош қилинади. У Фарҳоддан қанча рашк қилмасин, Марямдан қўрқиб, Ширин масаласида жиддий бир фикр билдира олмайди.

Навоий дostonида мунозара воқеалар ривожланиб, кульминацион бир нуқтага кўтарилган пайтда бўлиб ўтади. Армандан Ширин ҳақида хабар олиб борган чопарлар Хусравга Фарҳод ҳақида ҳам гапириб берган эдилар. Улар Арманда тўқнашар эканлар ўртада ким кимни енгади деган савол кўндаланг бўлиб қолади. Фарҳод билан Хусрав ўртасидаги савол-жавобгача ҳам улар Арман қўрғонинда тўқнашган. Хусрав Фарҳодни очиқ жангда енгилшга кўзи етмагач, ҳийла ишлатади ва занжирдаги асир билан савол-жавоб қилади. Шоҳ қошига занжирбанд бўлишига қарамай, виқор билан кириб келган Фарҳод рақибгина эмас, унинг босқинчилик юришларининг душмани сифатида ҳам гавдаланади.

Проф. А. Ҳайитметов Навоий дostonида Фарҳод билан Хусравнинг машҳур диалоги, Фарҳоднинг занжирда туриб зolim Хусравга сўз билан ҳамла қилиши Хожа Яҳё билан Тоғайтемур ўртасидаги диалогни эслатиб туради, деб ёзган эди. Мўғул хони Тоғайтемур ва сарбадор Хожа Яҳё ўр-

тасидаги мунозара асосида баён этилган бу фикр²⁶ романтик севги мотивларидан фойдаланиб яратилган Навоий достонидаги ҳаётини лавҳалар тўғрисида юқоридан баён қилиб ўтилган қайдларни яна бир карра таъкидлайди.

Хусравнинг ўта худбинлиги, бебурдлиги унинг Фарҳод билан савол-жавобларида айниқса бўртиб кўзга ташланади. Фарҳод тоғ устидан туриб ҳайқириқ билан мурожаат қилганида ваҳимага тушиб турган шоҳ энди занжирдаги Фарҳодга дўқ-пўписа билан гап бошлайди. У ўзининг юксак мансабига, мол-давлатига суяниб иш тутади. Агар диалог вақтида Фарҳод сўзлари инсоний муҳаббатнинг қадр-қимматини ҳимоя қилиш доирасида борса, Хусрав гапларида соф муҳаббатни олтин билан алмаштиришга интилиш, дағдаға билан қўрқитишга, пўписа билан ваъда олишга уриниш яққол сезилиб туради:

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум...

Деди: бу ишда йўқ сендин йироқ қатл ва бошқалар.

Низомий достонида савол-жавоб давомида маънавий жиҳатдан букилган шоҳ Фарҳодни Бесутунни қазиб йўл очишга юбориш билан зиддиятга сабаб бўлган масалани очиқ қолдиришга эришади. Навоий достонида Хусрав бундай ҳаракат қилиши мумкин эмас эди. У ғазаб ичида Фарҳодни «дорга осиб ўлдириш», «шоҳ билан басма-бас олишган бу гадонинг» қатлини ҳаммага намуна қилиш тўғрисида фармон беради:

Чу Хусрав кўрди бу янглиғ таҳаввур,
Такаллум айламак сочқон киби дур.

Бир ўт тушти ичига бехудона,
Ки оташгоҳдек чекти забона,

Ки мендек шаҳга муяжоқ разл дунн,
Аёғдин-бошқа банд ичра забунн,

Ҳаётининг ниҳолиға синиб шоҳ,
Жавоб айтур не сўрсам бўйла густоҳ.

Сиёсат қилғулуқдур бу фидойн,
Ки ҳар бир тоғ ила водн гадойн,

Яна кўргузмагай беҳавфу даҳшат,
Салотин хизматида сўзга журъат.

Ғазаб бирла буюрди шоҳи ғаддор.
Ки урдилар ҳисор олинда бир дор²⁷.

²⁶ А. Ҳайитметов, Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1970, 280-бет.

²⁷ فرهاد و شیرین. 153-бет.

Шоҳнинг фармониға кўра, Фарҳод дорға осилган жойида ёмғирдай ўққа тутилиши, кейин куйдирилиб кулини кўкка совуриб ташлашлари керак эди. Хусрав бу эпизодларда эртаклардаги қонхўр, золим шоҳлар образларига жуда ўхшаб кетади.

Олдин мақтаниб, кейин уялиб қолган, айни пайтда ловуллаб ёнаётган Хусравға хушомадгўй Бузург Уммид ёрдамға келади. Фарҳоднинг жазо олдида шоҳға қарата айтган ва уни таҳликаға солиб қўйган мардонавор гапларида Бузург Уммид «ақлдан озганлик нишонасини» кўради. Шунга кўра ҳам Фарҳоднинг ўлим жазоси «ўз ақлиға келгунға қадар» икки-уч ой муддатға Салосил қўрғонига қамаб қўйиш билан алмаштирилади. Оқибатда эса Фарҳод ҳийла ва найранг билан қатл қилинади. Фарҳоднинг орадан кетиши Хусрав учун айни муддао бўлса-да, у ниҳоятда қўрқиб кетган эди. Шонр таъбири билан айтганда, унинг лаблари кулгунни тарк этади, кечалари уйқуси қочади. Чексиз ваҳималар ичида қийналади, жинояти жавобсиз қолмаслигини билади. Бу ҳолат унинг характеридаги бўшлиқ, табиатидаги заифликни яна бир марта фош қилиб қўяди:

Мақолотин қилиб Хусрав тааққул,
Тафаккур бирла кўп айлаб тааммул;

Неча кун қайғудин кулгуси келмай,
Неча тун ваҳмдин уйқуси келмай,

Агарчи бу умид айлаб ани шод,
Ки Шириндур анинг, чун борди Фарҳод.

Вале бу ваҳмдин ҳар лаҳза ғамгин,
Ки нетгай кийниға, чарх айласа кин?²⁸

Муаллиф Хусрав Фарҳод хуни учун жавоб бериши керак деган фикрни илгари сураб экан, ўз салафларига уйғун туради. Асар давомида шундай ҳукмнинг муқаррарлиги исботланади. Навоий тасвирининг қуввати шундаки, Фарҳод вафотидан кейин ҳам Хусрав қаршисида унинг «кўнглиға ғашлик солувчи», «фош қилувчи» куч сифатида яшаб қолади. Хусрав ҳар нафас минг ўлиб, минг тирилади. Шу ўринда ўзининг сеvimли қаҳрамони Фарҳоддан узоқлашган ҳикоячи ҳам воқеаларға фарқсиз қарай олмайди. Инсоннинг ҳаётдаги ўрни унинг яратувчилик ишларида, ўзини эл-юртға бахш этиб яшашидадир. Навоий ҳикоячи нуқтаи назарида туриб, Фарҳод билан Хусравнинг фаолиятини сартарозни қилади ва Хусравнинггина эмас, Хусравларни қамчилашнинг ажойиб йўлини топади. Навоий Фарҳоднинг тоғ устида сув ёқасига қурган

²⁸ Ушш асар. 196-бет.

қасри тўғрисида сўз очар экан, бундай ишни амалга ошириш минглаб Хусравлар томонидан юз йилда ҳам мумкин бўлмас, деб ёзади:

Ки минг Хусрав киби юз йил чекиб ранж,
Ул иш бўлмас эди гар тўкса юз ганж²⁹.

Навийий дostonининг дунёга келиши билан анъанавий сюжетда жиддий ўзгариш юз берди. Хусрав шу даврдан бошлаб золим шоҳлар рамзига айланиб қолди. Алишер Навийий Хусрав образи орқали босқинчилик урушларига қарши кураш ғоясини ифодалашдан ташқари шахснинг жамият ҳаётидаги тақдири масаласини ҳам муҳим проблема қилиб қўяди. Хусрав ҳамма ҳукмдорлар каби оддий шоҳ. Навийий ҳатто ўқувчини Хусрав образи билан таништира бошлар экан, унга маълум бир хайрихоҳлик билан қарайди. Шоҳнинг тахтга лойиқ ворисга умидворликдан бошқа камчилиги йўқ. Лекин ўз мақсадига эришолмаган шоҳда бирдан ўзгариш пайдо бўлади. Фарҳод сўзлари билан айтганда, муҳаббат, вафо, садоқат, ҳажр, висол лаззатларидан беҳабар Хусрав севишганларнинг қалб дардларига қулоқ солишни хаёлига ҳам келтирмайди. Бу ҳол Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубида дилни тирновчи нола билан қоғозга битилган:

Даме хуш урмадим афғон ичинда,
Даме хуш бўлмадим ҳижрон ичинда.

Олиб душман сипоҳу афсаримни,
Қилиб торож мулку кишваримни.

Мену хайлим нечукким буми манҳус,
Бўлуб бир ғор аро тоғ ичра маҳбус.

Мунунгдек мулкнинг шоҳу фақирин
Бўлуб бошдин-аёқ душман асири³⁰.

Фарҳоднинг Хусравга қарата айтган гапларида инсофсиз, адолатсиз шоҳдан нолиш эмас, балки «мулк ва қўшинига таяниб» ўзини доно тутаётган шоҳнинг қора ниятларини дадил фош қилиш кўзга ташланади:

Сангаким рўзи этти подшаҳлиқ,
Менинг қилди насибим хокираҳлиқ.

Кўнгул айлаб сен ул шаҳлиқ била кенг,
Менинг олимда ул туфроқ била тенг.

Не ишким шаҳ топиб ондин навое,
Вале юз қотла ор этгай галое.

Жафó майдонига ҳар дам суруб от,
Киши андин нечук қилгай мубоҳот³¹.

²⁹ Уша асар, 200-бет.

³⁰ Уша асар, 175-бет.

³¹ Уша асар, 142-бет.

Бу ўринда фақат қоралашгина мавжуд бўлмай, балки Навоий бунда жамият иллатларини пайқаш даражасига кўтарилади. Социал шароит Фарҳоднинг орзуларини ер билан яксон қилди. Бу эса унинг қарашларида ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини чуқур тушуниш ва ундан ўзича хулосалар чиқаришга восита бўлади. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини бошдан кечирган сайин, кишиларнинг ният ва интилишларини сартарози қилган сайин адолатсизликнинг хунук оқибатларини чуқур ҳис қила боради. Юртнинг тинчи-оромини бузувчи урушларга, ўз тушунчасида ана шу фалокатларни келтириб чиқарувчи кучларга нафрати ортади. Хусрав билан илк бор тўқнашуви ва ундан кейин орада рўй берган воқеалар давомида Фарҳоднинг характери ва қарашларида рўй берган ана шу ўзгаришларни пайқаб олиш қийин эмас. Албатта бу ўсш, ўзгариш қаҳрамондаги ҳаётни узоқ кузатиш ва ички зиддиятлар натижаси бўлиб, унинг айрим қирралари денгиз сафари вақтида қароқчилар билан тўқнашувда намоён бўлган эди.

Денгиз сафари вақтида Фарҳод танг аҳволда қолган савдогарларга мадад қўлини чўзади. Навоий кейинчалик бу мотивни дoston хотимасига ҳам кўчиради ва бутун Арманияга халоскор сифатида кириб келган Баҳром воқеасида уни ривожлантиради.

Инсонга мухаббат инсоният душманларига қарши беқиёс мурасасизликни ҳам тақозо қилади. Шу нарса характерлики, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»да шахс эркини ҳимоя қилишдан иборат анъанавий гуманистик қарашни ривожлантирибгина қолмай, уни янги мазмун билан бойитди. Навоийнинг Фарҳод, Баҳром каби қаҳрамонлари жабрланганлар, душман томонидан хўрланганларнинг халоскори сифатида ҳам гавдаланадилар.

Навоий ўзаро низолар, жамият ҳаётининг офати бўлган босқинчилик урушларини қоралар экан, адолатнинг провард тантанасига катта ишонч билан қарайди. Фарҳод ўлими олдида ишқ аҳлига хитоб қилиб, орада рўй берган фожиалар учун Хусравдан кескин суратда ўч олишни васият қилади:

Керакким жамъ ўлуб тортиб сипаҳлар,
Тутуб сўг ўйлаким, ўлганда шаҳлар.

Бурун Хусравға чун абри баҳорон,
Қилиб оҳ ўқларидин тийр борон.

Фигон ўтидин ўртаб кишварини,
Кул айлаб тожу тахту афсарини.

Бўлуб гирён бу зори бенавоға,
Беринг бору йўқини сели фаноға.

Вафо қасрин бу янглиғ айлаб ооод ,
Равонимни ўзунгуздин қилинг шод³².

Достонда тасвирланишча, Фарҳод фожиасини эшитган Баҳром Арманияга етиб келади ва уруш натижасида туғилган ҳаражатларни шу фалокатларни келтириб чиқарган кишилардан ундириб олишга эришади. Баҳром томонидан Арманияга тайинланган янги шоҳ даврида Хусрав туфайли етган фожиалар унутулиб, юрт ўз қаддини тиклай бошлайди:

Қилиб ул адл ойинини бунёд,
Ки адлидин бўлуб вайронлар обод.

Не ерким бузди беандоза Хусрав,
Ани айлаб иморат, тоза хусрав³³.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мустақил тараққиёт йўлига киришини бу ердаги маҳаллий халқлар, биринчи навбатда туркий халқлар тарихида янги, бурилиш даври³⁴ деб ҳисоблаган Навоий унинг қайта емирилиши, парчаланиб кетиши, асоратга тушиб қолишини сира истамас эди. Шунга кўра ҳам мутаффакир шоир «Фарҳод ва Ширин»да мамлакат нимадан обод ва нимадан хароб бўлади деган жамият ҳаёти учун ниҳоятда муҳим масалани қўяр экан, ўз навбатида Темурий шоҳларини ҳам огоҳлантиради. Уларнинг сиймосида давр Хусравларини эмас, замона Фарҳодларини кўришни орзу қилади. Адибнинг мамлакатлар, халқлар ўртасида одамийлик асосига қурилган муносабатлар ҳақидаги қарашлари ҳам бу давр учун чақириқдек янграр эди.

Фарҳод, Ширин ва Меҳинбонунинг халқ билан боғланган, унинг кучига суянган, истеъдодига тан берган қаҳрамон сифатида яратилиши «Фарҳод ва Ширин»нинг фазилатидир.

Шарқ адабиётида Навоийгача яратилган бадний асарларда кўпинча якка қаҳрамонлар асос қилиб олинган бўлиб, уларда халқ оммасининг иштироки деярли сезилмайди. Навоий қаҳрамонлари ҳаётга қўйган дастлабки қадамларидан бошлаб маълум маънода халқ билан қўшилиб кетадилар, унга ҳамдард бўладилар. Фарҳод Салосилда экан, қўрғон ичида қолган халқ унинг учун ич-ичидан ачинади, машаққатли ҳаёти, фожиаларга дучор бўлган тақдирини дард билан куйлайди. Тўғри, бу ўринда ҳам халқ пассив. Достонда қалъа минораларидаги соқчилар ҳақида гап борса-да, халқ Хусравга қарши бевосита курашга кўтарилмайди. Фарҳодгина жанговар тайёргарлик билан душманни қарши олади. Фарҳод вафотидан кейин отасини ўлдириб Арман ерла-

³² Уша асар, 194-бет.

³³ Уша асар, 211-бет.

³⁴ И. Султонов, Навоий ва замонамиз, «Навоий ва адабий таъсир масалалари», 37-бет.

рида «ҳоким» бўлиб олган Шеруяни Чиндан етиб келган Баҳром таслим этади. Бундан ташқари, проф. В. Зоҳидов айтганидек, «Ўз даврининг фарзанди бўлган Навоий гуманизми ўзининг ҳамма қадр-қимматига қарамай, жамиятнинг моддий асослари даражасигача, кишининг ижобий ва салбий хислатлари объектив қонунлар билан боғланганлигини тушунишгача бориб етмайди. Навоий тасвирлаган инсон жамиятнинг моддий турмуш шароитлари билан белгиланмайди, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг маълум босқичи билан боғланмайди»³⁵. Лекин гап бундан беш юз йил муқаддам ўрта аср шароитида яшаб ижод қилган қалам соҳиби ҳақида бораётганлигини кўзда тутсак, унинг ўзигача ва ўз даврида адабиётда гуманизмнинг қарор топиши ва янги-янги белгилар билан бойиб, ривожланиб боришидаги ўрни ва роли равшан англашилади. Достоннинг ҳамма ижобий образлари шоирнинг «одамий эрсанг демагил одами, оники йўқ халқ ғамиди ғами» тарзида баён қилинган гуманистик ниятини жонли ифодалаган, ўзларига юксак одамийликни шиор қилиб олган қаҳрамонлар сифатида майдонга чиқадилар. Бу ўрта асрнинг ўта зиддиятли шароитида жуда муҳим эди.

* * *

Ситамдин бас иликни чекмак авло,
Вафоу меҳр тухмин экмак авло.

Достонда романтик севги саргузашти воқеаларга ниҳоятда бой. Шу серқирра, зиддиятли мураккаб саргузаштнинг муайян мақсадларни қулай ифодалашга моҳирона бўйсундирилганлиги билан «Фарҳод ва Ширин» достони кўпгина қиссалардан ажралиб туради.

Фарҳодга ёшлиқдан бошлаб ҳамроҳ бўлган яширин дард ойнаи жаҳоннамода Ширинни кўриш билан кўз очди, аниқ мақсадга айланди. Навоий қаҳрамони умрининг охиригача ана шу «кимё»га интилади. Бу йўлда бепоён қийинчиликларга дуч келади. шоҳлар билан тўқнашади, «ишқ дарёсида» ғаввос бўлиб сузади.

Фарҳод — шаҳзода, ягона ворис. Хоқон унинг оёқлари остига бутун хазинасини тўкишга, бошига тожини ҳадыя этишга тайёр. Шоҳона базмларнинг тўри уники, сон-саноксиз канизлар унинг хизматида. Лекин Фарҳод салтанат эгаларига хос кибру ҳаво доирасининг асири эмас. Навоий тасвирида у комил инсон. Шоир Фарҳодни камолот пиллапоясига кў-

³⁵ В. Заҳидов. Мир идей и образов Алишера Навои. стр. 152.

тарар экан, ана шу идеал заминда туриб ҳаёт оқимини кузатиб боради. Фарход яхшига хайрихоҳ бўлади, ёмонни фош қилади. Шу жиҳатдан, бир томондан, хоқон ва Фарҳод, иккинчи томондан, Хусрав ва Шеруя муносабатлари шоирга одил шоҳ ва одил давлат ҳақидаги орзуларини, шунингдек «мулку жоҳ» масаласидаги танқидий қарашларини кучли драматик эпизодларда баён этишга восита бўлган деб айтиш мумкин.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Шириш»даги Хусайн Бойқаро ва Бадиуззамон мадҳига бағишланган бобларда салтанат эгаси бўлган шоҳ ва унинг вазифалари тўғрисида қимматли фикрларни илгари сурган. Навоий дostonнинг хотимасидаги Абдулфаворис Шоҳғариб Баҳодирга бағишланган бобда ўзининг шоҳ масаласида илгари сурган фикрларини бирмунча конкретлаштиради.

Навоий шоҳларни ҳамиша олам сирларидан, салтанатнинг икир-чикирларидан огоҳ бўлиб туришга чақиради:

Эрусен шоҳ — агар огоҳсен-сен,
Агар огоҳсен-сен — шоҳсен-сен³⁶.

Навоий адолатли шоҳни улуғлаб, донишманд вазирларни Мулкоро — мамлакатга зийнат бахш этувчи шараф эгалари, деб атайди. Навоийнинг таъкидлашича, шоҳ дунё илмларини эгаллаши, зарурий ҳамма ҳунарлардан хабардор бўлиши шарт. Товуснинг бошида зийнатли тожи бўлгани билан уни ҳеч ким шоҳ демайди, — деб образли айтади шоир. Навоий шоҳ сифатида Искандар образига мурожаат этади. У сувни ҳам, қуруқликни ҳам илм ва ҳунар кучи билан эгаллади ва ўзидан кейин яхши ном қолдирди. Дастлабки қарашда Темурий шаҳзодаларига насиҳатдек бўлиб туюлган бу фикрда Навоийнинг сиёсий қарашлари ўз ифодасини топган. Навоий шоҳни ўзидан кейин яхши ном қолдириши учун қандай ишларни амалга ошириши ва қандай иллатлардан ўзини узоқ тутиши борасида ҳам ўз фикрларини ўртага ташлайди. Шоҳни ҳамиша ақл-идрок кучи билан иш тутишга чақиради.

Алишер Навоий адолат ва адолатпарварлик ҳақидаги хулосаларини дostonда хоқон ва Фарҳод муносабатлари орқали ёрқин лавҳаларда акс эттиришга эришади.

Хоқоннинг Чин салтанатида ҳеч нарсдан камчилиги йўқ. Бойлиги каби, қўшини ҳам ҳисобсиз. Унинг қудратига қўшни давлатларнинг султонлари ҳам тан берганлар. Хоқоннинг адолати ҳам, саховати ҳам барчага маълум ва машҳур. Лекин кексайиб бораётган хоқонни фарзандсизлик изтироби жуда-жуда ўртарди. Ана шу эпизодда кучли контраст мав-

³⁶ فرهاد و شيريش، 213-бет.

жуд. Муаллиф қисқагина бир эпизодда тожу тахт ва молдавлат олдида инсоннинг улуғворлигини баланд руҳ билан тасвирлайди:

Мукалал меҳр дурри бирла тожи,
Анинг бир ўзга дурга эҳтиёжи.

Муроди боғи юз гулдин баруманд,
Вале ул ўзга гулга орзуманд³⁷.

Навоий «фарзанд инсоннинг меваси» деган фикрни илгари сураб экан, ҳаётий бир ўхшатиш қўллайди. Ота — садаф, фарзанд эса — дур. Инжуси йўқ дарё, дарё эмас. Ёмғирсиз булут қалин бир тутун, холос.

Фарҳоднинг туғилиши хоқонни ниҳоятда қувонтиради. У ўғлида жуда ёшлиқдан бошлаб пайдо бўлган ақл ва зийракликни кўриб, унинг тарбиясига алоҳида эътибор беради. Хоқон ўқувчи кўзи ўнгида тadbирли шоҳ, меҳрибон ота, зийрак маслаҳатгўй тарзида гавдаланади. У Фарҳоднинг Юнонга қилган юришида ҳам қатнашади. Денгиз сафаридаги фалокат туфайли ўғлидан узоқлашган ота умидларининг чилпарчин бўлганлигидан афсусланиб, Чинга қайтади. Фарзанд доғи билан ҳаётдан кўз юмади. Шундай қилиб, «Фарҳод ва Ширин» да хоқон образи қиссанинг анча фаол иштирокчиси даражасигача кўтарилган. У бутун ҳикоя давомида донишмандлик ва адолат ҳомийси сифатида диққатни тортади.

Хоқон ўз тахтини эртами-кеч ўғлига тақдим этиши керак. Фарҳоднинг ёшлиқдан бошлаб сирли бир дард ичида юрганлигини кўрган тadbирли шоҳ унга тожу тахтни эртароқ топшириш билан ўртада рўй берган ҳолатни бартараф этиш фикрига тушади. Хоқон Фарҳодни қаҳириб кексайиб қолганлиги, яна бир қанча сабабларни ўртага солиб, унга Чин тахтини тортиқ қилмоқчи бўлади. Шу вақтга қадар, ота тахтини эгаллашни ўйлаб ҳам кўрмаган Фарҳодни бу таклиф бирмунча довдиратиб қўйса-да, у ақл-идрок кучи билан отасига муносиб жавоб беради. Фарҳод отасининг тахтга ўтириш тўғрисидаги таклифига ўзининг давлат ишларидан узоқда ўсганлиги, ҳозир мамлакатни идора қилишга тайёр эмаслигини баҳона қилиб, ундан узр сўрайди. Бу Навоийнинг Фарҳод образи устида ишлашда қандай принципга амал қилганлигини намойиш қилувчи энг характерли лавҳадир:

Чу мен бу чоққа тегру гофил эрдим,
Бу иш таклифидин фориг дил эрдим.

Ишим ишратқа базморолиқ эрди,
Фароғат бирла бепарволиқ эрди.

³⁷ Уша асар 31-бет

Бир-икки йил июят айласа шоҳ,
Ки хизматдин ўзумни қилсам огоҳ.

Шаҳ олинда ҳамиша ҳозир ўлсам,
Бу иш хайфиятига нозир ўлсам.

Яқин билсам ривожин ҳам касодин,
Танисам ҳам салоҳин, ҳам фасодин³⁸.

Навоий инсон сифатида етук, лекин салтанат можарола-ридан узоқ Фарҳод ҳақида фикр юритар экан, ҳикоядан че-кинади ва шоҳнинг давлат ва халқ олдидаги вазифаларини дидактик планда бирмунча нуқталарда ифодалашга ўтади. Шоҳлик фаолияти сиёсат билан боғлиқ, — деб таъкидлайди адиб. Шоҳ шоҳлик тахти устида ўтирса-ю, ишнинг кўзини билмаса, сиёсатда хатога йўл қўйиши муқаррар. Душман ихтилоф қиличини кўтариб келаётганда унга марҳамат эшиklarини очиб бериш қутлуғ иш эмас. Агар шоҳ сиёсат тифини ўткир қилмаса, ўрдасида юзлаб қон тўқувчи тифлар тортилиши мумкин. Агар золимда шоҳдан кўрқув бўлмаса, у ўзининг қабиҳлигини давом эттираверади. «Махбуб ул-қу-луб» да айтилганидек, шоҳга «дўстдин душманни фарқ этар-ға кўп мулоҳаза керак ва фаросат ва ёрни ағёрдин ойирурға кўп тажриба керак ва каёсот».

Навоий феодал аристократиясининг вакили Фарҳодни ўз муҳитидан узоқлаштиради ва шоҳ, тожу тахт ҳақидаги қарашлари билан ўз даврининг жорий қонунларига қарши боради.

Бу ўринда Фарҳоднинг Навоий томонидан Темурий шаҳ-зодаларига қарама-қарши қўйилаётгани очиқ-ойдин кўриниб турибди. Темурий шаҳзодалар орасидан Фарҳод образига хос фазилатларга эга кишни топиш мушкул эди. Аксинча, бу даврда ота билан бола, ака билан ука ўртасида тожу тахт талашиб олиб борилаётган қонли урушлар вақт-вақти билан бутун мамлакатни қаттиқ фожиага дучор қилар эди. Темур вафотидан кейин ўтган ярим аср давомида Навоий бундай қонли тўқнашувлар ва фожиаларнинг доимий гувоҳи бўлиб келди. Бўлажак шоир 7—8 ёшда эканида буюк олим Улуғбек ўз ўғли Абдуллатиф томонидан қатл этилган эди. Абусанд давридаги фожиалар, Муҳаммад Едгорнинг фиғна-лари ҳали шоир ёдида эди. Ҳусайн Бойқаро ўғиллари ўрта-сидаги келишмовчиликлар, хусусан, Навоийни жуда ўйлан-тириб келарди.

Фарҳоднинг отасига айтган сўзларида подшо олдида тур-ган вазифаларнинг мураккаблигини чуқур ҳис қилиш англа-шилиб туради. Шунга кўра ҳам у отасидан дастлаб бирор кичикроқ ишга тайин этилишини илтимос қилади:

³⁸ Уша асар, 57-бет.

Кичикрак иш бурунроқ бўлса таъйин,
Қилилса ҳар не саҳв ўлгонга талқин.

Не ишким яхшироқ қилсам шуруи,
Бўлулса яхшироқ ишнинг ружуи.

Жаҳонда ҳар кишиким бир иши бор.
Ишида ул кишининг варзиши бор.

Чу варзиш бўлмаса мушкил дурур иш.
Бўлур осон қачонким етти варзиш.

Манга ҳам варзиш ўлса ошкоро,
Қилай не ҳукм бўлса бемадуро³⁹.

Навий қаҳрамонининг эволюциясини белгилашда бу эпизодларнинг аҳамияти катта. Валиаҳднинг тахтдан воз кечиш эпизоди «Садди Искандарий» дostonида ҳам мавжуд. Дастлаб ўзини тахтни эгаллашга номуносиб деб билган Искандар шоҳлик тожини кийгач жаҳонгирлик майлига берилди ва оқибатда ўзи ҳам ҳаётдан фожиали равишда кўз юмди. Фарҳод характеридаги ўзига хослик шундаки, у умрининг охиригача ҳам тахтга эгаллик қилиш ҳақида ўйламайди. Фарҳод учун инсонийликнинг ўзи подшолик, у ҳатто подшоликдан ҳам юқори туради.

Фарҳоднинг тахтдан воз кечиши унинг фаолиятидаги жиддий бурилиш эди. Унинг малака ҳосил қилиш учун сарой ишлари билан, подшолик хазинаси билан таниша бошлаши қаҳрамоннинг характерида янги сифатларни келтириб чиқаради. Фарҳод хазина билан танишар экан, у ердаги сирли сандиққа қизиқиш билан қарайди. Шу нуқтадан бошлаб Фарҳоднинг тожу тахт билан муносабати батамом узилади.

Навий феодал сарой доираларида ворислик борасида рўй берадиган можароларнинг баъзан хунук оқибатларга олиб келиши масаласини тасвирлашни ҳам унутмаган. «Фарҳод ва Ширин» дostonида подшоларнинг маънавий маҳдудлиги танқид остига олинади. Чинда хоқон вафотидан кейин унинг ўрнига ўтирган янги шоҳ ўлдига чиқарилган Фарҳоднинг қайтиб келишидан ваҳм ичида юрар эди. У саркарда Баҳромни ҳам ёқтирмайди. Шунга кўра, у Баҳромнинг Арманга Фарҳодни излаб бориш тўғрисидаги таклифига худди шуни кутиб тургандай иккиланмай рози бўла қолади. У «тили тегмаган» Фарҳодни, шунингдек Баҳромни ҳақорат қилиш даражасигача боради:

Деди: Ул худ ўлубтур, бу ҳам итсун,
Қаёнким хотири майл этса, кетсун!⁴⁰

³⁹ Уша ерда.

⁴⁰ Уша асар 208-бет.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Меҳинбону образи орқали эса маънавий юксаклик улуғланади. Меҳинбону — улуғ бека. У тожу тахт эгаси бўлмаса ҳам бутун Арманистон уни ўз бекаси деб билади. Унга катта эътиқод билан қарайди. Навоий Арман мулкини адолат билан бошқараётган бу «исматпаноҳ» аёл билан ўқувчини таништирар экан, қуйидагиларни ёзади:

Ки: бу кишвардаким рашки жинондур,
Букун исматпаноҳи ҳукмрондур.

Ки Афридун сари борур насабда,
Эрур Жамшеддин ортуқ ҳасабда.

Агарчи соя солмас бошига тож,
Ва лекин тожварлардин олур бож.

Белин гарчи камар топмой камоҳи,
Вале заррин камарлардур сипоҳи.

Бу янглиғдурки фаҳм эттинг сифотин,
Меҳинбону дебон давр аҳли отин⁴¹.

Меҳинбонуни малика, давлат арбоби сифатида тасвирловчи афсоналарнинг изларини Низомий достонида ҳам кузатиш мумкин.

Низомий достонида Меҳинбону Арманистон ва Абхазияни бирлаштирган Аррон давлатининг тадбирли ҳукмдори. Ширин эса ана шу донишманд аёлнинг туғишганидир. Низомийда, кейинча Хусрав Деҳлавий, Ориф Ардабилийда Меҳинбону асар сюжетида Ширин билан бир қаторда пайдо бўлади ва воқеанинг анча актив иштирокчисига айланади. «Фарҳод ва Ширин» сюжетида Ширин образи билан бир қаторда пайдо бўлган Меҳинбону ҳикоя ечимигача иштирок этади. Навоий ўз достонида бу образга кенг ўрин ажратган. Гап, албатта, асарда қайси бир образни қай даражада ўрин тутишида эмас, балки унинг сюжетда ўйнаган роли, асар ғоявий мазмунини юзага чиқаришдаги иштирокига қараб белгиланади. Ҳамма гап шундаки, Навоий ўз асарида Меҳинбону образини Фарҳод ва Ширин саргузаштининг фаол иштирокчисига айлантиради.

Шарқ адабиётида Меҳинбону образининг эволюциясида Навоий қаҳрамони алоҳида ажралиб туради. Меҳинбону образини мамлакатнинг тадбирли бошлиғи, халқнинг талаб ва эҳтиёжлари билан ҳисоблашувчи ҳукмдор сифатида тасвирлаш жиҳатидан Навоий анъанага кўра илгарилаб кетди.

II асрда яшаган юнон тарихчиси Полиен Семирамида ҳақида ёзар экан, унинг қуйидаги сўзларини келтиради: «Та-

⁴¹ Уша асар, 107-бет.

биат мени аёл қилиб яратди. Лекин мен жасоратим билан лаҳлавон эркакларга тенглашиб олдим»⁴².

Меҳинбонунинг улуғворлиги ҳақидаги машҳур ривоятлар Навоий учун орзудаги мамлакат ва унинг қудратли ҳукмдори ҳақида фикр юритишга, бу мамлакатнинг ақл-идрокда мумтоз кишиларининг образларини яратишга восита бўлган. Навоий тасвиридаги ўзига хослик шундаки, ўзбек шоири арман мамлакатининг юксак романтик тасвирини беради. Бу ерда ҳамма нарса тайёр ҳолда эмас. Арман халқи мамлакатни янада гўзалроқ кўришни истайди. Шунинг учун меҳнатни сира тарк этмайди. Улар мамлакатнинг Шарқ чегарасидаги булоқ сувини ариқ очиб шаҳарга яқин келтириш инсон эҳтиёжини қондиришдаги яна бир восита эканлигини ҳис этиб ишга киришадилар. Навоий Фарҳодни ўз навбатида шу мамлакат кишиларига хайрихоҳ сифатида тасвирлайди. Уларни ният бирлиги, кураш бирлиги яна жиплаштиради.

Достонда Хусрав ва Шеруя образлари орқали салтанатни эгоистик мақсадлар асосида бошқараётган шоҳ ва салтанатга кўз тутиб ўз отасини ҳам қатл этишга жазм қилган шаҳзода Навоий томонидан ўқувчининг ҳукмига ҳавола қилинади.

Хусрав Фарҳод тили билан айтганда, «ўз қўшинини ўз қўли билан қирган» нодон шоҳ. У ўз мулкида ҳам зўравонлиги билан машҳур эди. Навоий Хусравнинг ўғли томонидан қатл этилиши сабабларини баён этар экан:

Ки Хусрав зулми ҳаддин ошмиш эрди,
Жафоси тунд сели тошмиш эрди⁴³

деб ёзади.

Шу икки мисрада тарих китобларида баён қилинган қанчадан-қанча фикрларнинг хулосаси бор. Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарида Хусрав ҳукмронлиги тўғрисида сўз очиб «димоғида ва фалида футур воқе бўлуб эрди ва сиёсат ва ғазоби элга ҳаддин ошиб эрди»⁴⁴, деб ёзган эди. Навоийга Хусрав образини яратишда, Табарийнинг «Тарих» китоби катта манба бўлиб хизмат қилган. Табарий Хусрав салтанати тўғрисида фикр юритганда қуйидагиларни рўй-рост ёзади: Хусрав халққа шубҳа билан қарар эди. Шоҳга номуносиб хатти-ҳаракатлари билан кишиларни камситарди. Хусравни кўпчиликнинг нафратига дучор қилган омиллар нимада? Бу ҳақда Шеруя тилидан қуйидагилар айтилади: Сен бир умрга зиндонга ташланган маҳбусларга, уларнинг қашшоқлик, очлик,

⁴² «Древние авторы о Средней Азии», стр. 26.

⁴³ فرهاد و شمر نیم، 202-бет.

⁴⁴ Алишер Навоий, Асарлар, XIV том, 230-бет.

ватанларидан, бола-чақаларидан узоқлашиб кетганликлари тўғрисидаги шикоятларига беъманиларча жавоб қилдинг. Эрлари, бола-чақалари бор аёлларни севмасанг ҳам сенга ёққани учун олиб келиб, уларни мажбуран ҳузурингда тутиб турдинг. Қўл остингдагилардан ер жаримаси олишда шафқатсизлик кўрсатдинг, қаттиқ қўллик ва даҳшат билан уларни ҳароб қилдинг. Ўта қаттиқ қўллик билан кишилардан пул тўплаб, бу билан уларни қашшоқлик ва муҳтожлик гирдобига ташладинг. Танг аҳволга тушиб қолган чоғингда сенга бошпана берган, сени душманларнинг ҳужумидан ҳимоя қилган, ўз қизига уйлантириб обрўйингни кўгарган Рум қайсари Маврикийга нисбатан мунофиқлик кўрсатдинг. Унинг илтимосларини ерда қўйиб, ўзинга ҳам, ватандошларинга ҳам керак бўлмаган ёғоч бутни қайтариб бермадинг. Шеруя мактуб охирида — сени ана шу гуноҳларинг учун худо жазолади, деб ёзади⁴⁵. Табарийнинг асари ва бошқа тарих манбалари билан яқиндан таниш бўлган Навоий «Тарихи мулуки Ажам» да Хусрав Парвезга берилган характеристикани яна тўлдиради. Хусрав шахсиятига оид янги фикрларни айтади⁴⁶.

Навоий қадимги манбаларга мурожаат этар экан, бутун тарих давомида минглаб, миллионлаб Фарҳод каби аламзадаларнинг умрини хазон қилган Хусравларни сатира остига олади. Навоийнинг катта санъаткорлиги шундаки, у Хусрав образини қадимги афсоналар, халқ эпосларидаги инсониятнинг эзгу ниятларига қарши турган ёвуз кучлар тажассуми — салбий образлар даражасида ишлади. Хусрав дostonда ҳамма салбий кучларни бошқариб боради, уларга қонун-қоидалар беради. Халқ кишилиқ ҳаётининг дастлабки босқичларидаёқ эзгулик душмани Аҳраман образини яратган эди. Навоий Хусрав образи орқали Аҳраманлар Хусрав каби кишилар мисолида яшаб қолаётир, деган фикрни илгари суради:

Ғазаб тиғин чиқорса подшаҳлар,
Улуғ мужримча бордур бегунаҳлар,

Қамишлиқ ичра чун ўт тушти ногоҳ,
Қуруғ-ўл кул бўлур бўлғунча огоҳ,

Қаёнким зоҳир этти сели бедод.
Йиқорда тенг дурур вайрону обод⁴⁷.

⁴⁵ طبری تاریخ رسل و الملوك. ЎзССР ФА Шарқшунослик институти, инв. № 9082, 160-161-бетлар.

⁴⁶ Қаранг: А л и ш е р Н а в о и й, Асарлар, XIV том, 230—231-бетлар.

⁴⁷ فرهاد و شيرين، 146-бет.

Хусрав образида феодал ҳукмдорларга хос бўлган ҳамма белгилар мавжуд. У Низомий, Хусрав Деҳлавий дostonларидаги Хусрав образига кўра ҳам кўпроқ реалистик аломатлар тажассумидир. Навоий Хусрав образи устидаги ишида салтанат можаролари билан боғлиқ бутун ўрта аср давомида яшаб келаётган иллатларни кўзда тутгани ҳолда ҳаракат қилган. Гарчи у ана шу иллатларни келтириб чиқарган сабабларни англаб етиш ва уларга қарши кураш даражасигача кўтарилмаган бўлса-да, Хусрав образини яратиш билан уларга қарши халқ нафратини ифодалади. Бу Навоий методидagi энг муҳим белгилардан биридир.

Хусрав афсонавий Арман устига бостириб келиб кишиларни қалъа ичидаги бўғиқ ҳаво билан чексиз қийноққа солди. Юртни вайрон қилди. Ошиқ-маъшуқларнинг пок ният ва интилишларига ғов бўлибгина қолмай, шу покиза ният эгаларининг умрини хазон қилди. Оқила, тadbирли, тиниб-тинчимас Меҳинбонунинг ўлимига бош сабабчи ҳам Хусрав эди. Шу ўринда Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидасидаги куйидаги машҳур мисра эсга тушади. Адиб ёзган эди:

خسرو بی عاقیبت خسری بلاد کشور است

Ўз қилмишининг оқибатини ўйламаган
подшо мамлакат бошига битган зиёндан иборатдир.

Бу мисрага муаммо ечишнинг исқот (ҳарф ва нуқталарни тушириб қолдириш) қондасига мувофиқ ёндашилса, ундаги мазмун яна бир карра тасдиқланади. *خسرو* агар у беоқибат бўлса *خسرو* дан *و* тушади ва *خسر* нинг ўзи қоладики, бу зарар демакдир.

«Хусрав ва Ширин» маснавийларида ўқувчи Ҳурмуз образи билан ҳам танишади ёки бу образ ҳақидаги қайдларга дуч келади.

Дастлаб Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида, кейинча Низомийнинг «Хусрав ва Ширин»ида қисса Ҳурмуз салтанатини тасвирлаш билан бошланади. Ҳурмуз образи Хусрав билан Ширин муносабатларининг ривожланиши учун зарур эмас эди, албатта. Бинобарин, у дostonда экспозиция доирасида қолиб кетади. Низомий Ҳурмуз образини яратиш билан, бир томондан, ишқий-романтик асарларнинг талабларидан келиб чиқиб, бўлажак қаҳрамон тарбия топган шароитни тасвирласа, иккинчи томондан, дostonда одил ва зolim подшолар масаласининг қўйилишига илгаридан замин яратади.

Ҳурмуз сосоний тахтини тadbиркорлик билан бошқаради, давлат тартибларини мустаҳкамлашга қаратилган қонунлар чиқаради. Шу қонунларни бузувчи шахсларни, ҳатто жиноятчи ўз ўғли бўлган тақдирда ҳам қаттиқ жазога ҳукм қи-

лади. Хусрав Деҳлавий ўз ўқувчисини Ҳурмуз образи билан Низомий достони орқали танишлигини кўзда тутиб, бу образ билан боғлиқ эпизодларни қисқартиб юборган. Бундан ташқари, Хусрав образига янгича, ижодий ёндашаётган муаллиф учун марказий қахрамоннинг ўта зиддиятли тарихига қайтишни зарурати йўқ эди. Ориф Ардабилининг «Фарҳоднома»сида ҳам бу образга алоҳида диққат қилинмайди.

Низомий, шунингдек унга замондош бўлган муаллифларнинг асарларида адолатли шоҳ проблемаси кўпинча Хусрав образи орқали гавадалантирилади. Шоҳларнинг ижобий фазилатлари ва заиф хусусиятлари ҳам бир образ қиёфасидаги зиддиятлар жараёни сифатида кечади.

«Фарҳод ва Ширин» достонида бу масалалар батамом янги материал асосида ўзгача талқинга эга.

Навоий Хусрав шахсиятидаги ҳамма аломатларни салтанат эгаларига номуносиб деб билади. Хусрав—инсонни, инсоннинг пок нияти, орзу ва интилишларини англашдан йироқ.

Мамлакат учун жавобгар ва унинг қўшни давлатлар билан бўладиган муносабатларига ҳомий бўлган шоҳ образини яратишда Алишер Навоий ўрта аср ҳаётининг энг пешқадам кишиси сифатида майдонга чиқади. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин»и майдонга келган феодализмнинг дастлабки босқичларида адолатли подшо масаласининг қўйилиши тўғри йўлдан тойган шоҳларни ўз изига қайтариш ва ўзбошимча кучларга қарши курашда муҳим роль ўйнаган. Навоий даврига келиб, ривожланган феодализмнинг бу босқичида жоҳил ва золим подшолар сиёсий ҳаётнинг иллатига айланиб бордилар. Навоий шунинг учун ҳам «Фарҳод ва Ширин»да Хусрав образи орқали жоҳил шоҳларни қаттиқ танқид қилади, уларни инкор қилиш даражасигача боради. Мамлакат сиёсий ҳаётида катта мавқега эга бўлган, хусусан ижоддаги салоҳияти билан мустаҳкам заминда турган Навоийнинг бу борадаги фикрлари жиддийлиги, ўткирлиги билан ажралиб туради. Достондаги сўз хулосаси — соқийномалардан бирида ўқиймиз:

Кетур, соқий, қадаҳ огоҳлиқдин,
Ки андин журъа хушроқ шоҳлиқдин!

Ичиб май, салтанат илмай кўзумга,
Қилай зулм, элга қилгунча, ўзумга!⁴⁸

Шундай қилиб, достонда, бир томондан мамлакат ва халққа ғамхўр, салтанат эгаси олдидаги жуда катта жумбоқларни тушуниб етган, ўз давлатини афсонавий подшолик сифатида бошқараётган шоҳлар, уларга яқин турган ворисларнинг идеал образлари яратилган бўлса, иккинчи томон-

⁴⁸ Уша асар. 139-бет.

дан, ўзини ҳам, атрофидагиларни ҳам ҳалокатга бошловчи ҳукмдорлар, худбин ворислар Навоий томонидан сатиранинг шафқатсиз найзасига дучор қилинади. Асарда қаҳрамонлар зиммасига юкланган бу ғоявий ният назарда тутилганда, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонини яратишда мурожаат қилган мавзулар, проблемаларнинг кенг қамрови, дастлаб Фарҳод образининг жуда катта аҳамияти аён бўлади.

Шоир асарда марказий қаҳрамонлар орқали халққа хизмат қилувчи ғояларни ифодалар экан, инсонпарварлик, ватанпарварлик, ўша давр тушунчасида юрт ободлигининг гарови бўлган адолатпарварликни ниҳоятда улуғлайди. Достон халқ эртаклари ва достонларида бўлганидек, қора кучларнинг мағлубияти ва адолатнинг қарор топишини тасвирлаш билан хотималанади. Бунда Навоий кузатган ғоявий-эстетик мақсад алоҳида аҳамиятга эгадир.

НАВОИЯ МАҲОРАТИНИНГ ЛИРО-ЭПИК ЖИЛОСИ

Мунга доғи зарур эрди тааққул,
 Чиқормоқ бир тикандин юз туман гул.

Шеърят гўзал тафаккур намоиншидир. Одатда бундай тафаккур фақат туғма истеъдод эгаларигагина насиб бўлади, дейишади. Шунинг учун бўлса керак, халқимиз у ёки бу ижодкор ҳақида фикр юритмоқчи бўлса, фақатгина унинг нималар ҳақида ёзишигагина қизиқиб қолмайди; қай дид, қандай поэтик савод ва қайси даражада шаклланган (такомил топган) бадий савия билан нўқлаи тебратнишига ҳам жиддий эътибор беради. Ана шу нўқлаи назардан қараганда устод Навоий, шубҳасиз, тенгсиз санъаткордир.

«Фарҳод ва Ширин» билан танишган ўқувчи инсоннинг кураш ва орзуларини тасвирлашни асос қилиб олган юксак истеъдод эгасининг дostonни ёзиш нияти туғилган даврдан бошлаб уни образлар воситасида гавдалантириб, тугал ижодий маҳсулот сифатида юзага чиқаргунгача бўлган жараёндаги маҳоратини равшан кўради. Ҳоявий ниятни унга эстетик жиҳатдан мувофиқ келадиган бадий образ ва тасвир воситалари орқали ифодалаш аънаи асосида асар яратадиган шоирнинг катта ютуғи ҳисобланар эди. Буни юқорида, дostonда қаламга олинган мавзулар, образлар талқинида кўрдик. Лекин у ерда Шарқда машҳур бўлиб, кўпгина адабиётлардан мустаҳкам ўрин олиб қолган «Хусрав ва Ширин» аънаи асосида яратилган Навоий дostonининг сюжети, композициясидаги ўзига хос белгилар, образ яратиш принциплари, она тилида адабиёт яратиш учун ватанни ҳимоя қилиш билан тенг даражада кураш кетаётган бир даврда ёзилган асарнинг тил хусусиятлари масалаларини етарли даражада қамраб олиш имконияти бўлмаганидан бу ҳақда тадқиқотнинг ушбу бобида баҳс этишни мақсад қилиб олдик.

Дастлаб шуни айтиш керакки, ўзбек, форс-тожик, озарбайжон адабиётларида саргузашт қиссалар узоқ тарихга эга бўлиб, ишқий можаролар билан тўлиб-тошган бундай

манзумалар асосида муайян ғоявий ниятни ифодалайдиган асарлар яратиш катта маҳорат саналган. «Хусрав ва Ширин»га ўхшаган анча аниқ қолипга тушиб қолган сюжетларда кашфиёт қилиш шу жиҳатдан ниҳоятда мушкул бўлиб, Низомий, Хусрав Деҳлавий каби устодларнинг асарларига жавоб ёзаётган ўзбек шоири бу борада ҳам жиддий изланиши муқаррар эди.

Хусрав саргузашти ҳар бир янги асарда муаллифларнинг воқеалар ва образларга муносабатларига қараб ўзгариб, такомиллашиб борди. Бу ташқи томондан сюжети бир-бирига ниҳоятда яқин кўринган Низомий ва Хусрав Деҳлавий достонлари муқојасида ҳам кўзга ташланади. Хусрав Деҳлавий достонида муаллифнинг биргина Хусрав Парвез образига бўлган қарашининг у ёки бу томонга қараб ўзгарганлиги фактининг ўзи сюжетдаги ўзига хослик ҳақида ҳукм чиқаришга асос бўлади. Ориф Ардабили «Фарҳоднома»сида эса Фарҳодни маълум даражада марказий қаҳрамон сифатида тасвирлаш тақозоси сюжетни ҳам қайта қурилишга олиб келган. Лекин дoston сюжетида яхлитлик суст, натижада характерлар ҳам қиёмага етмай қолган. Шунда ҳам «Фарҳоднома»нинг майдонга келиши мавзунинг янги талқини, образларнинг эволюцияси муносабати билан анъанавий саргузашт қисса таркибида жиддий ўзгариш юз берётганлигини кўрсатар эди. «Хусрав ва Ширин» сюжетида кашфиёт қилиш, яъни анъанавий қиссадаги иккинчи даражали персонаждардан бирини дастлабки планга олиб чиқиб, унинг атрофида катта бир дoston яратиш Алишер Навоий зиммасига тушди.

X—XII асрларда Шарқ адабиётида майдонга келган кўпгина асарлар, жумладан «Хусрав ва Ширин» достонида тарих билан, солномалар билан муайян боғланиш кўзга ташланади. Алишер Навоийнинг ўзигача мавжуд бўлган эпик поэзиянинг анъаналарига муносабати юқорида кўрсатилган эди. Навоий ҳам Хусрав образи билан боғланган қадимги эпик манбаларга синчковлик билан ёндашиб, улардан ўзининг ижодий режаларига мос жойларини қабул қилган. Масалан, юқорида Ибн ал Фоқиҳ Хамадонийнинг «Китоб улбулдон» асарида ҳикоя қилинган Ширин хоҳиши билан барпо этилган сут ва май ариғи эпизодининг Низомий достонидаги ўрни ҳақида гапирган эдик. Навоий ҳам ўз навбатида бу манбаларни ўрганиб чиққан ва Низомий томонидан фойдаланилмай қолиб кетган «қаср қурилиши» эпизодига диққат қилишни лозим деб билган. «Фарҳод ва Ширин» сюжетини кузатган ўқувчи унда юқорида эслангани каби янги мақсадни ифодалашга бўйсундирилган қадимги эпик қиссаларнинг изларини, афсонавий саргузаштлар ва мифологик сюжетларнинг улушинигина эмас, балки ана шу манбаларга

танқидний ёндашиб, улардан ўз асари учун зарур бўлган томонларини олиб ривожлантирган, она тилидаги адабиёт заминида туриб, эпизодик характерга эга Фарҳод саргузаштини тугал бир қисса сифатида ниҳоясига етказган юксак талант эгасини кўради.

Достонда бутун воқеа шу марказий қаҳрамон атрофида уйғунлашади. Воқеалар ривожланган сайин янги мавзулар туғилиб, прблемалар бир-бири билан уйғунлашиб боради. Кичик-кичик конфликтлар қисса талаби билан асардаги бош конфликтга бориб қўшилади. Ҳикоя мураккаб тус олиб поғонама-поғона кульминацияга кўтарилади. Композиция бутун бир қиссанинг мундарижасига кўра бир-бири билан жонли боғланган эпизодларни бирлаштирган бадиий тўқимага асосланади. Қаҳрамонлар ҳаётдан олинган ҳикояларда ортиқча тафсилотга деярли йўл қўйилмайди. Бутун достон давомида воқеанинг изчиллигига соя ташловчи-бирор нуқта йўқ. Достон воқеаси Чинда бошланиб, сюжет тугунгача бир ерда давом қилади. Адиб икки-уч воқеанинг бир вақт ичида содир бўлишига йўл қўймайди. Фарҳод Юнонга отланар экан, бутун воқеа Юнонга кучирилади. Фарҳоднинг денгиз сафари, Арман юртига бориши ҳам шу тарзда асар воқеаларининг ички мазмуни билан изчил боғланади. Баъзан адабиётшуносларимиз Шарқ эпосини сайёр фабулалар асосидан четда турмаганлиги учун бундай асарларда сюжетлиликини (ижодкорнинг сюжет яратишдаги маҳорати масаласини) четлаб ўтишга баҳона топгандек бўладилар. Адабиёт тарихи материаллари бу қарашни рад этади. «Хамса»ни ташкил этувчи ҳар бир достон сюжети жиҳатидан ўзининг барқарор хусусиятларига эга бўлиб, бу ҳол анъананинг муҳим бир белгисига айланиб қолган эди. Биринчи достон кўпинча фалсафий-ахлоқий мундарижага эга бўлади. Иккинчи достон — «Хусрав ва Ширин», «Ширин ва Хусрав» қаҳрамонлик-романтик характерда эди. «Фарҳод ва Ширин» ҳам қаҳрамонлик-романтик асар бўлиб, у халқ эпик асарларига хос кўпгина хусусиятларни ўзида жамлайди. «Фарҳод ва Ширин»ни Навоий «Хамса»сидан ўрин олган достонлар ўртасидаги ўзига хослиги ҳам дастлаб шунда кўзга ташланади.

Навоий қисса давомида автор сўзи, қаҳрамонларнинг серқирра ҳаётларини ҳикоя қилиш, улар ўртасидаги савол-жавоблар, мактублардан фойдаланиш йўли билан изчил баёнга эришади. Ҳар бир бобда ҳикоя қилинган воқеа марказий қаҳрамоннинг серҳаяжон саргузаштигина эмас, балки характернинг ривожланиб боришидаги восита бўлиб қолади. Ҳикояни бир-бирига мантиқан боғлаб бориш мақсадида халқ эртақларидаги «эшитган эдим», «ривоят қилишди» каби усул достонда Навоий томонидан кўп қўлланган. Бутун достон давомида ўз идеалларининг тантанасини Фарҳод ва

Ширин каби қаҳрамонлар тимсолида кўришни орзу қилган шоир бунга эриша олмайди. Фарҳод билан Ширин вафот этадилар. Бош қаҳрамонларнинг вафотигача ўзи яшаган феодал замонасининг руҳини акс эттирган шоир адолатнинг тантанасига бўлган ишончини дostonнинг энг сўнгги боби — Баҳромнинг Чиндан Арманистонга етиб келишини ҳикоя қилувчи бобга юклайди.

Алишер Навоий дostonда Баҳром эпизодини бошлар экан, ҳикоянинг ички яхлитлигини сақлаб қолиш мақсадида қуйидагича йўл тутайди:

Чу даҳр авроқин ахтардим бағоят,
Бу янглиғ доғи топтим бир ривоят¹.

Сюжетга Баҳром эпизодининг қўшилиши шоирга катта бир ижтимоий фикрни ифодалашга восита бўлган. Мухими, бу эпизодда шоир халқ руҳини ифодалайди, халқ билан бирлашади.

Бундай ҳол, яъни эшитган, ўқиган манбалар асосида ҳикояни бойитиб боришни ўз навбатида муаллифнинг баён услубига хос бир ҳолат дейиш ҳам мумкин. Биз бундай манзари Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonида ҳам кўра-миз. Лекин Низомий, Ориф Ардабили дostonлари, шунингдек, «Мажмат ут-тавориҳ вал қисас» китобидан, Абу Дулаф, Ҳамдуллоҳ Муставфи Қазвиний асарларидан маълум бўлишича, Фарҳод тўғрисидаги сюжетларда бир-биридан фарқ қиладиган эпизодлар кўп эди. Навоий бу манбалардан тугал янги бир сюжет яратишга материал берадиган моментларни танлаб олган, уларни бир қисса доирасида қайта ишлаб чиққан.

«Фарҳод ва Ширин» дostonини проф. В. Зоҳидов томонидан «шеърый роман» деб аталиши бежиз эмас². Дарҳақиқат, Навоий дostonларини шеърый-эпик роман деб аташ мумкин-ки, бу хусусият улардаги проблемалилик, масштабалилик, эпиклиқ, сюжет ва композицион бирлик, тил ва стиль уйғунлиги³да кўзга ташланиб туради.

«Фарҳод ва Ширин» да лиризмга кўра эпиклиқнинг устунлиги Навоий дostonининг ўзига хос томонларидан бири сифатида диққатни жалб қилади. Тўғри, дostonда сюжетнинг қаҳрамонларнинг шахсий саргузаштлари ва улар ўртасидаги конфликт асосигагина қурилганлиги кўпгина ўрта аср Шарқ дostonларига хос чекланиш сифатида кўзга таш-

¹ فرهاد و شیرین, 207-бет.

² В. Зоҳидов, Шеърый-эпик роман, Сўз боши, Алишер Навоий, Танланган асарлар, II том, II китоб, Тошкент, 1948, 5-бет.

³ С. Мирвалиев, Ўзбек романи, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1969, 51-бет.

ланади. Лекин «Фарҳод ва Ширин»да сюжет тараққиети алоҳида олинган қаҳрамонларнинг шахсий рақобатлари доирасида қолмайди. Асар конфликтни кўпчиликлари манфаатларини кўзлаган кучларнинг кишиларнинг осойишталигини бузувчи босқинчиларга қарши курашини ҳам ўз ичига олади. Бундан ташқари, идеаллаштириш воситасида яратилган образларда қаҳрамон фаолиятининг маълум қирраларигина акс этгани ҳолда, Навоий достонида Фарҳод образини ҳар томонлама ойдинлаштирувчи воқеаларнинг қамрови ўша даврда майдонга келган дostonлардагига кўра анча кенг. Масалан, «Лайли ва Мажнун» достонида сюжет муҳаббат мавзунини ҳикоя қилишдан иборат бир йўналиш бўйича ривожланса, «Фарҳод ва Ширин»да сюжет бош йўналишга бўйсундирилган яна бир қанча зиддиятли воқеаларни қамраб олади. Шундай қилиб, сюжетнинг асосий йўналишига мос ҳолда воқеа ичида воқеаларга, зиддият ичида зиддиятларга дуч келамиз. Ана шу сюжетдаги кўп эпизодлилиқ, ўз навбатида йўл-йўлакай келиб чиққан мустақил ҳикоятларни маҳорат билан марказий масалаларнинг тараққиётига бўйсундирилганлиги Фарҳод, Ширин образларининг характерли томонларини аста-секин очиб боришга хизмат қилади.

Алишер Навоий дostonнинг умумий сюжетини яратишдаги принципни ҳар бир бобнинг қурилишида ҳам айнан сақлайди. Натижада умумий қисса ва уни ташкил этувчи бобларнинг қурилиши ўртасида уйғунлик пайдо бўлади. Агар асар муқаддимасида илгари сурилган ғоявий ниятни қаҳрамонларнинг саргузаштлари орқали ойдинлаштирилса, боблардаги бароати истиҳлолда қаҳрамоннинг ҳаёти ва фаолиятдан бирор лавҳа тасвирланишига ишора қилиниб, кейинчалик шу асосда ҳикоянинг давом эттирилиши характерлидир. «Фарҳод ва Ширин»нинг шакл хусусиятларидаги ўзига хослик ҳам дастлаб ана шунда кўзга ташланади.

Ҳар бир боб тугаши билан янгидан бошланувчи бобнинг сарлавҳаси воқеаларнинг асосий йўналишини белгилаб беради. Навоий Низомийдан фарқли равишда ҳар бир бобнинг атамасида содир бўладиган воқеаларнинг мундарижасини бериб боради. Масалан, Низомий «Хусрав ва Ширин»да кириш бобларидан кейин қиссани ҳикоя қилишга ўтар экан, «Оғози дostonи «Хусрав ва Ширин» шаклида сарлавҳа беради. Бу атама қисқа, лўнда бўлиши билан бирга, ўқувчинини дoston воқеасининг бошланишидан огоҳлантиради, уни ҳали номаълум воқеаларни тинглашга, ўзлаштиришга тайёрлайди. Навоий дostonида қиссанинг биринчи боби қуйидагича номланади. «Бу дебойи чиний юзин хитойи соз нақшлар била мунаққаш қилмоқ ва ул хитойи нақшларни монувий тироз гуллар била дилкаш беамоқ ва бу гулистон саҳнида хоқони Чин маснади эҳтишомин ёймоқ ва анинг эҳтишоми

ҳадиқаси насаб гули ва фарзанд мевасидин ўзга жамиъ аз ҳор ва фавоқиҳ била музайян эрконин айтмоқ ва дард боғи ғунчаси ва бало чамани шукуфаси, яъни шаҳзода Фарҳоднинг адам шабистонидин вужуд гулшаниға келгонин қалам булбули тилидин сайрамоқ». Бундай муфассал сарлавҳа, бир жиҳатдан, шунинг учун ҳам мақбулки, у ўқувчини олдиндан воқеалар ичига олиб киради, қиссанинг бурилиш нуқталари билан таништиради. Шу билан бирга, бундай сарлавҳаларнинг мураккаб ва тезда англаб олиш қийин иборалар билан тўлиб-тошганлиги Навоийнинг насрдаги услуби билан боғлиқ бир ҳодисадирки, Навоийгача бўлган адабиётда бундай ҳол Хусрав Деҳлавий дostonларидагина учрайди. А. Ҳайитметов Навоий асарларининг бадний тили ва услубидаги юқоридагидек ўзига хосликни Навоий ижодий методидидаги шартлилик аломатлари сифатида характерлаган эди⁴. Дарҳақиқат, ҳаётдан узоқ қаҳрамонларнинг реал ҳаёт кишиларида учрамайдиган портретлари, ҳис ва туйғулари гасвири тилда ҳам мураккабликка олиб келган. Бу ҳолни бошқача изоҳлаш мумкин эмас.

Ўз навбатида дostonда ҳар бир бобга қўйилган сарлавҳаларнинг ҳам алоҳида маҳорат билан ишланганлигини қайд этиш зарур. Шоир ана шу сарлавҳаларда ҳам турли-туман образлар қўллайди ва бобда ҳикоя қилинадиган воқеа ҳақида олдиндан эмоционал туйғу уйғотади. Фарҳоднинг кўзгуда Ширинни кўргандан кейин сўнниқ ҳаёти ҳақида баҳс қилувчи боб сарлавҳасида адиб «Фарҳоднинг ишқ шуъласида куюб ул ўтни жон пардасида яшурмоқдин ва ҳажр хунобасин ютуб ул заҳрни кўнгул ичинда сингурмоқдин гул барги ахмардек жамоли заъфароний ва нахли санубардек ниҳоли хайзароний» бўлганлигини ёзади. Бу парчада мажоз, ташбиҳ яна қанча нозик санъатлар бор. Навоий насрий асарларида бўлгани каби дoston сарлавҳаларида саж усулидан унумли фойдаланади. Юқоридаги мисоллар ҳам саж санъатининг юксак намунасидир. Яна бир мисол. «Фарҳоднинг ҳоқон била Чин азмаиға дашт паймолиғи, Чинда юз кўргузган ойнаи Чиний ғамидин шайдолиғи», «Фарҳоднинг мадҳуш димоғиға ҳуш боғидин насим етмак ва насимдек тебраниб тоғ сари азимат этмак» ва бошқалар. Шундай қилиб, дostonда назмдаги бадийликни насрий сарлавҳалар тўлдирди ва бойтади.

Навоий ҳар бир бобда қаҳрамонларнинг характерларини ойдинлаштириб, саргузаштни жонлантириб борувчи воқеаларни ҳикоя қилар экан, бобнинг киришида Шарқ адабиётида анъанага айланиб қолган бароати истиҳлол санъатига муро-

⁴ А. Ҳайитметов, Навоийнинг ижодий методи масалалари, 114-бет.

жаат этади. Бароати истиҳлолдан кейин асосий воқеа баён этилиб, шу бобнинг хотимасида соқийга мурожаат қилинади. Бароати истиҳлол асардаги бобларнинг сарлавҳасида баён қилинган фикрларнинг такрорига ўхшаб ҳам кетади. Лекин у ташқи кўринишдан бобнинг сарлавҳасига яқин турса-да, ундан ўзининг қурилиши ва мазмуни билан фарқ қилади. Агар асар сарлавҳасини боб учун умумий мундарижа деб олинса, бароати истиҳлол шу мундарижанинг йўналтирувчи нуқтасидир.

Асар воқеасини ҳикоя қилишда, бобларни бир-бири билан мазмунан боғлаб боришда қулайликка эришиш мақсадида «Хусрав ва Ширин»ларда Низомий ва Хусрав Деҳлавий ҳам вақти-вақти билан бароати истиҳлол санъатига мурожаат қиладилар.

Низомий дoston воқеасининг бошланишида қуйидагича бароати истиҳлол қўллаиди:

چنين گفت آنسخن گوئی کهن زاد
که بودش داستانهای کهن یاد⁵

Эски дostonларни ёд биладиган кекса дoston айтувчи шундай деди.

Хусрав Деҳлавий дostonининг бошланишидаги бароати истиҳлол:

بتاریخ عجم داننده راز
چنين کرد این حکایت را سر آغاز⁶

Ажам тарихи сирларини билувчи ҳикояни мана бундай бошлади.

Бу байтда Ажам тарихидан бирор қисса ўқилишига аниқ ишора бор.

Навий «Фарҳод ва Ширин» манзумасини ҳикоя қилишга киришар экан, уни чиний ипакдан тўқилган энг нафис матога (кийимга) ўхшатади. Рақамкаш ана шу чиний матога қуйидаги тартибда безак бера бошлади,— деб ёзади шоир ва қиссани баён қилишга ўтиб кетади:

Бу чиний ҳуллага бўлгон рақамкаш
Юзин бу тарҳ ила қилди мунаққаш⁷.

⁵ خسرو و شیرین, 73-бет.

⁶ شیرین و خسرو, 50-бет.

⁷ فرهاد و شیرین, 31-бет.

Достонда Чин хоқони ва Чин шаҳзодаси тўғрисида ҳикоя қилинаётганлигини ўқиган китобхон бароати истихлолда Навоий томонидан қаламга олинган чиний матонинг мазмуни тезда пайқаб олади. Айрим асарларда баъзан «Сухандон бундай деб бошлади», «Маъни қўшинини тартиб берган сипоҳи отга қамчи урди», «Сўз гавҳарини терувчи санъат кўрсатди» каби бирмунча умумий мазмундаги бароати истихлол ҳам учрайди. Катта сўз санъаткорлари ўз асарларида бароати истихлол усулидан маҳорат билан фойдаланганлар. Масалан, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий достонларида сийқаланган ва мавҳум бароати истихлол жуда кам.

Шуни ҳам айтиш керакки, «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Ширин ва Хусрав»нинг ҳамма бобларида ҳам бароати истихлол учрайвермайди. Кўпчилик боблар бевосита воқеанинг ўзидан ёки маълум бир пейзаж тасвиридан бошланади. «Хамса»навис муаллифлар ўртасида Навоийни бароати истихлол устаси деб аташ мумкин. Навоийгача туркий тилда яратилган достонларда бу санъатнинг жуда кам учрашини кўзда тутсак (Лутфийнинг «Гул ва Наврўз»ида қисса бошланиши олдида бир мартаба бароати истихлол қўлланган холос), бу фикрнинг ҳақлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Навоий бароати истихлолни ҳикоя билан боғлашга, унда ҳикоянинг мазмуни тўғрисида рамзий ишоралар яратишга эришади. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод билан Хусрав ўртасида бўлиб ўтган мунозарани ҳикоя қилувчи бобда қуйидагича бароати истихлол мавжуд:

Бу беҳудлик йўлининг ҳушманди
Бўлур бу навъ маъни нақшбанди⁸.

«Беҳудлик йўли» ишқ йўлидир. Шу йўлда ҳушёр бир киши сўзга қуйидагича нақш боғлади, деб айтади шоир ва ҳикояга киришиб кетади. Фарҳод Салосилда экан, қўрғон ичидаги Ширин билан хат орқали сўзлашиб турганлиги маълум. Ўртада қосид бўлиб юрган Шопур Фарҳод билан Ширин ўртасидаги муносабатларни Хусрав ва унинг қўшинларидан сир сақлашга ҳаракат қилади. Бир вақтлар Хусрав қўйган соқчилар Шопурни ушлаб оладилар. «Махфий нукта» ҳаммага аён бўлиб қолади. Ана шу воқеалар баён қилинган бобни Навоий:

Бу махфий нуктанинг мушқил кушойи
Бу янглиғ бўлди маъни раҳнамоий⁹

тарзидаги бароати истихлол билан бошлайди. «Махфий нукта» бу Фарҳод ва Шириннинг ёзишмалари, ўртада Шопурнинг қосидлиги ва бошқалар. Мушкулларни ечиб бораётган

⁸ Уша асар, 152-бет.

⁹ Уша асар, 182-бет.

киши ҳикояга бу тарзда йўл бошловчи бўлди, деб ёзади муаллиф. Фарҳоднинг ўлими олдидаги эпизодни ҳикоя қилувчи, Шириннинг Фарҳод жасади устида жон беришини тасвирловчи бобларда қўлланган бароати истиҳлол қисса мазмуни билан ниҳоятда уйғундир. Фарҳоднинг ўлими олдидаги оғир ҳолатини тасвирловчи бобда, шоир, мотамнома битаётган қалам қора кийимини чок этиб ҳажр дашти қаҳрамони тўғрисида мана бундай сўзларди, деб ёзади. Бу Фарҳоднинг мотамномаси эди. Навоий кўпчилик бароати истиҳлолда сюжет тараққиётидаги этапларни таъкидлаб боришга, воқеа ривожига янги нуқталарни кўрсатишга эришади. Фарҳод жасадини Ширин таклифи билан тоғдан қасрга олиб келадилар. Ширин хонадони ғам уйига айланади. Кўп ўтмай Ширин ҳам вафот этади. Меҳинбону ҳаётдан кўз юмади. Энди бутун Арман юрти мотамхонага айланган эди. Бу мотам тўғрисида сўзловчи дод солмай гапиролмас эди. Мазкур воқеаларни ҳикоя қилувчи бобда қўлланган бароати истиҳлолда шунга ишора бор:

Бу мотамхона ичра навҳа пардоз,
Бу янглиғ этти лаҳни навҳа оғоз¹⁰.

«Фарҳод ва Ширин»нинг композицион қурилишида шу тарзда баъзи насрий асарлар учун характерли бўлган иснод (нисбат бериш) усулини эслатувчи бароати истиҳлол санъати катта аҳамиятга эга. Шу нарса муҳимки, дostonда бароати истиҳлол билан ҳар бир бобнинг хотимасида такрорланувчи сўз хулосаси ўртасида мустаҳкам боғлиниш мавжуд. Сўз хулосаси дostonда ҳар бир бобда ҳикоя қилинаётган қисса билан узвий боғлиқ ҳолда келади ва шу бобнинг энг эмоционал парчаларидан¹¹ ҳисобланади. Сўз хулосаси ўз навбатида бобда ҳикоя қилинган воқеага лирик хотима ясайди. Муаллифнинг қарашлари, кайфияти, аҳвол руҳияси, баён этилаётган воқеаларга муносабати ана шу лирик чекинишларга сингиб кетади. Бароати истиҳлол билан сўз хулосаси ўртасидаги боғлиқлик шундаки, уларнинг биринчиси ҳикоянинг йўналишини белгилаб берса, иккинчиси яқунлайди. Бир воқеанинг тугунини белгиласа, иккинчиси ечимга ишора қилади. Масалан, денгиз ҳалокати вақтида Фарҳоднинг тасодифан савдогарлар кемасига тушиб қолиши ва у ерда Шопур билан танишуви эпизодларини ҳикоя қилувчи боб қуйидаги бароати истиҳлол билан бошланади:

Қишиким айлади бу баҳр гаштин
Бу янглиғ деди дарё саргузаштин¹².

¹⁰ Уша асар, 206-бет.

¹¹ И. Султонов, Шеърый воситалар, «Совет мактаби», 1967, 8-сон, 14-бет.

¹² فرهاد و شیرین, 100-бет.

Бундан кейин дарё сафари ва бошқа воқеалар тўғрисида сўз бориши юқоридаги мисралардан билиниб турибди. Фарҳоднинг кемада Шопур билан учрашуви унинг кўзгуда кўрган сирларини билиб олишига, Ширин ватинини топиб боришига йўл очиб беради. Фарҳод Шопур билан суҳбат вақтида юрагидаги ҳамма дардларни очиб ташлайди. Шу пайт Фарҳоднинг ишқ ўти билан куяётганини кўрган Шопур Арман юртининг суратини чизади. Хоқон хазинасидаги кўзгуда кўрган манзарага айнан ўхшаш бўлган бу сурат ошиқнинг ўзидан кетишига сабаб бўлади. Фарҳодни ўйлантириб келган жумбоқларнинг калити топилади. Шунда соқийга мурожаат қилинади, ҳикояга яқун ясалади. Достонда лирик чекинишлар ҳаяжонланиш, шодланиш, изтиробга тушиш, тасдиқ ёки инкор маъносига эга бўлиб келади. Бу гал эса ҳикоячининг жафокаш қаҳрамони ўз маъшуқаси тўғрисида хабар топди, кўзгуда жилва кўрсатган арман гўзалига етишиш фурсати келди. Энди ҳикоячи ҳам, тингловчи ҳам енгил тортади:

Кетур соқий манга ишрат аёғин,
Ки даврон берди мақсудим сўроғин.

Мени чун қилди моҳи Арманий зор,
Чекай бир неча соғар арманивор¹³.

Яна бир мисол. Хусрав Фарҳодни жисман йўқ қилиш пайига тушиб, унинг ҳузурига иблисга ҳам дарс берадиган бир маккорни юборади. Келишиб қўйилган маслаҳатга кўра, у Фарҳод ҳузурига бориб, Шириннинг ўлими ҳақида уйдирма хабар бериши керак эди. Бу Фарҳод учун ғамнинг ажалга ўрин бўшатиб бериши билан тенг бўлади. Навоий ғамзада қаҳрамони бошига тушаётган навбатдаги қайғуни олдиндан ҳис қилади:

Кетур, соқий, қадаҳким, бир ғамим бор,
Ким ул ғамдин ажойиб мотамим бор.

Малолат хайли қасди жоним этмиш,
Қадаҳ тутким, қўлумдин чора кетмиш¹⁴.

Навоий Фарҳоднинг вафотини баён қилувчи ҳикоя олдидаги соқийномада Фарҳодга аза тутаман, деб айтади:

Кетур соқий, қадаҳ ул навъким сайл,
Ки қилғай ранги онинг қон сари майл.

Анингдек май ичардин мўя тортай,
Тутуб Фарҳод сўғи, пўя тортай¹⁵.

¹³ Уша асар, 104-бет.

¹⁴ Уша асар, 184-бет.

¹⁵ Уша асар, 187-бет.

Шу тарзда сўз хулосаси вазифасини бажарувчи соқийномалар дostonда композицион бирликни сақлаш учун ҳам хизмат қилади ва ҳикояларнинг бир-бирига мантиқан боғланиб боришида муҳим роль ўйнайди. «Фарҳод ва Ширин»даги соқийномалар шунчалик гўзал, мазмунга бой, бадний нафиски, улар алоҳида олинганда ҳам ўз қимматини йўқотмайди ва мустақил асар сифатида қолаверади. Айрим ҳолларда уларни Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний»даги соқийномаларидан фарқлаш қийин бўлиб қолади. Бу сўз хулосаларининг ғоявий мазмуни ҳам адибнинг лирик асарларидаги ғоявий мотивларга яқин туради. Уларда адолатнинг фойдаси, жаҳлнинг зарари, васлнинг шодлиги, ҳижроннинг қайғуси ва бошқа инсон ҳис-туйғуси, кечинмалари билан боғлиқ фикрлар соқийга мурожаат қилиш воситасида юксак дид, нафис санъат билан тасвирланади.

Дostonларда ҳикоя қилинаётган воқеликка алоқали равишда соқийга мурожаат этиш йўли билан хулоса чиқариш Навоийгача бўлган ўзбек адабиётида (Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сидан бошлаб) учрайди. Навоий она тилидаги адабиётда мавжуд бу анъанадан «Фарҳод ва Ширин»да унумли фойдаланди. Характерлиси шундаки, лирик чекинниш — соқийномалар «Ҳамса» дostonлари орасида «Фарҳод ва Ширин»да кўп. Тўғри, боблар охирида соқийнома яратиш «Ҳайрат ул-абдор»да ҳам бор. Унда ҳар бир мақолат охирида муаллиф соқийга мурожаат қилади. Адиб бу усулни «Фарҳод ва Ширин»да кенг қўллайди ва дostonдаги эллик тўрт бобнинг элликтасида соқийнома яратади. «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий»да ҳам бобларнинг хотимасида мурожаат, хитоб, қиссадан ҳисса маъносидаги сўз хулосаси мавжуд. Лекин уларда адиб соқийга эмас, кўпинча «ишқ гулшанининг боғбонига», «ишқ қарвонининг сарбонига», «табибга», «қосидга», «замона золига» мурожаат этади. «Садди Искандарий»даги боблар хотимасида муаллиф кўпинча соқий ва муғаннийга бир вақтнинг ўзида хитоб қилади. Соқийга май деб мурожаат этса, муғаннийни соз чалиб қўшиқ айтишга даъват этади. Бунда муаллифнинг ўзи ҳам эшитувчи сифатида иштирок этади. У воқеалар денгизиде ғаввос бўлиб сузади. Бир мисол:

Аёқчи, кетур майки, тортай далер,
 Чу сархуш бўлай, гукирай андоқки шер.
 Қирай хасм аро ўйлаким шери маст,
 Бориға берай бир дам ичра шикаст.
 Муғанний, чолиб, гарм ҳангома туз.
 Сурудингда оҳанги «Шоҳнома» туз,
 Чу оҳанги кин эттилар икки шоҳ.
 Далер ўлсун ул нағма бирла сипоҳ.
 Навоий, жаҳон ичра ошуб эрур,
 Фитан сарсарни амниятрўб эрур.

Бу ошубдин гар тиларсем амон
Амон топма май шуглидин бир замон.

Замон аҳлига бўлса минг ибтило,
Эмас кубтало бода ичган тўло¹⁶.

Ҳикоячининг воқеаларга муносабатини белгилашда сўз хулосасининг аҳамияти катта. Боб давомида ҳикояни кузатиб борган муаллиф хотимада ўз қаҳрамонлари билан уйғунлашиб кетади. Қаҳрамонларнинг аҳвол-руҳияси қандай бўлса, муаллиф ҳам шу ҳолга тушиб қолади. Янги бобнинг бароати истихлолида эса у асар қаҳрамонини яна ўзидан йироқлаштиради, уни янги воқеалар жараёнига йўналтиради.

«Фарҳод ва Ширин»да боблар шу тарзда ўзининг композицион қиёфасига: бароати истихлолдан иборат муқаддима-си, тавсиф ва тасвир қисми ҳамда лирик хотимасига эга бўлиб, бу дostonда шоир услубини белгилаш жиҳатидан жуда муҳимдир. Боблардаги бундай ўзига хос композицион мустақиллик ўз навбатида дoston сюжетининг табиий ривожланиб боришига, характерларнинг тасаввурлар дунёси, ҳаёт жумбоқлари билан тўқнашувлари жараёнида ёрқин гавдаланиб туришига хизмат қилади.

Дostonда қаҳрамонларнинг характери кўпинча уларнинг фаолиятлари жараёнида очилади. Масалан, халқ оғзаки ижоди намуналарида қаҳрамонга ёшликдан бошлаб хос бўлган хусусиятлар бутун асар давомида сақланиб қолади ва деярли ўзгармайди. Фарҳодда ҳам ёшликдан талайгина барқарор хусусиятлар мавжуд бўлиб, бу унинг билимдонлиги, паҳлавонлиги ва бошқа сифатларида кўринади. «Фарҳод ва Ширин»даги ўзига хослик шундаки, қаҳрамонларга олдиндан берилган характеристика сюжет ривожланиши билан амалда очила боради. Фарҳоднинг билими тилсимларни очишга йўл очса, жисмоний камолоти тоққа ҳужум қилишгача олиб боради.

Фарҳод қиёфасини белгилловчи аломатлардан яна бири унинг маънавий салоҳиятидир. Ҳаётга фаол қараш, инсонпарварлик, лоқайд одамларга нисбатан нафрат Фарҳодни ўқувчи кўзи ўнгида юксак маслак эгаси сифатида танитади.

Алишер Навоий характер яратишда катта маҳорат кўрсатади. Шарқ романтик адабиётининг табиати айрим ҳолларда аниқ характер яратишга, образни ҳамма нозик томонлари билан гавдалантириб беришга монелик қилиб келган. Индивидуал белгилар ўрнини кўп ҳолларда муболағали ўхшатишлар, мажозий сифатлар эгаллаган. Лекин йирик талантларнинг асарларини ўқир эканмиз, уларнинг характер-

¹⁶ Алишер Навоий, Ҳамса, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 676-бет.

лар устида ишлашга қанчалик катта санъат сарф этганликлари ва бунга ҳар жиҳатдан муваффақ бўлганликларини кўрамиз. Фарҳод, Ширин, Меҳинбону каби образларни ўқувчи кўпинча руҳий оламидаги ўзига хос томонларига қараб ажратади. Алишер Навоий характерларни деталлар ёрдамида очишга алоҳида аҳамият беради. Масалан, Фарҳоднинг ақллилиги, заковатини унинг нутқ деталларидан жуда тез пайқаб олиш мумкин. Хусрав эса ўтакетган мағрур. У «агар Фарҳод пўлат тоғ бўлганда ҳам уни бир сўз билан қулатаман» деб мақтанади.

Достонда Фарҳоднинг қиличи, гурзиси, найзаси, кийими, оти тасвири келажакда унинг баҳодир, паҳлавон йигит бўлиб етишувидан дарак берувчи деталлардир. Фарҳод тешаси унинг тошйўнар усталигини, мардлигини, меҳнатсеварлигини кўрсатувчи предмет деталли. Бу деталь бутун қисса давомида тилга олинади ва марказий қаҳрамонни характерлашда фавқулодда муҳим роль ўйнайди.

Алишер Навоийнинг портрет чизиш маҳорати ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ҳамма гап шундаки, шоир дастлаб қаҳрамон характери билан портрет уйғунлигига, бошқача қилиб айтганда, қаҳрамоннинг ташқи тасвири орқали ҳам унинг ички дунёсини ойдинлаштиришга, индивидуал хусусиятларини белгилашга, ҳеч бўлмаса характернинг бирор муҳим томонини чертиб ўтишга эришади.

Достонда Фарҳоднинг туғилиши ва унинг ўқувчи кўзи ўнгида тобора улғайиб бориши романтик тасвир бўлса-да, ўқувчини ишонтиради.

Фарҳод ҳамиша ўз мақсадларининг аниқлиги, кучли эҳтисоси ва чексиз матонати билан ажралиб туради. Бу бадий портретни тасаввур қилишда қўлланган муҳим воситалардан биридир. Навоий Фарҳоднинг ўзигагина хос бўлган одатлар: унинг ёшлиқдан ҳиссиётга берилганлиги, кишилар олдида ўзини паст тутуши, кичик ёшдан атрофидагиларнинг қалбини ҳис этиб, уларга тўғри муносабатда бўлиши, хусусан дардлиларга ҳамдамлигини тасвирлаш — демак, индивидуал қиёфани гавдалантириш билан ҳам образни ўқувчига яқинлаштиради. Навоий Фарҳод образини яратишда кўпгина Шарқ эпосларига хос бўлган айрим анъаналарни четлаб ўтолмади. Қаҳрамон туғилишидан бошлаб бир қатор барқарор хусусиятларга эга бўлиб, характердаги ўзгариш, ўсиш физиологик балоғат билан ўлчанади. Масалан, Фарҳоднинг уч ёшидаги ақли, феъл-атвори ўн ёшли болаларга ўхшарди, ўн ёшида эса қадди, жисми ва қудрати йигирма ёшга тўлганларни эслатарди. Қаҳрамон туғилган куни манглайида аён бўлган аломатлар таъсири остида ўсади. Масалан, Фарҳод туғилганда унинг юзида ишқнинг сирлари ёзилган бўлиб, бағрига дарднинг муқаддас сўзлари битилган эди. Қаҳра-

моннинг кейинги балоғати шундан келиб чиқади ёки шунинг ҳақлигини исботлашга қаратилади. Кейинчалик Арманга борганда ҳам у ердагиларга Фарҳоднинг «жабиниди муҳаббат дарди зоҳир» бўлиб, «узоридаги гурбат гарди» аён бўлиб турарди. Лекин Навоий асарда бошдан охиригача бу анъана доирасида қолмай, унинг чегарасини бузади. Фарҳод характери­нинг такомилида ташқи муҳит, ҳаёт шароитларининг таъсирини кўрсатиш Навоий яратган қаҳрамоннинг муҳим белгиларидан биридир. Чинда қасрлар қурилишида шитрок этиш, устозлардан ҳунар ўрганиш, Юнон сафарида тилсимларни очиш, Арман юртида канал қазилар ва қаср қуриш, Хусравга қарши кураш жараёнида характер ўсиб, ўзгариб, ўзида янги-янги белгилар пайдо қила боради. Фарҳод характери­нинг такомилида чуқур психологик жараён, қаҳрамоннинг ички оламидаги қарама-қаршиликлар кураши ўрнини алоҳида қайд қилиш керак. Чинда ота тахтини рад этиб, атрофини қуршаб олган ҳаёт шароитига кўника олман Фарҳод бош олиб кетишгача боради. Фарҳоднинг Хусрав билан тўқнашгандан кейинги ҳаёти кўпинча ички зиддиятлар шароитида кечади. Фарҳоднинг Салосилга Хусрав томонидан қўйилган соқчилар билан муносабатидаёқ характери­нинг муҳим янги бир белгиси кўринади. Лекин Навоий ҳамма вақт ҳам характери­ни шу тарзда ойдинлаштириш йўлидан борган, дейиш қийин. Шоир тасвирида айрим қарама-қаршиликлар ҳам йўқ эмас. Фарҳод ўта ҳиссиётга берилган чоғларида бирмунча пассивлашиб кетади. Хусравни осонгина орадан йўқ қилиш пай­тлари келганда ҳам ҳиссиётлар доирасида қолган Фарҳод фаол ҳаракатга ўтмайди. У ҳатто Хусрав олдида ўзини-ўзи камситади. Фарҳоддаги соддадиллик шу даражага бориб етган эдики, у Шириннинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитгач, бу гап ростми-ёлғонми, суриштириб ҳам ўтирмай, ўзини ҳалок қилади.

Навоий дostonда баъзан ташқи қиёфа тасвирига ҳам кўп аҳамият беради. Лекин ана шу ташқи қиёфадаги белгилар қаҳрамоннинг маънавий дунёсига нисбатан бетараф эмас. Масалан, Ширин портрети тасвиридаги узундан-узoқ бўлиб кўринган тавсиф муайян мақсадни кўзда тутати. Портретдаги ҳар бир белгига психологик вазифа юклатилади.

Шириннинг бадиий портрети Низомий, Хусрав Деҳлавий дostonларида ҳам чизилади. Портрет тасвирида ҳам учала муаллиф, таъбир жоиз бўлса, мушоирага киришадилар. Инсон гўзаллигини тасвирлаш учун ажойиб бўёқлар қидириб топадилар. Низомий, Хусрав Деҳлавий, шунингдек Навоий бу масалага ўз гуманизмлари, инсон тўғрисидаги энг юксак қарашларидан келиб чиқиб ёндашадилар.

«Хусрав ва Ширин»да махсус «Ширин жамолининг васфи» деб аталган бoб мавжуд. Хусрав Деҳлавийда Ширин

портрети Низомийдагига нисбатан бирмунча ихчам. Навоий бу мавзунинг Шириннинг Фарҳод билан биринчи марта учрашувлари олдидан ёритади.

Биз қуйида Низомий ва Навоий чизган портретларга тўхтаб ўтамиз.

Ҳар икки муаллиф Шириннинг идеал гўзаллиги тўғрисида сўз очганда, унинг қадда қомати, юзи, кўзи, сочлари, ҳатто юзидаги чиройли холигача катта маҳорат билан тасвирлайдилар. Шарқ адабиётига хос бўлган тасвирдаги шартлилик аломатлари бу ерда ҳам сақланиб қолган. Масалан, сочни камандга, тишни дурга, лабни ёқутга, ҳаёт сувига, қадни сарвга ўхшатилиши аниқ бир портрет яратишни қийинлаштирувчи аломатлардир. Лекин ана шу дастлабки қарашда мавҳум бўлиб кўринган аломатлар характерни характердан фарқлашга ёрдам беради. Масалан, юз, соч, қош ҳар икки муаллифда ҳам бир хил тасвирланмайди.

Низомийда:

دوشکرچون عقیق آب داده
دوگیسوچون کمند تاب داده¹⁷

Икки шакар (лаби) сув берилган ақиққа ўхшайди. Икки сочи чийрилган каманд (сиртмоқ) каби

Навоийда:

Не икки анбар осо зулф, ваҳ-ваҳ,
Не икки жонфизо лаб, оллаҳ-оллаҳ¹⁸.

Бу мисраларда «ваҳ-ваҳ», «оллаҳ-оллаҳ» сўзларига маълум маъно урғуси берилади. Шоир Фарҳоднинг Ширин билан бўладиган учрашуви натижасида Фарҳод руҳида содир бўладиган ҳолатга мутаносиб бир лирик кайфиятдан далолат берувчи мисраларни топа билган. Яна муҳими шундаки, бу ҳолатни акс эттирувчи ибораларни қофияга айлантирган.

Навоий Шириннинг қадди-қоматидан бошлаб, унинг характерига катта санъаткор қалами билан тасвирлайди. Шириннинг қадди жаннат савсанидек ниҳоятда келишган. Шарқ поэтикасида киприк кўпинча ханжарга ўхшатилади. Навоий Шириннинг киприкларини тасвирлашда оригинал бир восита топган. Ширин киприклари Фарҳоднинг метини каби бақувват ва ўткир, учли дейди адиб. Лекин, деб ёзади шоир, уларнинг ўрталарида фарқ ҳам бор. Фарҳод метини тоғда тош кесади, Шириннинг киприклари эса қон тўқади (Бўлуб ул хорабур, аммо бу хунрўз). Навоий тақлидчи бўл-

¹⁷ خسرو و شیرین 92-бет.

¹⁸ فرهاد و شیرین 112-бет.

ганида тўғридан-тўғри шунга ўхшаш бирор умумий тимсолдан фойдаланаверар эди. У чинакам ижодкор бўлгани учун бировларнинг эмас, балки фақат ўзининггина шахсан ҳис эта билган, хаёл хонасида аниқ гавдаланган тасаввурлари асосида қалам тебратади.

Навойй Шириннинг сочини тасвирлаб ёзади:

Тушуб ҳар ён мусалсал зулфи банди,
Бўлурға хора афканлар каманди¹⁹.

Шириннинг занжирга ўхшаш сочи тоғ қазувчининг бўйнига ташлаш учун тайёрланган сиртмоққа ўхшарди. Бу ерда Шириннинг лойиқ номзоди, муаллифнинг фикрича ҳам тоғ қазувчи Фарҳод, деган рамзий фикр англашилади. Тасвирда портретни мавҳумлаштириб юбориш, бир предметни (масалан соч, бўй) қайта-қайта қаламга олиб, қарама-қаршиликка тушиб қолиш, баъзан сунъийликкача бориш ҳоллари ҳам учрайди. Лекин шоир кўпинча ўз тасвирида нимани тилга олмасин, гоёвий-бадий мақсадни бетараф қолдира олмайди. Шубҳасиз, Ширин портретини чизишда бунчалик муфассал маълумот, қолаверса ташқи сифатларнинг кўп жиҳатли тасвири дастлабки қарашда қаҳрамоннинг маънавий дунёси билан боғланмагандай туюлади. Ҳамма гап шундаки, адиб портретдаги белгилар орқали образнинг бирор муҳим характерини чертиб ўтишга, унинг моҳиятини равшанлаштиришга ҳаракат қилади. Идеаллаштириш принципи асосида яратилган образдаги идеал сифатлар унинг одамий қиёфасини англаб олишга монелик қилмайди.

Сюжетга кириб келган образнинг портретини олдиндан муфассал баён этиш, кейин унинг фаолиятини тасвирлашдан иборат кўпчилик Шарқ эпосларига хос бўлган хусусиятнинг излари «Фарҳод ва Ширин»да ҳам мавжуд. Лекин ўқувчи Навойй достонида мавҳум, биринчисини иккинчисидан ажратиб олиш мушкул бўлган портретларни сира учратмайди. Ҳатто, дostonда масалларга ўхшаб қаҳрамонлар ҳайвонлардан олинган тақдирда ҳам уларнинг портретларидаги индивидуал белгиларни билиб олиш қийин эмас.

Навойй сатирик образларни чизишда алоҳида маҳорат кўрсатади. Масалан, шоир Фарҳоднинг Юнонистонга сафари вақтида унга дуч келган аждар ва дев портретини шакллантиришда Шарқ халқларининг афсонавий, сеҳргарлик билан боғлиқ бўлган дoston ва эртақларидан, асосан, улардаги тасвир усулларидан унумли фойдаланади. Фарҳод тилсимотлар шаҳрига қараб йўлга чиқар экан, кўз ўнгида «ҳижрон тунидек» қоронғулик пайдо бўлади. Дев ва аждаҳо уясига яқинлашиб бораётган Фарҳоднинг айни вақтдаги ҳолати билан «ҳижрон туни» ўртасида ҳеч қандай боғланиш йўқ-

¹⁹ Ўша асар, 111-бет.

дай туюлади. Аслида ёшликдан ишқнинг поёнсиз завқига берилган ва умр бўйи ҳижрон азоби билан тенг оғир кечинмалар ичида юрган Фарҳодга дев ва аждаҳо «ҳижрон туни» каби даҳшатни эслатарди, дейиш ҳикояда мантиқда адашмаслик эди.

Аждаҳо ва дев қандай баҳайбат ва йиртқич бўлмасин, Фарҳод тадбир кучи билан уларни енгади.

Навоий идеал қаҳрамонининг балоғатини ана шў аждаҳо ва дев билан бўлган тўқнашувда бирмунча равшанлаштиришга эришади.

Аждаҳонинг пайдо бўлиши билан ўртада кўтарилган саросимадан қўшиннинг бир қисми от устида ўзини туютолмай йиқилади. Шу орада аждаҳо одам шарпасини сезиб «оғзидан ўт сачратиб» ғордан чиқади. Ҳамма ерни тутун ва офат чақмоғи тутиб кетади. Халқ эртақларида тасвирланган «аждаҳо» ҳам одатда... оғзидан олов, тутун чиқарадиган махлуқ. У ... ғордан чиққанда ҳамма ёқни шамол ва бўрон босади. У ҳамма нарсани дамига тортади, бўкиради, тўлғонади»²⁰.

Мана бунинг ёрқин мисоли:

Узолғон тоғдек андоми онинг,
Вале йўқ сайлдек ороми онинг²¹.

Фарҳодга рўпара келган аждаҳо шунчалар ҳайбатлик эдики, у худди тоққа ўхшарди. Кўзлари қараш вақтида ёниб турган нефть булоғини эслатарди:

Ўзи худ тоғу тумшугдек анга бош,
Вале тумшугким ул бўлғай қаро тош.

Бўлуб, икки кўзи наззора чоғи,
Нечукким нафтнинг ўтлуг булоғи²².

Оғзи «бало дарвозаси», ҳатто «дўзах оташдони» бўлган аждаҳонинг ташқи кўринишида уни осон тушунишга восита бўладиган белгилар кўпая боради.

Тешуклар бурнида ваҳшат танури,
Танури йўққи, нафт ўтига мўри²³.

Аҳраман тасвирида ҳам биз шу нарсани кўрамиз. Проф. Е. Бертельс Фарҳоднинг Аҳраман билан тўқнашуви тасвири билан Рустамнинг оқ дев билан олишуви ўртасида бир қадар ўхшашлик борлигини ёзган эди²⁴. Дарҳақиқат, Наво-

²⁰ М. Афзалов, Узбек халқ эртақлари ҳақида, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965, 58-бет.

²¹ فرهاد و شیرین. 71-бет.

²² Уша ерда.

²³ Уша ерда.

²⁴ Е. Бертельс, Фарҳад и Ширин, стр. 26.

ий Фарҳод саргузашти билан боғлиқ бўлган ана шу ўринларда форс-тожик адабиёти намояндалари Фирдавсийнинг «Шоҳнома» ва Асади Тусийнинг (XI аср) Систон қаҳрамонларига бағишланган «Гаршаспнома» (1066) каби қаҳрамонлик дostonларидан маълум бир эпизодларга мурожаат этганга ўхшайди. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, «Шоҳнома», «Гаршаспнома» каби асарлардаги кўпгина қаҳрамонлар дастлаб «Авесто»да учрайди. Гаршапснинг оғзидан ўт чиқариб турувчи илонга қарши кураши ва ғалабаси Асади Тусийдан илгари «Авесто»да ҳам бор эди. Навоий Фарҳоднинг аждарга қарши курашини тасвирлашда қадимги мифологиядан таъсирланган бўлиши ҳам табиий бир ҳол. Аҳраманга қарши кураш эпизоди Навоийнинг аждарга қарши кураш эпизодида ҳам ўша йўлдан борганлигига шубҳа туғдирмайди.

Қадимги манбалардаги айрим эпизодларни қайта ишлаш, уларни янги асарларнинг сюжетларига маҳорат билан сингдириб юбориш катта санъат эди, албатта. Фарҳод Юнонда тоғ бағрида аждарга дуч келиб, уни ўлдиргандан кейин йўлда Аҳраманга йўлиқади. Шу ўринда шоирнинг ўзи бобнинг сарлавҳасида «Рустам Мозандарон бешасида дев ўлтургандек ул беша Аҳраманин қатл этгани», деб ёзади. «Шоҳнома»да асар сюжетининг бошидан охиригача зулмат билан ёруғлик, разиллик билан олижаноблик, зулм ва зўрлик билан адолат ўртасидаги жиддий курашлар маржон каби тизилиб ўтади. Рустам каби қаҳрамонлар ваҳший кучларга қарши курашга кирадилар ва ниҳоят ғолиб чиқадилар. Шундай жанглардан бири Таҳматан — Рустамнинг Мозандаронда оқ дев билан жанги эпизодидир. Рустам Қайковус ҳузурига кетаётиб Мозандарон бешасида уя қуриб ётган девлар билан курашади. Рустам Мозандаронга кириш олдида Аржанг дев билан тўқнашади ва уни жуда тез маҳв этади. Энди у ўрмонда ҳаммага даҳшат солиб юрган оқ дев билан тўқнашиши керак эди. Лекин бу гал жанг енгил бўлмайди. Оқ дев Рустамнинг шарпасини сезиб, ғазабга келади ва унга ташланади. Рустам дев билан олишиб кетади:

تهمن چو بشنيد گفتار ديو
 بر اور دچون شیرجنکی غریو
 ز فتراک بکشا دیچان کمند
 بیفکند و آملمیانش بعیند
 به پیچید برزین گران
 بر آهیخت چون پتک آهنگران
 زد بر سر ديو خون نمل مست

سر و معرش ار گرز او گشت پیست
 فرود آمد آنگون خنجرش
 بر آهیخت و ببرید جنگی سرش
 هدی خواند بر کردکار آفرین
 کز و بود پیروزی در روز کین²⁵

Таҳматан девнинг товушини эшнтиб,
 Жангара шердай ҳайқирди.
 Эгар тасмасидан сиртмоқ арқонни ечиб
 девга улоқтирган эди, белига боғланиб қолди.
 Эгарга ўрадию оғир гурзисини чиқариб,
 темирчилар катта болгани ургани каби
 Маст филдай дев бошига урди.
 Девнинг аъзойи баданини дабдала қилди.
 (Рустам) отдан тушдию, обдор ханжарини чиқариб
 (Дев) бошини танидан жудо қилди.
 Жанг кунда ғалабага етказгани учун
 Яратувчига офаринлар ўқиди.

Рустам девни маҳв этиб музаффарона йўлга равона бў-
 лади:

چو ببرید رستم سردیو پیست
 بر آن باله پیل پیکر نشست²⁶

Рустам дев бошини ажратиб ташлагач,
 Филга ўхшаш (отига минди).

«Фарҳод ва Ширин»да ҳам Аҳраман Фарҳодга шу тарз-
 да ҳужум қилади:

Бу янглиғ кўп ясаб муҳлик навола,
 Бошига гурзини қилди ҳавола²⁷.

Фарҳод довураклик билан бу ҳужумни қайтаради.

Бўлуб шаҳзода қалқониға мойил,
 Қилич бирла чопиб гурзин ҳамойил,

Анингдекким тушуб бошиға тоши,
 Бўлуб, ул тошдин озурда боши²⁸.

Лекин Аҳраман ҳам бўш келмайди. У наъра тортиб тоққа
 чиқади ва Фарҳод устига тоғ тошларини қўпориб ташлай
 бошлайди. Фарҳод қалқон билан танини тошлардан ҳимоя

²⁵ Таҳнамаъ фрдوسی, жилд IV, М., 1960, 310-бет.

²⁶ Уша асар, 311-бет.

²⁷ فرهاد و شیرین, 72-бет.

²⁸ Уша ерда.

этиб, ҳужумда давом қилади. Аҳраман енгилади. Унинг даҳшатли жасади Фарҳод оти туёқлари остида ётар эди.

Навоний Фирдавсийдан фарқли равишда ўз қаҳрамонини оқ дев билан эмас, балки Ўрта Осиё халқлари тасаввурида энг қадимги замонлардан бўён қоронғилик ва фалокат рамзи сифатида тасвирланиб келинган Аҳраман билан тўқнаштирди. Навоний «Фарҳод ва Ширин»да сеҳрли — фантастик эртақларнинг ана шу қаҳрамонини инсониятнинг улуғ мақсадларига гов бўлиб ётган, олам сирларини билишга тўсқинлик қилаётган қора кучлар сифатида тасвирлайди. Навоний Аҳраман портретини чизишда, уни характерлашда ҳам туркий халқлар фольклор услубидан фойдаланади:

Чикиб келди саҳоби қаҳр янглиғ,
Аёғдин-бошқа тегру заҳр янглиғ.

Сочиб оламға жисми бекарори,
Қиёмат ўтию дўзах шарори.

Танида ҳар сари мў бир синондек,
Синон йўқ, балки аждарваш йилондек.

Кароликда юзи шоми малолат,
Узунлуқда бўйи рўзи қиёмат.

Қўлида бир сутун балким чиноре,
Тузу ҳамвор андоқким миноре.

Учида беркитиб бир кўх пора,
Бўлубон дастаси онинг минора²⁹.

Бу ўринда образни ташқи белгилар билан гавдалантириш устун бўлиб, Навоний ўз навбатида қаҳрамонларга юкланган ғояни очишда бадий портретдаги ана шундай белгилардан ҳам фойдаланади. Шириннинг вафоти ҳақида уйдирма хабар олиб келган эртақлардаги ялмоғизларни эслатувчи маккорнинг қадди икки букилган, андишаси ҳам ҳийладан иборат. Умида бирор марта рост гапирмаган ҳийла эгасининг юзида алдоқлар чизигидай ажинлар бор. У сеҳрли куч билан тошни ҳам мўмга айлантиради, ҳатто отани қизига, онани ўз ўғлига никоҳлаб қўяди. Уни кекса чарх золи хола, деб атаса, макр ва фирибгарликда шуҳрат чиқарган Даллатул-муҳтола она ўрнида кўрарди. У ҳатто шу Даллатул-муҳтолани ҳам ҳар оқшом қиз қилиб қўяр эди. Агар куёв Арастудай донишманд бўлган тақдирда ҳам уни лақиллатарди. Бордию бирор ишни тескарига юргизишни истаса, бир сўз билан юз хонадонни бузарди. У зулм тигини санчишга жуда уста. Хуллас, Фарҳоддек тоғ қаҳрамонини ҳам маҳв этишга қодир эди.

..1 29. Ушш асар, 75—76-бетлар.

Навойй бу персонаж орқали одамзоднинг ашаддин душмани бўлмиш макрни фош этишга астойдил аҳд қилади. Дунё илмларини ўрганган, аждар ва девларга қарши курашиб, уларни маҳв этган Фарҳод бир маккор қўлида беҳуда қурбон бўлади. Алишер Навоийнинг бу ўринларда замондошларига мурожаати ҳам бордай туюлади. Саройга ёлланган, бир эмас, минглаб Фарҳодларнинг ёстиғини қуритишга қодир бўлган қора кучлар у даврда ҳар қадамда учрар эди.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг қурилиши, характерлар тарихидан кўринадики, Алишер Навоий ўз ижодида ўзигача бўлган адабиётдаги анъаналар доирасидан бениҳоя юқори кўтарилиб, лиро-эпик жанрнинг жуда кенг имкониятларини намоиш қилди, унинг кейинги равнақига катта замин яратиб берди.

* * *

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони тилида қўлланган тасвир воситалари ҳолат ва ҳаракатни образлар орқали ифодалашнинг беқиёс намуналари бўлиб, юксак маҳорат самараси саналади. Юқорида ҳам шоирнинг достон тилида қўлланган айрим тасвир воситалари ҳақида йўл-йўлакай фикр билдирилган эди. Қуйида бу масалани кенгроқ ёритишни мақсад қилиб олдик.

Навоий ўзбек халқининг узоқ асрлик ҳаёти, бой бадий тафаккури заминида камол топган ўзига хос ижод эгаси эди. Бу ўз навбатида адабнинг услубида ҳам, унинг асарларидаги тил ва тасвир воситаларида ҳам намоён бўлади. Шоир қадимги тарихимизга, этнографиямизга, мифология ва фольклоримизга диққат билан қарагани каби она тилидаги шеърда муваффақиятга эришиш мақсадида унинг грамматик ва стилистик қурилишини ҳам синчиклаб ўрганган.

Алишер Навоийнинг ижодий эволюциясида туркий халқлар адабиётларининг ўрни каттадир. Бой маданият ва адабиётга эга бўлган туркий халқларнинг бугунги кунгача сақланиб қолган ёдгорликларининг ўзи ҳам бу фикрни тўла-тўлиқ тасдиқлайди. «Фарҳод ва Ширин»да қадимги туркий ёзма ва оғзаки адабиётга хос бўлган поэтик образлар жуда кўп. Мифологик ривоятларда, Кул-Тегин ёдномасида сақланиб қолган қадимги фольклоримиз учун характерли бўлган поэтик образларни кўпчилик асарларда учратиш мумкин. Туркий халқларнинг қадимги эпосларида қаҳрамонларни тасвирлашда қўлланган поэтик образлар Навоий асарида ҳоқон, айниқса, Фарҳод характеристикасида яққол сезилиб туради. «Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» типидagi асарларнинг ғоявий-бадий жиҳатдан Навоийга катта озиқ бер-

гани шубҳасиздир. Алишер Навоий ўзининг Ҳайдар Хоразмий, Саккокий, Гадоий, айниқса, Мавлоно Лутфий каби қаламқаш устозларига ҳурмат билан қараган. Уларнинг ўзбек шеърини соҳасидаги ютуқларидан баҳраманд бўлган. Шу тарзда Шарқ назмининг барча сирларидан воқиф ва катта тажрибага эга қалам соҳиби учун дostonда салафлар билан поэтик тил ва тасвир соҳасида ҳам мушоирага киришиш катта қийинчилик туғдирмас эди.

Навоий бадий тасвирда табиийликка алоҳида эътибор қилади. Қаҳрамонларнинг фаолиятларини, муайян бир ҳолатдаги руҳий вазиятни ниҳоятда таъсирли қилиб тасвирлаш Навоий поэтик услубининг муҳим белгисидир.

«Фарҳод ва Ширин» Навоийнинг юксак идеаллар замида яратган асари бўлгани учун унда тасвир ҳам орзулар даражасидаги бўёқлар билан жило топган. Бу ҳол Навоийнинг ниҳоятда етук санъаткор эканлигини кўз-кўз қилиб туврич диққатга сазовор ўринлардан биридир.

Дoston тили билан танишган ўқувчи унда характернинг тасаввур дунёси, уларнинг ривожланиш жараёнида дуч келган воқеа ва ҳодисаларнинг асл моҳиятини ойдинлаштиришга, мазмун ва шакл ўртасидаги мутаносибликни изчил сақлашга алоҳида эътибор берилганлигини кўради.

Навоийнинг лексикаси ниҳоятда бой. У ҳатто қаҳрамонларини кетма-кет бир хил ном билан аташ номувофиқлигини назарда тутиб, уларнинг касб-ҳунарлари, фазилатларидан келиб чиқиб янги-янги номлар қидиради ва топади. «Фарҳод ва Ширин»да меҳнат мавзуи катта ўринга эга бўлиб, меҳнатнинг қадр-қимматига юксак баҳо берган Фарҳод образининг марказга қўйилганлиги шу мавзу ва образни ҳамшиша равшан кўзга ташланиб турадиган номлар билан аташни тақозо қилган. Фарҳод ва унинг тоштарошлик ҳунарига катта муҳаббат билан қараган шоир дostonнинг муқаддимасидан бошлаб уни кўҳкан, хорокан, хорафикан, хорошикоф, хорабур, тешавар каби сифатлар билан атайди. Фарҳоднинг улугворлигини тасвирлар экан, «кўҳмонанд» иборасини қўлайди. Буларнинг барчаси дастлаб қаҳрамоннинг улугворлигини ёрқинлаштиришга хизмат қилади. Шундай қилиб, Фарҳоднинг иш объекти бўлган тош ва у билан боғлиқ меҳнат бутун дoston давомида тилга олинган поэтик образ сифатида ҳам хизмат қилади.

Фарҳод Қоран билан танишиб, унинг ишига диққат билан боқар экан, «ғаробатидин фаҳми тешаси ул иш идроки хорасидин қунт бўлиб, қуёш марғиб тоғига майл этгандек, онинг хороси устига тушуб, метини тилидан сўз сўраб, хоро садосидан жавоб» топади. Дostonда Фарҳоднинг Ширин билан дафъатан кўришуви эпизодида «анинг (Фарҳоднинг) метини ламъасининг барқи мунунг (Шириннинг) хорадек кўнглига

асар этгани»ни, «Шириннинг кўнгли хорасин анинг тешаси фикри харош қилгани»ни ўқиймиз. Меҳинбону Хусрав элчиларига «хорадек маҳкам» сўзлари билан жавоб қайтаради. Фарҳод Хусрав билан бўлган айтишувда «Хусравнинг салобати шишаларини жавоблари хоралари билан» ушатади. Ҳижронда қолган Фарҳоднинг қонли бағри «хора ичида ёқути аҳмардек нишона кўргузур эрди». Фарҳод Ширин мактубига жавоб ёзиш фикрида «хома учин метини нўгидек тез» этади. Бу асарнинг умумий руҳини ифодаловчи деталь бўлиб, дoston давомида ҳар бир бобда қайси бир воқеа олами ҳикоя қилинса, шоир ўша оламдан олинган тимсоллар орқали образ яратади. Шу тарзда тасвирда мутаносиблик Навоий услубининг характерли белгиларидан бири бўлиб қолади. Фарҳоднинг Қорандан тоштарошлик ҳунарини ўрганишини тасвирловчи бобларда бароати истиҳлолдан тортиб боб хотимасидаги лирик хулосагача тасвирдаги шу фазилат кўзга ташланиб туради.

✓ Шоир Фарҳод минган отни «тоштуёқ» деб атади. Иккинчи бир жойда эса Шириннинг минган отига «парикаш» нисбати (Бу от пари — Ширинни олиб юрар эди) берилади. Навоий Фарҳод отини ҳам парикаш деб аташи мумкин эмас эди. У ерда отнинг «тоштуёқ» деб аталишида чуқур мазмун бор. Кун бўйи тоштарошлик қилган Фарҳод «кеч киргач шаҳар томонга тош босиб (йўл ва масофа оралиғи) кетади». Тонг отиши пейзажини чизишда ҳам шунга ҳамоҳанг тасвир ёрдамга келади. Адиб тонг отиш тасвирини чизар экан «ер қимирлаганда тоғлар қулагандай туннинг қора тоғи оёқ ости бўлди», деб тасвирлайди. Қасрлар битгач, хоқон «усталарнинг олдига тошу тупроқдан кўп пул» тўкади. Навоий ҳикоядан кейинги лирик хотимада қўллаган воситаларда ҳам асосий ҳикояга нисбатан бетараф қолмайди. Унда баёнчи соқийга мурожаат этар экан, «менга бир пиёла рангин шароб бер, кўнглимга жуда қаттиқ тош тушмишдир, токи у май қайғу тошини супурсин, олдимизда ғов бўлиб турган тош тўсиқларни суриб кетсин» деб ёзади.

Шу ҳолда поэтик образлар мазмунни чуқурлаштириб, кучайтириб боради. Юнондан қайтгач, ойнаи жаҳоннамода Ширинни кўриб ўзидан кетган Фарҳод элдан уялиб, ишқини пинҳон тутишга ҳаракат қилади. Лекин «дардни яширса, иситмаси ошкор қилиб» қўяр эди. Муаллиф Фарҳоднинг ҳолатини табиат ҳодисалари билан муқояса қилиб, ишқ сирини яширин тутишнинг мушкуллигини қайта-қайта таъкидлаб боради:

— Кўк оқшомлари ўз қуёшини кўрсатмайди, бироқ юлдузлардан тўккан ёши қуёшни билдириб қўяди.

Фарҳоднинг оқи, кўз ёшлари элни унинг яширин сириндан хабардор қилиб қўяр эди.

— Нофа ўз мушкини яширади, бироқ мушкнинг ёйилмакдан ўзга чораси йўқ.

Фарҳод фиғон тортмаслик учун оғзини қанча берк тутмасин, ихтиёрсиз нола тортиб юборар эди.

— Лоланинг гунчаси очилар экан, у кўнглидаги яширин доғни қандай яшира олади.

Фарҳод ўзини тутишга қанчалик ҳаракат қилмасин, ғоятда кўп фиғон чекиб, сирини аён қилиб қўяр эди.

Фарҳоднинг отаси томонидан қурилган қасрларда фасл-ма-фасл айш-ишрат билан яшаганлигини тасвирловчи эпизодларда ҳам ана шундай тасвир тизмасини кўрамиз. Хоқон ўз ўғлининг қасрларда дам олаётгани, шодланаётганлигидан мамнун. Лекин ташқи томондангина айш-ишратга берилган Фарҳоднинг кўнгли ғаш, унинг учун олам қоронғи. Навоий Фарҳоднинг ички дунёсида нималар кечаётганлигини тасвирлаш ва ўқувчини бунга ишонтириш учун теварак-атрофга Фарҳоднинг кўзи билан қарайди ва унинг айни пайтдаги дунёсидан келиб чиқиб қалам тебратади. Қуйидаги реалистик деталлар воситасида майдонга келган ташбиҳ шу жиҳатдан ниҳоятда характерлидир. Навоий Хўтанда Фарҳод учун қурилган кузги қаср ҳақида ҳикоя қилар экан, пейзаж устаси сифатида кузнинг ранг-баранг манзарасини тасвирлайди.

Теварак атроф куз либосида, дарахтларда япроқлар ҳам сарғая бошлаган:

Терак сорғортибон юз зорлардек,
Сариғ оғриқ била беморлардек³⁰.

Терак барглари зорлардек сарғайган. Зорлар — ошиқлар. Анъанавий тасаввур ва тасвирга кўра ошиқнинг юзи ҳажр билан ҳаминша заъфарон бўлади. Навоий терак барглари ана шу ошиқларнинг юзидек заъфарон эди, деб ёзади. Ишқий қисса ҳикоя қилаётган шоир бу ўринда ўз навбатида «зорлар» заминида Фарҳодни ҳам кўзда тутди. Навоий ўқувчини «қойил» қолдириш учун атайин фавқулодда образлар қидираётгани йўқ, балки адибнинг бош мақсади дастлаб мазмунни равшанлаштирувчи табиий образлар қўл-лашга, мазмун билан шакл ўртасидаги бирликни изчил равишда ривожлантириб боришга қаратилган.

Алишер Навоий достонида катта санъат билан яратилган оригинал ташбиҳлар диққатга сазавордир. Навоий Хўтанда Фарҳод учун солинган қасрларнинг устки пардози ҳақида фикр юритар экан, қуйидагича мураккаб ташбиҳ қўллайди:

Бўлуб гачкорлиғ сиймин равоқи,
Нечукким қош ичинда кўзининг оқи³¹.

³⁰ Уша асар, 50-бет.

³¹ Уша асар, 46-бет.

Бу мисраларда қасрларга қанчалик меҳнат, қанчалик санъат сарф этилгани равшан англашилади.

Достондаги тасвир воситалари ўртасида Шарқ назмида Навоийгача қўлланган ва маълум даражада «эскирган» образлар ҳам учрайди. Масалан, Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий достонларида бўлганидек, Навоий асарида ҳам маҳбубанинг қомати кўпинча сарв дарахтига, қовоғи бодомга, қоши камонга, лаби лаълга, холи тузоқ олдига сепилган донга ўхшатилади. Кўз ёшини ёмғирга, изтироб ичидаги юракни ғунчага қиёс қилиш жуда қадимги санъатдир. Лекин ҳикоянинг моҳиятини равшанлаштириш мақсадида олдиндан маълум бўлган образга мурожаат этиш, шу билан бирга унга янги мақсаддан келиб чиқиб, янги вазифа юклай билиш чинакам санъаткорликдир. Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий достонларида ана шундай мазмунан бир-бирига яқин образларга янги вазифа юклаш санъати тез-тез учраб туради. Кўчма маънода кўриб-кўрмасликка олиш, билиб-билмасликка солиш, алдаш, чалғитиш маъноларини англатувчи «хоби харгуш» (қуён уйқуси) иборасини «Хусрав ва Ширин»да, «Ширин ва Хусрав»да, шунингдек «Фарҳод ва Ширин» достонининг тилида ҳам учратамиз. Лекин улар ҳикояда ҳолат ва ҳаракатни ифодалашдаги ўрнига кўра, бир-бирини сира такрорламайди. Бу, албатта, ҳар бир қалам соҳибининг мақсад ва маҳоратига боғлиқ.

«Хусрав ва Ширин» достонида муаллиф ўқувчини Ширин билан илк дафъа таништирар экан, уста рассом сифатида унинг портретини чизади. Шу ўринда шоир ёзади:

بچشم آهوان آن چشمه نوش
دهدشیر افگنانرا خواب خرگوش³²

У бол булоғи оҳу кўзлар билан шер йиқитувчиларга қуён уйқуси берарди (алдаб қўярди).

Бу ўринда «хоби харгуш» ибораси Шириннинг кишини ўзига тортувчи ўта гўзаллиги тасвирида жуда ўринли ишлатилган. Ширин бол булоғи бўлган кўзлари билан шер ҳамласини қайтарувчи паҳлавонларни ҳам лол қилиб қўярди, карахт ҳолига солиб қўярди, демоқчи бўлади шоир.

Қуён уйқуда ҳам кўзини очиб ётади. Ундаги шу ҳолат назмда бақрайганича ҳиссиз қолган ошиқларни характерлаш учун фойдаланилган. Лекин «Ширин ва Хусрав»да йиғлаётган ошиқ ҳолдан тойиб, ҳеч нарсадан беҳабар ётган қуёндан уйқу қарз хоҳиш этади:

³² خسرو و شیرین، 94-бет.

گهی نقشی پلنگ از دیده شستی
گه از خرگوش خوابی وام جستی³³

Гоҳ кӯз ёни билан йўлбарс нақшларини юварди.
Гоҳ қуёндан қарз уйқу сўрарди

Навонийда ҳам «хоби харгўш» Фарҳоднинг кечинмаларини ифодалаш учун қўлланади. Салосил қўрғонида Шириндан узоқда яшаётган Фарҳодни ваҳший ҳайвонлар, қушлар ўраб олган эди. Фарҳод уларнинг ҳар бирида Шириннинг бирор белгисини кўрарди. Шунинг учун у ҳайвонлар, қушларга яқинлашиб, уларни эркалайди. Фарҳод бир вақт уйқуда ётган ёввойи қуёшни кўриб эс-ҳушини йўқотиб қўяди. Бу унга Шириннинг тагофилпешалигини ёдга туширади:

Товушқон уйқуси андин олиб ҳуш,
Соғиниб дилбаридин хоби харгўш³⁴.

Кўриниб турибдики, машҳур бир образдан фойдаланишда учала шоир асар воқеасидан келиб чиқиб, уни ўзларича талқин этадилар. Алишер Навоий эса «хоби харгўш» иборасидан фойдаланишда алоҳида маҳорат кўрсатган. Буни ҳамсанавис шоирлар ўртасидаги ўзига хос мушоира деб аташ мумкин.

Алишер Навоий ўзигача адабиётда мавжуд образларга ёндашар экан, уларнинг қўшимча маъноларини ҳам маҳорат билан очади. Лекин гап дастлаб ана шу образларни қўллашдаги усталикда эмас, балки шу восита билан қаҳрамонни тушунтиришдаги маҳоратдадир. Навоий дostonи тўлиғича Фарҳод «меҳнатнома»си бўлганлигидан адиб ўз марказий қаҳрамонини ҳар томонлама гавдалантиришга имкон берадиган воситаларга алоҳида диққат қилади. Фарҳоднинг Салосил қўрғонидаги ҳаёти эпизодида ўз севгилисидан узоқ тушиб ўртанаётган, шу билан бирга Арманистонда рўй берган вазият туфайли изтироб ичидаги қаҳрамоннинг нолалари ранг-баранг образлар воситасида ниҳоятда таъсирли тасвирланади. Буларнинг ҳаммаси аввало Фарҳод муҳаббатининг беқиёс қудратини ифодалашга қаратилган эди.

Боқиб қумри сори йиғлаб бағоят,
Этиб ўз бўйини тавқидин ҳикоят.

Қилиб булбулға ул сўз ичра бир-бир.
Ани ишқ ўти қул қилғонни тақдир³⁵.

³³ شیرین و خسرو, 156-бет.

³⁴ فرهاد و شیرین, 159-бет.

³⁵ Уша асар, 150-бет.

Қумри ва булбул образлари адабиётда жуда кўп учрайди. Лекин Навоий талқини жиддий қўшимча маънолари билан ажралиб турибди. Юқоридаги парчанинг биринчи байтида Фарҳод қумрига ўз бўйидаги тавқдан ҳикоя қилади, деб айтилади. Тавқ сўзи икки маънога эга бўлиб, улардан бири-баъзи қушларнинг бўйида учрайдиган ҳалқа шаклидаги чизиқ. Бу қумрига ишора. Иккинчидан, ўта гуноҳкор кишиларнинг бўйига солинадиган ҳалқа, занжир ҳам тавқ деб аталган. Бу бевосита Фарҳоднинг ўзига алоқали фикр. Фарҳод қумрининг бўйидаги чизиққа кўзи тушар экан, ўз бўйидаги ҳам ҳалқасини эслайди ва бу ҳақда қумрига сўзлай кетади. Юқоридаги парчанинг иккинчи байтида ҳам шундай сўз ўйини мавжуд. Булбул кўпинча кулранг бўлади. Булбул гул ишқида куя-куя кул бўлди, демоқчи бўлади шоир. Шунга кўра ҳам Ширин ишқида кул бўлаёзган Фарҳод булбулни сирдош тутиб унга роз айтади. Тасвирда мазмунни кучайтириш, қаҳрамоннинг чуқур кечинмаларини ифодалашда қанчалик юқори санъат ишлатилган бу ерда.

Ширин Салосилдаги Фарҳодга йўллаган мактубида ошинқдан ҳол-аҳвол сўраб ёзади:

Кўзимнинг фикри ичинга қайғулар солганда, ҳар та-рафдан балолар бош кўтариб чиқадими? Киприкларим қайғусида ҳар тола мўйнинг тикандай тиккаядими? Кўз қорачиғимнинг хаёлига берилган чоғларингда хаблингни доғлар ўртайдими? Еноқларимнинг гул япроқларини эслаб ўксинганинда, гул рангли кўз ёшларинг юзингни гул-гул қилиб юборадими? Кўзинг қизил лаъл лабларим қайғусидан қон ёш тўкканда, шу қонлар билан ҳар бир тош лаъл бўлиб кетадими?

Бу ўринда қўлланган анъанавий образлар воситасида Фарҳод руҳий оламидаги чуқур ички изтироблар маъшуқа номидан жуда таъсирли баён қилиб берилган. Характерлиси шундаки, Ширин, бир томондан, ўз тасаввурни билан Фарҳоднинг кечинмалари ва у орқали образнинг ўзини гавдалантирса, иккинчи томондан, у ўзининг психологик портретини шакллантириб беради.

«Фарҳод ва Ширин»да персонажларнинг муайян ҳолатларини тасвирлашда талмиҳ санъатига мурожаат қилинади ва бу билан ҳам характернинг бирор қиррасини таъкидлашга, ўқувчига олдиндан таниш бўлган образларни эслатиш билан сўз бораётган қаҳрамон дунёсини очишга мойиллик кучли сезилади.

Масалан, дostonда Фарҳод билан Шириннинг Сулаймон ва Билқисга ўхшатилиши характерлидир. Сулаймон эски тушунчада пайғамбарлиги билан бир қаторда жониворлар оламининг кучли ҳукмдори сифатида ҳам машҳурдир. Шарқ адабиётида Сулаймон номи билан боғланган ривоятлар кўп

учрайди. Улардан бирида ҳикоя қилинишича, Сулаймон Сабо шаҳрининг ҳукмдори Билқисга уйланади. Бадний асарларда ошиқ-маъшуқларни Сулаймон ва Билқисга ўхшатиш шунга асосланган. Низомий достонида Хусрав билан Ширин бир-бирларини сиртдан билса-да, турли сабаблар билан узоқ вақтгача учрашолмай юрадилар. Бинобарин, уларнинг дастлабки учрашувлари ҳаяжонли бир вазиятда кечади. Ошиқ-маъшуқларнинг ана шу вақтдаги ҳолати ҳаммани ҳайратга солади. Жониворлар оламида ҳам уларнинг бири Билқис, иккинчиси Сулаймон бўлишди, деган гап тарқалади:

خبر دادند موری چند پنهان
که این بلقیس گشت آن سلیمان³⁶

Буларнинг бири Билқис, бири Сулаймон бўлди деб
бир неча чумоли яширин сўзлашарди.

«Фарҳод ва Ширин»да ҳам Сулаймон ва Билқис афсона-сига ишора бўлиб, Навоий Сулаймон ва Билқис афсонасини дoston қаҳрамонлари ҳаётини тасвирловчи кучли психологик саҳифага айлантирган. Фарҳод Салосилда экан, юқорида эсланганидек, турли қушлар, ҳайвонлар унинг атрофини ўраб оладилар. Ширин Фарҳодга ёзган хатларидан бирида шу ҳолатни назарда тутиб, уни Сулаймонга ўхшатади:

Шарафдин бўлгон эрмишсен Сулаймон,
Менинг бирла унутма аҳду паймон!

Вухуш эрмиш сенинг олингда ходим,
Сибоъ эрмиш тобуғунда мулозим.

Баҳойим тобин фармонинг эрмиш,
Жиноҳи тайр шодурвонинг эрмиш³⁷.

Фарҳоднинг Хусрав қўлига тушганлиги хабарини эшитган Шириннинг аҳвол-руҳиясини тасвирловчи қуйидаги ташбиҳ ва бошқа санъатлар нақадар мазмунли ва таъсирлидир. Ширин Фарҳоднинг оғир аҳволи тўғрисидаги халқнинг нолали кўшиқларини тинглаган пайтида шоир сўзлари билан айтганда, сариқ гул устига қонли кўз ёшлари тўкади, яъни қонли йиғи билан саргайган юзини қизартириб юборади. Юзини тимдалай бошлайди, бармоқлари юзидан тирқираб оққан қон билан хинна рангига киради. Қизил лаблари қовжираб саргайиб кетади. Шириннинг кўзидан оқаётган қон юзидаги

³⁶ 214-бет. و شبیر یمن.

³⁷ 173-бет. و شیرین.

қон устидан ўтар, қон қон билан ювиларди. У гул ранглик ипак кийимларини тонг шабадаси гул ёқасини йиртгандай йиртиб-йиртиб ташлайди. Чин шоҳисидан тикилган нафис кўйлаги гўё атрофга сочилган қон каби қирмизи тобланиб ётарди. Чин шоҳисидан тўқилган нафис кўйлак бу Шириннинг чинли Фарҳодга бўлган муҳаббатининг рамзи эмасми? Хусрав юриши туфайли чин кўйлаги йиртилди. Муҳаббат поймол этилди.

Яна бир жошли тасвир. Навоий Шириннинг ҳазин аҳволини баён этар экан, уни ўқувчига қулай ҳис қилдириш учун тасвирни қадамба-қадам кучайтириб боради. Ширин изтиробда экан, унинг юзи ёнарди, юзи устидаги сочларидан эса ўтга ташланган анбарининг ҳиди чиқарди. Шу пайт кўздан ёшлар думалаб юз устига тушадилар. Юзнинг харорати шу даражадаки, у кўз ёшларини буғлантириб юборади, деб тасвирлайди шоир.

«Фарҳод ва Ширин» ўзбек тилининг бой имкониятларини намойиш қилувчи асардир. Достонда Меҳринбону ўрдасидаги қизлар тилга олинар экан, қуйидаги ўхшатиш қўлланади:

Жабинлар гул-гулу кирпиклари хор,
Қабоғлар кенг-кенгу оғизлари тор³⁸.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»дан анча кейин яратган «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ўзбек тилининг бойлиги ҳисобланган сўзлар рўйхатида «қабоғ» терминини ҳам келтиради ва мисол учун «Фарҳод ва Ширин» достонига мурожат этади: «Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, қабоғ дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқтур. Маснавийда бир жамоати хўб таърифиди мундоқ дейилибдур». Бу ерда кўзда тутилган маснавий «Фарҳод ва Ширин» бўлиб, «жамоати хўб» Фарҳодга ойнан жаҳоннамода кўринган Ширинни кузатиб юрган қизлардир. Лекин ҳар икки асардаги мисралар айнан бир хил эмас. Биринчи мисрадаги «жабинлар» термини «Муҳокамат ул-луғатайн»да «менгизлар» сўзи билан, шу мисрадаги киприклар сўзи эса «мижалар» термини билан алмаштирилган, янада тўғрироғи муаллиф «Фарҳод ва Ширин»даги байтни бу ерда таҳрир қилган. Бундай ўзгариш вазнда ҳам мавжуд. Достон текстида гўзаллик таърифиди манглайлар гулга, киприклар эса шу гул тубидаги тиканга ўхшайди, дейиш жуда чиройли ифодадир. Юқоридаги мисрадан «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида фойдаланар экан, адиб рисолаининг мақсадларидан келиб чиқиб достондаги араб сўзлари ўрнида қадимги туркий тили лексикасига мурожат қилади.

³⁸ Уша асар, 89-бет.

Навоий ташбиҳларда уста рассом сифатида содир бўлаётган воқеанинг асл моҳиятини ойдинлаштиришга эришади. Фарҳодни денгизда тахта парчаси устида оқиб юрганда қутқариб қолган савдогарларга Жазойир қароқчиларининг ҳужуми кутилмаган бахтсизлик эди. Достонда ҳикоя қилинишича, шу пайт «тужжорлар қуруқ ердаги балиқ» қа ўхшаб қоладилар. Денгизда кемада кетаётган савдогарларнинг ўша пайтдаги ҳолатини тасаввур этишни қанчалик қулайлаштирган бу ибора.

Муаллифнинг маҳорати шундаки, у дастлабки қарашда оддийгина бўлиб кўринган поэтик образ орқали характернинг бирор белгисини таъкидлаб ўтишга эришади. Халқда «тирноқ билан ер қазини» ибораси бор. Бу ҳаётда ғоят мураккаб аҳволни, жумбоқ вазиятни билдиради. Фарҳодни канал битгандан кейин ўз уйига зиёфатга чақирган Меҳинбону уни тахтга чиқиб ўтиришга таклиф қилади. Бу таклиф гарчи яхши ният билан айтилган бўлса-да, Фарҳод уни рад этади. Ошиқ Меҳинбонунинг ҳамма таклифига рози бўлади. Тирноқ билан ер қазини, деса қазийди, лекин тахтга чиқмаслигини арз қилади:

Бало тоғини мужгон бирла ёрмоқ,
Ёриб тирноқ ила ердин қўнгармоқ³⁹.

Бу ерда ақлга тўғри келмайдиган мазмун учун ақлга тўғри келмайдиган муболаға жуда ўринли қўлланган. Фарҳодга хос бўлган ўта назокатлилик, одоблилик, ўзидан каттага бўлган ҳурмат, хотин-қизларга бўлган иззат-эҳтиром юқоридаги образ орқали ўзининг ниҳоятда нафис ифодасини топган. Навоий Фарҳоднинг ёшлик йилларига хос бўлган хислатлар ҳақида гапирганда ундаги бошқаларга бўлган ўта ҳурмат-эътиборни алоҳида тасвирлайди. Шоир ана шу олдидан айтилган тавсифнинг тўқнашувлар жараёнида жуда табиий равишда ойдинлашувига эришади.

Низомий Фарҳод тешасининг ўткирлиги борасида сўз очиб, у тошларни мумни кесгандек осонлик билан кесар эди, деб ёзади:

چنان ازهم دريد آندام آن بوم
که میشد زیر زخمش سنگ چون موم⁴⁰

Ерининг бағри шундай ёрилардики,
Зарби остида тош мумга айланарди.

Навоий Қоран ва Фарҳод тешасининг сифатлари тўғрисида бир неча ўринда фикр юритади ва ҳар гал уни янги-

³⁹ Уша асар, 129-бет.

⁴⁰ خسرو و شیرین, 383-бет.

янги воситалар орқали ифодалашга эришадн. Навоий тоғ-тошларни мумни кесгандек осонлик билан кесувчи теша (Бирининг мумдек илгида хора) таърифига ҳам тўхтайди. Лекин Навоий ўз навбатида тошларни сариёғни кесгандек тез кесувчи тешани тасвирлаш билан Низомийдаги фикрни ривожлантирибгина қолмай, фавқулодда янги бир образ топади.

Итик тешаларига ҳар қаро тоғ,
Пичоқ олинда андоқким, сариғ ёғ⁴¹.

Шоир тешанинг мўъжизакорлиги дастлаб инсон куч-қудрати ва маҳоратида эканлигини «Фарҳоднинг тешасидан учган ҳар бир тош ушогни шунчалар узоқларга кетар эдики, ҳатто бир ёғоч нарида турган назоратчи ҳам ундан ўзини эҳтиёт қилишга мажбур бўларди» тарзидаги ироқ билан ифодалайди. Достондаги бошқа тасвирларда ҳам Навоийнинг ўзига хос услуби яққол кўзга ташланиб туради.

Маълумки, асарда ишқ бутун воқеаларни ҳаракатлантирувчи асосий куч сифатида марказда туради. «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида шоир шу фикрни баён этар экан, унга ташхис санъати қўл келади.

Кўзига айтибон афсона қайғу,
Ки бир кун иккисидин олғум уйқу⁴².

Фарҳоднинг хоқон хазинасида ойнаи жаҳоннамо солинган сандиқни кўриб қолиши ва уни очишга ошиқиши қаҳрамон учун ишқнинг машаққатли йўлига қўйилган биринчи қадам эди. Ойнаи жаҳоннамо воқеаси ва унинг сирларини билиш учун Юнонга бориш эса муҳаббат машаққатининг бошланиши бўлди. Бутун борлиқ шундан далолат берарди.

Фарҳод Юнонга Аҳраман ғори томон кириб борар экан, бўлажак жангдан ҳамма кучли ташвишда қолади. Ким-кимни енгади. Фарҳоднинг бу хатарли йўлга киришига бутун борлиқ қаршилиқ кўрсатарди. Ҳатто йўлдаги шағал тошлар, гиёҳлар Фарҳоднинг этагига ёпишиб олиб уни йўлдан қайтармоқчи бўлардилар. Навоий шу йўл билан ҳам ҳикояни жонлантириб юборади:

Шаголи тортибон афғони андуҳ,
Чекиб кирғон кишининг ҳолиға вуҳ.

Тиканларким чекиб ҳар сори домон,
Дебонким: бормағил ул ён хиромон.

Қаёнким ел етишгач тебратиб шох,
Ишсратким: бу сори кирма, густоҳ,

⁴¹ فرهاد و شیرین، 42-бет.

⁴² Уша асар, 37-бет.

Чинори тебратиб илгини ҳар ён:
Ки эй кирган киши, тенгри учун ён!⁴³

Фарҳод Юнондан Чинга етиб келиши билан ҳоқон хазинасидаги сандиқни очишга шошилади. Сандиқнинг очилиши янги жумбоқлар туғдириши турган гап эди. Ҳамма сандиқнинг очилишига қаршилик кўрсатарди. Ҳатто сандиққа осилган қулф ҳам Фарҳодни бу фикрдан қайтармоқчи бўлади. Қулф ўз оғзини беркитиб олиб, Фарҳодга очма, деб имо қилар эди. Унинг ҳамма аъзолари титрарди:

Тутуб қулф оғзи зулфинини маҳкам,
Этиб имо они очмосқа ул ҳам,

Уруб зулфини қулф ичинда юз печ,
Ки яъни бу хатарлиқ фикрдин кеч⁴⁴.

Фарҳоднинг ўлими олдидаги кечинмалари тасвири фавқуллодда ташхислар силсиласи билан ўқувчини ром этади. Шириннинг ўлими ҳақидаги уйдирма хабар Фарҳодга оламни қоронғи қилади. Давом қилиб келаётган ҳикоя энди бир неча муддат тўхтаб қолади. Фарҳод ўз ўлими олдида тоғ-тошларга, донимий ҳамроҳи — тешасига, уни ёлғизлик балосидан асраб келган ҳайвонларга мурожаат қилади, улар билан видолашади. Шунда Фарҳоднинг фиғонини эшитиб тоғ ҳам юз-юз нола чекади, кўксини пора-пора қилади. Фалак Фарҳодга кўрсатган жабрлари учун пушаймон бўлади, афсусланади. Тоғ қаҳрамонининг метини ва тешаси отаси ўлаётган ёш болалардай Фарҳоднинг белига осилиб олиб, қора тупроққа ҳам бирга кирамиз, деб нола чекадилар. Фарҳод ҳаёт билан шунчалик боғланиб қолган экан, демак, у беҳуда яшамади. Бу, Навоий гуманизмининг муҳим томонларидан бири эди.

Алишер Навоий гўзал табиат шайдоси эди. Адибнинг бу муҳаббатига она юртнинг беқиёс латиф табиатига бўлган юксак эҳтирос ётар эди, албатта.

Навоий ранг, тус тасвирининг устаси. Бунинг учун йилнинг тўрт фаслига мослаб қурилган тўрт қасрни эслаш кифоя. Фарҳод гул фасли гулзорий қасрда гулгул май ичади. Райҳоний қаср, кофурий қаср. Бу қасрларда ўтказилган зиёфат вақтидаги манзара сеҳрли кучга эга. Навоий қаҳрамонларининг хушвақтлик кунларидаги ҳолатини тасвирлашда қизил, яшил ранглари қаламга олса, уларнинг тушкун кунларида кўпинча қора ранг борасида гапиради ва бу ўрinda мазмун билан ташқи муҳит ўртасида мутаносиблик пайдо бўлади. Фарҳод Салосилга ташланиб, бутун Арман юрти мотамхонага айланган бир пайтда ҳижрондаги Ширин «тийра тунда хасдек куюётган» ошинига «киприкдан хома мурат-

⁴³ Уша асар, 75-бет.

⁴⁴ Уша асар, 88-бет.

таб, ҳажр дудаси билан ашқидан қора мураккаб қилиб нома» ёзади.

Достонда ранг, тус тасвири кўпинча пейзаж билан қўшилиб кетади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, достондаги кўпгина пейзажлар ҳикоя қилинаётган воқеалар учун фон эмас, балки ана шу воқеанинг узвий бир бўлаги, қаҳрамоннинг ранг-баранг кечинмаларини юзага чиқарувчи восита бўлиб қолади, ҳикоянинг маптикаий муқаддимаси ёки хотимасига айланади.

Навоий қўшни тоғ суқроти деб атайдн. «Фарҳод ва Ширин»да юнонлик олим Суқрот образининг мавжудлигини кўзда тутганда Навоийнинг шима сабабдан қўшни тоғ суқроти деб атаётганлигини билиб олиш қийин эмас:

Саҳар Суқроти чун тоғ авжи тутти,
Жамоли нури оламни ёрутти⁴⁵.

Романтик адабиётнинг аллегорик образлари ёрдамида тоғ отиши ва кеч киришини тасвирлаш турли шоирлар қаламида турлича жилоланган. «Қуёш кондан олинган лаълга ўхшаб чиқиб келди» (Низомий), «Қуёш тун ғоридан аждарнинг оғзидан чиққан ўт каби чиқиб келди» (Навоий), «Кундуз туннинг этагидан бош чиқарди» (Низомий), «Хуршид осмоннинг чўққисига миниб олди» (Навоий), «Еруғлик тарқатувчи хуршид юзини тоғ ичидаги бадахшон лаълга ўхшаб беркитиб олди» (Хусрав Деҳлавий), «Тун кунни ўзининг қора пўстинига ўраб олди» (Навоий).

Аҳраман уя қурган беша, Хизр билан учрашув эпизодларидаги пейзажлар нақадар рангли бўёқларда берилган.

Навоий табиат тасвирини қаҳрамонларнинг руҳий дунёси билан боғлашда алоҳида маҳорат кўрсатади. Кўзгуда Ширинни кўриш билан Фарҳодда пайдо бўлган ўзгаришни табиблар унинг мижозидagi иссиқликдан деб биладилар. Буни келтириб чиқарган бир қатор сабаблар рўйхатида шу кунларда саратон ҳавосининг иссиқлиги ҳам далил қилиб кўрсатилади. Адиб буни қуйидагича жонли манзара яратиш билан ифодалайди: Саратон бошланди, лолаларнинг япроғи ҳам қуёш ўтини эслатади, яъни қуриб, олтин тусига кирган. Ҳар томондан эсган иссиқ шамол ичида халқ самандардай кезади. Қуёшнинг иссиғида юлдузлар эриб оқишга яқинлашган. Саҳрода қуюннинг безовталиги ҳам иссиқдан. Ҳаво тоғ устига ўт тўкмоқда, буғларнинг қайнаб чиқиши шундан далолат беради.

Фарҳодга ойнада кўринган дашт сабза билан безанганди. Лекин уларнинг барчаси дард-финоқ сабзалари. Даштнинг гиёҳлари занг босган наштарни эслатарди, сунбуллар тузоқ-

⁴⁵ Уша асар, 82-бет.

қа ўхшарди. Бинафшалар ҳам ҳаракатда. Наргис гуллари тақво аҳлини маст ва хушсиз қилиш учун шароб пиёласи узатаётгандай. Тупроқлари эса кишиларнинг бахтини қора қилиш учун мушк сочар эди. Бу пейзажнинг ҳикоя қилинаётган воқелик билан бирлашиб бир бутун тасаввур ҳосил қилишга хизмат эттирилгани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Алишер Навоий арман даштининг пейзажини чизар экан, Фарҳодни бу ерда кутиб турган азоб-уқубатлар (муҳаббат фожиаси) ҳақида олдиндан хабар беради. Бу ердаги мажоз, ташбиҳ, тажохули орифона, истиора ва бошқа санъатлар орқали ифодаланаётган мафҳумларда шунга ишора бор.

Ружуъ классик адабиётда анча кенг тарқалган санъат бўлиб, баъзан ғазал бошдан охиригача ружуъ йўли билан ёзилар эди. Шоир Сайф Сароийнинг «Топулмас ҳусни мулкатда сенга тенг бир қамар манзар» мисраи билан бошланувчи машҳур ғазали ружуъ санъатининг классик намунасидир. Шоир воқеа баёнида муайян мазмунни илгари сураар экан, фикрни баландроқ, равшанроқ ифодалаш мақсадида бирдан илгари қўллаган сўзини қайтариб олади. Унинг ўрнига янги, баландроқ мазмундаги ибора қўллайди. Низомий Бузург Умвиднинг Ҳурмуз билан муносабатини тасвирлар экан, жаҳон эгаси бўлмиш шоҳ бу доно вазирни жаҳондан ҳам яхши кўрарди, деб тасвирлайди. Шоҳ ва вазирнинг яқинлигини янада ёрқинроқ кўрсатиш учун шоирга ружуъ санъати ёрдамга келади:

جهاندار از جهانش دوستر داشت
جهان چي بود ز جانش دوستر داشت⁴⁶

Жаҳон эгаси (шоҳ) уни жаҳондан ҳам яхши кўрарди.
Жаҳон нима экан, жонидан ҳам яхши кўрарди.

«Фарҳод ва Ширин»да ҳам муваффақиятли қўлланган ружуъ кўп учрайди:

Бошимга кўрки не тун келтурубсен,
Демон тун, не қаро кун келтурубсен⁴⁷.

Фарҳод Салосил қўрғонида ситам чекар экан, «кинавар чарх»га хитоб қилади. Тоғ қаҳрамони замоннинг зулми ва найрангларига қарши норозилик билдиради. Шунда у чархга қарата «бошимга қандай қора тушларни солдинг», деб айтади. Лекин шоир Фарҳод бошига тушган кулфатни қора тунга ўхшатиш билан қаноатланмайди. У ўқувчида кучли таассурот уйғотиш учун бақувватроқ тасвир топади. Фарҳод

⁴⁶ خسرو و شیرین، 78-бет.

⁴⁷ فم، هاد و شیرین، 164-бет.

қора тунда қолди, дейишдан кўра ошиқ бошига қора кун тушди, дейиш тасвирни ошириб юборар эди. Шунга кўра, қора тун ружуъ йўли билан қора кунга алмаштирилганки, бу халқ тилидаги кучли мусибатга тўғри келади.

Навоий хоқон хазинасида ойнаи жаҳоннамо солинган қутини дастлаб латофат қутиси, деб атайди ва шу вақтнинг ўзида ружуъ билан уни латофат қутиси эмас, балки офат қутиси эди, деб ойнаи жаҳоннамо билан боғлиқ рамзий лавҳа яратади:

Тушурди ул латофат ҳуққасини,
Латофат йўқки, офат ҳуққасини⁴⁸.

«Фарҳод ва Ширин»да ружуъ кўпинча сўз ўйини, қочирим санъатларини ўз ичига олган ҳолда келади. Уларда Навоий ўзбек тилининг бой ички имкониятларидан жуда унумли фойдаланган.

Шеърда сўз ўйини яратиш, сўзнинг ҳамма маъноларини бир йўла ишга солиш билан яқин ва йироқ мафҳумларга ишора қилиш «Фарҳод ва Ширин» дostonи тилининг ўзига хос томонларидан бирини ташкил қилади.

«Фарҳод ва Ширин»да ҳар бир бобга қўйилган сарлавҳада Навоий мураккаб сўз ўйинлари қўллайди. Ойнаи жаҳоннамо сирларини билиш учун Юнонга сафар қилиш нстагида юрган Фарҳод кунлардан бирида Мулқорога ўз сирини очади. Шу ҳикояга бағишланган бобда Навоий Фарҳоднинг ниятига ишора қилиб «тилсим муддаосин, балки муддао тилсимин анинг қошида очқони», деб ёзади. «Тилсим муддаоси» ва «муддао тилсимин» бирикмаларида дастлабки қарашда сўзларнинг ўрнигина алмашгандай, мазмунга путур етмагандай кўринади. Лекин бу кичик сўз ўйини заминда катта мазмун ётади. «Тилсим муддаоси» Фарҳод ойнада кўрган ажойиботларни билиш тилаги, «муддао тилсими» эса Фарҳодни Юнонга боришдан мақсади маъноларидадир. Фарҳод томонидан «Шириннинг жамоли кўзгусин ул кўзгу жамолида мушоҳада қилиш» «тош ариғин, балки ариқ тошин қазилиши» бирикмалари ҳам ўқувчини чуқур ўйлашга мажбур қилади. Қуйидаги нафис сўз ўйинида Хўтанда қасрлар қурилишининг суръати, у ердаги қурувчи усталарнинг ғайратлари жонли тасвирланади:

Ишида маҳв онингдек ҳар бир устод,
Ки ишдин ўзга бори ишдин озод⁴⁹.

Фарҳод тилида қўлланган қуйидаги мафҳумда ҳам бир олам фикр яширилган:

⁴⁸ Уша асар, 88-бет.

⁴⁹ Уша асар, 42-бет.

Йўлунда бор эсам туфроғдин кам.
Ва лекин чиқмадим туфроғдин ҳам⁵⁰.

Тупроқдан кам — ўта камтарлик, хоксорлик, назарга кир-маслик. Иккинчи тупроқ — мен шунча хоксорман, лекин паст эмасман.

Ўзбек тилининг бой имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиб, шеърда сўз ўйинлари яратиш, шу йўл билан тасвирнинг кўп қирралигига эришиш ўзбек шоирларининг асарларида юксак бадиийликнинг муҳим намунаси сифатида кўзга ташланади.

Фарҳодга уйдирма хабар олиб борган маккорнинг портрети унинг ички олами билан боғланади:

Хутути макрдин юзинда юз чин,
Тилига ўтмайин умрида сўз чин⁵¹.

Бу мисраларда биринчи чин — юз ажини, иккинчиси эса рост, ҳақиқат маъноларида бўлиб, биринчи мисрада юз сўзининг икки марта ёнма-ён келиши (киши юзи, чехра ва сон) ҳам чиройли ифодадир.

«Банд» сўзи асосида яратилган:

Ишорат айлабон, Шопурға банд,
Ўзи ҳам бандида, Шопур монанд⁵².

Байтида ҳам, бир томондан, ғолиб, иккинчи томондан, қўрқоқ Хусрав Парвезнинг зиддиятли аҳволи таъсирли берилади:

Муғаннийлар ики ёндин навосоз,
Тузуб ул рўд лаҳни бирла овоз⁵³.

Машшоқлар икки қирғоқдан туриб, сув овозига жўр чала кетдилар. Бу байтдаги бир маъно. Бундан ташқари рўднинг музыка асоби маъносини ҳам назарга олсак, у тақдирда машшоқлар рўддан чиқаётган куйга мос равишда ашула айтиб борардилар, деган мазмун ҳам келиб чиқади.

«Фарҳод ва Ширин»да реалистик тамойил тасвирда ҳам ҳаётий деталларга мурожаат қилишни тақозо қилади. Ўз навбатида ҳодисаларнинг моҳиятини очиш, қаҳрамонларнинг ҳолат ва хусусиятларини белгилашда кундалик турмушнинг ранг-баранг лавҳаларидан фойдаланиш кўзга ташланиб туради.

Достонда қасрлар қурилиши тасвирида ишбошиларнинг меҳнат жараёнидаги қаттиққўллиги қўйидагича баён этилади:

⁵⁰ Ўша асар. 180-бет.

⁵¹ Ўша асар. 185-бет.

⁵² Ўша асар. 184-бет.

⁵³ Ўша асар. 124-бет.

Паёпаё кор фармодин ҳаёҳай,
Ҳаёҳайдни қилиб эл иш паёпаё⁵⁴.

Бу байтда садр (байтдаги биринчи сўз) ажуз (байтдаги охирги сўз) тарзида ва аруз (биринчи мисрадаги охирги сўз) ибтидо (иккинчи мисрадаги биринчи сўз) тарзида келиб бир вақтнинг ўзида рад-ус садри ил-ал-ажуз ва рад-ул-ажузи ил ас-садр санъатларини вужудга келтирган.

«Фарҳод ва Ширин»да маълум даражада адабнётимиз тарихидаги муаммо жанрини эслатувчи парчалар ҳам йўқ эмас. Фарҳодга ном қўйиш муаммоси бунинг характерли мисолидир. Яна шу нарса диққатга сазоворки, Навонийнинг «Ҳазойин ул-маоний»га кирган лирик асарлари ўртасида ҳам Фарҳод ва Хусрав номларига ёзилган муаммолар мавжуд. Улардан Фарҳодга бағишланган муаммо тасҳиф усулида, Хусрав муаммоси эса интиқод ва таҳлил усулида ёзилган бўлиб, мазмунни қуйидагичадир.

Ҳар кеча кўнглум ғамнинг тоғида фарёд айлагай,
Уйлаким фарёд — фарёдини Фарҳод айлагай⁵⁵.

Бу ўринда муаммо мазмунида ишора қилинганидек, иккинчи мисрадаги фарёд فریاد ўзидаги „йо“ يا ни „ҳо“ ها га айлангирса, Фарҳод فرهاد исми ҳосил бўлади.

Хусрав номидаги муаммо:

Ул ниҳоликим қадинга йўқ шабиҳ андоқ ниҳол,
Бошида кўргузса юз хуршид ўлур сендин мисол⁵⁶.

Унинг ечилиши қуйидагича: Ёрнинг қадди ниҳол бўлиб, ниҳолдан мурод сарв. Шу сарв سرو устида Хуршид خرشید юз кўрсатса, яъни Хуршид сўзининг юзи (биринчи ҳарф) خ кўринса, Хусрав خسرو исми юзага келади.

Тарсеъ санъатидан фойдаланишда Навоний поэтик услубига хос бир белги диққатни жалб этади. Навоний тарсеъдан кўпинча маънони кучайтириш, тасаввурни равшанлаштириш мақсадида фойдаланади. Қуйидаги таркибида таъкид, такрор санъатларини сингдириб келаётган тарсеъ шу жиҳатдан, айниқса характерлидир. Фарҳод япроқлар олтиндек саргайган куз фаслида учинчи қасрга қадам қўяр экан, ҳамма ерда табиатнинг аксини кўради:

Уй олтун, фарши олтун, томи олтун,
Май олтун, зарфи олтун, жоми олтун⁵⁷.

⁵⁴ Уша асар, 42-бет.

⁵⁵ Алишер Навоний, Ҳазойин ул-маоний, II том, 722-бет.

⁵⁶ Уша том, 717-бет.

⁵⁷ فرهاد و شیرین. 50-бет.

Алишер Навоий ҳикояда, хусусан, шароит билан ҳолат ўртасидаги боғлиликни тасвирлашда халқ донолигининг маҳсули бўлган мақоллардан муайян вазиятни баҳоловчи мезон сифатида фойдаланишга алоҳида аҳамият беради. Мақол ёки матал воқеаларни ҳаракатга келтиради. Оқ-қорани ажратиб беради, қаҳрамоннинг ниятини конкретлаштиради.

«Фарҳод ва Ширин»да қўл ювиш, мажозан умид узниш ибораси кўп учрайди. Фарҳод отаси билан кемада сафарга чиққанда денгизда жуда кучли бўрон кўтарилади. Навоий шу ўринда «кема аҳли жонларидан қўлларини ювдилар» деб ёзади. Демак, улар денгиз бўрони ҳалокатга олиб келиши муқаррарлигини билиб, кучли ҳаяжон ичида турар эдилар. Фарҳоднинг жасади қўйилган уйга кириб келаётган Ширин ҳам «жонидан қўлини ювган» эди:

Юруб уй сори, жондин юб иликни,
Кириб руст этти ичкардин эшикни⁵⁸.

ЎКН

Ариғким муздинга юз ганж бердим,
Суйи келмай илик ондин юб эрдим⁵⁹.

Арман даштида қазилаётган каналдаги ишнинг оғирлигини кўрган Ширин у битмай қолади, деб жуда ташвишланар эди. Ширин «ҳали сув очилмаган каналдан қўлини ювган» эди. Чиройли сўз ўйини маънони кучайтириб юборган.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларидан жонли тилдан олинган образли иборалар кўп учрайди.

Айрим мисоллар:

Оғзидан сут ҳиди келади:

هنوزم بويى شير آيدز زندان
مشو درخون من چون شير خندان⁶⁰

Ҳали-ҳали тишимдан сут ҳиди келади.
Шерга ўхшаб меннинг қонимга сувсама.

Табиб ўзгалар томирига қанча наштар урмасин, ўзининг қолганда қўли қалтирайди:

زندبر هررگى فصار صدنيش
ولى دستش بلرزد بررک خویش⁶¹

Ҳақ олувчи табиб ҳар бир томирга юзлаб наштар уради,
Лекин ўз томирига келганда қўли қалтирайди.

⁵⁸ Уша асар, 205-бет.

⁵⁹ Уша асар, 111-бет.

⁶⁰ خسرو و شيرين, 85-бет.

⁶¹ Уша асар, 82-бет.

Булардан ташқари, «қўл қуруқ қайтиш», «насиҳатни қулоққа исиргадек осиб олиш», «лаб тишлаш», «жондан тўйиш» каби образли иборалар қиссада маълум бир фикрни ифодалаш билан бирга дoston тилининг анча содда, равон бўлишига ҳам таъсир этган.

«Ширин ва Хусрав» дostonининг тилида ҳам образли иборалар кўп бўлиб, уларнинг айримлари фақат форс-тожик тилигагина хос идиомалардир. Масалан, оғирликда, мавқеда тенг бўлиш маъносини ифодаловчи «ҳамсанг» ибораси шундай идиомадир:

كجا باخسروان همسنگ باشد
كسى كزسنگ روزى ميتراشد⁶²

Тошдан кунини ўтказиб юрган
киши шоҳлар билан қачон тенг бўлсин?

Насибаси қирқилган, деган маънони англатувчи «тангрўз», оғир кунга қолган деган мазмунни ифодаловчи «сангрўз» иборалари ҳам Хусрав Деҳлавийнинг она тили бойликларидан синчковлик билан фойдаланганлигини кўрсатади:

گدایى كوزدوران تنگ روزيست
به ازمن كونه چون من سنگ روزيست⁶³

Даврон томонидан насибаси тор олинган гадо
мендан яхши, чунки менга ўхшаган қаттиқ кунга
қолган эмас.

«Фарҳод ва Ширин»да халқ ижоди асарларининг руҳи кучли бўлганидек дostonнинг тилида ҳам халқ дополигининг баракали таъсири сезилиб туради:

Бошингдин кечтим охир бил ғаннмат,
Бошинг олиб йўлингга қил азимат⁶⁴.

Фарҳод Арманистон устига қўшин тортиб келган Хусрав билан дастлабки тўқнашувда уни шошилтириб қўяди. Беҳуда қон тўкишга қарши турган Фарҳод Хусравга юқоридагидек мурожаат этади. «Бошингдан кечтим» ва «Бошингни олиб кет» иборалари «Сен ўлимга маҳкумсан, лекин мен сени ўлдирмайман», шунингдек «сен ўз ниятларингдан воз кечиб орқангга қайтиб кетавер» маъноларини сиқик шаклда ифодалаш билан мисраларни безаган.

Ўзбек тилида «воз кечиш», «тарк этиш» маъносида «қўл силташ» ибораси бор. Фарҳод Шириннинг вафоти тўғриси-

⁶² شیرین و خسرو، 148-бет.

⁶³ Уша ерда.

⁶⁴ فرهاد و شیرین، 142 бет

даги хабарни эшитиб, Ширинсиз қолган ҳаётидан воз кечади. Шу эпизодда «қўл силташ» ибораси жуда ўринли қўлланган:

Дебон кўпти жаҳондин силкибон қўл,
Адам даштига ҳинжор айлабон йўл⁶⁵.

Ўзбек одатида ота-она билан бола ўртасида қаттиқ конфликт туғилиб бола ноҳўя хатти-ҳаракатларидан қайтмаса, ота-она бундай боладан қатъий равишда юз ўгиради. Шунда ота ёки она боласини «оқ қилди», деган ибора ишлатилади. Ўзбек тилигагина хос бўлган бу ибора «Фарҳод ва Ширин» тилида мавжуд. Арман ерларини қамал қилган Хусрав халқни қўрғон ичида сиқиб таслим қилмоқчи бўлади. Қўрғон ичидаги жиддий вазият, танглик ва бўғиқ ҳавода халқ ниҳоятда қийналган, муаллиф тили билан айтганда «элнинг тоқати тоқ бўлган» эди. Натижада, улар ўртасида Меҳинбонуга нисбатан норозилик пайдо бўла бошлайди. Элнинг улугларини Меҳинбонудан юз ўгириш фикригача бориб етадилар:

Йўқ эрса бўлмиш элнинг тоқати тоқ,
Яқиндурким бўлуб Бону била оқ⁶⁶.

Навий бу ўринда халқ Меҳинбонудан юз ўгирмоқчи бўлди, дейиш ўрнига халқ Меҳинбонунини «оқ қилмоқчи» эди, дейиш билан икки ўртадаги жиддий вазиятнинг равшанроқ тасвирлашга эришган. Ширин жамоли васфида келтирилган ушбу мисраларда ҳам халқ тилидаги иборалар жуда ўринли ишлатилган:

Саводи холи ўғрилиққа монанд,
Келиб кундуз кунини элтур учун қанд,
Олиб ширинлик, аммо авд этар дам,
Аёғлари бўлуб шаккарда маҳкам.
Ўғурларда тузу шаккар ниҳони,
Шакар тутмиш ваё туз тутмиш они⁶⁷.

Қуйидагилар ҳам Навий асарининг халқ тилига яқинлигини намойиш қилувчи мисоллардир.

«Одам борса оёғи, қуш борса қаноти куяди» иборасининг ўзлаштирилган шакли:

Малак ўтса ўчар онинг ҳаёти,
Уқоб учса куяр онинг қаноти⁶⁸.

Игна ташласа ерга тушмайди:

Анингдек, тоғ сори тутдилар йўл,
Ки игна солса ерга тушмагай ул⁶⁹.

⁶⁵ Уша асар, 187-бет.

⁶⁶ Уша асар, 198-бет.

⁶⁷ Уша асар, 112-бет.

⁶⁸ Уша асар, 76-бет.

⁶⁹ Уша асар, 120-бет.

Бош олиб кетиш:

Олиб бошим, демай обод ила чўл,
Ҳам ул мақсад сарн тутқумдурур йўл⁷⁰.

Тузоққа ўз оёғи билан илниниш:

Бало ичра фароғи бирла келмиш,
Тузоққа ўз оёғи бирла келмиш⁷¹.

Кулни кўкка совурди:

Буким дединги, куйдурсунлар они,
Қул айлаб кўкка совурсунлар они⁷².

Сўз ожизлик қилади:

Бўлуб Бонуға ул янглиғ маҳорат,
Ки шарҳидин келиб ожиз иборат⁷³.

Орзу маъносида — «ўлмаи туриб ўз кўзим билан кўрсам», истақ маъносида — «дунёда армоним қолмас эди», тоқатсизлик маъносида — «шунн кўргунча ўлсам яхши эди», хафачилик маъносида — «совуқ оҳ тортди», қаттиқ танбиҳ маъносида — «қийматгача эсидаи чиқармайди», иптизорлик маъносида — «кўзи тўрт бўлди» ва шу каби кўплаб образли иборалар дoston тилида тасвирийликни кучайтиришга хизмат қилади. Навоий бу билан бадий адабиёт тилини халқ жонли сўзлашув тилининг кўплаб оддий сўзлари ҳисобига бойитди.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonларини муқоясалн ўрганиш ўзбек, тожик ва озарбайжон тилларида бир хил ёки бир-биринга яқин мақол, ҳикматли сўзларнинг мавжудлигини кўрсатади. Масалан, халқда «киши яхшилик қилса, унга ҳам яхшилик қайтади», «Ҳар ким қилмишига яраша жазо тартади», деган ҳикмат бор. Шундай ҳикматли сўзлар «Хусрав ва Ширин»да ҳам мавжуд. Фарҳоднинг макр ва ҳийла қурбони бўлиши муносабати билан Хусравга қарши қаратилган ҳукм ҳар икки дostonда ҳам учрайди. Уларда Хусрав бу қилмиши учун ўзинга муносиб жазо тартади, деган фикр илгарн сурилади:

کسی کو پاکسی بدساز گردد
بدو روزی همان بد باز گردد⁷⁴

Қиши кишига ёмонликни раво кўрса,
Бу унинг ўзинга ҳам бир кун қайтади.

⁷⁰ Уша асар, 63-бет.

⁷¹ Уша асар, 111-бет.

⁷² Уша асар, 194-бет.

⁷³ Уша асар, 40-бет.

⁷⁴ خسرو و شیرین, 459-бет.

Халқ ҳикмати маълум даражада кескин ва ўзига хос шаклда «Фарҳод ва Ширин»да қўйидагича берилган:

Бировким риштаи узди жафодин,
Эваз тутмоқ керак кўз аждаҳодин⁷⁵.

Достонда кишиларни тушуниш, воқеаларни баҳолашнинг меъёри бўлган мақол ва маталлар билан бир қаторда ҳикмат даражасига кўтарилган кўплаб ибратли байтларга дуч келаемиз.

Фарҳоднинг вафоти муносабати билан унинг душманларига нафратини шоир қўйидаги ҳикматлар орқали ифодалайди:

Чу асли пок гавҳар келди ёқут,
Тешиб бағрини қон айлар анга қут.

Этиб юз жавҳари покизани хок,
Ки андин бангие бўлғай фараҳнок.

Бериб бир нахлға ҳар дам шикасти,
Ки тинғай тобидин оташпараст⁷⁶.

Достонда диний майлларни ифодаловчи ҳикматлар ҳам учрайди. Шу билан бирга, унда тангрига хитоб, чархдан норозилик маъносига эга бўлган ҳикматлар ҳам мавжуд.

«Фарҳод ва Ширин»да турмуш тафсилотларининг тасвири ўрни-ўрни билан ўзининг реалистик ифодасини топган дейиш мумкин. Ўзбек халқининг урф-одатларини айнан гавдалантирувчи эпизодлар ҳам достонда кўп. Ўқувчи унда шаҳар ҳаёти, кундалик турмуш юмушлари билан шуғулланаётган кишилар, туғилиш, ўлиш, айтиб йиғлаш, аччиқланиб қолиш, авф этиш, турли-туман одатларни бажариш каби реал ҳаёт тафсилотларини учратади.

Бир детал. Фарҳод Салосилда экан, Хусрав уни қочириб юбормаслик чораларини кўради. Бу борадаги тадбирлардан бири — Фарҳоднинг юриб чиқадиган йўлига қум аралаш олмос тўкиб қўядилар:

Ани асрарлар эрди пос бирла,
Йўлида қум тўшаб алмос бирла⁷⁷.

Бу тадбирнинг хонлар, беклар томонидан қалъалар, зиндонлар олдида ҳамма вақт қўлланиб келингани тарихдан маълум.

Қиш фаслида юпун уст-бош билан кўчада юрган камбағалнинг совуқнинг аёвсиз найзаси қаршисидаги ожизлигини

⁷⁵ فرهاد و شیرین, 202-бет.

⁷⁶ Ўша асар, 196-бет.

⁷⁷ Ўша асар, 158-бет.

Тасвирловчи куйидаги эпизодга диққат қилайлик. Унда Навоий уста рассом сифатида совуқда қолган кишининг жонли портретини чизиб беради:

Кафин оғзи била муфлис дам айлаб,
Ики тиз кўкси ичра маҳкам айлаб.

Қўлин қўлтуғлар ичра муътакиф ҳам,
Қулоғлардин ўтуб икки катиф ҳам⁷⁸.

Эски одатда емак-ичмакдан қолган дармонсиз беморнинг томоғи қуруқшаб қолмаслиги учун пахта билан сув томизиб турганлар. Навоий бир ўринда ҳаётдаги шу одатни эслайди:

Бировким пахта бирла сувни ютқай,
Ўзунг дейким не янглиғ рўза тутқай⁷⁹.

Шу тарзда романтик принциплар асосига қурилган Навоий достонида вақти-вақти билан реалистик аломатлар учраб туради.

Навоийнинг ўз замонасининг деярли ҳамма фанларидан яхши хабардор бўлганлиги асарларидан яққол сезилади. Шу жиҳатдан «Фарҳод ва Ширин»даги халқ табобатига оид фикрлар диққатга лойиқдир.

Навоий Фарҳоднинг тарбияси тўғрисида сўз очганда ёш гўдакка бодом шираси ичирилар эди, деб ёзади. Бу энагалар қўлида тарбияланган болалар ёки камсут, сутсиз оналарнинг болалари учун фойдаланиб келинган муҳим бир тадбирдир. Қадимдан оғир беморларнинг нафас олиш даражасини аниқлаш, тутқаноқ вақтида киши ҳолатини белгилаш учун унинг оғзига, бурнига ойна тутиб кўрганлар. Фарҳод Ширин билан учрашувларидан бирида одатдагидек хушсиз бўлиб йиқилади. Унинг аҳволини кўриб Ширин ҳам хушидан кетади. Навоий хушсиз ётган ошиқ-маъшуқларнинг бундай ҳолатини тасвирлар экан, мажлис қатнашчилари қўрқувдан уларнинг оғзига ойна тутдилар, деб ёзади:

Икисин оғзига тутқонда миръот.
Нафасдин ҳеч асар йўқ эрди, ҳайҳот⁸⁰.

Шарқ одатида турли ўсимликлардан даволаш воситаси сифатида фойдаланиш табобатга оид кўпгина асарларда ўз ифодасини топган. Навоий ҳам шу анъанадан ўринли фойдаланишга ҳаракат қилади. Адиб Фарҳоднинг Юнонистонга юриши вақтида ўрмонларни, кенг ўтлоқларни таърифлаб ёзади:

Гнѣх анда туман минг борча нофеъ.
Ададсиз ранжға ҳар қайси дофе⁸¹.

⁷⁸ Уша асар, 51-бет.

⁷⁹ Уша асар, 213-бет.

⁸⁰ Уша асар, 131-бет.

⁸¹ Уша асар, 83-бет.

Навой кейинча бу ҳақдаги фикрларини образлар воситасида гавдалантиради.

Хусрав томонидан қўлга олиниб, Салосилга ташланган Фарҳод тўғрисидаги нохуш хабарни эшитган Ширин ҳушидан кетиб қолган эди. Шунда Ширинни ҳушига келтириш учун Меҳинбону зўр бериб ўтга ташланса ёқимли ҳид таратадиган ва дори учун ишлатиладиган кўкатлардан фойдаланади.

Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижоди билан муносабати масаласини шоирнинг ўз халқининг турмуши, урф-одатларига бўлган муносабатидан ажратиб қараш мумкин эмас. Шоир ҳикоя жараёнида, қахрамонларнинг қиёфасида ўз халқининг бой анъаналарига бефарқ қараб ўтолмайди. Достонда кундалик ҳаёт билан боғлиқ урф-одатлар тасвирига кенг ўрин берилган. Бу билан шоир ҳозирги тил билан айтганда, «Фарҳод ва Ширин»да миллий руҳни кучайтиришга эришади.

Халқимизнинг асрлар давомида барқарор бўлиб келган ахлоқ нормалари энг яхши фазилатларнинг шаклланиши ва кенг тарқалишида ижобий роль ўйнаган. Улар айниқса бола тарбиясида, фарзанд билан ота-она ўрталаридаги муносабатларда, дўстлик, инсонийликда чуқур из қолдирган, «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳоднинг ёшлигидан бошлаб ҳаётининг охиригача бўлган ҳамма хатти-ҳаракатларини кузатган ўқувчи ўзбек халқи ҳаётидаги юксак ахлоқ нормалари билан кенг танишади. Навоий достонидаги мактабда ўқиш, меҳмон кузатиш, бирор воқеа муносабати билан сайил ўтказиш тасвири ўзбек халқининг бисотида ва унга қўшни бўлган халқларда ҳозирга қадар сақланиб келади. Навоий достонда ана шундай тасвир жараёнида реал ҳаётдаги ахлоқ нормаларидан келиб чиқиб қалам тебратади, натижада поэтик ифодада реалистик бўёқлар кучая боради.

Мотам кунларида айтиб йиғлаш халқимизга хос энг қадимий одатдир. Ўзбек фольклорида йиғи намуналари кўп учрайди. Марсия намуналари қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам сақланган. VI асрда майдонга келган турк хоқонлигининг сўнгги ҳукмдорларидан Билка-Қоон томонидан укаси Кул-Тегин қабрига қўйилган лавҳада ана шундай марсия намунаси мавжуд. Кул-Тегин акаси билан ҳарбий юришларда қатнашган, ҳокимиятни мустаҳкамлашда катта жасорат кўрсатган қахрамон эди. Билка-Қооннинг лавҳадаги ёзувларидан англашилшича, Кул-Тегиннинг вафоти хоқонликда катта мотамга сабаб бўлади. Билка-Қооннинг укасининг вафоти муносабати билан айтган гаплари тобут устидаги нолани эслатади. Қабр тошидаги ёзувларнинг мазмуни қуйидагича: «Менинг иним Кул-Тегин вафот этди, мен қаттиқ қайғурдим, кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди».

Марҳум шаънига айтиб йиғлаш «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам мавжуд. Бу Шопур ва Баҳромнинг йиғисидир.

Фарҳод Хусрав ҳйласининг қурбони бўлди. Душман бутун Арманга даҳшат солиб турган бир пайтда тоғдан Фарҳод жасадини топиб келтириш ва дафн этиш ниҳоятда мушкул эди. Ширин Хусрав вафотидан кейингина бу ишни амалга оширишга муваффақ бўлади. Фарҳод жасадини топиб махсус кажавода Ширин ўрдасига олиб келадилар. Тобут ўрнида қўлланаётган кажавани бир томонидан Шопур елкасига олади. Унинг қолган поялари ҳам тобут сингари қўлма-қўл эди. Орқадан икки-уч юз киши бирга борарди. Шопур йўл бўйи ҳаммани ларзага келтириб фиғон чекади, юзларини тирнайди. Қадрдон дўсти учун аччиқ-аччиқ айтиб йиғлайди. «Фарҳод ва Ширин»даги яна бир йиғи Баҳромнинг Фарҳод қабри устидаги йиғисидир. Баҳром Арманистонга келиб, Фарҳодни тириклар орасидан тополмайди. Уни Фарҳод мақбарасига бошлаб келадилар. Баҳром гумбазга кирар экан, кўкдан ошиб тушгудек дод солади. Шу пайт кўк гумбазига ўт тушгандай бўлиб кетади. У шунчалар қайғу билан йиғлайдики, теварак-атроф мумдек эриб кетади. Қабрни зиёрат қилишга борганда марҳумнинг оёқ томонида туриб йиғлаш ҳам бир қоидадир. Баҳром қабрининг қуйи томонидан бориб юзларини унга суртади, сўнгра мунгли овоз билан узоқ айтиб йиғлайди. Халқ одати бўйича айтиб йиғловчи дастлаб марҳумнинг бевақт вафотини эсга олиб, сўнгра унинг фазилатларини санайди. Ўзининг марҳум билан муносабатини хотирлайди, ўз дардларини тўкиб солади ва бошқалар. Навоий Баҳром йиғисиди ана шу халқ одатини бутун оддийлиги билан тасвирлашга муваффақ бўлган:

Қўзунг очиб, кўтаргил бошинг охир,
Ки келмиш бир ҳазин қўлдошинг охир!

Нелар келмиш бошингга ғурбат ичра,
Не ғурбатлар чекибсен шиддат ичра?

Насибинг сўзу оҳе бўлгон эрмиш,
Тавинг қўҳи чу коҳе бўлгон эрмиш...

Менингдек қул санга оламда мавжуд,
Сен аъдо зулмидин бу навъ нобуд.

Бу ишнинг тоқати мендин йироқдур,
Муни кўргунча ўлсам яхшироқдур⁸².

Бир киши айтиб йиғлаганда ёнида ҳамовоз бўлиб қўшилиб йиғлаш ҳам халқ одатидур:

Бўлуб ул дард бирла навҳа пардоз,
Ғамин Шопур ёнида ҳамовоз⁸³

⁸² Уша асар, 209-бет.

⁸³ Уша ерда.

«Фарҳод ва Ширин» достонида аёл кишининг сочини ёзиб йиғлаши детали ҳам учрайди. Бундан ташқари, достонда ўзбек халқининг этнография тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган мафҳумлар жуда кўп. Улар этнография, санъат тарихини ўрганишга катта материал беради.

«Фарҳод ва Ширин» ўрта аср ҳаётини ўқувчи кўзи ўнгида ҳар томонлама гавдалантириб беради. Саройлар, шоҳ ва шаҳзодалар ҳаёти, қасрлар қуриш, каналлар қозиш, савдогарлар сафари, дор тикиш, шоҳларнинг фармон ўқишлари, фитналар, босқинчилик урушлари, темирчилик дўконлари ва бошқалар шундан далолат беради.

Достонда Навоий поэтикаси масаласида сўз борар экан, шоирнинг маснавийдаги маҳорати, шеър техникаси соҳасидаги тажрибаси масалаларига ҳам диққат қилиш керак. «Фарҳод ва Ширин» аруздаги ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаддаси маҳбун тармоғида ёзилган бўлиб, Шарқ адабиётида жуда кўп ишқий-саргузашт қиссалар шу ўлчовга асосланган.

Алишер Навоийнинг шеър техникасига алоҳида диққат билан қараши «Фарҳод ва Ширин» маснавийсининг ички қурилишида яққол кўзга ташланиб туради. Адиб шеърнинг мазмундорлиги билан бир қаторда унинг шаклий гўзаллиги тўғрисида илмий ва бадиий асарларида баён қилинган фикрларини «Фарҳод ва Ширин»нинг ҳар бир мисрасида амалий равишда қўллади.

Шоирнинг маснавийдаги маҳорати ниҳоятда сержило, серқиррадир. Навоий қалами билан битилган ҳар бир мисра мақсадни ёрқинлаштирувчи қофиялар, қофияга ички томондан боғланиб, умумий оҳангни таъкидлаб турувчи радифлар билан образ яратишдаги ихчам ва бўёқли тасвирий воситалар, халқ урф-одатлари, манший ҳаётни ифодаловчи ибораларни сингдириб келади. Кўпинча ҳар бир байт мустақил бир мазмунга эга бўлади. Достонда асар қаҳрамонлари фаолиятини тасвирлашда қўлланган қисқа, лекин ҳаяжонли лирик парчалар, бобларнинг таркибида умумий ҳикояга боғланиб келган панд-насиҳат характеридаги якуновчи байтлар ниҳоятда гўзалдир.

«Фарҳод ва Ширин» достонини она тилидаги маснавийнинг баркамол намунаси дейиш мумкин. Асарда ўрни-ўрни билан турли мавзудаги қўшиқларга ишора қилинади, марсиялар келтирилади. Шоир уларни ҳам мазмунни тўла сақлаб қолгани ҳолда шакл томонидан маснавийга бўйсундирган. Алишер Навоийнинг эпик услуби учун хос бўлган бир фазилат — адиб ишқий-саргузашт сюжетга лирика элементларини жуда ўринли сингдириб юборади. Ўқувчи уларда қаҳрамон кайфиятини умумий тарзда ифодаловчи ва кучли эмоция уйғотувчи мисраларни кўп учратади. Лекин улар асарда

сюжет бирлигига, унинг эволюциясига салбий таъсир этмайди, балки кўп ҳолатларда воқеаларнинг бошланиши, кульминацияси ва ечимига ўтишда бир поэтик усул сифатида хизмат қилади.

Алишер Навоийнинг поэтик лексикаси анча мураккаб. Адибнинг «Фарҳод ва Ширин» достони мисолида буни очик кўриш мумкин. Достонда муаллифнинг халқ жонли тилидан фойдаланишга мойиллиги, қиссадаги туркий сўзлар, айниқса ундаги халқнинг кундалик ҳаёти, тушунча ва тасавури билан боғлиқ бўлган сўзлар ва иборалар билан бирга араб ва форс сўзлари ҳам кўп учрайди. Бу дастлаб Алишер Навоийнинг поэтик услуби билан боғлиқ масала. Шоир яшаб ижод этган даврда бадий адабиёт тили халқнинг жонли сўзлашув тилидан анча узоқ эди. Қалам соҳиблари ўз асарларида юқори саводли кишиларнинг талаб ва дидларини ҳисобга олишга мажбур эдилар. Натижада жонли сўзлашув тили лексикасидан фойдаланишга, янгича нутқ воситалари қидириб халқ поэтик ижодиётига мурожаат этишга бўлган катта мойилликка қарамай, бадий асарларнинг тили маълум даражада чегараланиб қоларди. «Фарҳод ва Ширин» достонида Шарқ тиллари бўйича махсус тайёргарликка эга бўлмаган ўқувчининг тушуниши қийин бўлган сўз ва иборалар кўп. «Фарҳод ва Ширин» достонининг тили махсус текширишни талаб қилади. У Навоий тили ва услубини ўрганишга ҳам, XV аср ўзбек адабий тилининг лексикасини тадқиқ этишга ҳам бой материал беради.

Ўз халқи тарихини яхши билган, она тилидаги адабиёт анъаналари заминида мустақкам турган адиб достоннинг тили ва бадий хусусиятларида Шарқ назми анъаналарини ривожлантирди ва бойитди. «Фарҳод ва Ширин» Алишер Навоийнинг юксак маҳоратини намойиш қилувчи асар сифатида майдонга келди ва у «Хамса»га кирган бошқа достонлар қаторида ўзбек адабиётида эпик жанр тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИНИНГ ДАВОМИ

Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.

Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг улкан ижоди адибнинг ҳаётлик давридаёқ ўзининг сон-саноқсиз мухлис-ларига эга эди. Кейинчалик бу доира тобора кенгайиб Мовароуннаҳр, Хуросондагина эмас, балки Ўрта ва Яқин Шарқнинг кўпгина ўлкаларида қатор қалам соҳиблари Алишер Навоийни ўз устозлари деб билдилар ва истёждодли ўзбек адибининг Фарҳод қиссасини яратишдаги маҳоратидан баҳраманд бўлдилар. Агар XV асргача бир қатор Шарқ адабиётларида «Хусрав ва Ширин» аъъанаси етакчи ўрин эгаллаган бўлса, Навоий достонининг дунёга келиши билан «Фарҳод ва Ширин»нинг таъсири ниҳоятда кучайиб кетди. XV—XIX асрлар давомида тожик, озарбайжон, турк ва уйғур адабиётларида бевосита «Фарҳод ва Ширин» таъсирида яратилган асарлар, улуғ ўзбек адибининг муҳаббат ва меҳнат достонининг таржималари майдонга келди. «Фарҳод ва Ширин»нинг XVIII асрда грузин тилига таржима қилинганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Шу даврда урду тилида ҳам «Фарҳод ва Ширин» достони яратилди.

XV асрдан кейин майдонга келган асарларни аъъаналарнинг ўрнига кўра бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи, асосан, Низомий яратган «Хусрав ва Ширин» достонига асосланган асарлар. Қутб Хоразмий, Шайхий достонлари шу туркумга киради. XV—XVI асрларда яшаб ижод этган турк шоирлари Аҳмад Ризвоннинг «Хусрав ва Ширин» (1501 йил), Жалилийнинг ҳам шу номдаги асари (1512 йил) Низомий достонига жавоб тарзида ёзилган. XVI аср турк шоири Ломийий, XVIII аср уйғур шоири Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»лари эса бевосита Навоий достони асосида яратилди. Туркий ва форс-тожик адабиёти тарихида шундай Фарҳод ёки Хусрав манзумалари ҳам борки, уларни бевосита Низомий ёки фақат Навоий аъъанаси билан боғлаш мушкул. Бу турга кирувчи достонларда «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Фар-

ҳод ва Ширин» аънаналаридан тенг равишда фойдаланилганлигини кўрамиз. Бу ижод эгаларининг «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Фарҳод ва Ширин» аънаналарига мурожаат этиб, улардан ўз ғоявий ниятларини ифодалашга восита бўладиган томонларини танлаб олганликлари ва уларни ўз ижодхоналарида қайта ишлаб, сюжети, композицияси, образлари жиҳатидан ҳам ўзига хос бир асар яратиш борасидаги изланишларининг натижаси эди. Шу нарса характерлики, форс-тожик ва озарбайжон адабиётида XVI—XVII асарларда пайдо бўлган бу тенденция кейинги асрларда яшаган қалам соҳиблари томонидан давом эттирилди. Бу тенденциянинг адабиётда пайдо бўлиши ва мустаҳкамланиб боришида Навоий яратган «Фарҳод ва Ширин»нинг ижобий таъсири катта эди, албатта.

«Фарҳод ва Ширин» аънасининг кейинги давр адабиётидаги ўрни масаласи махсус ўрганилган эмас. Озарбайжон адабиётшунослигида Низомий дostonларини ўрганишга бағишланган текширишларда гап кўпроқ «Хусрав ва Ширин» дostonи ва у билан боғлиқ бўлган аъналарнинг тақдири атрофида боради. Масалан, Ғ. Бегдели ҳам Вахший Бафқий ва башқа муаллифларнинг асарларига Низомий аъналаридан келиб чиқиб ёндашади. Навоий аъналарининг ўзбек ва уйғур адабиётидаги ўрни масаласида ҳам халқ китоблари, халқ дostonлари муносабати билан айтилган қайдларга дуч келамиз.

«Фарҳод ва Ширин» дostonининг дунёга келиши билан пайдо бўлган янги тенденциялар адабий алоқалар тарихини ўрганиш учун ниҳоятда қимматли материал беради.

XV—XIX асрлар давомида туркий ва форс-тожик тилларида Ҳаримий, Ломийий, Вахший Бафқий, Урфи Шерозий, Низорий, Умар Боқий, Маҳзун каби қалам соҳиблари «Фарҳод ва Ширин» номи билан ишқий-романтик асар ёздилар. Низомий Шарқ адабиётида «Хусрав ва Ширин» дostonининг классиги бўлгани каби Алишер Навоий Фарҳод образини қаламга олишни ният қилган шоирлар учун бу образни энг мукамал яратган ва у орқали муҳим масалаларни ҳал этган классик бўлиб қолди. XV асрдан кейин яратилган Хусрав ёки Фарҳод манзумаларини уларнинг мундарижаси билан танишиб, дарҳол унинг Низомий ёки Навоий аънаасига асосланганлигини англаб олиш мумкин. Шу тарзда Навоий дostonидан бошлаб Фарҳод бу мавзуда яратилган жуда кўп асарларнинг бош қаҳрамони бўлиб қолди. Форс-тожик шоири Вахший Бафқий (1532—1583 йиллар) ва озарбайжон шоири Кавсарий Ардабийий (XVII аср) асарларида Фарҳод марказий қаҳрамон сифатида майдонга чиқади. Бу асарларда Навоий номи бевосита эсланмайди. Ўзбек шоирининг «Фарҳод ва Ширин» дostonи XV—XVI асрлардан бошлабоқ Озарбайжон, Эрон ва Туркияда анча кенг тарқалганлиги кўзда ту-

тилса, бу давр ичида «Фарҳод ва Ширин» номи билан яратилган асарларда Навоий анъанасининг ўрни ва роли ҳақида тўла асос билан гапириш мумкин бўлади.

Асли Язд вилоятининг Бафқ манзилдан бўлган истеъдодли шоир Вахший Бафқий каттагина лирик мероси билан бир қаторда, «Хулди барин», «Назир ва Мансур», «Фарҳод ва Ширин» дostonларининг муаллифи ҳамдир. Бафқийдан бизгача етиб келган «Фарҳод ва Ширин» тугалланмай қолган дostonнинг катта бир қисмидир. Икки минг мисрадан зиёд бу асардан англашилишича, Бафқий «Фарҳод ва Ширин»ни кенг пландаги лиро-эпик асар сифатида яратиш фикрида бўлган. Лекин шоирнинг бевақт вафоти бунга имкон бермаган эди. Бафқийнинг бу дostonи мушоира характеридаги тақдирни бошдан кечирди. Муаллифнинг вафотидан икки юз эллик йилдан кейин тугалланмай қолган «Фарҳод ва Ширин»ни шоир Мирзо Шафи Шерозий Висол (1779—1846) қўлга олди ва бу муҳаббат манзумасини якунлади. Висолнинг бу асари «Татимман «Фарҳод ва Ширин» номи билан ҳам машҳурдир. Шундай қилиб, тарихий мушоира билан якунланган бу асар Фарҳод ҳақидаги янги ишқ дostonи сифатида шуҳрат қозонди. Бафқий дostonида Низомий томонидан яратилган «Хусрав ва Ширин» манзумасининг ўрни катта. Шунга қарамай, асар Фарҳоднинг марказий қаҳрамон сифатида тасвирланиши, унинг ишқи ва меҳнатини асосий мавзу қилиб олиниши билан ажралиб туради. Ғ. Бегдели ҳам «Бафқий Низомий асарида қўйилган масалалардан зарур деб билганларинигина қабул қилган»¹, — деб ёзган эди.

Вахший асосий ҳикояни идеал Фарҳод образи атрофида марказлаштириш мақсадида қиссани сюжетга Фарҳод образининг кириб келиши билан бошлайди. Дostonда Хусрав Парвез образи ҳам мавжуд. Низомий маснавийсида бўлгани каби у Ширин билан яқинлашиш ниятида юради. Дostonда Фарҳод саргузашти Хусрав Парвезни беқарор муҳаббат эгаси сифатида тобора чуқурроқ фош қилишда алоҳида аҳамият қасб этади. Муаллифнинг таъкидлашича, ишқ бу қудратли куч. Ишқ Фарҳодни бошдан-оёқ тоблантириб, тошдек жони билан тош емиришга илҳомлантиради. Бу ишқ унда энг юксак инсоний хислатларни уйғотади ва камолга етказди. Вахший ўз дostonида Фарҳоднинг меҳнат эгаси сифатидаги фаолиятини ранг-баранг образлар воситасида маҳорат билан тасвирлашга эришган. Ширин учун сут ариғи қазииш зарурати пайдо бўлиб қолган пайтда бу машаққатли ишни бажарувчи уста қидирадилар. Ширин тошлар ўртасидан олиб ўтилажак бу ариқни очиш мушкуллигини олдин-

¹ Ғ. Бегдели, Низами ва онун «Хосров ва Ширин» поэмасы..., 307-бет.

дан англаб, беқиёс куч-қудрат ва маҳорат талаб қилувчи ишга қобил устани орзу қиларди. Фарҳод ана шундай уста бўлиб чиқади. Вахший кўринишда паҳлавонларга хос сифат эгаси Фарҳоднинг тоштарошликдаги ниҳоятда нафис санъатини фавқулодда ташбиҳлар билан тасвирлайди. Вахший қаҳрамони Навоӣда бўлганидек, сув берилган теша билан ишлайди. Фарҳод тош йўнишда шундай нозик ҳунар эгаси эдики, у ҳатто чивиннинг оёғидаги ширани ҳам тешаси билан озорсиз ола биларди. Шундай қилиб, ўқувчи кўз ўнгида ўз ҳунарининг устаси, ишнинг кўзини билган меҳнат кишини қадам-бақадам яққолроқ гавдаланади. Воқеа шу тарзда ривожланиб, сюжет кульминацион нуқтага кўтарила бораётган, Фарҳод ҳам, Ширин ҳам кенг қамровли қаҳрамон сифатида такомиллашиб бораётган бир пайтда ҳикоя узилади.

Вахший асарини ниҳоясига етказишни мақсад қилиб олган ва бу олижаноб ижодий ишнинг уддасидан чиққан юксак истеъдод эгаси Висол Фарҳод характерининг янги-янги қирраларини оча бориб, воқеаларни логик жиҳатдан асосий ҳикоя руҳида давом эттиришга алоҳида аҳамият беради. Агар достоннинг дастлабки бўлимида Фарҳод сут ариғи қазишда маҳорат ва матонат кўрсатган хорабур сифатида гавдаланса, кейинги бобларда у нозик рассом ва ҳайкалтарош тарзида ҳам равшанлаша боради. Тошнигина эмас, пўлатни ҳам гард қилиб юборишга қодир бу қаҳрамон анъанада бўлганидек макр ва ҳийла қурбонига айланади.

Висол устод Вахшийнинг Фарҳод образи устидаги изланишларини маҳорат билан давом эттиришга эришган. Достон билан танишган ўқувчи икки юксак истеъдод эгасининг қалами билан бунёд этилган ягона муҳаббат ва меҳнат достонинда идеал мақсадлар йўлига дадил қадам қўйган қаҳрамонларни кўради. Бу қаҳрамонлар ўз ҳаётларини илм-ҳунарсиз, фаолиятсиз тасаввур қилолмайдилар. Асар муаллифлари жумладан, Вахший ўз қаҳрамонларини одамийлик хусусиятларига қараб танлаганликларини аниқ баён қиладилар. Асарда Вахшийнинг ўзида илгари яратилган «Хусрав ва Ширин» муаллифларига эътирози ҳам йўқ эмас. Вахший Фарҳодни идеал муҳаббат эгаси сифатида тасвирлар экан, у орқали одамийликни улуғлайди.

Вахший Бафқийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони Шарқ адабиётида чуқур илдизга эга бўлган Фарҳод ва Хусрав қиссалари асосида образлар, воқеалар талқини ва сюжет қурилиши жиҳатидан янги типдаги асарларнинг майдонга кела бошлаганини ҳам намойиш қилар эди. Бунинг ёрқин ифодасини биз XVII аср озарбайжон шоири Кавсарийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони мисолида кўраимиз. Характерлиси шундаки, бу асарларда «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Фарҳод ва Ширин» анъаналари уйғунлашиб келади. Бу асарлар

билан танишиш Низомий ва Навоий анъаналарига мурожаат этиб мустақил, оригинал асар яратишни мақсад қилиб олган муаллифларнинг муваффақиятлари билан бир қаторда, баъзан муваффақиятсиз изланишларини ҳам аён қилиб қўяди.

XVII аср муаллифларидан Қавсарий Озарбайжонда шоҳ Аббос ҳукмронлиги даврида яшаб ижод қилган ва маълум даражада шоҳ саройига яқин бўлган.

Қавсарий достонининг марказий қаҳрамони Фарҳод бўлиб, дoston ҳикоясининг энг ҳаяжонли саҳифалари Фарҳоднинг идеал муҳаббати ва унинг муҳандис, меъмор сифатидаги нафис санъатини тасвирлашга қаратилган.

Достонда сюжетнинг дастлабки тараққиёти моҳият жиҳатидан Навоий асарини эслатиб туради. Лекин бу ерда марказий қаҳрамоннинг туғилиши, тарбиясини тасвирловчи эпизодлар йўқ. Шон-шавкати бутун дунёга машҳур бўлган Чин подшоси мамлакатда катта қурилиш бошлайди. Шоҳнинг ақл ва донишда тенгсиз ўғли Фарҳод қурилиш устига бориб, у ерда катта санъат кўрсатиб ишлаётган усталарнинг ҳайратомуз ҳунарларига муҳаббат билан тикилиб қолади. Шу фусратдан бошлаб Фарҳодда тоштарошлик, меъморлик ишига мойиллик уйғонади ва у отасининг тазйиқларига қарамай, бу ҳунарни ўрганиб олади.

Фарҳоднинг Ширин билан дастлабки учрашуви анъанага нисбатан ўзгача материал асосига қурилган. Қасрлар битгач, уларда сўнгсиз базм кечаларига берилган Фарҳод тушида гўзал бир қиз билан танишади.

Кўп жиҳатдан эртақларни эслатувчи ҳолатлар рўй беради. Фарҳод тушида кўрган ғаройиботлар синини билиш йўлида узоқ сарсон-саргардонлик ва изтиробларни бошидан кечиради ва ниҳоят кунлардан бирида Эрондан Чинга келган карвон ичида бир маҳаллар Ширинни кўриб унинг суратини чизган сайёҳ расом билан танишади. Тушида кўрган гўзалнинг Арман маликаси Ширин эканлигини англаган Фарҳод дўсти Шопур билан биргаликда Арман-Заминни излаб йўлга чиқади. Дарё сафари ва кемаларининг ҳалокатга учраши эпизоди Қавсарий достонида такрорланган. Тўфон вақтида Фарҳоддан ажралиб қолган Шопур Арманистонга бориб, Ширинга Фарҳоднинг суратини кўрсатиб, унда чуқур ҳиссиёт уйғотишга муваффақ бўлади. Кўп ўтмай Фарҳод ҳам Арман-Заминга етиб келади ва Ширин билан учрашади. Севишганларнинг ана шу фароғат соатлари Эрон шоҳи Хусрав Парвезнинг пайдо бўлиши билан буткул кулфатга айланади. Арман маликаси Шириннинг ҳусну жамоли таърифини эшитган худбин Хусрав Меҳинбону ҳузурига совчи юбориб масаланинг ижобий ҳал этилишига эришади. Қавсарий достонида ҳикоя ана шу нуқтагача кўп жиҳатдан Навоий анъанасига уйғундир. Тўғри, бу ерда Фарҳодда тошйўниш ишига уйғон-

ган ҳаваснинг хоқон томонидан тақиқланиши Хусрав Дехлавий талқинини, Хусрав ва Меҳинбону муносабатлари бево-сита Низомий асарини эслатиб туради. Ўз навбатида дostonдаги анъаналарнинг ўрнини айтиш билан шоирнинг ижодий изланишлари ва бу борадаги муваффақиятларини ҳам таъкидлаш зарур. Дostonда Хусрав Парвез ва Ширин муносабатлари ўзгача кўринишга эга. Бу ерда Хусрав кўп жиҳатдан салбий, Бузрук Умид ҳам жоҳил вазир сифатида тасвирланган. Кавсарийнинг «Фарҳод ва Ширин»и «образлар система-си, айрим воқеаларнинг талқини ва инкишофи билангина эмас, ўз қурилиши, композицияси эътибори билан ҳам мукам-мал, оригинал санъат намунаси»² дир.

Кавсарий дostonининг қиммати шундаки, унда қаламга олинган мавзулар қаторида Фарҳод образи орқали меҳнатнинг самараси масаласига алоҳида эътибор берилади. Жамият ҳаётида ҳамиша муҳим роль ўйнаб келган меҳнат ва меҳнат кишисига бўлган рағбатни жонли лавҳалар орқали тасвирлашда Кавсарий ўзига хос маҳорат кўрсатади. Идеал меҳнат нашъу намоси қаршида жоҳиллик ва худбинликнинг қораланиши ҳам ўз даври учун ниҳоятда муҳим эди.

Кавсарий Фарҳоднинг ёшлиқдан меҳнатга бўлган муҳаббатини тасвирлар экан, анъана йўлидан бориб, Фарҳодга тоштарошлик ҳунарини ўргатган устодлар ҳақида маълумот беришни ҳам унутмайди. Дostonда тасвирланишича, Чинда иморат қурилишига Моний сифат наққошларни таклиф қиладилар. Улар ўртасида Шарқий ўлкадаги шаҳарларнинг биридан келган, ҳунарда тенгсиз тоштарош уста ҳам бор эди:

یکی استاد بود از شهر خاور
به فن سنگ بپریدن هنرور
بنوگی تیشه آن نقاش برسنگ
بریدی هر زمان صد نقش از سنگ³

Кун чиқар шаҳридан келган
Тош кесиш фанида моҳир бир уста бор эди.
У наққош теша учи билан тошга
Ҳар замон юз нақш боғлар эди.

Дostonда тасвирланишича, ана шу тоштарош наққошнинг санъати Фарҳодни ўзига мафтун қилган эди:

دلش از بسکه بود مایلی کار
شدی از کار کردن دست افکار⁴

² Р. Азада, Ковсарин ва Низамин анъаналари, Азәрбајҷан ССР елм-лар академиясинын хәбәрләри, Баки, 1968, 2-сон.

³ ڪوثری فرهاد و شیرین, 25-бет.

⁴ Уша асар, 26-бет.

Кўнгли шундай ишга мойилки,
Ишлашдан қўллари яраланган.

Шоҳ ва унинг атрофини ўраган сарой аёнлари «шоҳлик ва саркардалик» учун туғилган Фарҳоднинг бу ишидан норози бўладилар. Ҳунармандлар эса, унинг қисқа муддат ичида қунт ва ҳавас билан амалга оширган ишларига қойил қоладилар. Достонда Фарҳоднинг ариқ очиш ва Бесутундаги катта мардонавор ишлари ҳам Кавсарий томонидан ранг-баранг ўзига хос лавҳаларда маҳорат билан чизилган.

Кавсарий Фарҳоднинг Ширинга бўлган муҳаббатини тасвирлар экан, Шириннинг ҳам Чиндан Арманистонга келиб, машаққат ичида яшаётган Фарҳодга бўлган қайноқ ҳиссиётларини, изтиробларини юксак маҳорат билан ифодалашга эришади. Лекин достонда Ширин кўп жиҳатдан қарама-қарши характер эгаси бўлиб қолган. У дафъатан Фарҳод билан танишиб унга боғланиб қолишига қарамай, Хусрав билан Эронга кетади. Қунлардан бирида у Фарҳодни эсга олади ва оворалик азобини чекаётган Фарҳодга ачинади, уни излаб топши фикрига тушади. Шириннинг Фарҳодни излаб Бесутунга бориши эпизоди Кавсарий достонида ҳам сақланган.

Навой яратган «Фарҳод ва Ширин» достонининг форс-тожик тилида сўзлашувчи халқлар ўртасида ҳам тарқалиб, ижод эгаларига илҳом бергани юқорида зикр қилинган асарларда кўзга ташланиб турибди. Навой достонининг таъсири она тилидаги адабиётда, шунингдек, уйғур ва турк адабиётларида айниқса кучли эди. Бу шундан ҳам маълумки, «Фарҳод ва Ширин» дунёга келган даврдан кўп ўтмай, турк адабиётида бу достоннинг таржимаси майдонга чиқди. Таниқли турк шоири Ломиний (1531 йилда вафот этган) қаламига мансуб бу асар турк адабиётшунослигида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига назира тарзида қаламга олинади⁵. Аслида эса Ломиний асари Навоий достонининг турк тилидаги бирмунча ихчамлаштирилган баёни бўлиб, турк шоирининг маҳорати билан жило топган обидадир.

Ломиний Шарқ адабиётида анъанавий бўлиб келган «Гўй ва чавгон», «Шам ва Парвона» туркумидаги мавзуларни қайта ишлаш соҳасида ҳам маҳорат кўрсатган. Форс-тожик адабиётининг бирмунча ёдгорликларини она тилига таржима қилган.

Ломиний адабий мероси борасида баҳс этувчи айрим илмий адабиётларда «Фарҳод ва Ширин» (Баъзи манбаларда «Фарҳоднома» деб ҳам юритилади) маснавийси форс-тожик манбаларига асосланади, деган фикр ҳукм суриб келар эди⁶.

⁵ Agah Sirri Levend, Ferhad u Sirin, s. 88.

⁶ Е. Бертельс, Избранные труды, том I, стр. 317; Шунингдек қаранг: Г. Бегдели, Низаминин «Хосров ва Ширин» поэмасы..., 314-бет.

Турк олими Огаҳ Сирри Левенд «Фарҳод ва Ширин» илмий мақоласида бу масалага аниқлик киритди. Ломийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ва бу ҳақдаги Огаҳ Сирри Левенд маълумотларидан равшан бўлишича, дoston Алишер Навоийнинг шу ном билан машҳур бўлган асарига асосланади. Маснавий муқаддимасидаги «Сабаби таълиф» бобида бунга аниқ ишора ҳам бор. Ломий ушбу асарнинг юзага чиқишига сабаб бўлган омиллар тўғрисида сўз очиб қуйидагиларни ёзади: Кунлардан бирида Брусда ҳоким бўлиб турган Фанорий Жалолиддин Муҳаммадшоҳ Алишер Навоийнинг «Хамса»си билан танишиб қолади ва у Ломийни ҳузурига чақириб ушбу асарни она тилида ифодалаб беришни таклиф қилади. Шоир шундан кейин «Фарҳод ва Ширин» устидаги ишнни бошлаб юборади.

Достондан кўринишича, Ломий она тилида «Фарҳод ва Ширин» достонининг ихчамлашган вариантнн яратишга, шу билан бирга сюжетга айрим янги лавҳалар, янги деталлар киритишга аҳд қилган. Бу шоирнинг қуйидаги фикрида ҳам ўз ифодасини топади.

Muradindan ki itdüm hüsni ta'bir
Gehi gösterdüm üslubinda tagyir⁷.

Достонни кўздан кечирган ўқувчи ўрни-ўрни билан ана шундай «тағйир» берилган нуқталарга ҳам дуч келади. Бу Фарҳод билан Шириннинг дастлабки учрашувлари эпизодидаги айрим инверсияларда, Фарҳод билан Хусрав ўртасида узоқ давом этган курашларни тасвирловчи лавҳаларда, Шопур фаолиятидаги айрим нуқталарда, Фарҳод вафотидан кейин Арман юртига етиб келган Баҳром фаолиятининг баъзи қирраларида кўзга ташланади. Ломий Навоий достонидан чекинишга имкон топган ўринларда сюжетга шу тарзда ижодий ёндашган. Қолган ўринларда эса у ўзбек адаби асаридаги ҳикояни айнан сақлаб қолади. Ломий асарининг ана шу хусусиятларини кўзда тутиб, уни Навоий достонининг таржимаси деб атаган проф. Ҳ. Араслининг фикри ҳар жиҳатдан асослидир*.

Ломий Низомий «Хусрав ва Ширин»ини таржима қилган истеъдодли турк шоири Шайхидан кейин турк адабиётида «Хамса» анаънасининг кенг тарқалишига муносиб ҳисса қўшган улкан қалам соҳибидир. Ломий она тилидаги адабиётнинг истиқболини қўшни — қардош адабиётлар билан ҳамдамликда, ҳамжиҳатликда кўрди ва бу билан Шайхий бош-

⁷ «Ferhad u Sirin», s. 88.

* Ҳ. Арасли, Навоий асарларининг дастлабки таржималарн, Алишер Навоий меросини ўрганишга бағишланган XI традицион илмий сессияда қилинган доклад, Тошкент, 1966.

лаб берган анъананинг муносиб давомчиси сифатида танилди. Уқувчилар ҳар қандай асарни уларга завқ бергани, ўзлари ўйлаб, жавоб қидириб юрган саволларни ҳал этишга илҳомлантиргани учун қадрлайдилар. Шу ўринда Навоий достонида ўртага қўйилган мавзу ва ғоявий ниятнинг XVI аср Туркия ҳаёти учун муҳим эканлигини англаб олиш қийин эмас.

Ҳар бир қаламкашнинг адабий ҳаракатчиликдаги ўрни унинг жамият манфаатлари йўлидаги муносиб фаолияти билан ўлчанади. Тор манфаатлар доирасида қолиб кетган шоирни эса давр фарзанди деб аташ мумкин эмас. Ломий Навоий достонига мурожаат этар экан, Фарҳод тимсолида орзудаги муҳим ғоялар ифодасини кўрди. Шоир яшаган давр усмонли турк давлатида гарчи халқ манфаатларини ифодалашдан узоқ бўлса-да, шаҳарлар тараққиётида бирмунча жонланиш пайдо бўлгани кўзга ташланади. Шу муносабат билан архитектура, бадий ҳунармандчилик ва санъатнинг бошқа турлари ривожлана борди. Бу ўз навбатида ўша даврда турк султонлари фармойиши билан тикланган ҳашаматли саройлар, масжид, мадрасаларда ўз ифодасини топган. Меҳнатнинг роли ошиши билан қурувчилар, наққошлар, қурул-созлар, мисгарларнинг ҳунарига талаб кучайиб бораётган шундай бир шароитда идеал меҳнат ва ижод эгаси Фарҳоднинг улуғворлигини куйлаш, уни ҳар бобда ўрناк қилиб олиш Ломий томонидан бажарилган ижодий вазифанинг қанчалик муҳимлигини кўрсатади.

Ломий таржима давомида айрим ўринларда Навоий достонининг ғоявий қимматини пасайтириб юборади. Фарҳоднинг вафотидан кейин Арман юртига етиб келган Баҳром Шеруядан талофатлар учун хун талаб қилади. Хусравнинг жасадини топтириб, куйдириб, кулини кўкка совуради. Ана шу эпизоддан кейин Шопурнинг Баҳром томонидан Арман юртига шоҳ қилиб тайинланиши ҳикоя қилинган. Маълумки, Навоий достонида Баҳром бу борада тараққийпарвар шахс сифатида ҳаракат қилади. Ломий айрим масалаларнинг талқинида ўз навбатида Низомий достонига ҳам суянган кўринади.

Ломий дoston тили устида ҳам қунт билан ишлаган. Навоийдек луғат бойлиги беқиёс шоирнинг асаридан келиб чиқиб қалам тебратиб турк шоиридан катта меҳнат талаб этарди. Ломий ҳикоя давомида ўз даврида турк тилининг билимдони эканлигини намойиш қилди. Асарда қаҳрамонлар тилидан ўқилган таржиъбанд ва бошқа лирик парчалар Ломийнинг лирикадаги катта салоҳиятидан далолат беради.

Турк адабиётида Фарҳод мавзунинг ишланиши ўз тарихига, эволюциясига эга. Агар XIV аср муаллифи Шайхий достони турк адабиётининг ўша даврдаги яккаю-ягона ҳодисаси бўлса, XV асрда Аҳмад Ризвон, Жалилий, Ломий дoston-

лари билан Фарҳод манзумаси кенг тарқалди. XVII—XVIII асрларга келиб эса Фарҳод қиссаси турк адабиётининг катта бойлигига айланиб қолди. У «Қоракўз» қўғирчоқ театри ва махсус қиссахонлар репертуарларига сингиб кетди⁸. Фарҳод қиссасининг халқ оғзаки ижодида кенг тарқалиб, қиссахонлар репертуаридан ҳам мустақкам ўрин олишида Фарҳод ҳақида ёзма адабиётда мавжуд дostonларнинг бевосита таъсири турк адабиётшунослигида⁹ ҳам қайд қилинган.

Алишер Навоий ижодининг уйғур адабиётидаги ўрни катта тадқиқот мавзусидир. Шоир асарларининг Қошғарда турли даврларда турли котиблар томонидан кўчирилган нусхалари, бу ерларда «Хамса» дostonлари асосида яратилган халқ афсоналари Шарқий Туркистонда яшовчи халқлар, дастлаб уйғур халқининг ўзбек адибига бўлган катта эътиқодини кўрсатади.

Проф. С. Малов сўзлари билан айтганда, Алишер Навоий «маданият ва адабиёт ютуқларининг Фарҳод ва Шарққа қараб одим олишида воситачилик ролини ўйнади»¹⁰, кўпгина уйғур шоирларига устоз бўлиб қолди. Навоий дostonлари таъсирида майдонга келган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Шоҳ Баҳром» дostonларида муаллифлар буюк ўзбек шоирини ўз устозлари сифатида катта муҳаббат билан тилга оладилар. Уйғур адабиётида Навоий ижодига эътиқод билан қараб, ундан баҳраманд бўлган шоирлар ўртасида Хирқатий алоҳида ажралиб туради. Уйғур адиби томонидан яратилган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonидан маълум бўлишича, Хирқатий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги анъаналарни давом эттириб, янги бир асар яратиш ниятида бўлган. Хирқатий Навоий дostonидаги романтик тамойилни «Муҳаббатнома ва меҳнатком»да асосий принцип сифатида қабул қилиб, Булбул, Гул ва Сабо образларининг саргузаштлари, кечинмалари орқали муҳаббат ва садоқат, инсонпарварлик ғояларини илгари суради. Уйғур адабиётшуноси Рўзи Қодирий ҳам Хирқатий асарини «Фарҳод ва Ширин» билан умумий йўналиш жиҳатидан уйғунлигини таъкидлаб, «Муҳаббатнома ва меҳнатком»да «муҳаббат ва меҳнат мавзусининг узвий боғланиб келганлиги»¹¹ни қайд қилади. Бу XVII аср уйғур шоирининг Навоий дostonидаги ғоявий-эстетик ниятга издошлигининг муҳим белгиси эди.

⁸ Г. Горбаткина, Пьесы — легенды Назыма Хикмета, стр. 15—26.

⁹ P. Barátov, Halk hikayeleri ve halk hikayeciligi, Ankara, 1946, s. 152.

¹⁰ С. Малов, Навои в истории тюркских языков, Труды АН СССР, отд. литературы и языка, 1947, том VI, вып. 6, стр. 480.

¹¹ Р. Қодирий, Алишер Навоий ва уйғур адабиёти, «Свет мактаби», 1967, 8-сон.

XIX асрнинг биринчи ярмида уйғур адабиётида Алишер Навоий достони асосида яна бир романтик манзума майдонга келди. Истеъдодли қалам соҳиби Абдураҳим Низорий томонидан яратилган бу асар уйғур адабиётида Навоий анъаналарининг тобора мустаҳкамланиб, ривожланиб бораётганлигини намоён қилар эди.

Абдураҳим Низорий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида Қошғар ҳокими Зухриддинбек замонида яшаб ижод қилди. Шоирдан бизгача етиб келган анча бой адабий мерос орасида «Фарҳод ва Ширин» маснавийси ҳам мавжуд. Достоннинг муқаддима қисмида баён қилинишича, муаллиф Алишер Навоий достонига асосланган ушбу асарини юқорида тилга олинган Зухриддинбекнинг даъвати билан ёзган.

Уйғур адабиётшунослари Низорий асарини Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ига назира тарзида яратилган дoston сифатида баҳолайдилар. Ҳар бир асар дастлаб шу халқнинг асрлар давомида шаклланган, ривожланиб келаётган оғзаки ва ёзма адабиёти анъаналаридан озикланади, уни давом эттиради, бойитади. Ташқаридан бўладиган таъсир масаласи қўйилар экан, бу таъсир қайси йўл билан содир бўлди, шоир илҳомланиш, баҳраманд бўлиш орқали қабул қилган мавзуларни қай даражада қайта ишлади, у адибнинг ижодий дунёси, маҳоратининг ўсишига қай даражада ёрдам берди, деган саволларга жавоб бериш зарур бўлади. Низорий достонида Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг асосий сюжет чизиги, композицияси айнан сақлаб қолинган, образлар системасида ҳам ўзгариш йўқ. Шундай экан, Низорий асарининг ўзига хос томони нимада? Низорий «Фарҳод ва Ширин» устида ишлар экан, ўзбек шоири асарига воқеаларни ўз она тилида ихчам тарзда баён этишни мақсад қилиб олади. Дарҳақиқат, Навоий ва Низорий дostonларини кузатган ўқувчи Низорийнинг асар устида олиб борган катта ижодий меҳнатининг гувоҳи бўлади. Уйғур шоири Навоий дostonидаги ҳар бир бобга мурожаат этар экан, ундаги асосий воқеани она тилидаги адабиёт анъаналари асосида ўз тили, ўз ижодхонасининг маҳсули бўлмиш поэтик образлар ёрдамида ниҳоятда гўзал ифода қилади беришга эришади. Натижада, Низорий бир объект, бир хил воқеани тасвирлашда Навоий билан мушоирага киришган қалам соҳиби сифатида танилади. Лекин Низорий дostonида Навоий ҳикоясидаги ҳамма нуқталар қамраб олинган эмас. Уйғур шоири «Фарҳод ва Ширин» устидаги ишида дostonга кучли эпиклик бахш этувчи ҳикояларни четлаб ўтади. Асарда Фарҳоднинг Юнонда тилсимотлар шаҳридаги саргузаштлари ва Салосилдаги узоқ машаққатли кечинмаларини тасвирловчи эпизодларнинг жуда қисқа тасвирланиши шундан гувоҳлик беради. Навоий дostonидан бу ва шунга ўхшаш

бошқа чекинишлар натижасида Низорий достони ҳам жиҳатидан ниҳоятда қисқариб кетган. Минг байтдан ортиқроқ шеърни ўз ичига олган бу дostonда боблар ҳам Навоий дostonига нисбатан кам.

Абдурахим Низорий «Фарҳод ва Ширин» асари билан уйғур адабиётида дostonчилик анъанасини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшди. Низорий ўз устозининг романтик дostonига мурожаат этар экан, ундаги мавзу ва гоёларда ўз замондошларини ўйлантириб келаётган қатор саволларга жавоб топди. Низорий Навоий дostonида ҳикоя қилинган воқеаларни ўз ватани Шарқий Туркистонда рўй бергандек ҳис қилар эди. Навоий дostonида Шарқий Туркистон — қадимий Чиннинг гўзал табиати, нафис санъат эгаси бўлган одамлари таъриф этилади. Фарҳод шу ерда туғилиб вояга етган қаҳрамон. «Фарҳод ва Ширин» дostonини яратишда Абдурахим Низорийга унинг ватанида Фарҳод номи билан боғланган обидалар ҳам илҳом манбаи бўлиб хизмат қилганлигини тўла асос билан айтиш мумкин. Қoшғарда Фарҳод номи берилган Минг уй, Меҳинбону ва Ширин номлари билан боғланган сой ва бу ҳақдаги афсоналар Низорийга Навоий асарини жуда яқин қилиб қўйган эди. Уйғур шоири асарида инсонни ҳаётнинг машаққатли синовларига матонат билан бардош қилиб, ҳаминша эзуликка бошловчи идеал муҳаббат мавзуи муҳим ўрин тутати. Навоий талқинига содиқ бўлган уйғур шоири дostonда Фарҳодда Ширинга нисбатан туғилган покиза муҳаббатни ҳаммавақт ҳароратли мисраларда қаламга олади. У муҳаббат домига мубтало бўлган Фарҳоднинг, айниқса Фарҳодга бўлган ишқи туфайли поёнсиз изтироблар, ҳисобсиз офатларга гирифтор этилган Шириннинг кечинмаларини уйғур тилининг бой имкониятларини ишга солиб, ниҳоятда нафис ва таъсирли тасвирлашга эришади.

Низорий Фарҳоди уйғур адабиётидаги меҳнат мавзуи ва меҳнаткаш образи эволюциясида энг юқори босқич бўлди. Қoшғарда мавжуд ривоятларда Фарҳод ариқ очиш билан бир қаторда мингта уй ҳам қурган, деб ҳикоя қилинади. Шириннинг Фарҳод олдига қўйган шarti бўйича барпо этилган Минг уй ҳақидаги ривоятнинг яратилишида Қoшғарда, Бой шаҳри яқинидаги Қизил тоғ этакларида эрамининг иккинчи асрдан буён сақланиб келаётган обидаларнинг манба сифатида хизмат қилгани шубҳасиздир. Буддизм давридан ёдгорлик бўлиб қолган бу обида — дарҳақиқат ичкарима-ичкари тоғни ўйиб ишланган уйлардан иборат бўлиб, хоналар буддизм ақидаларининг ифодаси бўлмиш турли шаклдаги расмлар билан безатилган. Фарҳод халқ тасавурида ана шу расмларни ҳам чизган қаҳрамон сифатида талқин этилади. Кучар билан Бой шаҳарлари ўртасида жойлашган Шаҳриёр

мавзеида ҳозир ҳам мавжуд дарёни Меҳринбону ва Ширин ташаббуси билан қазилгани ривоятларда акс этган.

Низорий Навоийнинг Фарҳод образини гавдалантиришдаги санъатига айниқса катта диққат билан қарайди. Уйғур шоири Фарҳод қиёфасида ўз адабиётининг анъаналарини кўришни орзу қилади. Натижада Фарҳод уйғур халқининг ватанпарварлик, меҳнатсеварликдан иборат кўп асрлик анъаналарини ўзига сингдирган қаҳрамон сифатида мадҳ этилади. Фарҳод образидаги бу қирралардан бири унинг отаси томонидан Хўтанда қурила бошлаган қасрлардаги меҳнат жардонида намоён бўлади. Уқувчи дostonдаги бу эпизодларда қасрлар қурилишида қатнашган моҳир тоштарошлар, наққошлар билан танишади. Низорий тоштарош Қораннинг ўз ҳунаридаги маҳоратини баён этар экан, тасвирни янги мафҳумлар билан бойитишга ҳаракат қилади.

Қорандан тоштарошлик ҳунарини мукамал ўрганиб олган Фарҳоднинг Арман тоғида ариқ очишда кўрсатган қаҳрамонлиги уйғур шоири томонидан янги поэтик образлар ёрдамида маҳорат билан тасвирланади:

که خارا کیسیشکه اویون باشلادی
نیچه کولله لرئی کیسیب تاشلادی
چومیتین قیلیب تاغنی گرد گرد
دماغین مشوش قیلیب آه سرد¹²

Навоий асаридagi афсонавий Арманни ҳужумкор душмандан ҳимоя қилиш ғояси Низорий томонидан асарнинг марказий масалаларидан бири сифатида қўйилади. Низорий дostonидаги сюжетнинг шу бўлаклари билан танишган ўқувчи улуғ ўзбек шоири Фарҳод образини гавдалантириш орқали ўртага ташланган ғоялар, жумладан, чет эл босқинчилигига қарши мустақиллик учун кураш ғоясининг ҳаётий кучини яна бир карра ҳис этади. Низорий «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг, умуман арман халқининг Хусрав томонидан бошланган уруш гирдобига тортилиши, Фарҳоднинг Хусравнинг босқинчилик сиёсатини фoш қилиши, унга қарши бевосита курашини тасвирловчи эпизодларда ўзи яшаган даврдаги Кошғар тақдирини ҳам кўзда тутди. Маълумки, узоқ асрлар давомида қора хитой феодаллари истибдоди остида эзilib келган Кошғар ўз мустақиллиги йўлида дафъа-дафъа курашларга бел боғлади. Чет эл босқинчиларини она тупроқдан суриб ташлаш йўлида қон тўкди, қурбонлар берди. Қoш-

¹² نزارى فرهاد و شیرین، СССР ФА Осие халқлари институти Ленинград бўлими, қўлёзма, инв. № С—1 165, 55-бет.

ғарнинг босқинчи феодаллар асоратидаги оғир ҳаёти XIX аср ўзбек шоири Умидийнинг «Бадавлатнома», шу даврда яшаган адиб Мулла Билол ибн Мулла Юсуфнинг «Китоби ғазот дар мулки Чин» асарларида ҳам тарихий воқеалар, солномалар асосида ифода этилган. Мамлакат ҳаётидаги шундай бир шароитда Низорий дostonида мустақиллик ғоясининг куйланиши ғоят аҳамиятлидир. Бунда шубҳасиз, уйғур шоирига устод Навоий мададга келди.

Низорий «Фарҳод ва Ширин»да Навоийнинг маҳорат мактабидан баҳраманд бўлгани каби узоқ асрлик бой тарихга эга бўлган уйғур адабиётидаги ҳамма яхши анъаналарни ўзига ўрнак қилиб олди. Алишер Навоий томонидан яратилган ўн бир минг мисрадан ортиқ шеърдан ташкил топган дostonни юқорида қайд қилинганидек сиқиқ шаклда ифодалаб бериш адибдан катта ижодий куч ва маҳорат талаб қилар эди, албатта. Низорий ана шу катта ижодий синовдан муваффақият билан ўтди ва уйғур адабиётига бутун ҳаёти гўзаллик қидириб меҳнат ва машаққат билан ўтган Фарҳод, севги ва вафо рамзи Ширин образларини олиб кирди. У шу билан бирга ўз навбатида она тилидаги дostonчилик тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшди. Навоий ва Низорий «Фарҳод ва Ширин»ларини муқоясали планда атрофлича текшириш энг қадимги маданият соҳиблари ўзбек ва уйғур халқлари ўртасидаги адабий алоқаларни кенг тасаввур этишга, бу жараёнда истеъдодли ўзбек шоири ва мутафаккирининг етакчи ўрнини белгилашга бой материал беради.

* *

*

Алишер Навоий ижоди ўзбек адабиёти тарихида ҳамиша маҳорат мактаби бўлиб келди. Ўзбек халқи ўз гуманист шоирининг асарларини асрлар давомида кишилик бадий тафаккурининг дурдонаси сифатида авайлаб сақлади. Алишер Навоийнинг лирик асарлари халқ орасида айниқса кенг тарқалди. Шоир дostonларининг сюжет ва образлари халқ оғзаки ижодига сингиб кетди. «Хамса» дostonларини кўчирган котиблар ўқувчилар учун қулайлик туғдириш мақсадида уларни шарҳлар билан таъминладилар. Жумладан, «Фарҳод ва Ширин» дostonини кўчириш пайтида котиблар хотима ўрнида дostonни шарҳлаб ва баҳолаб берган қўлёзмалар ҳам мавжуд.

Ўзбек адабиётида «Фарҳод ва Ширин» таъсирида ёзилган асарлар билан бир қаторда бу дostonни насрда ифодалаб берган нусхалар ҳам майдонга келди. XIX асрнинг бошларида Хоразмда яшаб ижод этган адиб Умар Боқийнинг «Фар-

ҳод ва Ширин»ни шундай асарлар жумласидандир. «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий ифодасидан кўринишича, Умар Боқий ўз даврида кўзга кўринган шоир ва қиссанавис эди. Алишер Навоий ижодига катта ихлос билан қараган адиб «Фарҳод ва Ширин»нинг сюжети, композициясини изчил сақлагани ҳолда уни насрда маҳорат билан баён қилиб беришга эришган. Қадимги Ўзбекистонда, жумладан Хоразмда ҳам одат тусига кириб қолган навоийхонлик суҳбатларида шоир асарларини ўқиш билан бирга уларни баён қилиб бериш ҳам анча кенг тарқалган эди. Умар Боқий ўз ижодий ишида Навоий асарини оммага қулай етказишнинг ана шу муҳим усулидан фойдаланади. Шоир «Фарҳод ва Ширин»ни баён қилишда халқ дostonчилиги услубига таянади. У асар мазмунини оддий сўзлаб бермай, «Фарҳод ва Ширин»даги талқинни унга мувофиқ поэтик образлар воситасида тасвир этишга эришади. Умар Боқий қаҳрамонлар саргузаштларини тасвирлашда кўпинча баён йўлини тутса, уларнинг кечинмаларини тасвирлаш жараёнида вақти-вақти билан лирикага мурожаат қилади. Асарда қаҳрамонларнинг турли-туман ҳолатларини ҳикоя қилиб бўлгач, «Фарҳод бу байтни ўқуди», «қизлар бу байтни ўқуб, Фарҳод билан Шопурға тутар эрдилар», «ўн қизнинг отлари бу турур» каби иборалардан кейин келтирилган шеърӣ парчалар халқ дostonлари услубини эсга солади. Умар Боқий шеър парчаларини танлашда Навоий дostonининг ўзига ҳам мурожаат қилган. Асардаги Фарҳод ва Хусрав диалогини ўз ичига олган парча Умар Боқий томонидан айнан сақлаб қолинган. Шу билан бирга насрий «Фарҳод ва Ширин»да Умар Боқийнинг қаламига мансуб шеърӣ лавҳалар ҳам кўпгинадир. Айрим вақтларда шоир воқеа ва ҳолатга қараб Навоий ғазалларидан байтлар танлаб олганда ҳам уларни ўз ҳолича бермай, ҳикоя тақозоси билан бирмунча ўзгартиради, муайян мақсадни ифодалашга бўйсундиради.

Умар Боқий асарининг муҳим бир фазилати — шоир устод Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»даги гоъвий ниятини тўғри тушунганлигидадир. У «Фарҳод ва Ширин»даги талқинларни бўямай ёки заифлаштирмай моҳият эътибори билан тўғри насрий ифодалаб беришга ҳаракат қилган. Адиб Навоийдаги мазмунни ўқувчига наср тили билан етказиш мақсадида ҳикояга баъзан ўзидан кичик эпизодлар, поэтик образлар қўшади. Масалан, шоир Фарҳодни Арман воҳасига борганлигини ва у ерда тоғ қазувчилар билан кўришганлигини тасвирлар экан, тоғ этагида бажарилаётган ишнинг машаққатини таъкидлаш мақсадида ишчилар тилидан айтади: Бу тариқ бирла барчамиз икки минг йил умр кўрсак, Рустамга ўн баробар қувватимиз бўлса ҳам иш тамом бўлмас, — деб бисёр

нола ва тазарру қилдилар¹³. Бу мазмун оригиналда айнан шундай тасвирланмаган, албатта. Умар Боқий Фарҳоднинг идеал жисмоний салобати ва қуввати ҳақида фикр юритганда ҳам Рустамни қаламга олади. Фарҳодни таъриф этишга бағишланган қуйидаги парчада оригиналдаги мазмун янги образлар воситасида берилган. Шириннинг «ғунчадек оғзи тўтийи шаккаристон ва булбули ҳазордостондек такаллумга келди» ва у айтди: «Эй қуввати бозуда ягонаи даврон ва эй забардастлик бобида офати замон ва эй шакл ва ҳайъатда барчадин тоқ тушган ва эй сифатинг васфидин барча халқга иштиёқ тушган шаҳбози баландпарвоз»¹⁴. Умар Боқий асарда эртақлар учун характерли деталларга кўп мурожаат қилинади. Оригиналда Ширинни кўргач, ҳушидан кетган Фарҳодни маҳд (уловга ўрнатилган одам ўтирадиган махсус кажава)га солиб саройга олиб борадилар. Шу ўринда Умар Боқий ёзади: «Улар Фарҳодни мундоғ ҳолига паришон бўлуб, Фарҳодни сандуқга солдилар ва отга юкладилар. Ул отни бир парипайкари муштари саодат каниз етаклаб, эъзоз ва икром бирла ўрдага олиб бордилар»¹⁵.

Адиб тасвирда халқ жоли тилига кўп мурожаат қилади. Масалан, Фарҳоднинг Арманиядаги ишларини тилга олар экан, у қазиган ариқдан «икки тегирмон» сув оқа бошлайди, деб ёзади шоир. Канал қазиб бўлингач, Меҳинбону Фарҳодни зиёфатга чақирар экан «от билан қўй» сўяди. Адиб Арман-Замин устига бостириб келиб ўлкага офат уругини селган Хусравни халқ тилида мавжуд энг қора бўёқлар билан характерлайди. Фарҳодни асир олишда Хусравга хизмат қилган маккор ҳақидаги тасаввурни кучайтириш мақсадида уни «ҳаромизода» деб атайди. Асарда баъзан оригиналдан узоқлашиш натижасида қиссага путур етган ўринлар ҳам учрайди. Ширин канал бошига борар экан, унинг оти лойга ботиб қолади. Аслида эса отнинг канал қазिश вақтида ташқарига чиқариб ташланган тошларга қоқиниши жуда табиий тасвирдир. Умар Боқийда Фарҳод фақат тош кўпориб ариқ қазувчи, унинг Арманда тоғ бошида ўзи қурган қасрга сурат солиш эпизоди йўқ. Шу тарздаги айрим ноўрин чекиниш ва ноаниқликларга қарамай, Умар Боқий асарини Навоий яратган «Фарҳод ва Ширин»нинг насрдаги муваффақиятли бадий ифодаси дейиш мумкин. Бу асар ўз навбатида XIX аср ўзбек насрининг намунаси бўлди. Навоий ва Бобир, Рабғузий ва Хожанинг ҳикоячиликдаги анъаналарини давом эттирган

¹³ عمر باقى فرهاد و شيرين, 29-30-бетлар.

¹⁴ Уша асар, 31-бет.

¹⁵ Уша асар, 33-бет.

адиб бадиний наср тилини халқ жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш борасида ҳам муҳим фаолият кўрсатди.

XIX аср ўзбек адабиётида «Фарҳод ва Ширин» номи билан яна бир асар майдонга келди. Ўз даврининг табиқли адиби Маҳзунга нисбат берилган бу асар ҳам насрда ёзилган бўлиб, дostonдаги эмоционал ҳолатларни ифодалаш учун ўрни-ўрни билан лирик парчалардан ҳам фойдаланилади. Лирик парчалар ўртасида Маҳзуннинг ўз қаламига мансуб шеърлар ҳам мавжуд. Адиб, шу билан бирга, ўздан илгари ўтган ёки замондош шоирларнинг шеърларига ҳам мурожаат этиб, улардан алоҳида байтларни ҳикоянинг маъзига сингдириб юборади.

Маҳзун қиссасининг манбаларини белгилаш анча мураккаб масала. Гарчи адиб ўз асарини яратишда биринчи навбатда Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonига асосланса-да, у ўрганган манбаларнинг анча кенглиги англашилади. Маҳзун ўз навбатида «Фарҳод ва Ширин» сюжетини Низомий, Хусрав Деҳлавий яратган «Хусрав ва Ширин» дostonларидан ҳам таъсирланади ва улардан айрим эпизодларни асар тўқимасига жуда ўринли сингдириб юборади.

Шарқ адабиётида Фарҳод, Хусрав номлари билан боғланган дostonларнинг илдизларини ўрганиш кўпгина қиссалар ўртасида сюжет ва композицион қурилиши жиҳатидан Маҳзун асарига анча яқин турган афсоналарнинг ҳам мавжуд бўлганлигини исботлайди. Ориф Ардабийий ва Кавсарий дostonларига асос бўлган афсоналарни худди шу типдаги қиссалар деб тахмин қилишга тўла асос бор. Н. Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» асарида Маҳзун ва унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ғоявий-бадий қиммати ҳақида сўзлаб, «Маҳзуннинг «Фарҳод ва Ширин» қиссаси ғоявий-бадий жиҳатдан муваффақиятли чиқмаган» деб ёзди ва бу муваффақиятсизликнинг сабабларини «Шириннинг Хусравни севишида, унга эришолмагач, Фарҳодга кўнгли қўйишида, Фарҳоднинг Хусрав учун ариқ очишида»¹⁶ кўради. Аслида қиссада Маҳзун томонидан қаламга олинган бу масалалар аъёнада мавжуд ва бундай ҳол ўз навбатида Кавсарий дostonида ҳам учрайди. Маҳзун ўз асари устидаги ишида Навоий дostonидан ташқари, форс-тожик тилида мавжуд ишқий-романчик саргузаштларга ҳам мурожаат қилган. Албатта, гап дастлаб сюжетни ўздан илгари яратилган қайси асар таъсирида тузилишида эмас, балки янги яратилган саргузаштнинг қандай мақсадларни ифодалашга бўйсундирилишидадир.

Маҳзун қиссада Навоий аъёнасини давом эттириб меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳод образини ҳаётда юксак мақсад-

¹⁶ Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, 514-бет.

ларга отланган қаҳрамон сифатида гавдалантиради. Маҳзун достонининг композицияси анча мураккаб. Асарда Навоий йўлидан бориб асосий диққат Фарҳод образини яратишга қаратилган. Сюжет тараққиётида Хусрав саргузашти ҳам муайян ўринга эга. Лекин адиб ҳикоядаги қарама-қаршиликлар, тўқнашувлар давомида сюжетда Фарҳод образининг, марказий ўринга табиий равишда чиқиб боришини таъминловчи воқеаларга алоҳида аҳамият беради. Ҳикоя давомида қисса ичида қисса тугилиб, Фарҳод Хусрав саргузаштини сояда қолдиради. Достонда ҳамма ҳикоя, Хусрав воқеасини истисно қилганда, Фарҳод образи атрофига жам этилган, Фарҳоднинг Ширинга шибатан ҳароратли ишқи, илм ва ҳунардаги заковатини сўз санъати воситасида акс эттиришга қаратилган.

Чин хоқонининг оиласини шоду хуррамлик масканига айлантирган Фарҳод йигитлик йилларидан бошлаб шоҳлик салтанатидан алоқасини узади. Фарҳоднинг тоштарошлик ҳунарига бўлган рағбати, муҳаббати ота билан бола ўртасида муросасиз зиддиятга сабаб бўлади. Ўртадаги бу конфликт Фарҳоднинг ота хонадонини ташлаб кетиши билан хотималанади.

Фарҳоднинг она ватандан узоқда чеккан уқубатлари, ниҳоят Шопур билан танишуви ва у билан Арман ўлкасини топиб боришини тасвирловчи эпизодларда Маҳзун Алишер Навоий достонига ниҳоятда уйғундир. Лекин Фарҳоднинг Ширин билан илк бор учрашуви ва танишуви шу вақтга қадар яратилган Фарҳод ва Хусрав қиссаларидан фарқли равишда ўзгача бир шароитда рўй беради. Фарҳод Шопур билан Эрам шаҳрига — Арман мулкига борар экан, ўзини ҳеч кимга танитмай, мардикорлик билан кун кечириб юради. Шу вақтлар Шириннинг сунт ариғи қаздириш истагида эканлиги, бу ишни бажариш учун тошйўнар уста қидираётганлиги овозаси тарқалади. Қиссадан маълум бўлишича, Шириннинг одамлари Фарҳодни мардикор бозоридан олиб кетадилар. Шопур ҳам Фарҳод билан бирга бориб отбоқарлик билан машғул бўлади. Бундай талқинни шубҳасиз, ёзма адабиёт анъанаси сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Афтидан, Маҳзун қисса устидаги ижодий иши олдида Фарҳод ҳақида халқ орасида юрган афсоналарни ҳам синчиклаб ўрганган ва улардан айрим эпизодларни ўз асарида такрорлашни лозим топган. Харақтерлиси шундаки, ёшликда ўз замонасининг зукко усталаридан тошйўнарлик ҳунарини ўрганиб олган Фарҳоднинг Ширин мамлакатига боргач мардикорчилик билан шуғулланиши ва шу восита билан Ширин билан учрашуви талантили ўзбек халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин» достониде ҳам мавжуд.

Маҳзун қиссасида ҳам Фарҳод характери тоштарошлик ҳунари билан мушкулларни осон қилган, ана шу беқиёс яратувчилик меҳнати билан Меҳнбонунинг ҳурматиға, Шириннинг муҳаббатига сазовор бўлган қаҳрамон сифатида очила боради. Тасвирланишича, кўнгли ҳазин, лекин меҳнати дев меҳнати билан тенг мардикор тилларда дoston бўлади. Фарҳод билан Ширин тобора бир-бирига яқинлашиб бораётган бир даврда Шопур сюжетда воқеаларни батамом бошқа йўналишда ривожланишиға сабаб бўлади. У сайёҳлик одати бўйича Армадан Эронға бориб, шаҳзода Хусравнинг мулозимига айланиб қолади. Шу ўринда кўп жиҳатдан Ориф Ардабилии «Фарҳоднома»сини эсға солувчи воқеалар тасвирига дуч келамиз. Шопур Хусравнинг Ширин билан танишувига ва топилувиға восита бўлади. Худди шундай ҳол кейинча Фозил Йўлдош ўғли талқинида мавжуд. Асарда воқеаларининг ривожини Хусрав билан Фарҳоднинг тўқнашувиға олиб келади. Хусрав билан Фарҳод конфликтда Навоий достони учун хос бўлган сиёсий масалалар муҳокамаси Маҳзун томонидан деярли четлаб ўтилган. Хусрав рашк билан Фарҳодни ўз ҳузурига чақиртириб, тоққа ишға юборади ва уни ўша ерда ўлдиришға муваффақ бўлади.

Фарҳоднинг вафоти, Шириннинг Фарҳод жасадини тоғтошлардан топдириб келиши, сўнгсиз қайғулар гирдобида қолган Шириннинг мотам кунларидаги кечинмалари тасвири, ниҳоят маъшуканинғ Фарҳод жасади устида жон бериши айнан Навоий достонидаги тасвир тизмасини эслатади. Лекин воқеа Арманияда эмас, Эронда рўй берганидан Маҳзун Баҳром образи билан боғлиқ воқеаларға бошқача ёндашган. Ўғлининг Хусрав томонидан қатл қилинганлиги хабарини эшитиб қўшни тортиб келган хоқон Эронни ер билан яқсон қилади. Маҳзун достонининг хотимасида улуғ шоир Алишер Навоийнинг масалани гуманизм заминида туриб юксак тафаккур кучи қанчалик тўғри ҳал қилганлигиға қаноат ҳосил қиламиз. Навоий талқинида Баҳром Арманияға етиб келар экан, фақат Фарҳод қотиллари билангина конфликтға киришади. Маҳзун достонида Навоий достонидаги Баҳром тарихдан таъсирланиб яратилган хоқоннинг Эронға келиши тасвирида улуғ адиб асардаги гуманистик руҳ тамоман насайиб кетган.

Маҳзун қиссаси характеридаги сюжет ва композицион қурилишға эға бўлган Фарҳод «меҳнатнома»сининг яратилиши XVIII асрғача бўлган ўзбек адабиётидаги биринчи воқеадир. Гоявий-бадий жиҳатдан айрим нуқсонларига қарамай Маҳзун асари Навоий анъанаси билан бир қаторда форс-тожик ва озарбайжон адабиётидаги Фарҳод қиссалари учун характерли бўлган анъаналарни ҳам давом эттириши, шу йўл билан ўзбек адабиётининг қўшни — қардош адабиётлар билан

қадимдан давом қилиб келаётган алоқаларни янги шароитда ривожлантириш ва мустақамлашга ҳисса бўлиб қўшилиши жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади.

Маҳзун яратган «Фарҳод ва Ширин»нинг кейинги давр адабиётидаги ўрни сезиларли бўлди. Агар сўнгги асрларда яшаган Мир Маҳмуд ибни Шоҳ Юнус ва Хислат каби қалам соҳиблари Навоий дostonининг насрий вариантини тузган бўлсалар, айрим асарларда, жумладан, «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантыда Навоийнинг Фарҳод «меҳнатнома»си билан бир қаторда Маҳзун қиссасининг ҳам ўрни бор кўринади. Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин» дostonининг сюжети ва образлар талқинидан келиб чиқиб В. Жирмунский ва Ҳ. Зарифов томонидан билдирилган қуйидаги фикр бу масалага аниқлик киритиш жиҳатидан ниҳоятда аҳамиятлидир. Улар ўзбек бахшиси асаридagi Низомий ва Навоий аъналарининг ўрнини кўзда тутиб ёзадилар: «Достон (Фозил шоир дostonи) ва ҳар икки классик манзума (Низомий ва Навоий асарлари) ўртасида оралиқ манба—муаллифи китобий маълумотларга эга бўлган ва ўқувчиларга ўз қаҳрамонлари саргузаштининг мукамал нақлини бериш мақсадида айтиб ўтилгандек йўл тутган халқ китоби мавжуд деб ўйлаш тўғрироқ бўлади»¹⁷. Адабиётшунос олим М. Афзалов «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ вариантлари» мавзусидаги илмий ишида «Фарҳод ва Ширин» дostonини яратишда Фозил Йўлдош ўғли томонидан фойдаланилган манбалар қаторида Маҳзун асарига ҳам жуда тўғри диққат қилган эди¹⁸.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Фарҳод ва Ширин» дostonи қаҳрамонлар саргузаштидаги бирмунча ўзгача нуқталарга қарамай ғоя ва образлар дунёси билан Навоий асарига уйғундир. Бу меҳнатни бениҳоя улуғлашда, босқинчи Хусравга қарши курашда, самимий муҳаббат, беғараз дўстликнинг баланд руҳ билан куйланишида яққол кўзга ташланади. Қадимги халқ эпослари аъналарига содиқ бўлган ўзбек бахшиси ўз асарига халқ руҳини акс эттириб, Фарҳоднинг кураши, орзуси, адолат тантанасига бўлган ишончини сўз санъати билан тилга киритади. Буни Фарҳод билан Ширин ўртасидаги севги саргузаштида ҳам, кеча-кундуз Ширин номини тилдан қўймай тоғ тошларини «реза-реза» қилиб ишлаётган Фарҳоднинг меҳнат пафосида ҳам, ошуқ-маъшуқларнинг жанг майдонида жоҳил Хусравга қарши курашларида ҳам, ниҳоят дostonнинг оптимистик хотимасида ҳам яққол кўриш мумкин. Шун-

¹⁷ В. Жирмунский, Х. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, стр. 286.

¹⁸ М. Афзалов, «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ вариантлари, канд. диссертация, Тошкент, 1950.

дай қилиб, Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин» дostonи ўзининг гоъвий-баъдий қиммати билан Маҳзун қаламига мансуб Фарҳод қиссасидан юқори туради.

XVIII—XIX асрларда Умар Боқий ва Маҳзун томонидан яратилган халқ китоблари даврининг ёлғиз ҳодисаси эмас эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Фарҳод мавзуида яна иккита асар яратилди. Кўп жиҳатдан ўзбек халқ китобларига яқин турган бу асарларнинг муаллифлари рус шоирлари эдилар. Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин ўзбек маданияти, санъати, адабиёти тарихига бўлган қизиқиш натижасида жуда кўп тарихий обидалар ўрганилди. Оғзаки ва ёзма адабиёт намуналари ишлаб чиқилди. Манбалар шу даврда Ўзбекистоннинг турли районларида Фарҳод номи билан боғланган афсоналарнинг анча кенг тарқалганлигини кўрсатади. Бу даврда А. Кушакевич, Н. Ляпунова каби шарқшунослар томонидан ёзиб олинган Фарҳод қиссаларида Навоий анъанаси сақлаб қолинган бўлса, Н. Волинский томонидан ёзиб олинган афсонада XIX аср ўзбек ҳаёти билан алоқали мавзуларнинг кўтариб чиқилиши диққатни тортади. Бу афсоналар ўз навбатида рус шоирларига илҳом берди. XIX аср рус шоири А. Сунгуров «Ширин қиз»¹⁹ номи билан катта дoston ёзди. Шу даврда дунёга келган «Туркистон қиссаси»²⁰ («Туркестанская легенда») дostonи ҳам Фарҳод ҳақида халқ орасида мавжуд афсонага асосланган эди.

Халқ қиссаларида Фарҳодни тобора ҳаётга яқинлаштира борилганини кўрамай. Уларнинг кўпида Фарҳод Бекобод ва Мирзачўли сувга сероб қилишга бел боғлаган қаҳрамон сифатида ҳаракат қилади. Шу тарзда халқ афсоналарида реалистик тамойил тобора ривожланиб борди. А. Сорокиннинг «Фарҳод дараси» («Фархадское ущелье») қиссасида ҳам шу ҳол кўзга ташланади.

Совет даврида яшаб ижод этган таланти шоир ва драматург Хуршид Фарҳод образини биринчи бўлиб саҳнага олиб чиқди. Адибнинг икки вариантдан иборат драматик асарининг бири Бекобод районида ёзиб олинган Фарҳод афсонасига асосланса, иккинчиси бевосита Навоий дostonининг саҳна варианты сифатида яратилди. Фарҳод қиссасининг ватанпарварлик руҳи, қисса қаҳрамонларининг ижодкорлик фазилатлари ҳаминша ўзбек ва қардош халқлар ижод эгаларини тўлқинлантириб келди ва бугун ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йилларда озарбайжон адабиётининг йирик намояндаси Самад Вургуннинг «Фарҳод ва Ширин» (1942), прогрессив турк шоири Нозим Ҳикматнинг

¹⁹ А. Сунгуров. Ширин қиз, журн. «Средняя Азия», кн. I, 1910.

²⁰ Н. Н. «Туркестанская легенда», «Русская окраина», (газета), Самарканд 1907. № 264.

«Севги ҳақида қисса» (1948) драмалари яратилди. 1947 йилда талантли уйғур шоири Нимшаҳид Армани «Фарҳод ва Ширин» номи билан дoston ёзди. Истеъдодли ўзбек совет драматурги Комил Яшиннинг «Фарҳод ва Ширин» драмаси Навоий дostonи асосида яратилган ажойиб саҳна асари бўлиб қолди. Рус совет ёзувчиси Скосиревнинг «Фарҳод» романи ҳам шундай асарлар жумласига киради.

Навоий яратган асарлар ҳаётий ғоялари билан, инсон бахт-саодати йўлидаги кураш ва орзуларни ўзида гавдалантирган Фарҳод ва Ширин каби қаҳрамонлари билан бизнинг давримизгача етиб келдилар. Улар асрлар давомида ижод эгаларига илҳом бахш этди, янгидан майдонга келган ҳар бир асар билан қайта-қайта ҳаёт майдонига чиқди. Бу ўз навбатида гуманист ўзбек шоири ижодига берилган энг юксак баҳо эди.

ХОТИМА

«Назм... балоғати ҳамиша халқ балоғати билан йўлдош бўлади»¹. Алишер Навоий даҳоси билан дунёга келган «Фарҳод ва Ширин» достони ўзбек халқининг ўрта асрнинг муайян бир босқичидаги онг ва тушунчаси, орзу ва интилишлари, равнақи ва идеалларининг юксак бадий ифодаси сифатида катта аҳамият касб этади. Алишер Навоий ўзи яшаган давр билан ҳамнафас бўлиб, мазмуни ҳаёт учун курашга бел боғлаган идеал қаҳрамонлар образларини яратгани, улар орқали илм-маърифат ва осойишталик, муҳаббат ва садоқат яловини баланд кўтарганлиги билан адабиётимиз тарихида улуғ гуманист сифатида ном қолдирди.

«Фарҳод ва Ширин» тарихини ўрганиш Шарқ халқлари ўртасида қадимдан давом қилиб келган ижодий алоқалар жараёнини тасаввур этишда ҳам муҳим манбадир.

XV аср шароитида яшаган улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири ўзбеклар ва тожиклар, турклар ва араблар, юнонлар ва ҳиндлар ўртасида қадимдан мавжуд алоқаларни ўз даври адабий ҳаётининг муҳим воқеаларидан бирига айлантди. Адиб қўшни-қардош халқларнинг йирик қалам соҳиблари Фирдавсий ва Ҳофиз, Ҳоқоний ва Низомийни ўз замондошлари сафларида кўришни орзу қилди. Катта замондошларидан ўрганиш, кичик замондошларига ўргатиш иштиёқи билан яшади. Девони, достонлари билан эллар қалбига кириб борди. Бу билан ўзбек шоирининг Шарқнинг буюк истеъдод эгалари ўртасидаги ўрни ҳам равшан бўлиб қолди.

«Фарҳод ва Ширин» инсонда мавжуд беқиёс куч ва қобилият, юксак эҳтирос ва ҳамиша барқ уриб турган истеъдод тўғрисида ҳикоя қилувчи ўлмас асардир. Достоннинг фазилатларидан бири — ўзбек адиби унда инсонни машаққатларни енгиб, ҳаётни музайян қилиб яшашга илҳомлантирувчи

¹ В. Белинский, Полное собрание сочинений, том II, стр. 192.

идеал муҳаббат мавзунини алоҳида маҳорат билан қаламга слади. Шу ҳолнинг ўзи Навонийни Шарқда машҳур бўлиб, кўпгина адабиётлардан мустаҳкам ўрин олиб қолган «Хусрав ва Ширин» аъъанасига ижодий ёндашаётганлигини намойиш қилар эди. Улуғ озарбайжон шоири Низомий, Ҳиндистонда форс-тожик адабиётига асос солган адиб Хусрав Деҳлавий ва бошқалар «Хусрав ва Ширин» сюжетидан фойдаланиб, ўз даврлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган гоёларни ифодаловчи асарлар яратдилар. Уларнинг дostonларида иккинчи даражали ўринга эга бўлган Фарҳод йирик асарнинг марказий қаҳрамони сифатида ишланишга сазоворлигини аён қилиб қўйган эди. Бу вазифани ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоний муваффақият билан адо этди. Бу билан адиб Фарҳод образи атрофида мавжуд аъъаналарни ривожлантирибгина қолмай, уларни бойитди. Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва Шопур образларининг янги қирраларини кашф этди ва уларга муҳим ҳаётий гоёларни юкледи.

Шундай қилиб, инсоният ҳаётининг тонгида унинг табиат кучлари устидан ҳукмронлик қилиш йўлидаги кураш ва орзулари заминда Фарҳод ва Ширин культлари билан боғлиқ равишда яратилган афсоналар даврларнинг ўтиши билан Шарқдаги қатор адабиётларга кириб борди. Бу афсона кўп-лаб қалам соҳибларини янги-янги асарлар яратишга илҳомлаштирди. Фарҳод қиссасининг узоқ тарихини кузатиш унинг ўзбек, форс-тожик, озарбайжон ва турк адабиётлари ўртасидаги ўзаро алоқалар заминда янги ҳикоялар, янги талқинлар билан бойиб борганлигини кўрсатади.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида ҳамма илғор аъъаналар билан мустаҳкам боғланган Навонийнинг новаторлиги яққол кўзга ташланади. Буни дostonда қадимги Фарҳод қиссасида маълум мавзуларининг муваффақиятли равишда давом эттирилиши, янги талқин этилишида ҳам, асарнинг тематик ва гоёвий асосларидаги янгиликларда ҳам тезда пайқаб олиш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» Урта асрнинг муайян бир шароитида яшаган ўзбек шоирининг ўз даврига нисбатан юксак гуманистик гоёларни ифодалаши жиҳатидан айниқса муҳим аҳамиятга молик. Фарҳод билан Ширин ўртасидаги юксак эҳтирос уларни ўз навбатида инсон шарафини оёқ ости қилувчи қора кучларга қарши жиддий курашларга рағбатлантиради. Фарҳоднинг муҳаббати қаршисида бошига тож кийган Хусрав ўз буюклигини йўқотади. Шириннинг вафо шиори қаршисида Хусрав ҳам, Шеруя ҳам ожиз қоладилар. Чуқур инсонийлик рамзи бўлган дўстлик гоёси дostonда муҳим ўрин эгаллайди. Фарҳод ва Ширин, Фарҳод ва Шопур, Фарҳод ва Баҳром ўртасидаги олижаноб дўстлик курашларда катта кучга айланади. Адиб «Хамса»да халқлар дўстлигини

мароқ билан куйлади. Буни шу билан ҳам исботлаш мумкинки, «қадимги қитъаларининг барча буюк кишилари Алишер Навоий асарларида иштирок этади»².

Алишер Навоий инсоннинг меҳнати ва тафаккур кучига юқори баҳо беради, уни ҳаёт жумбоқларини ечишда қалит деб билади. Фарҳод, Меҳинбону, Ширин, Шопур — ўз даврининг етук донишманд кишилари. Улар жаҳолатга қарши омонсиз курашларда қатнашадилар. Навоий ўз қаҳрамонларининг инсон ҳаётида иллат бўлиб келаётган кучларга қарши курашларини тасвирлаш орқали замондошларида барча қабих урф-одатлар, чекланган қонун-қондаларга нисбатан нафрат уйғотади. Шоир инсоннинг яхши-ёмонини фарқлашдаги қобилиятига, ахлоқий таъсирининг буюк кучига ишонади. Шунга кўра, кишиларни мамлакат ва жамият учун фойдали меҳнат қилишга чақиради, уларга кишилар учун жафо келтирувчи хатти-ҳаракатлар уни амалга оширувчиларни ҳам маҳв этади, деб тушуниради, уларни тарихий ўрганишга, илм эгаллашга, тафаккур принципларига амал қилишга ундайди³.

Асарда яратувчилнк меҳнатини куйлаш ўз навбатида мустақиллик самараларини ер билан яқсон қилувчи истилочилик урушларига қарши кураш гоёси билан уйғунлашиб кетади. Бу Навоий дostonининг Шарқ адабиётидаги Фарҳод ва Ширин образлари ўрин олган ҳамма асарлар ўртасидаги ўзига хос фазилатини, Навоийнинг ўрта аср адабиётида гуманистик фикр тараққиётидаги ўрни ва ролини намойиш қилувчи муҳим белгидир. «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳод ҳам, Ширин ҳам энг қадимги анъаналар билан мустаҳкам боғланган, айни вақтда Навоий гуманизми билан қайта туғилган комил инсон тимсоли сифатида гавдаланадилар.

Дostonда бутун ҳикоя давомида муҳит билан шахс ўртасидаги зиддият турли шаклларда намоён бўлади. Бу романтик адабиётнинг муҳим хусусияти бўлиб, асарда муҳит билан келиша олмаган Фарҳод ва Ширин каби қаҳрамонлар ҳалок бўладилар.

Дostonда Фарҳоднинг туғилиши, тарбияси, унинг кейинги тақдиридаги воқеаларининг у туғилган вақтнинг ўзидаёқ олдиндан аён бўлиб туриши идеаллаштириш принципи асосида яратилган қаҳрамонларга хос анъанавий белгилардир. Лекин Фарҳод образида характернинг ташқи воқеалар таъсирида ўзгариб, ривожланиб бориши образининг ўзига хос муҳим хусусиятидан бири сифатида ажралиб туради. «Фарҳод ва Ширин»да характер тараққиётини таъминлаб

² Н. Конрад. Алишер Навоий. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон, 18-бет.

³ В. Захидов. Мир идей и образов Алишера Навои, стр. 322.

борувчи муҳим воситалардан яна бири қаҳрамоннинг руҳий дунёсида рўй берган нозик психологик жараёнлар. Фарҳоднинг ички оламидаги кечинмалар, гоят мураккаб зиддиятлар унинг шахсиятида янги-янги белгиларни келтириб чиқаради. Фарҳоднинг табиатидаги мулоҳимлик вақти-вақти билан темир панжали қаҳрамонлик билан уйғунлашиб кетади ва тубанликка қарши ғазабга айланади. Ҳаётдаги бахтсизлигининг сабабларини гоҳ ўзидан, гоҳ «кинавар тақдир»дан деб билган қаҳрамоннинг маънавий жиҳатдан «кўзи очилиб», ўсиб боришини воқеалар жараёнида қадам-бақадам тасвирлаш Навоийнинг Фарҳод образини яратишдаги маҳоратининг муҳим белгиси сифатида кўзга ташланади.

«Фарҳод ва Ширин» сюжетининг тараққиётида халқнинг ўрни ҳам катта аҳамиятга молик. Навоий бебаҳо обидалар ижодчиси халқнинг қудратини куйлаган буюк шоирдир. Гарчи дostonда Фарҳод кўпинча якка қаҳрамон сифатида ҳаракат қилса-да, унинг атрофидаги халқнинг бу қаҳрамонга хайрихоҳлиги ҳар қадамда сезилиб туради.

«Фарҳод ва Ширин» сюжетида «Хусрав ва Ширин» дostonи билан боғланувчи мотивлар ҳам учрайди. Навоий ўз навбатида қаҳрамонлик дostonларининг анъаналарига мурожаат этишни ҳам лозим топган. Лекин адиб дoston сюжетида қадимги мифологияга мурожаат қилиб (Фарҳоднинг ойиан Искандарий сирларини билиш учун сафарга чиқиб, оғзидан ўт сочиб турувчи аждаҳо ва дев Аҳраман билан олишув эпизодлари), фантастик афсоналардан баҳраманд бўлганда ҳам (Фарҳоднинг Юнонда тилсизмоллар шаҳрида ажойиботларга дуч келиши, Ширинни қидириб Арманга бориш эпизодлари), қадимги эпик сюжетларга диққат қилиб (ариқ қазиниш ва қаср қуриш эпизодлари), «Хусрав ва Ширин»даги анъанавий мотивлардан фойдаланганда ҳам (Хусрав ва Фарҳод муносабатлари) бу манбаларга ўз гоълари асосида ижодий ёндашади ва уларни муайян мақсадни ифодалашга бўйсундиради. «Фарҳод ва Ширин»нинг сюжети, композицион қурилиши, образлар қиёфаси, тасвир воситаларидаги халқ оғзаки ижодиёти излари Навоийнинг халқнинг бу бебаҳо хазинасига катта бойлик сифатида қараб, ундан баҳра олгани, олганда ҳам унинг кучли ва заиф томонларига бефарқ қарамай, ташлаб, сайқаллаб, ўз мақсадларининг амалга оширилишига восита бўладиган томонларидан унумли фойдаланганлигини кўрсатади. Шу билан бирга «Навоий дostonида Шарқ Ренессанси таъсирида туғилган, (ёзма) адабиётга хос, ҳатто илмий асарларда учрайдиган»⁴ мафҳумлар мавжудлиги алоҳида кўзга ташланиб туради. Ана шу ранг-

⁴ В. Жирмунский, Х. Зарифов, Узбекский народный героический эпос. стр. 283.

баранг саргузаштлар, романтик мотивлар марказида дастлаб Фарҳод билан Ширин туради. Уларнинг ҳамма ижобий, салбий образлар билан муносабатлари, тўқнашувлари ҳамда воқеа ва ҳодисаларни ўз тасаввур дунёларида идрок қилиши орқали шоирнинг асл нияти ўзининг юксак бадий ифодасини топган.

Ҳаёт ҳодисаларини чуқур таҳлил қилиб, мушоҳада этиб, кишилиқнинг унга нисбатан муносабатидаги энг муҳим нуқталарни топиш, ташқи таъсирнинг ҳиссиётдаги инъикосини фавқулудда поэтик бўёқларда акс эттириш Навоий услубига хос хусусиятдир. Қаҳрамонларнинг романтик тасаввур дунёлари орқали маънавий балоғатни жонлантириш шоир услубида айниқса муҳим аломат бўлиб қолади.

Адабий ҳаёт жараёни унда пайдо бўлган янгиликлар, шунингдек, илғор анъаналарнинг ривожланиб бориши билан белгиланади. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳар жиҳатдан XV аср ўзбек адабиётининг янги воқеаси бўлди. Шоирнинг она тилида адабиёт яратиш учун курашувчиларнинг олдинги сафида бориши, она тилидаги бой сўз хазинасидан маҳорат билан фойдаланиб, катта мазмун, бақувват ғоя, ранг-баранг деталлар ифодасида ва кишининг яширин ҳисларини қозғога кўчирувчи тасвирда бадийликни ҳам унга тенг равишда юқори кўтариши юксак талант натижаси эди. Шу тарзда «Фарҳод ва Ширин» анъанадаги кўпгина ижобий аломатларни ўзида ижодий сингдирган, кенг планда мустақил сюжетга, янги ғоявий мазмунга, янги шароитда яратилган образларга эга бўлган мумтоз асар сифатида майдонга келди. Бу ўз навбатида ҳамсачилиқдаги мушоирада ўзбек адабининг катта ижодий муваффақияти эди.

Низомий «Махзан ул-асрор»да фахрия йўли билан ёзган эди:

تېغز آلماس سخن ساختم
هر كه پسي آمد سرش انداختم⁵

Сўз олмосидан тиг ясадим,
Ҳар ким ортимдан келса (шу тиг билан) бошини
олдим.

Алишер Навоий «Хамса»ни ёзиб тугатгач, хаёлан Низомий билан учрашганида у билан суҳбат давомида юқоридаги мисралар тилга олинади. Низомий қисқа бир муддатда «Хамса»га жавоб ёзган Навоийни муборакбод қилар экан, дейди:

Ки мен «Хамса»да айлаб эрдим вайд.
Ки: «Ҳар кимки, айтурға тутса умид,

⁵ نظاهر، مخزن الاسرار

Қилай тиги буррон сўзум досидин,
Урай бошин ул тиг олмосидин».

Кўп эл очти даъвоға сўз бошини,
Бу даъво аро қўйди ўз бошини...

Ки қилднинг сўз ичра татабуъ менга,
Не истарда эттинг тазарруъ менга,

Яна бир, ики, уч гадолиғ била,
Насиб олдилар бенаволиғ била.

Киши сен киби ишга қилса шуруъ,
Ажаб йўқ эваз бўйла топса вуқуъ⁶.

Навойи салафлар кирган ижод майдониға дадил қадам ташлади. Ўзбек адабининг «Хамса»си хамсачилик анъанасида янги бир босқич сифатида майдонга келди. Шоир томонидан «Хамса» анъаналарининг кенг кўламда ривожлантирилганлигидан ташқари, унинг она тилида яратилганлиги назарда тутилса, Навойининг қанчалик катта ижодий ишни муваффақиятли адо этганлиги ўқувчи кўз ўнгида гавдалана қолади. Шу ўринда проф. Е. Бертельснинг қўйидаги сўзларини эслаш ўринли «Агар форс-тожик адабиётининг деярли беш аср мобайнида жуда катта тажриба эгаллаб олганлигини назарда тутсак, бу адабиёт билан мусобақалашмоқчи бўлган муаллиф олдида қанчалар қийинчилик мавжудлиги ўз-ўзидан маълум бўлади⁷. XIV—XV асрларда яшаб ижод этган пешқадам ўзбек шоирлари бу муҳим ишда дастлабки қадам қўйган бўлсалар, Навойи уни ривожлантирди ва юқори поғонага кўтарди.

Ҳозирги ибора билан айтганда, миллий анъаналарнинг тикланиши ва янги анъаналарнинг пайдо бўлиши кўп жиҳатдан марказий давлатларнинг ташкил топиши, мустақилликнинг барқарорлиги билан боғлиқдир. Урта Осиёда XV асрда майдонга келган мустақиллик она тили ва она тилидаги адабиёт равнақида ҳам ўз самарасини кўрсатди. Алишер Навойи она тилининг адабиёт тили сифатида қарор топиши йўлидаги курашда ўз ижоди билан фаол иштирок этиб қолмай, адабиётда янги анъаналарнинг ижодчиси бўлиб ҳам танилди. Биз буни «Фарҳод ва Ширин» достони мисолида равшан кўрамиз.

Навойи достони ўзининг ғоявий-бадиий фазилатлари билан шоир яшаган даврдан бошлаб ҳозирги кунгача ижод эгаларининг диққатини жалб қилиб келмоқда. XVI асрдан буён «Фарҳод ва Ширин» таъсирида ўнлаб дostonлар май-

⁶ «Хамса», 850—851-бетлар.

⁷ Е. Бертельс, Навои и литература Востока, «Дружба народов», 1941, № 6, стр. 332.

донга келди, сахна асарлари яратилди. Зулм ва зўрлик тағ-томири билан қўпорилган, меҳнат шон-шараф ишига айланиб, маърифат тобора нашъу намо топаётган бизнинг давримизда ота-боболарнинг меҳнати, кураши ва орзуларини куйлаган, умуминсоний ғояларни юксак санъат билан ифодалаган «Фарҳод ва Ширин» достонининг фазилатлари янада равшан намоён бўлмоқда.

«Фарҳод ва Ширин»ни Алишер Навоийнинг ҳозирги даврда энг кўп нашр қилинган асарларидан деб аташ мумкин. Достон тожик, озарбайжон, қozoқ ва бошқа қардош халқлар тилларига таржима этилган. Рус тилида таниқли шоир ва таржимон Лев Пенковский томонидан амалга оширилган таржима орқали «Фарҳод ва Ширин»нинг таъсир доираси тобора кенгайиб бормоқда. Бугунги кунда немис ва венгер китобхонлари ҳам улуғ ўзбек шоирининг бу асарини ўз она тилларида ўқимоқдалар.

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг хотимасида ўз халқига тортиқ қилаётган асарларини Хуросондан Қoшғаргачагина эмас, ундан ҳам кенгроқ доирада ёйилиб бораётганлигини ёзган эди. Инсон жамиятнинг энг мўътабар кишисига айланган бугунги кунда Урта асрда туриб адабиётда гуманизмнинг барқарорлиги учун курашган Навоий ва у яратган «Фарҳод ва Ширин» адабий алоқалар қанотида ўз мухлислари даврасини тобора кенгайтириб бормоқда. Ўзбек шоирининг умри боқий қаҳрамонлари авлодлар эъзозлаган инсон рамзи бўлиб қолди. Зотан, «шоирлар ҳаёт тўғрисидаги олижаноб тушунча ва олижаноб туйғуларга раҳнамодирлар: уларнинг асарларини ўқиб биз жами тубан ва ярамас одатлардан юз ўгиришга, яхшилик ва эзгуликнинг жозибадорлигини тушунишга, нафосатни севишга ўрганамиз»⁸. Ижодий меҳнатнинг жамиятдаги ўрни ва роли шу билан белгиланади.

⁸ Н. Чернишевский, Полное собрание сочинений, том III, стр. 313.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
<i>I боб</i>	
Достоннинг яратилиш тарихидан	19
<i>II боб</i>	
«Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод образининг янгича талқини	69
<i>III боб</i>	
Муҳаббат ва садоқат мотиви	114
<i>IV боб</i>	
Гуманизмнинг навойча инкишофи	167
<i>V боб</i>	
Навой маҳоратининг лиро-эпик жиљоси	200
<i>VI боб</i>	
Навой анъаналарининг давоми	247
Хотима	269

На узбекском языке

С. Эркинов

**ПОЭМА «ФАРХАД И ШИРИН»
АЛИШЕРА НАВОИ
И ЕЕ СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ**

*ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги
Тил ва адабиёт институти илмий совети,
ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган.*

**Муҳаррир С. Сайдимахмудов
Рассом Д. Файзирахмонов
Техмуҳаррир В. Тарахович
Корректорлар О. Абдуллаева, Қ. Шоназарова**

Р12059. Тартига берилди 27/IV-71 й. Босинга рухсат этилди 23/VI-71 й.
Формати 60×90 мм, 8,62 қоғоз л. — 17,25 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 16,5 Нашриёт № 806.¹
Тиражи 1000. Баҳоси 1 с. 89 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси. Тошкент, Черданцев кўчаси, 21. Заказ 91.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.